TIP TARİHİ

PROF. DR.
ALİ HAYDAR BAYAT

İSTANBUL 2016

ZEYTİNBURNU
BELEDİYESİ

TIP TARİHİ

Yazar
Ali Haydar Bayat

Yayın Danışmanı
Murat D. Çekin

ISBN
978-975-00024-4-1

Kapak Resmi
Kānûn'un Roma'daki Arapça baskısı

Genişletilmiş 3. Baskı
İstanbul, Mayıs 2016

Tasarım Uygulama
Ahmet Yumbul

Yapım
Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği

MERKEZEFENDİ GELENEKSEL TIP DERNEĞİ   ZEYTİNBURNU TIBBİ BİTKİLER BAHÇESİ

0212 664 4155 • 0533 206 2338 • www.ztbb.org • bilgi@ztbb.org
Merkezefendi Yeniçiftlik yolu 1 • İstanbul 34015

Baskı ve Cilt
Üçer Matbaacılık Ltd. Şti.
100. Yıl Mh. Matbaacılar Sitesi 1. Cadde No: 126
Bağcılar İstanbul 0212 429 4001
Sertifika No: 21865

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ
www.zeytinburnu.bel.tr | 444 1984

TIP TARİHİ

PROF. DR.
ALİ HAYDAR BAYAT

MERKEZEFENDİ
GELENEKSEL TIP
DERNEĞİ

PROF. DR. ALİ HAYDAR BAYAT
[1941-2006]

1941'de İzmir'de dünyaya geldi. 1962'de İzmir Atatürk Lisesinden, 1968'de Ege Üniversitesi Tıp Fakültesinden mezun oldu. 1974'de iç hastalıkları ihtisasını tamamladı ve Ege Üniversitesi İç Hastalıkları Kliniğinde başasistan olarak göreve başladı. 1976'da Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsüne geçti. Bu alanda 1978'de uzman, 1979'da doçent, 1988'de profesör oldu. Vefatına kadar Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı başkanlığı görevini sürdürdü. Bu görevine ek olarak 1993-2002 arasında Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuarı müdürlüğü yaptı. Dokuz Eylül Üniversitesinin kuruluş yıllarında İlahiyat Fakültesinde ve Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları Bölümünde görev aldı. Öğrencilik yıllarında tanıştığı ve örnek aldığı Süheyl Ünver'in etkisiyle tıp tarihinin yanısıra Türk kültür ve sanatı üzerinde çalıştı. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Türk Tıp Tarihi Kurumu, Milletlerarası Tıp Tarihi Kurumu, İzmir Milli Kütüphane Derneği ve Vakfı üyesi, Dermato-Veneroloji Derneği şeref üyesiydi.

Çoğunluğu tıp tarihi hakkında olmak üzere 250'nin üzerinde makale yayınladı. Kitapları şunlardır: *Kuruluşunun 750. Yılında Sivas Tıp Sitesi (1217-1967)* [1967], *Manisa Mesir Bayramı ve Dârüşşifası* [1981], *Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı* [1987], *Hekim-Devlet Adamı Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa'nın Nesirleri, Şiirleri, Nükteleri Hakkında Yazılan Şiirler* [1988], *Hüsn-i Hat Bibliyografyası* [1990], *Azerbaycan'ın Yiğit Evlâdı Ali Bey Hüseyinzâde (Prof. Dr. Hüseyinzâde Ali Turan) ve Türkiye'de Yayınladığı Eserleri* [1992], *Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedali): XVI. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı* (Hazırlayan Samed Alizade - Eklerle Yayına Hazırlayan A. H. Bayat) [1992], *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar* [1999], *Türk Kültüründe Üçlü Sözler (Üçlemeler)* [2000], *Türk Kültüründe Lokman Hekim* [2000], *Açıklamalı Hüsn-i Hat Bibliyografyası* [2002], *Tıp Tarihi* [2003], Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvânî, *Mürşid (Göz Hastalıkları)*, İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük [2004], Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıb (823/1420)*, İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım [2005], *Kemâliyye: Erken Anadolu Türkçesi ile yazılmış bir tıp risalesi*, Orijinal Metin-Sözlük-Sadeleştirilmiş Metin-Tıpkıbasım [2007], Fîrûz Bâlî Efendi, *Mîzânü'l-Hatt (Fîrûz-Nâme) (962/1555)* [2007].

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Bir tıp tarihi eserinin önsözünde geçen *"yeryüzünde vücut acısının koparttığı ilk çığlık hekim çağıran ilk ses olmuştur; ancak bu sese ne zaman cevap verildiğini bilememekteyiz"* cümlesinden anlaşılacağı gibi, tarihin en eski mesleklerinden biri olan tıp, binlerce yıldır çeşitli coğrafyalarda ve zamanlarda, birbirinden farklı yollardan gelişerek toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmıştır.

Akdeniz çevresi ve Yakındoğu'da 5000 yıl önce ortaya çıkan tıp sanatı, bir sonraki medeniyete devredilip geliştirilerek, günümüzde dünyaya egemen olan bilimsel tıbbı meydana getirmiştir. Bu zincirin halkaları şöyle sıralanabilir:

Mezopotamya-Mısır tıbbı → Yunan-Roma tıbbı → İslam tıbbı →
Rönesans ve sonrasında Avrupa'nın geliştirdiği tıp

Bu temel kültür ve medeniyetlere Çin ve Hint tıbbının da küçük de olsa bazı katkıları olmuştur.

Yeryüzündeki bütün tıbbi gelişmeleri sistematik olarak biraraya toplamak tek kişinin altından kalkabileceği bir iş değildir ve buna gerek de yoktur. Biz de bu gerçekten yola çıkarak, günümüz tıbbının geçirdiği aşamaları belirli kilometre taşlarını esas alarak aktarmayı amaçladık.

"İlmin vatanı yoktur, her alimin vatanı vardır" sözünün anlattığı gibi, tıp tarihi bir yönüyle milli olduğundan, bu konuda eser yazan kişinin, mensubu olduğu medeniyetin ve kültürün tıp tarihine biraz daha fazla ağırlık vermesi tabiidir. Biz de kitabı hazırlarken İslam tıbbı ile Türk tıbbındaki gelişmeleri daha geniş tuttuk.

Medeniyetlerin bilimi, tarih, toplumsal yapı, kültür, din ve mitolojiden soyutlanarak incelenemeyeceğinden, bir medeniyetteki tıbbi gelişmeleri aktarmadan önce bu konularla ilgili kısa bilgi vermeyi uygun bulduk.

Fransızların yazımda ve okunuşta neredeyse tamamını kıyımdan geçirerek kullandığı klasik isimlerin[1] mümkün olduğunca doğrusunu yazmaya çalıştık. İslam ve Türk tıbbıyla ilgili bölümlerde de aynı hassasiyeti göstererek Arapça kelime ve terkipleri *İslam Ansiklopedisi* transkripsiyon sistemine göre verdik. İstifade ettiğimiz kaynakları, eseri dipnotlara boğmamak için kitabın sonuna koyduk. Okuyucunun aradığını kolayca bulması için detaylı bir indeks hazırladık.

Tıp tarihiyle ilgili temel bilgileri vermek amacıyla hazırladığımız bu kitabın, tıp fakültesi mensuplarına olduğu kadar, kültür ve bilim tarihi meraklılarına da tıbbın 5000 yıllık macerası hakkında fikir verebileceğini umuyoruz.

Prof. Dr. Ali Haydar Bayat

[1] Cecil John Cadoux. *İlkçağ'da İzmir: Kentin, En Eski Çağlardan İ.S. 324'e Kadar Tarihi*. Çeviren: Bilge Umar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 15.

HEKİM - TIP - KÜLTÜR

Üniversiteler, eğitim-öğretim ve bilimsel araştırmaların yapıldığı, ülkenin ihtiyaç duyduğu yüksek seviyeli meslek adamları ve aydınların yetiştirildiği, milli kültürün geliştirildiği kurumlardır. Gençlere meslek formasyonu yanında kültür kazandıran bilim yuvalarıdır. Dünya Üniversiteler Birliğinin Montreal 1971 toplantısında, *"üniversitelerin, yapıcı ve yaratıcı ilim gücüyle ülkelerine sosyal, iktisadi ve teknik dinamizm kazandırdığı; toplumdan güç aldığı gibi ona hayatiyet verdiği; toplumun örf, âdet ve geleneklerini ve milli karakterini yansıttığı; toplumdan istifade ederek ürettiği bilgi ve birikimleri öncelikle yine toplumun hizmetine sunduğu"* ifade edilmiştir.

Geçmişte üniversitelerin temel görevi, toplumun değer yargılarını, geleneklerini, kültürünü korumak, genç kuşaklara aktarmak ve uzmanlaşmış kişiler yetiştirmek iken, günümüzde, eğitim-öğretim, araştırma, bilgi üretme, uygulama yeri ve hizmet ve yeniliklerin kaynağı olarak, tek yönlü uzmanlar yetiştirmek yerine, çok yönlü aydın tipi yaratmaktır.

Üniversitelerde öğretilen herşeyin meslek hayatında pratik faydası olup olmadığına bakılmaz. Mesela, matematikteki bazı konular pratik fayda için değil, bilgi birikimini arttırmak, sentez kabiliyeti kazandırmak, bilimsel düşünceyi geliştirmek için verilir. Bilimsel çalışmaların yapıldığı üniversiteleri sadece pratik sonuçlar elde etmeye çalışan kurumlar olarak görmek misyonuna ters düşer ve üniversiteleri yüksekokul durumuna getirir.

Üniversitelerin amacı, kültürle birlikte, belirli bir alanda üstün bilgiye sahip insanlar yetiştirmek olmalıdır. Bu tarz bir eğitim-öğretimden geçen öğrencilerin, ileriye doğru atacakları adımlarda ve mesleklerinde başarılı oldukları, felsefi düşünceye ve sanata yöneldikleri, hatta meslekleri dışında kültür-sanat alanlarında da önemli yerlere geldikleri görülür.

Üniversitelerimizin sosyal bilimler fakülteleri dışında kalan bölümlerinde yakın zamana kadar yalnız mesleki bilgilerden ibaret programlar yürütülmüştür. Bu eksiklik zamanla giderilmiş, teknolojinin ilerlemesiyle küçülen ve adeta bir köye dönüşen dünyada, bilgiye ulaşabilmek için yabancı dil ve bilgisayar eğitimine önem verilmeye başlanmıştır.

Fransız filozof-hekim Paul Joseph Barthez'in [1734-1806] *insan bilimi (science de l'homme)* adını verdiği tıp mesleği daha çarpıcı bir görüntü arzeder. *Bilim*, *sanat* ve *ahlak (etik/moral)* sentezi olan tıp, geniş ve karmaşık bir bilim dalıdır. Tıp fakültelerinden temel bilgileri alarak mezun olan hekimlerin başarılarının farklı oluşunun en önemli sebebi budur. Mesleğin bilim tarafı eğitim programı içinde verilir; sanat tarafı hasta başında, hoca-öğrenci (usta-çırak) ilişkisi içinde öğretilir; fikri tarafı şahsi gayretlerle, tiyatro, edebiyat gibi kültürel faaliyetler içinde geliştirilir; ahlak tarafı ise aile fertlerini ve hocaları örnek alarak şekillenir.

Bilim analitik, sanat sentetik bir alandır. Ne kadar bilimsel olmaya çalışılırsa çalışılsın tıbbın sanat yönü ağır basar, çünkü sosyal ve kültürel cepheleri vardır. Dolayısıyla bir hekim, teknisyen ve bilim adamı olmanın yanısıra başka özellikler de taşıdığını, mesleğinin din, felsefe, ekonomi, edebiyat, sanat.. gibi kültürün bütünüyle yakından ilgili olduğunu bilmelidir.

Tıp, bilimden ziyade bilimleşmiş bir sanat, teknik bir disiplin, yani fendir. Matematik, fizik, kimya, biyoloji gibi saf bilimler deskriptiftir, yani alanını tanımayı, tanıma kavuşturmayı amaçlar. Buna karşılık, tıpta olduğu gibi, varolan bilgileri insan yararına kullanmak, bu amaçla bilgi üretmek, teknik disiplinlerin, yani fenin işidir. Hekim, bilimsel metot ve prensipleri içeren, sonunda sanat olarak kalacak bir eğitim görür. Meslek hayatına atılan hekimin tabiat kanunlarını açıklamak gibi bir çabası olmaz. Onun amacı hastasına faydalı olmaktır. Bir başka deyişle, tıp bir bilim, hekimlik ise sanattır. Hekimliğin pratik tarafı, Hippokrates'ten XIX. yüzyıl ortalarına kadar birinci derecede sanat, ikinci derecede bilim olma özelliğini sürdürmüş, modern üniversitelerde gelişen bilimlerden faydalanarak bilimselik kazanmıştır.

Hekime giden hasta, hastalığıyla birlikte karmaşık hayat hikâyesini de beraberinde götürür. Ne yazık ki, tıp fakültelerimiz öğrencilerini hastaların hayat hikâyelerini dinleyebilecek şekilde yetiştirememektedir. Hastanın tıbbi problemi (hastalığı) hekimin ilmine, insani yönü ise sanatçı olarak varlığına (ruhuna) hitap eder. Yani hekim hem hastayla hem de hastalıkla meşgul olur. Tedavide hekimin ilmi kadar hastanın hekime olan inancı da önemlidir. İlmimiz bir bakıma hastanın inançlarının parçasıdır.

Teknolojinin hızla gelişmesi sonucunda maddileşen ve mekanikleşen günümüz dünyasında hastalar, bürokrat ve teknisyen hekimin soğuk ve duygusuz ellerine teslim edilmiştir. Maddi kazanç endişesinin topluma hâkim olduğu bir dönemde

hekimlerin idealizmini ayakta tutabilmek, onları tekniğin dar ve soğuk kalıpları dışına çıkarabilmek için kültürle beslemek gerekir. Bu düşünceyle, 1972'de yapılan IV. Uluslararası Tıp Eğitimi Toplantısında, tıp eğitiminde sosyal bilimlerin de yeralması kararlaştırılmıştır. Esasında bu düşünce yeni olmayıp Antik Yunan tıbbından beri tıp eğitiminde mevcuttu.

Hekim sadece bir meslek mensubu değil, geniş kültürüyle de sanatkâr, filozof tabiatında bir insan olmalıdır. Hippokrates'in, *"bir hekim aynı zamanda filozof olursa ilahlar seviyesine yükselir"* sözü ile tıp doktorunu ifade eden ve *bilge* anlamına gelen *hakîm/hekim* kelimesinin kullanılması sebepsiz değildir. Öyle hekimler vardır ki, tıbbi bilgileri ve teknik ustalıkları yerinde olduğu halde çevrelerine fazla güven vermez, hastalar tarafından pek sevilmezler. Bunların bir kısmının uyguladığı tedavinin çoğu zaman pek başarılı olduğu söylenemez. Bir grup hekim daha vardır ki, profesyonel değerleri ne olursa olsun, adlarının geçtiği her yerde kendilerinden övgüyle bahsedilir. Başarılarının sırrı sevilmelerinde, sevilmelerinin sırrı da *insan adam* olmalarında saklıdır. İnsan adam olabilmeyi bize, kişiliğimiz, inançlarımız ve bunları besleyen kültür konuları sağlar. Günümüzde teknik bir dal olarak görülen tıbbı manevi değerler ve kültürle takviye etmezsek mesleğimizin değer kaybetmesi kaçınılmaz olacaktır.

Meslek hayatını hastaların dertlerini dinlemekle geçirecek olan hekim, günlük hayatın stresini gidermek için kültür ve hobilere yönelmelidir. Bu yolla kendini dinlendirebildiği gibi sanat eserleri dahi ortaya koyabilir. *"Tıbbiyeden herşey çıkar, arada sırada da hekim çıkar"* sözü bu gerekçelerle ortaya çıkmıştır. Bunlardan yoksun olanlar, alkol veya kumar gibi araçlarla geçici olarak dertlerini unutmaya çalışırlar. Avrupa ve ABD'de yapılan araştırmalarda, yalnız para hırsıyla çalışmaya önem veren hekimlerde, anksiyete sebebiyle alkol, ilaç bağımlılığı ve psikojenik ilaç kullanma oranının yükseldiği tespit edilmiştir.

Bilim ve teknolojinin verileri dünyanın her yerinde aynı olduğundan insanı evrensel kılar. Dolayısıyla milli kültür, hekimin evrensel kimliğine milli bir hüviyet kazandırır. Günümüzde hekimlerin bir kısmının dış ülkelere gidişinin sebepleri arasında, daha iyi yetişmek, para kazanmak, rahat yaşamak gibi isteklerin yanında, onları ülkelerine bağlayan manevi değer ve milli kültür eksikliğini aramak gerekir. Tıp insan sevgisine dayanır. Ailesine ve milletine bağlılığı olmayan bir hekimin insan sevgisinden şüphe etmek gerekir.

TIP - TABİP - HEKİM - DOKTOR

Türkçede *hekim* ve *hekimlik* anlamlarında kullanılan Arapça *tabib* ve *tıb* kelimelerinin kökü *tabbe* olup *işin ehli olma*, *bir işte usta olma*, *bir işin ilmini bilen kimse (alim)* anlamlarındadır. Bu bakımdan *tabib*, *işini iyi bilen*, *titiz yapan*, *bilgili kimse* demektir ki, hastasını iyice inceleyip teşhis ve tedavisini gerçekleştiren kimseye de *tabib* denmiştir. *Bilgin (alim)*, *usta (hazık)* anlamlarını da içeren *tabib* kelimesi günümüzde *doktor*'un karşılığıdır. Kendini tabib olarak tanıtanlara *mütetabbib (tabib geçinen)* denmiştir. *Tıp* kelimesine ise *nezaket* ve *yumuşaklık* anlamı yüklenmiştir. Arapça'da, *büyücülük*, *efsunculuk* anlamlarında da kullanılır.

Sonuç olarak *tıp*, *nefsi ve bedeni tedavi eden disiplin*; *tababet*, *bir işin çok iyi ve titiz incelenmesi*; *tabip/doktor*, *işini iyi bilen*, *usta*, *hastasına iyi ve yumuşak davranan*, *nazik tabiatlı kişi* anlamına gelir.

Hint-Avrupa dillerinde *hekim* anlamında kullanılan *medicina/medicus/medicine* kelimelerinin kökü *med*, *ölçmek*, *ölçülü olmak* demektir. Fransızca'daki *docteur*, İngilizce'deki *doctor* kelimeleri ise Latince'deki anlamına uygun olarak, Arapça'da olduğu gibi *bilgin (alim)* anlamındadır.

Geçmişte felsefe, içinde tıbbın da bulunduğu, bütün bilimleri içeren bir araştırma alanıydı. Dolayısıyla, felsefeyi meslek olarak seçmiş filozofların bir kısmı tıp sanatıyla da ilgileniyor, kitaplar yazıyor, hastaları tedaviye çalışıyorlardı. Bir başka deyişle, devrin filozoflarının bir kısmı aynı zamanda tabip, tabiplerin bir kısmı da filozoftu. Genel kanaate göre, ilkçağ filozoflarına önceleri *sophos*, sonra *sophoi*, Pithagoras'tan itibaren ise *philos-sophos* denmeye başlanmıştı. Arapça'ya *felsefe* ile birlikte *feylesof* olarak giren ve *hikmet* (kökü *h k m*; *sofia*) *seven* anlamına gelen bu kelime, *hakîm (hikmet sahibi)* ile birlikte kullanılmıştır.

Türk-İslam dünyasında eski geleneğin devamı olarak *tabip* anlamındaki *hakîm*, söylenişi inceltilip *hekim*'e dönüştürülerek kullanılmaya devam etmiştir. Bundan dolayı, klasik İslam kaynaklarındaki bilge Lokman Hakîm, halk kültüründe Lokman Hekim'e dönüştürülmüş ve geçmiş tıbbın büyük hekimlerine ait fıkra ve olaylar ona mâl edilmiştir.

BİLİM - FELSEFE - TIP

Bilim, insanlık tarihi kadar eski olan din, dil, sanat, ahlak ve hukuktan çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Bilimin disiplin ve sürekli çaba isteyen deney metodu, insanlığın uzun sürmüş gözlem ve görgülerinden çok farklıdır. Bilimden önce bildiklerimiz ölçülmemiş, kontrol edilmemiş, tenkitten geçirilmemiş olduğundan bunlardan bilim meydana getirilememiştir. Bilimsel düşüncenin, belirli kurallar çerçevesinde yapılmış gözlem ve deney sonuçlarını sistemleştirmesi demek, bu sonuçların mantık kurallarına göre değişmeyen ilişkilerini disiplin içinde ortaya koyması demektir. İnsanoğlu, bulduğu bilimsel metotlarla, tarih öncesindeki 100 000 yıllık bilgi ve görgünün folklorda birikmiş tortusunu kontrolden geçirebilmiş ve değerlendirebilmiştir.

Felsefe, tanıma, bilme ve yapma esaslarının bilimidir. Bütün bilimleri kapsar ve bunların sonuçlarından genel bir dünya görüşü çıkarır. Tarih boyunca felsefenin en fazla işbirliği içinde olduğu, en çok etkilendiği ve etkilediği kültürel alan bilim olmuştur. İnsanı ve evreni tanımayı amaçlayan feslefe, bilimlerin bu konulardaki verilerinden haberdar olmalıdır. Öte yandan, doğru bilgiye ulaşmayı amaçlayan bilimin, doğru bilginin kaynakları, şartları ve sınırları konusunda felsefenin yol gösterici çalışmalarına ihtiyacı vardır. Fransız âlim ve filozof René Descartes [1596-1650] şöyle demiştir: *"Felsefe bir ağaç gibidir; kökleri metafizik, gövdesi fiziktir. Gövdeden çıkan dallar da bütün bilimlerdir. Bunlar da üç dalda toplanabilir: hekimlik, teknik ve ahlak."* Alman filozof ve eğitimci Friedrich Paulsen'in [1846-1908] dediği gibi, *"her ilmin ana kökü felsefedir, bu kökten ayrılan yaşayamaz"*. Bu bakımdan, bilim felsefesi felsefenin en önemli dallarından biridir.

Bilim ve felsefe arasındaki ilişki Antik Yunan'dan XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Zaman içinde gelişen bilimler, geçmişte bütün bilimleri bünyesinde toplayan felsefeden ayrılıp çalışmalarını bağımsız yürütmeye başlamışlardır. Günümüzde, bilimler üzerinde hâkim, bilimleri istediği yöne sevkeden bir felsefe yerine, her bilimin kendine özgü felsefesi vardır. Bütün diğer bilimler gibi tıbbın da kendine özgü felsefesi olması gerekir.

Hakîm (filozof) ile *hekim (tabib/doktor)* arasında kaynağı çok eskilere dayanan köklü bir ilişki vardır. Geçmişte felsefe ve tıpla meşgul olanlar mal (servet) değil, olgunluk (kemal) peşinde koşmuş ve evrenin sırlarına ulaşmaya çabalamıştır.

Filozoflar bunu düşünce (tefekkür) yoluyla, hekimler ise insan vücudunun muhteşem düzenine bakarak yapmıştır. Antik Yunan'da bilime fikir, yön ve metodu felsefe verdiğinden, Alkmaion, Empedokles, Hippokrates, Galenus gibi hekimler aynı zamanda dönemlerinin büyük filozofları olmuştur. Bilim tarihinde düşünceleri ve eserleriyle tıbba yön veren birçok filozof-hekim vardır.

Hippokrates, *"felsefeyi tababete, tababeti felsefeye sokmalıdır"*, *"bir hekim aynı zamanda filozof olursa ilahlar seviyesine yükselir"* sözleriyle felsefenin tıptaki rolünü vurgulamıştır. Galenus ise *Erdemli Hekim Filozof Olmalıdır (Hoti ho Aristos Kai Filosofos)* adlı risalesinde şöyle demiştir: *"Hekimlerin büyük kısmı serveti erdemden üstün tuttuğundan, tıp sanatı insanın faydasına değil, mal kazanmaya yarar. Bu durumda kimse beceri sahibi bir hekim olamaz. Çünkü insanın hem zengin olması hem de tıpta yüksek mertebeye erişip şeref kazanması mümkün değildir. Birinden birini seçmek lazımdır. Hippokrates zenginliği küçük görmekle kalmamış, ruh ve beden sükûnetini, bedensel dengeyi aramış ve bu amaçla oburluktan, erotik yönelimlerden uzak durmuş, perhiz yapmış, kanaatkârlığı tercih etmiştir.. Tıp tahsili için önce felsefe, sonra da tıpta tecrübe ve beceri kazanmak gerekir. Böyle yapılırsa Hippokrates'ten daha ileriye gidebiliriz."* Devrinin büyük otoritelerinden Paracelsus, filozof olarak kabul ettiği hekimden üç şey istemiştir: *felsefe*, *kimya*, *fazilet*. Alman hekim Samuel Hahnemann [1755-1843] şöyle demiştir: *"Felsefe bütün ilimlerin asıl unsurudur. Felsefesiz ilim yaşayamaz, el işi mahiyetinde yardımcı bir bilgi olarak kalır. Özellikle tababet felsefesiz hiç olmaz."* Filozof-hekim Rudolf Virchow [1821-1902] ise 1859'da yazdığı makalesinde şu ifadelere yer vermiştir: *"Biz metotlarımızı felsefesiz bulmadık. Her olay için yeni bir mantık keşfe çalışmadık. Eski, iyi tesis edilmiş, iyi düşünülmüş mantığı kabullendik."*

Evrenin en mükemmel varlığı olan insanla ilgili araştırmaları takip eden, milyarlarca hücreden meydana gelen organların muhteşem yapısını ve çalışma düzenini araştıran hekim, evren (makrokozmos) ile insan (mikrokozmos) arasındaki benzerlikleri keşfedip *"kendini küçük bir varlık zannediyorsun, halbuki bütün evren senin içinde"* diye düşünceye daldığında, hasta ve hastalıklar hakkında sorular sormaya ve bunlara cevaplar aramaya başladığında farkında olmadan felsefe yapmaktadır.

Hekim, basit akciğer enfeksiyonu veya ağır nevrozu olan hastasını muayene ederken, bilerek veya bilmeyerek felsefenin temel sorunlarını göğüsler. Aldığı anamnezle hastanın vücudundaki problemleri anlamaya başlar. Sonra sıra *has-*

talık adı verilen negatif ve sıradışı durumun hastanın ilişkilerini ve geleceğini etkileyişine gelir. Dolayısıyla hekim, hastanın bedeni ve zihni, diğer insanlarla ve dünyayla ilişkisi, yaşadığı anı ve geçmişi gibi temel sorunlarla karşı karşıya kalır. Bütün bunlar, gerçeğin bilgisine erişmek için insanı ve nesneleri sevgiyle araştıran felsefenin temel konularıdır.

İspanyol filozof José Ortega y Gasset'in [1883-1955] deyişiyle felsefe, *"insan ile çevresinin incelenmesidir"*. Bu tanım tıp için de geçerlidir. Hekim için çevre, duygular, düşünceler, dürtüler, zaman-mekan-toplum şartlarıdır. Bu sebeple, Mısır'da firavunlardan bugüne kadarki toplumsal şartlar hesaba katılmadan enfeksiyon; büyük şehirlerdeki zorluklar dikkate alınmadan stres incelenemez.

Hergün pekçok hastayı muayene etmek; kliniğin, ameliyathanenin, laboratuarın insanı içine çeken dünyasında yaşamak hekimlik için yeterli değildir. Hekim, ilgisini kendine, başkalarına ve hastanın temel problemlerine yöneltmeli, kısacası tıbbi hümanizm uygulamalıdır.

Bir dönem, felsefi akımların elini kolunu bağlaması sebebiyle hayal kırıklığına uğrayan tıp, yanlış ve spekülatif tabiat felsefesine hücum edeceği yerde, herşeye hâkim olan felsefeyi tahtından indirmek istemiş; felsefeden bağımsız gelişebileceği iddiasıyla, diğer bilimlerin yaptığı gibi kendine özgü bir felsefe ortaya koyamamış; zamanla felsefenin diline, klasik tezlerine ve metodolojisine yabancılaşmıştır. Bunun eksikliğini hisseden Virchow, *"tıp tahsilinde, yabancı dil, tarihten başka yüksek matematik, fizik, tabiat ilmi ve felsefenin esaslarına yer vermek gerekir"* demiştir.

Tıp, problemlerini felsefeyle değil, pozitif bilimlerin metotlarıyla halletmeye çalışır. Buna *bilimsel tıbbın felsefesi* veya *tıbbın bilimsel felsefesi* denebilir.

Tıbbın bilim ve sanat yanında vazgeçilmez üçüncü ayağı olan ahlak (etik), felsefenin temel konularındandır. Dolayısıyla, tıbbın genel ahlak felsefesinden istifade etmesi çok tabiidir. Bu sebeple, felsefe tıpta tekrar yeralmaya başlamıştır. Tıp ahlakı (etiği), başta ABD olmak üzere bütün dünyada endüstri olmaya yüz tutmuştur. Bu konuyla ilgili kursların, konferansların sayısı gittikçe artmaktadır. New York hastahanelerinin kadrolarına, hekimlerin hayat veya ölüm hakkında karar verirken danışmaları için felsefeciler alınmakta; New Hampshire eyaleti hukukçuları ile Connecticut Hapishanesi yetkilileri felsefecilere danışmakta; genetik mühendisliği gibi meselelerde felsefeciler de kafa yormaktadır.

HEKİM VE TIP TARİHİ

"Geçmişini bilmeyenin geleceği olmaz."

Yaşadığımız anı idrak edebilmek, geçmişte yapılan hataları tekrarlamamak, ileriyi öngörebilmek için tarihi bütünüyle bilmemiz gerekir. Mesleğinin teknik yönleri kadar tarihini de öğrenmek için çaba gösterenler başarıya ulaşır. Her meslek sahibi aynı sorumluluğu hissetmeli, bulunduğu noktaya nasıl gelindiğini ve geçmişin birikiminin nasıl değerlendirilebileceğini düşünmelidir. Bu sebeple, her bilim dalının tarihi o dalın araştırma konularından biri olmuştur.

Tarihe bakıldığında pekçok şeyin değiştiği görülür. Düşünceler bütün çağlar için geçerli değildir. Bu sebeple her çağ kendi içinde değerlendirilmelidir. Bir dönem kabul görmüş bir düşüncenin zamanla eskimesi değerini azaltmaz. Düşünceler merdiven basamakları gibidir; her basamak bir sonraki için zorunludur. Bir başka deyişle, düşünceler, teoriler, keşifler.. insanlığın binlerce yılda oluşturduğu birikimin sonucudur ve bir kişinin veya toplumun malı olmayıp dünya üzerinde taşınıp durmuştur. Günümüz bilimi geçmişten bu yana gelen bilgi ve tecrübelerin sentezidir. Yarının bilimine ise bugünkü bilgi ve tecrübelerimiz temel olacaktır. Bütün bunlar meslek tarihiyle öğrenilir. Bilim ve teknik evrensel, meslek tarihi ise evrensel olduğu kadar da millidir.

İçinde yaşadığımız zaman, geçmişe oranlandığında, devin omuzlarına çıkmış cüce gibidir. Cüce, devden daha ileriyi onun omuzlarında olduğu için görür. Günümüz hekimi de tıp tarihinin omuzlarına çıkarak yeni çalışmalar yapabilir. Hekimlikte teknik bilgiler kadar, kültür ve meslek tarihi de önemlidir. Fransız tıp tarihçisi Émile Littré'nin [1801-81] dediği gibi, *"hekimlik basit bir sanat derecesine düşmek istemiyorsa kendi tarihiyle ilgilenmeli, geçmiş dönemden miras kalmış eserlere dikkat ve özen göstermelidir"*. Tıp tarihi bir bakıma her hekimin kişisel gelişiminin tarihidir. Fransız matematikçi, fizikçi ve filozof Blaise Pascal [1623-62] bu gerçeği şöyle ifade etmiştir: *"Yüzyıllardan beri birbiri ardınca yetişen her hekime içinde bulunduğu yüzyılda yaşayan ve daima öğrenen aynı hekimmiş gibi bakılmalıdır."*

Tıbbın tarihine bakıldığında teorilerin birbirini takip ettiği ve her yeni teorinin bir öncekinin yerine geçmeyi amaçladığı görülür. Bu teorilerden bazıları zaman

içinde ortadan kalmış, saçma olduğu düşünülenlerden bazıları ise bugünün gerçeği olmuştur. Mesela, akupunktur (iğne tedavisi), fitoterapi (bitki tedavisi), hidroterapi (su tedavisi) gibi geçmişin bazı tedavi metotları modern tıp tarafından benimsenmiştir. Eski tıp anlayışlarının saçma olduğunu düşünenler, günümüz bilgilerinin de gelecekte aynı şekilde değerlendirilebileceğini unutmamalıdır. Bu sebeple, geçmişi yeni kuşakların görüşüne sunma çabası takdirle karşılanmalı ve tıp tarihiyle ilgili çalışmalar teşvik edilmelidir.

Tıp tarihi eğitimi, günümüzde garipsenen geçmiş tıp teorilerini anlamaya imkân tanır; tıbbın felsefesini, gelişimini, keşiflerini ve binlerce yıllık birikimini özetleyerek hekimin değişimleri algılamasını, bildiklerinin mutlak doğru olmadığını idrak etmesini, bilimin sürekli gelişen canlı bir yapıya sahip olduğunu farketmesini, öğrendiklerini sorgulamasını ve sentez yapmasını sağlar; tarihte iz bırakmış büyük hekimlerin kişiliklerini ve hayatlarını gözönüne sererek genç hekimlere yol gösterir; günümüz tıbbının gerisinde kalan toplumlara, azimle çalışıldığında birgün tıbbın öncüsü olunabileceği duygusunu verir.

Tıbbın tarihini araştırmak boşa harcanan emek olarak değil, bir atletin yarışa başlamadan önce hızlanmak için birkaç adım gerilemesi gibi görülmelidir. Hekimliğin geçmişini ihmal etmek bir bakıma onu hergün yeniden öğrenmek demektir ki, böyle bir tutum tıbbın ilerlemesini geciktirir. Hekimliğin bugüne nasıl geldiğini bilmeden ve geçmiş ile bugün arasında köprü kurmadan günümüz tıbbını layıkıyla anlamak ve problemlerine çözüm bulmak mümkün değildir. Tıp tarihi amaç değil araç olarak kullanıldığında, geçmişin panoramasını sunmakla kalmayacak, tıbba giriş dersi olarak da önemli bir görev yapmış olacaktır.

Tıp tarihi eğitiminin kısa süreli hedefi tıbbi başarıların hangi temeller üzerinde oturduğunu ve tıbbın hangi aşamalardan geçerek bugünlere geldiğini öğretmek; uzun süreli hedefi ise geriye dönük (retrospektif) düşünme alışkanlığı kazandırmaktır. Bunlar Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalının görevidir.

HALK HEKİMLİĞİ VE TIP TARİHİ

Sağlığı korumak ve hastalıkları tedavi etmek amacıyla uygulanan geleneksel metotların tamamına *halk hekimliği/halk tıbbı/folklorik tıp/tıbbi folklor* denir. Tıp tarihi araştırmaları tarih öncesine doğru uzandıkça halk hekimliğiyle birleşir. Bir dönemin bilimsel tıp anlayışını temsil eden bilgiler zamanla önemini yitirerek halk hekimliğinde yaşamaya devam eder. Bu sebeple, halk hekimliği tıp tarihinin konularından biridir. Toplumun ilkel tedavi metotları hekimliğin folklorik yanını teşkil eder. Halk hekimliği bu alana malzeme toplamakla kalmaz, tedavi metotlarının ortaya çıkış yollarını da gösterir.

Sağlık personelinin toplumu iyi tanımaması, tıp hizmetlerinin halk tarafından beklenen ölçüde kabul görmemesine yolaçmakta; toplumların bilimsel olmayan tedavi şekilleri modern tıbbın önünde engel teşkil etmektedir. Halkın bilimsel tıbba yönelmesini sağlamak için öncelikle halk hekimliğini araştırmak gerekir. Bu ihtiyacın sonucunda ortaya çıkan medikal sosyoloji, medikal antropoloji gibi bilim dalları, 1960'lardan sonra, modern tıbbın benimsenmesinde epey etkili olmuştur. Geçmişten günümüze aktarılan maddi-manevi tıp bilgilerini tespit edebilmek ve halkın bilimsel tıbba yaklaşmasını sağlayacak verileri medikal antropolojiye verebilmek için halk hekimliğini incelemek gerekir.

Hastalıklar insanın biyolojisi ile ilgili olduğu kadar, değerleri, dünya görüşü, çevresi, ilişkileri ve teknolojiyle de ilgilidir. Biyolojik yön sağlık personeli, sosyal yön sosyal bilimciler tarafından ele alınır. Toplumsal baskılar, kültür çatışmaları, uyuşturucu kullanımı gibi bazı durumlar hekimlerin olduğu kadar sosyal bilimcilerin de konusudur. Dolayısıyla hekimler, halk hekimliği uygulamalarını dikkatle takip edip bu alandaki çalışmalardan da istifade ederek hastalarına yardımcı olmaya çalışmalıdır.

Sağlık ve hastalık kavramları kültürle yakından ilgili olduğundan, toplumun değerlerini, davranış ve inanç sistemlerini, sağlık ve hastalık hakkındaki birikimlerini bilmeden hastayı değerlendirmek mümkün değildir. Bu konular sosyal bilimcilerin ilgi alanına girer. Hekimler hastalarından derledikleri halk hekimliği bilgilerini ve yanlış uygulamaları yazı konusu yaparak sosyal bilimciler için veri toplamış, hasta-hekim ilişkisinin daha sağlıklı yürümesine katkıda bulunmuş, aynı zamanda meslek tarihçisi hüviyetini de yüklenmiş olurlar.

TIP TARİHİNİN TARİHÇESİ

Tıp tarihiyle ilgili bilgiler antik devirlerden XIX. yüzyıla kadar klasik eserler içinde kısa ve dağınık olarak yeralmıştır. Konuyla ilgili ilk müstakil eser, ortaçağ İslam dünyasında, 1242'de, İbn Ebî Usaybia tarafından, *'Uyûnü'l-Enbâ fî Tabak āti'l-Etibbâ* adıyla Kahire'de yazılmıştır. Bu eser, 400'ü Müslüman 500 hekimin hayatı ve eserleri ile Hint ve Yunan tıbbı hakkında geniş bilgi ihtiva etmektedir.

XIX. yüzyıla kadar tıp öğrenimi genellikle eski büyük hekimlerin eserlerinin incelenmesinden ibaretken, bu yüzyılda diğer bilimlerde olduğu gibi tıpta da büyük ilerlemeler kaydedilmiş, eski eserler bilimsel tıptan ayrılarak tıp tarihinin konusu olmuştur. Antik dönem tıbbını araştırmak için önce Paris [1794], daha sonra Berlin [1834], Viyana [1869] ve diğer Avrupa tıp fakültelerinde Tıp Tarihi Kürsüsü kurulmuştur. Tıp tarihi alanındaki çalışmalarıyla öne çıkan isimler arasında, Arturo Castiglioni, Charles Singer, F. Hudson Garrison, H. Ernst Sigerist, Karl Sudhoff, Paul Diepgen, Sir H. Rolleston, Walter Artelt ve William Osler sayılabilir.

Türkiye'de *Tıp Tarihi (Târîh-i Tıb)* dersleri, 1856-7 ders yılından itibaren Dr. Charles Edwards [ö. 1894] tarafından verilmeye başlanmıştır. Dr. Edwards daha sonra, o zamanki adı *İlm-i Edeb ve Vazife-i Tıbbiye (Terbiye Bilimi ve Tıbbi Görev)* olan *Deontoloji* derslerini de üstlenmiştir. Deontoloji dersleri, 1876'da Dr. Nahabet Rusinyan [1819-76]; 1877-81 arasında Dr. Hovsep Nurican [1827-98]; 1908-9'da, askeri ve sivil tıp fakülteleri birleştirilerek Dâru'l-Fünûn-i Osmânî Tıp Fakültesinin kurulması sırasında, *Târîh-i Tıb ve Vezaîf-i Etibbâ* adıyla Alexander Zoeros paşa [1842-1917]; Cumhuriyet'ten sonra, 1926'da, bir yıl kadar, *Târîh-i Tıb ve Deontoloji* adıyla Dr. Galip Ata [1879-1947] tarafından verilmiştir. Atatürk'ün 1933'te gerçekleştirdiği üniversite reformuyla Dâru'l-Fünûn-i Osmânî Tıp Fakültesi lağvedilmiş, yerine İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi açılmış, burada Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü kurulmuş, başına A. Süheyl Ünver [1898-1986] getirilmiştir. Tıp tarihi dersleri günümüzde, tıp fakültelerinin Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dallarında verilmektedir.

XIX. yüzyılın sonlarında, Dr. Nurican'ın Fransızca *Aperçu Historique Sur la Médicine Arabe* [1876] ve Hüseyin Remzi'nin *Târîh-i Tıb* [1304/1887]; XX. yüzyılda, Rıza Tahsin'in *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye* [1328/1912], Osman Şevki Uludağ'ın

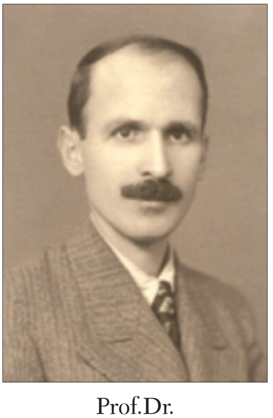
Beş Buçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi [1341/1925], Galip Ata'nın *Tıp Târihi I* [1925], Saim Ahmet Erkun'un *Türk Tababeti Tarihine Genel Bir Bakış* [1935], A. Süheyl Ünver'in *Selçuk Tabâbeti* [1940] ile *Tıb Tarihi* [1943], Feridun Nafiz Uzluk'un *Genel Tıp Tarihi I* [1958], Naşit Baylav'ın *Eczacılık Tarihi* [1968] ve Bedi N. Şehsuvaroğlu'nun *Eczacılık Tarihi Dersleri* [1970] ile *Türk Tıp Tarihi* [1984] adlı çalışmaları tıp tarihi alanındaki ilk eserlerdir.

Hüseyin Remzi

Ord.Prof.Dr.
A. Süheyl Ünver

Prof.Dr.
Feridun Nafiz Uzluk

Prof.Dr.
Bedi N. Şehsuvaroğlu

Ecz. Naşit Baylav

EVREN VE İNSAN

Evrenin oluşumu hakkında dini ve bilimsel birçok görüş ileri sürülmüşse de, astrofizikçilerin bulgularıyla ortaya atılan *Big Bang (Büyük Patlama) Teorisi* günümüz bilim dünyasında genel kabul görmektedir. Amerikalı astrofizikçi Edwin Hubble [1889-1953] tarafından yapılan çalışmalar ve 1989'da NASA tarafından dünyadan 900 km yükseğe yerleştirilen Cobe uydusunun gönderdiği veriler, yıldızların saatte 350 km hızla uzaklaşmakta olduğunu, yani evrenin genişlediğini göstermiştir. Albert Einstein'ın *Görecelik Kuramı*'nı doğrulayan bu teoriye göre, genişleyen evrenin bir başlangıcı olmalıydı. 1965'te, Amerikalı astrofizikçiler Arno Allan Penzias [d. 1933] ile Robert Woodrow Wilson [d. 1936] tarafından, hassas dedektörlerle atmosfer dışında tespit edilen seslerin, evrenin plazma halindeyken patlaması sonucunda ortaya çıkan elektromanyetik dalga kalıntıları olduğunun anlaşılması onlara 1978 Nobel Ödülünü kazandırmıştır.

Evrenin genişlediğinin tespit edilmesi bilim adamlarını ikiye ayırmıştır. Bazı bilim adamlarına göre bu genişleme sonsuz olmayıp bir yerde durmak mecburiyetindedir. Büyük patlamayla yayılan cisimlerin hızları, gravitasyon alanları yardımıyla birbirlerini çektikleri için bir süre sonra azalacak ve bir noktada sıfıra inecektir. Bu durumda evren ya tamamen dengeli bir sistem haline gelecek, hareket duracak, ısı tekdüze yayılacak, sistem statikleşecek ya da cisimler arasındaki çekim devam edecek, olaylar tersine dönecek, madde akımı merkeze yönelecek, yani evren büzülmeye başlayacaktır. Bu büzülme, genişleme gibi milyarlarca yıl alacak, herşey yine patlamayla bir noktada birleşecek ve bir anda yokolacaktır. Bazı bilim adamlarına göre bu yeni bir başlangıçtır.

Bu teoriye göre, 15 milyar yıl önce evrenin ana maddesi sıkışmış durumda ve bir atomdan daha küçük bir hacmin içindeydi. Patlamanın ilk saniyelerinde oluşmaya başlayan gaz kütleleri içinde hidrojen ve helyum atomları meydana gelirken, soğuma ve çekim gücüyle, daha sonraları galaksileri oluşturacak toplanmalar başladı. (Evrenin %76'sı hidrojen, %23'ü helyum'dur. Geriye kalan %1'lik dilimi diğer elementler teşkil eder. Elementlerin farklılıkları, atomlarındaki pozitron, nötron ve elektron sayılarından kaynaklanır.) İlk saniyelerde evrenin çapı güneşten 30 kat fazla, ısısı 1 milyar derecenin üzerindeydi ve yoğun küre içinde sıkışmış haldeydi. Atomlar proton, nötron ve elektronlarından tamamen soyulmuş haldeydi. Bu ilk dönemde en önemli rolü uzayın tamamını kapla-

yan ışınım oynuyordu. Az sayıdaki madde atomları, kuvvetli ışık kuantumlarıyla fırlatılıyordu. Isı 1 saat sonra 1 milyar dereceye, 30 milyon yıl sonra birkaç bin dereceye düşmüştü.

Günümüzden 5 milyar yıl önce ortaya çıkan güneş sistemi, evrendeki milyonlarca gök adasından biri olan Samanyolu galaksisi içindedir. Güneş sisteminin içindeki dünyamız 3,5 milyar yıl önce soğumuştur. 2 milyar yıl önce canlı hücre taslağı moleküller, 1 milyar yıl önce atmosferdeki oksijen, 600 milyon yıl önce ise fosil olarak kalıntı bırakacak canlılar ortaya çıkmıştır. Canlıların 2/3'ü su olduğundan, hayatın başlangıcı için gerekli şartlardan biri de suyun oluşumuydu. Canlılık, kimyasal reaksiyonlar için en iyi ortam olan su sayesinde, basit element atomlarının bir seri kimyasal bileşime girmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Canlıların %99'u H, O, N ve C atomlarından, %1'i ise Ca, Fe, K, Mg, Na, P ve benzerlerinden müteşekkildir. Atomlar belli şartlarda birbirleriyle temas ettiklerinde bağlanarak organik molekülleri oluşturmuşlardır. (Bilindiği gibi, moleküller sabit olmayıp reaksiyonlarla farklı ve büyük moleküllere dönüşürler.) Bir başka deyişle, inorganik dünyadan organik dünyaya geçilmiştir. Sonuçta insan dünyaya ayak basmış ve uzun zaman içinde gelişimini tamamlayarak yeryüzüne hâkim olmuştur.[2]

Evrenle ilgili bildiklerimiz bilmediklerimizin yanında okyanusta damla gibidir. Şöyle ki; 15 milyar yılı bir takvim yılına sığdırabilseydik, insanlık tarihinin bugüne kadar kaydedilmiş bütün bilgileri, 31 aralık gününün son 10 saniyesini kaplardı. (1453'ten günümüze kadar geçen süre bu takvimde 1 saniyeden biraz fazla yer tutardı); her cildi 1 milyon yıla tekabül eden, 300'er sayfalık 12 cilt halinde yazılmış bir dünya tarihi ansiklopedisi olsaydı, insanın ortaya çıkış hikâyesi, son cildin son sayfalarının sonlarına doğru başlardı.

Toplumların yerleşik düzene geçişi M.Ö. 9000'lerde başlamıştır. İnsanlık tarihinin büyük bölümü paleontolojik, antropolojik ve arkeolojik araştırmalardan, son 5000 yıllık dönemi ise yazılı vesikalardan takip edilebilmektedir. İnsanlığın son 5000 yılda elde ettiği başarıların bölük pörçük ve eksik tespiti, insanın yeryüzünde etkili olmaya başlamasından bu yana geçen zamanın %1'i kadardır.

[2] İslam dininin yaratılışa dair görüşleri için bkz.: M. Ali el-Bâr. *Kurân-ı Kerîm ve Modern Tıbba Göre İnsanın Yaratılışı*. Tercüme: Abdülvehhab Öztürk. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991; İsmail Yakıt. *Kurân'da insanın yaratılışı ve evrimi*. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Isparta 1998, s. 1-16; İsmail Cerrahoğlu. *Kur'ân'da insan yaratılış sahnesinin düşündürdükleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Ankara 1975, sa. XX, s. 85-95; Süleyman Ateş. *Kurân-ı Kerîm'e göre evrim teorisi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Ankara 1975, sa. XX, s. 127-46; *"Adem"*. İslâm-Türk Ansiklopedisi. İstanbul: Asârı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1359/1940, c. I, s. 74-94.

GENEL TIP TARİHİ

TIBBIN DOĞUŞU

Hastalık âmilleri insanın ortaya çıkışından önce de mevcuttu. Günümüze ulaşan fosiller, hastalıkların milyonlarca yıl değişmediğini göstermektedir. Tıbbın ne zaman başladığı sorusuna ise cevap vermek güçtür. Tıp, insanlığın şifaya koşan tabii içgüdüsünden doğmuş; insanın yarasını deşmesiyle ve hasta organını kesip atmasıyla değil, bilakis sarmasıyla başlamıştır. Dolayısıyla, hekimlik yeryüzünün en eski mesleklerinden biridir.

Hayvanlar, milyonlarca yıldır devam eden içgüdüleri sayesinde hayatta kalmış, nesillerini devam ettirmiş ve hastalıklarını tedavi etmişlerdir. Mesela;

• Gözlerinde katarakt oluşan keçiler, hasta gözlerini çalılara sürterek opak hale gelmiş lenslerini çıkarırlar.
• Fazla yemek yiyen leylekler, gagalarına aldıkları suyu rektumlarına boşaltıp lavman yaparak karınlarındaki şişkinliği giderirler.
• Çoban köpekleri, kusmaları gerektiğinde kenarları tüylü otları yerler.
• Derilerine parazit yerleşen mandalar çamur banyosu yaparak temizlenirler.
• Kedi ve köpekler, karınları ağrıyınca *ayrıkotu*, kabız olunca *ak çöpleme* yerler.
• Yaralanan geyikler *giritotu* yer, bu otla çamuru dilleriyle karıştırıp yaralarına sürerler.
• Zehirli bitkileri ayırdedemeyen papağanlar, karınlarını doyurduktan sonra, kilometrelerce uzaktaki *kaolin* yığınından yiyerek zehri nötralize ederler.
• Afrika'da yaşayan şempanzeler, her sabah uzun bir mesafe katedip *aspila ağacı* yapraklarından yiyerek kendilerini bazı bakterilerden korurlar. (*Aspila ağacı* yaprakları *thiarubin-A* ihtiva ettiğinden bakterilere karşı kullanılır.)

Tabiatın zor şartlarında içgüdüleriyle yaşayan hayvanlar, ehlileştirildiklerinde bu özelliklerinin bir kısmını kaybederler. Hayvanlarda biyolojik bir güç olan içgüdü insanda yerini zekâya bırakır. Hayvanlar biyolojik evrimlerini tamamlayarak doğdukları halde, insan yavrusu, cenin (fetüs) halinde, embriyolojik olarak gecikmiş doğduğundan biyolojik olarak diğer omurgalılardan zayıftır. Doğumu takip eden 8-10 yıllık dönemde çevresine uyum sağlar. Bu durum, toplum hayatı, eğitim ve kültürü doğurmuştur. Toplumsal örgütlenme güçlenip üretim imkânları çoğaldıkça insanın hayvani içgüdüleri zayıflamış, deneme-yanılmalar sayesinde zekâ ve iradesi kuvvetlenmiş, heceli sesler çıkarabilmesi dili doğurmuştur.

İnsan, düşünebilme, konuşabilme, dik duran başı, gözü ve kulağıyla üç boyutu kavrayabilme, ileri-geri, aşağı-yukarı, sağa-sola hareket edebilme ve evreni süjeden bağımsız görebilme kabiliyetine sahiptir. En önemli özelliği *bilici (homo sapiens)* olmasıdır. Aklını ve elini kullanarak objeleri kendine elverişli hale getirmesi, yani veri objelerini yapma objeler haline dönüştürmesi bu gücün sonucudur. Bir başka deyişle, *yapıcı/imal edici (homo faber)* bir varlıktır. Hayvanların içgüdüleri çeşitli şekillerde yapıcıdır. Mesela, kunduz yalnızca yeraltında bölmeli evini yapabilir. Maymunda alet yapma gücü yoksa da sınırlı kullanma gücü vardır; bu güç aşağı seviyede bir zekâyla işlendiği için biliciliği doğurmaz. Hayvanların ustalığı içgüdüsel olduğu için ilerlemez.

Zamanla insanlar, faydalı ve zararlı bitkilerin tabiatta yaşayan hayvanlar tarafından ayırdedilebildiğini farketmiş, hasta hayvanların hangi bitkileri yediğini gözlemlemiş ve bunları kendi hastalıklarında kullanmaya başlamışlardır. Ancak, faydalıyı zararlıdan ayırma sürecinde çok sayıda insan zarar görmüştür. Böylece ilk insanlar kendilerinin hem hekimi hem eczacısı olmuş; yaralarına bitki lifleriyle ağaç yaprakları bağlamış, kırıklarını ağaç dalları ve çamurla sabitlemiş, ağrıyan yerlerine güneşte ısıttıkları taşları koymuşlardır.

Bin yıllar içinde tedavi metotları, kabile şefleri, rahipler, büyücüler gibi bu işe yatkın ve meraklı kimselerin elinde toplanmıştır. Bazı kabilelerde veraset yoluyla büyücü hekim olunurken, bazılarında bu göreve deforme vücutlular, saralılar gibi olağanüstü özelliği olanlar seçilmiştir.

Fikri yapıları geliştikçe hastalıkların sebeplerini düşünmeye başlayan insanlar, gözle görülebilen sebeplerden kaynaklanmayan tıbbi problemleri açıklamakta aciz kalmış, bunları yıldızların durumu, güneş ve ay tutulması, şimşek çakması gibi tabiat olaylarına bağlamışlardır. Bu inanışlar insanın, su, ağaç, toprak gibi bazı nesneleri tabulaştırmasına yolaçmış; totem sembolü olarak yaptırılan muskalar, dövmeler ve hastalığa yolaçtığı düşünülen kötü ruhların bedenden uzaklaştırılması gibi tedavi yolları ortaya çıkmıştır.

Yazının bulunmasıyla, o güne kadar birikmiş tıbbi bilgiler kaydedilmeye başlamış ve sosyal hayatın merkezi konumundaki tapınaklarda koruma altına alınmıştır. Tabletlerin tapınak dışına çıkarılmasının yasak olması ve rahipler dışında çok az kimsenin yazıyı bilmesi sonucunda tıp, din adamlarının yürüttüğü bir meslek olmuştur.

Sinyatür Teorisi

Tıp sanatı dünyanın çeşitli yerlerinde farklı aşamalardan geçerken, binlerce yıldır tabiatla iç içe yaşayan topluluklar, bitki ve madenlerin hangi hastalıklarda kullanılacağını *Sinyatür (İşaret) Teorisi* ile tespite çalışmışlardır. Günümüzde gülümsemeye yolaçabilecek bu teoriye göre, her tıbbi bitki ve maden, sahip olduğu iyileştirici özellikleri sembolize eden bir işaret taşımaktadır. Mesela;

- *İncir* gibi beyaz sütlü bitkiler anne sütünü arttırmada,
- *Kırlangıçotu* gibi sarı sütlü bitkiler sarılıkta,
- *Bambu*, boğumlu görüntüsünden dolayı omurga hastalıklarında,
- *Altın*, renginden dolayı sarılıkta,
- *Benekli taşlar* lekeli hastalıklarda,
- *Ceviz*, beyne benzediği için akıl hastalıklarında kullanılmıştır.

Ortaçağda Paracelsus'un *"tabiat yarattığı herşeyi, onda gizlemek istediği niteliklerin görüntüsüyle biçimlendirir"* sözüyle ortaya koyduğu bu teori, İtalyan âlim Giambattista della Porta'nın [1538-1615] 1588'de Napoli'de yayınladığı *Phytognomonica* adlı kitabında ele alınmıştır. Porta kitabında, bitkilerin bazı bölümleri ile hayvanların organları arasındaki gizli benzerliklere işaret etmiştir.

Sinyatür Teorisi'ne dayanarak bitkileri çeşitli hastalıklarda kullanmanın hiçbir bilimsel dayanağı olmamakla birlikte, bu anlayışla tıbba sokulan bazı bitkilerin, tesadüf de olsa, etkili maddeler taşıdığı görülmüştür. Gut hastalarının ayak başparmaklarının şiş ve kızarık halini andıran *çiğdem soğanı*'ndan elde edilen *colchicine* hastalığın en etkili ilacıdır. Su kenarlarında, nemli topraklarda yetişen ve soğuğa dayanıklı bir ağaç olan *ak söğüt*'ün kabuklarından elde edilen *salisilatlar* soğuk algınlığı ve romatizmada kullanılmaktadır.

***

Antik Mezopotamya, Mısır ve Anadolu kültürlerinin sentezi olan Yunan tıbbının büyük hekimi Hippokrates, gözlemi dahil ederek tıbbı mitolojik anlayıştan kurtarmıştır. Onun tıbbi anlayışı zaman içinde geliştirilerek bugünkü modern tıbbı ortaya çıkarmış, geçmişin ampirik hekimliği değerini kaybetmiş ve terkedilmiştir. Ancak günümüzde, akupunktur (iğne tedavisi), fitoterapi (bitki tedavisi), hidroterapi (su tedavisi) gibi bazı metotları modern tıpta yeniden kullanılmaya başlamıştır.

Antik Yunan ve Roma dönemlerinde Hippokrates ve Galenus tarafından temellendirilen ve *"zıtlar zıtlarla iyileştirilir" (contraria contrariis curantur)* veya *"benzer benzeri tedavi eder" (similia similibus curantur)* özdeyişleriyle ifade edilen tedavi prensipleri, daha sonra İslam tıbbında *"el-ilâcu bi'z-zıddu ve hıfzu's-sıhhati bi'l-müşâbehetu"* sözüyle birleştirilmiştir.

Görülüyor ki, bazı tedavi metotları varlığını günümüze kadar devam ettirmiş, bazıları ise sonraki sistemler tarafından ortadan kaldırılarak tıp tarihinin konuları arasına girmiştir. Bilim ve teknolojinin yüzyılımızın sonunda büyük atılımlar yapması, tıbbın başlangıcından 1980'li yıllara kadarki gelişmelerin 3-4 yılda bir katlanarak devam etmesini sağlamıştır. Bu durum, hekimlik tahsil edecek kişilerin hayat boyu bir öğrenci gibi çalışarak yeni bilgiler öğrenmesini gerektirmekte ve onlara büyük bir mesuliyet yüklemektedir.

İLKEL TOPLUMLARDA TIP

TARİH ÖNCESİ (PREHİSTORİK) DÖNEM

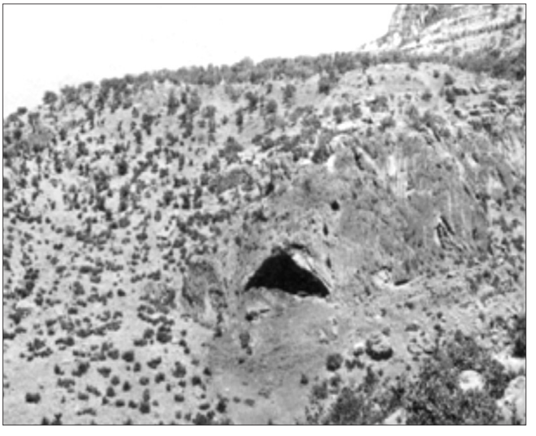
Yazının icadına ve yerleşik düzene geçinceye kadarki binlerce yıllık dönemin adı olan *tarih öncesi (prehistoria)*, arkeolojik kazılarda çıkarılan iskeletlerin patolojik yönden incelenmesi *(paleopatoloji)* ve o dönem canlılarının yaşantıları *(paleontoloji/paleoantropoloji)* ile günümüzde ilkel hayatı sürdüren kabilelerin antropolojik yönden incelenmesiyle daha iyi anlaşılır.

Yeryüzünün ilk devirlerine ait hastalıkların araştırılması, hayvan kalıntılarının incelenmesiyle mümkün olmuştur. Paleopatolojik araştırmalarla, yüz milyonlarca yıllık kalıntıların patolojisini inceleme imkânı doğmuştur. En eski bulgular travmatik olanlardır. Bugünkü bilgimize göre, ilk patolojik değişiklikler 500 milyon yıl önce, bazı organizmaların sembiyoz halinde yaşamaya başladığı dönemde ortaya çıkmıştır. Bu sembiyotik yaşam zamanla organizmada patolojik değişikliklere yolaçmıştır.

Canlılar dünyasının ilk şekilleri olan bakterilerin insanlardan çok önce mevcut olduğunu biliyoruz. Silisli kayalıklarda bulunan ve patojenitesi tayin edilemeyen 2 milyar yıllık fosilize bakterilerin elektron mikroskoplarıyla çekilen fotoğrafları, bu bakteriler ile günümüzdekiler arasında önemli bir morfolojik fark olmadığını göstermiştir. Tespit edilen en eski canlı organizmalar 1,4μ uzunluğundaki kamçılı bakteriler olup 500 milyon yıllık tuz tabakaları içinde görülmüştür. Bunlar uygun ortamda, uzun uyku evresinden uyanarak yaşamaya ve hızla çoğalmaya başlamıştır. (Bütün bu olaylar gözlemlenerek filme de alınmıştır.) Bakterilerin sebep olduğu enfeksiyonlara ait ilk bulgular ise 250 milyon yıllıktır. Mumyalaşmış cesetlerden anlaşıldığına göre, 50 milyon yıldır da safra ve böbrek taşı, travma, omurga tüberkülozu, raşitizm, osteomiyelitis, kemik tümörü gibi birçok hastalığın varlığı bilinmektedir.

Özetle diyebiliriz ki, hastalıklar hayatla aynı zamanda ortaya çıkmıştır. Çok sayıda buluntunun henüz paleopatolojik araştırması yapılmadığı gibi, bunlara devamlı yeni materyaller eklenmektedir. Bunların tetkikiyle yeni ve ilgi çekici sonuçların ortaya çıkacağı şüphesizdir.

Bağdat'ın 400 km kuzeyindeki Şanidar bölgesinde bulunan ve 100 000 - 40 000 yıl öncesine kadar insanların yaşadığı bilinen mağaradaki iskeletler üzerinde yapılan incelemelerde, bitki artıklarının kurumuş dallar üzerine yerleştirildiği; bunlardan 7'sinin, iyileştirici özelliklerinden dolayı halk tıbbında kullanılan bitkilerin çiçekleri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, iskeletlerden birinin sol göz çukurunun dış kenarına indirilen darbeyle göz çukurunun kısmen çöktüğü, muhtemelen gözün kör olduğu, vücudun sağ tarafını idare eden beyin merkezinin zedelendiği ve sağ kol kemiğinin deforme olduğu anlaşılmıştır. Araştırmacıya göre, kol dirseğin üzerinden ameliyatla kesilmiş veya kırılmış, fakat iyileşememiş ve dirsekle birlikte kopmuştur. İyileşmiş kırık izlerinden anlaşıldığı üzere, hasta bütün bu badireleri atlatmış ve muhtemel 40 yaşlarında mağaranın çökmesi sonucunda ölmüştür.

Tarihin ilk yerleşim yerlerinden Şanidar mağarası

Bazı hayvanlar ehlileştirilerek yerleşik düzene geçildiğinde daha oturmuş bir hayat yaşanmaya başlamıştır. Bu döneme ait mezar buluntuları, devrin hijyen şartları, hastalıkları ve tedavileri hakkında kapsamlı bilgi vermektedir. İskeletlerin çoğunda konjenital malformasyonlar, osteomiyelitisler, ankilozlar, spondilartrozlar, kırıklar, diş çürükleri ve alveoler abseler görülmüştür. Bu devirlerde, çobanlık faaliyetlerine bağlı olarak, daha önce hayvanlara adapte olan parazitlerin çoğu insan patojeni olmuştur. Nüfusun artması sonucunda bulaşıcı hastalıkların yayılması hızlanmış, buna bağlı olarak çocuk ölümleri artmıştır.

Cilalı taş devrinden itibaren, insanların sürekli barınabileceği köyler kurulmaya başlamıştır. Bu durum tabiatı pekçok yönden zarara uğratmıştır. Köy hayatı bazı hayvan türlerine insanlarla iç içe yaşama fırsatı vermiş, hayvanlardaki bazı

hastalıkların insanlara geçmesine yolaçmıştır. Mesela, Çatalhöyük'te tarım devrimiyle birlikte ekilebilir alanlar çoğalmış, üretimin artması için açılan sulama kanalları ve göletler sivrisineklerin artmasına sebep olmuş, bunun sonucunda da sıtma (malarya) yaygın ve tüketici bir hastalık haline gelmiştir. Ayrıca, evcilleştirilen hayvanların sütü, derisi, kürkü ve barınaklarındaki tozlar, tüberküloz ve brusella gibi hastalıkların insana geçmesinde araç olmuştur. Paleoekolojinin verilere göre, cilalı taş devrinden itibaren, malarya, talasemi, orak hücreli anemi ve osteoporoz hastalıklarına sık rastlanmaya başlamıştır.

Çiğ et yiyen prehistorik dönem insanının bağırsaklarında parazit, dişlerinde piyore, taş, erozyon, abse ve çürükler meydana geldiği; ömrünün 30 yıl kadar olduğu tespit edilmiştir.

İLKEL TOPLUMLARDA TIP

İlkel insanı, bize bıraktığı anıtlar ve araçlarla, din, felsefe, sanat ve masallarla, hayat görüşünü doğrudan veya dolaylı olarak aktaran bilgilerle ve günümüzde ilkel devrin kalıntısı olarak yaşamaya devam eden düşünce biçimleriyle anlarız. Bir anlamda o hâlâ bizim çağdaşımızdır. Günümüzde öyle batıl inanç ve pratikler vardır ki, bunlar sayesinde ilkel insanla doğrudan bağlantı kurabiliriz.

İlkel toplumların hastalıklarla mücadelesi, *büyüsel* ve *ampirik* olmak üzere iki yönde gelişmiştir.

Prehistorik dönemde, hastalıkların başka bir âlemden gelen ruhlar tarafından meydana getirildiğine; yabancı bir gücün veya ruhun bedeni kontrol altına alması, iyi ve kötü ruhların savaşması sonucunda ortaya çıktığına; tabuya karşı gelindiği için, ruhlar tarafından veya ruhi yönü güçlü, özel kimseler olan büyücüler aracılığıyla ceza olarak verildiğine inanılırdı. Hastayı iyileştirmek için tabiatın gizli güçleri harekete geçirilirdi. En popüler tedavi metodu, kötü ruhu teskin edecek veya kovacak büyüsel işlemlerdi. (Hastalığı yabancı bir gücün veya ruhun bedeni kontrol altına alması olarak tanımlamak mikropla hastalanmanın ilkel ifadesidir. Büyü ise günümüzde insanların ilaçla tedaviye yardımcı olarak kullandığı duanın karşılığı olarak düşünülebilir.)

Büyücü hekimler, ilkel hastalık teorilerine rağmen çok sayıda hastayı iyi ederdi. Uyguladıkları metotlarla bazı hastalıkları yenebilmeleri tabiiydi. *("Tabiat şifayı verir, hekimin yaptığı da hastayı oyalar.")* Büyücü hekimlerin metotları günü-

müz tıp metotlarından daha dramatikti: bedene girdiği düşünülen şeytanı korkutup kaçırmak için maskeler takar, hayvan postları giyer, davul eşliğinde veya ellerini çırparak garip danslar yapar ve sesler çıkarır; büyüsel işlemleri, saç, tırnak gibi hastanın bedeninden bir parça veya hastanın küçük modeli üzerinde tatbik ederlerdi. Büyücü hekimlerin tedavide bitkileri de kullandıkları, basit anatomi bilgileriyle bazı küçük ameliyatlar yapabildikleri tahmin edilmektedir; trepane edilmiş kafatasları ve duvar resimleri bu fikri desteklemektedir.

Prehistorik dönemde, birşey bozmadığı sürece bedenin sağlam ve sağlıklı olduğuna inanılırdı. Zehir, yara, yanık, düşme gibi tabii sebeplerin sağlığı etkileyeceği, bedeni yıkacağı, sakat bırakabileceği, hatta öldürebileceği; soğuk, sıcak, buhar banyosu, masaj, güneşte kalmak, ocak başında ısınmak, sancılı durumlarda bazı ilaçları içmek gibi tabii metotların faydalı olduğu bilinirdi. Mesela, günlük ağrılar ateşle; romatizma, deri bozuklukları, diş ağrısı gibi rahatsızlıklar buhar banyosu, masaj ve bitkilerle tedavi edilmeye çalışılırdı. Organizma üzerindeki fizyolojik etkileri ampirik yolla tespit edilen bazı bitkiler tedavide kullanılırdı. İlkel insanın ecza dolabında, şifalı bitkilerin yanısıra, ağrıları dindirmek ve küçük ameliyatları kolaylaştırmak için kullanılan *afyon*, *coca*, *kenevir*, *kürar*

Prehistorik dönem hekimi ve yaralı tedavisi

gibi uyutucular da bulunurdu.

En eski dönemlerden itibaren iyileştiriciler, toprakla ilişkilerinden dolayı bitkiler hakkında erkeklerden daha fazla bilgiye sahip olan kadınlardı. Bu birikim, büyücü hekimlerden ayrı olarak, tıbbın gelişmesine yardımcı olmalarına yolaçtı. Kadın hekimin başarılı olamadığı durumlarda hasta büyücü hekime giderdi.

İlkel kabile kadın hekimi

Prehistorik dönemde uygulanan tedavi metotları hakkında bilgimiz yoktur. Bu boşluğu günümüzde ilkel hayat yaşayan toplulukların tıbbi bilgileriyle doldurabilmekteyiz. Avustralya ve Afrika'nın kapalı kalmış öyle bölgeleri vardır ki, prehistorik hayat hâlâ yaşanmakta, binlerce yıldır bozulmadan devam eden tıbbi pratikler uygulanmaktadır. Gelişmiş toplumlarda dahi, atavik inanç ve pratiklerin bir kısmı, *batıl inanç*, *halk hekimliği* gibi adlarla devam etmektedir. Günümüzde ilkel hayat yaşayan topluluklardaki inanış ve uygulamalardan bazıları şöyledir:

- Bazı yörelerde uyku sırasında ruhun bedenden kolayca çıkabileceğine ve geri dönmeyebileceğine inanıldığı için hastalar uyutulmaz.
- Kendilerine yiyecek verilmemesine öfkelenen ataların insanların ruhlarını yakalayıp hasta ettiğine inanılır. (Key adası)
- Halk, atası olduğuna inandığı hayvanı yiyemez, yerse cüzama tutulacağına inanır; totemleri geyik olan Omaha kızılderililerinin inanışına göre, erkek geyik eti yediklerinde vücutlarında yaralar çıkar. (Wetar adası)
- Hamile kadın yanında taşıdığı demir parçasını büyücü hekime verir. Demir parçası kadının ruhunu temsil ettiğinden, hamilelik gibi tehlikeli bir dönemde ruhun bedenin dışında olmasının daha güvenli olduğuna inanılır. Bu yüzden hekim demiri hamileliğin sonuna kadar saklar. (Güney Celebes adaları)

• Büyücü hekim, önemli bir hastalık ortaya çıktığında, yaşlılık sebebiyle ölmüş bir köpeğin veya yaşlı bir hayvanın kemiğini, hayvan kadar uzun yaşaması temennisiyle hasta ve sağlıklı insanlara verir. (Zulu köyü)

Afrika Zulu kabilesinde tedavi

• Hasta kişilerin ruhlarının cinin oturduğu tepeye kaçtığına inanılır. Hastanın arkadaşları tepeye haşlanmış pirinç, meyve, balık, çiğ yumurta, tavuk, ipekli elbise.. götürür, elbiseyi getirip leğen içinde hastanın başına koyar, *"ruhun artık serbest, saçların ağarana kadar sağlıklı yaşayacaksın"* derler. (Moluk adaları)
• Tedavi için aşağıdaki dua okunup hastaya üflenir. (Trobriand adaları)

Geçer, geçer,
Kaval kemiğinin acısı da geçer,
Deride açılan yara geçer,
Karındaki derin sızı geçer,
Geçer, geçer.

• Büyük karıncaların kıskaçları, kesilen dokuları tamir etmek için *agraf* olarak kullanılır. (Amazon ormanları)

lkel düşünceye göre, hastalıkların başka bir canlıya veya cansıza aktarılması mümkündür:

• Sara (epilepsi) hastalarının yüzüne bazı ağaçların yapraklarıyla vurulur, sonra atılır, böylece saranın yapraklara geçeceğine inanılır. (Doğu Hint adaları)
• Dişi ağrıyan kişi bir koyun veya keçiyi yere yıkıncaya kadar döver, böylece ağrının hayvana geçeceğine inanır. (Moor kabilesi)
• Bir raca'nın hayatından umut kesildiğinde çağrılan kutsal Brahman hastaya

sıkıca sarılarak *"ey kral, senin bütün günahlarını ve hastalıklarını üzerime alıyorum, mutlu ve uzun bir ömrünüz olsun!"* der. Sonra raca ülkeden uzaklaştırılır ve bir daha geri dönmesine izin verilmez. (Hindistan)
• Hastanın ateşini düşürmek için tırnakları kesilir, gün doğmadan balmumuyla komşu evin kapısına yapıştırılır, böylece ateşin komşuya geçeceğine inanılırdı. (Roma) Bu inanış günümüzde de devam etmektedir. Öksüren hastanın saçı kesilir, çalılığa asılır, kuşların saçı yuvalarına taşıması beklenir (Sunderland); hastanın saçı ekmeğin içine konur ve köpeklere yedirilir (Devonshire). Bu pratik, Anadolu'da *hastalığı göçürme* olarak bilinir. Mesela, ipe siğil sayısı kadar düğüm atılır, taşın altına konur, taşa kim basarsa siğilin ona geçeceğine inanılır.

Prehistorik tıp, soyut ilkelerden yoksun, tabiata ve ruhlara dayalı, bütünüyle pratiğe yönelik olduğu için bazıları tarafından bilim olarak görülmese de, gözlem metoduyla doğru bilgilere ulaştığı ve gözlenen olaylar arasında ilişki kurmada akılcı bir yol izlediği için bilim olarak kabul edilebilir.

Prehistorik dönemden kalma, yaklaşık 15 000 yıldır dünyanın çeşitli yerlerinde devam eden inançlar ve büyüye dayalı bedeni sakatlama pratikleri vardır. Bunlardan en önemlileri, tıp tarihinin en eski cerrahi operasyonları olan *trepanasyon* ve *sünnet*'tir.

Trepanasyon (Trepanation/Craniotomy)

Tedavi veya büyü amacıyla, canlı bir insanın kafatasında, keskinleştirilmiş bir alet yardımıyla delik açma ve kemik parçası çıkarma işlemine *trepanasyon (trepanation/craniotomy)* denir.

Taş çağından (neolitik çağ) bugüne kadar gelen ve iyileşme belirtileri gösteren çok sayıda trepanasyonlu kafatası bulunmuştur. İlkellerdeki inanışa göre, ruh ve kişiye özgü yetenekler kafatası içinde toplandığından, başa giren kötü ruhu dışarı çıkarmak için kafatasına delik açmak gerekiyordu. Esas amaç, hastayı esir alan ruhu dışarı çıkarmak veya kafatasından alınan kemik parçasını nazarlık olarak kullanmaktı. Ruhu serbest bırakmak için ölümden sonra da yapılırdı.

Genellikle büyücü hekimler tarafından gerçekleştirilen operasyonlar sırasında kişinin olabildiğince az acı çekmesi için *üzüm*, *palmiye şarabı* ve-Güney Amerika'da olduğu gibi- uyuşturucu özelliği olan *coca* yaprakları kullanılmıştır. Tarih öncesi dönemde delik açma işlemi çakmaktaşı, obsidien ve hayvan kemik-

leri ile yapılırken, zamanla bunların yerini demir, bakır gibi sert madeni bıçaklar ve -Güney Amerika'da olduğu gibi- *timu (çimu)* adı verilen aletler almıştır. İlk madeni trepanasyon aletini Celsus tarif etmiştir. Pompei kazılarında bu aletin bir örneği bulunmuştur.

Trepanasyona tabi tutulmuş kafataslarının incelenmesi sonucunda operasyonun 4 metotla yapıldığı tespit edilmiştir:

1. Kazıma: Kafatasının bir bölgesi, keskin bir aletle beyin zarına (duramater) kadar kazınır. (Rönesans devrinde İtalya'da, ortaçağda Romanya'da uygulanmıştır.)
2. Oluk açma: Kafatasında keskin bir aletle bir seri çizik açılır, oluk haline gelene kadar üzerlerinden gidilir, kemik parçası kopana kadar devam edilir. (Tarih öncesinde Romanya'da uygulanmıştır, günümüzde Kenya'da uygulanmaktadır.)
3. Oyma-kesme: Çıkarılacak kemiğin çevresi matkapla ve sık aralıklarla delinir, aradaki kısımlar kesilerek kemik çıkarılır. 20 gün kadar sürer. (İspanyol istilası öncesinde Peru'da uygulanmıştır.)
4. Dikdörtgen delik açma: Birbirini dikey kesen dört çizgi boyunca keskin bir aletle aşındırılan kemik parçası çıkarılır. 30 dakika kadar sürer. En eski tekniktir. (Taş çağında Fransa'da, demir çağında İsrail'de uygulanmıştır.)

Bu metotlardan herhangi biriyle açılan deliğin üzeri altın veya kurşun levhalarla örtülür, üzerine *kömür tozu*, *sedir ağacı reçinesi* gibi tamiratı kolaylaştırıcı merhemler sürülürdü.

Teknolojinin olmadığı dönemlerde bu tip operasyonların ne derece başarılı olduğu düşünülebilir. Trepanasyonlu kafataslarının incelenmesi sonucunda, kemik etrafında meydana gelen tamirat dokusunun görülmesiyle, taş devri cerrahlarının %50 oranında başarılı olduğu anlaşılmıştır. Cerrahların belli bir derecede anatomi bilgisine sahip olduğu söylenebilir. Bu tip operasyonlar için pariyetal kemikleri tercih ettikleri bilinmektedir. Fransa'da bulunan bir kafatasında, deliğin alt kenarında bir kemik yükseltisi görülmüştür. Bu yükseltinin kaidesinden arteria meningea media geçmektedir. Taş devri cerrahı, atardamarı koruması için bunu kasıtlı olarak bırakmıştır. Ayrıca, kafatası sütürlerini dışarıda bırakmaya ve beyin zarını zedelememeye dikkat ettikleri tespit edilmiştir.

Assur, Mısır, Hint ve Yunan kültürlerinde görülmeyen trepanasyon, Anadolu (Van Dilkaya höyüğü [M.Ö. 3000], İznik [Bizans dönemi]), İran, İsrail, Kafkaslar, Avrupa (Arnavutluk, Macaristan, Yugoslavya, Fransa), Güney Amerika ve Kuzey

Pasifik adalarında binlerce yıl tatbik edilmiştir. Günümüzde ise Afganistan, İran ve Irak'ta, Kuzey Afrika'da Berberiler, Araplar ve zenciler arasında, Okyanusya ve Amerika Kızılderililerinde, Güney Amerika'da And dağlarında, Kanarya ve Polinezya adalarında farklı amaçlarla gelenek olarak sürdürülmektedir. Yeni Gine'nin bazı adalarında uzun yaşamak için genç yaşlarda yapılmakta, Kuzey Afrika'nın dağ köylerinde baş ağrısı, baş dönmesi, sara ve travma sonucu meydana gelen kafatası yaralanmalarının tedavisinde kullanılmakta, Kenya'daki Kisii kabilesinde sürekli baş ağrısını ortadan kaldırmak amacıyla uygulanmaktadır.

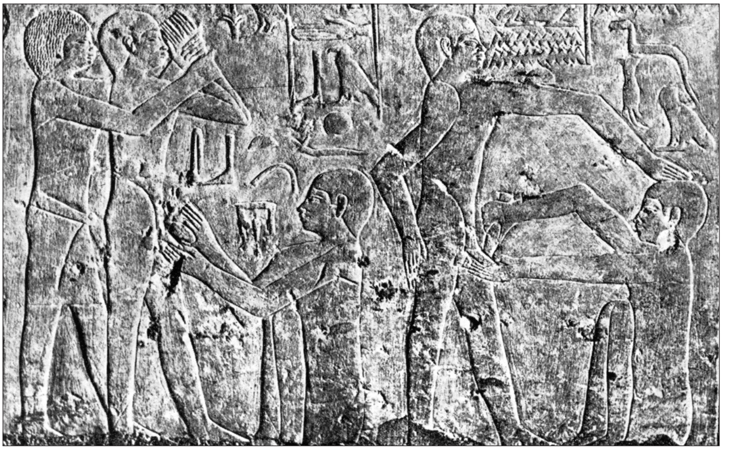

Trepanasyon örnekleri

Sünnet (Circumcision)

Müslüman ve Yahudi toplumları ile Afrika, Avustralya, Amerika ve Okyanus adalarının bazılarında uygulanan; genellikle erkek cinsiyet organının ucundaki derinin (prepusyum), kızlarda ise klitoris veya labia minor'dan bir parçanın kesilmesiyle sonuçlanan basit cerrahi operasyona *sünnet (circumcision)* denir. Hz. İbrahim'le başladığına ve temizlik amaçlı bir gelenek olduğuna inanıldığı için Arabistan'da *hıtân (sünnet)* yanında *tahâret (temizlik)* de denir.

Sünnetin kaynağı hakkında kesin ve yeterli bilgi yoksa da, geçmişinin 15 000 yıl önceye dayandığı tahmin edilmektedir. Yakın zamana kadar sünneti geleneklerinde yaşatan toplumların, hatta günümüzde Avustralya yerlilerinin, imkânları olduğu halde sünneti madeni bıçaklar yerine çakmaktaşından kesici aletlerle yapmaları operasyonun prehistorik dönemden kaldığını göstermektedir. Bir teoriye göre Akdeniz ülkelerinde başlamış, buradan Afrika ve Hint denizi kıyılarına, oradan da adalar yoluyla Avustralya ve Amerika'ya yayılmıştır.

Sünnet, temizlik, cinsi hayata hazırlanma, üreme, toplum içinde sosyal prestij kazanma, bereket tanrılarına kurban verme gibi sebeplerle yapılmıştır. İlkel topluluklarda, acıya dayanma denemesi olarak, topluma kabul törenlerinden biri olmuştur; bu anlayışla ilkellerdeki yaşayışını devam ettirmektedir. Yahudilikte sünnet, erkek çocuğun doğumunun 8. gününde yapılması gereken dini bir emirdir. Müslümanlıkta ise terki günah olan dini emir, yani farz olmadığı halde, namaz, oruç, zekat gibi farzların önüne geçmiş, adeta erkeğin Müslümanlığının belirtisi olmuştur; sünnetsiz Müslüman erkek düşünülemez.

Sünnet sahnesi (Sakkara, Ankhmahor tapınağı)

İLK BÜYÜK MEDENİYETLERDE TIP (MEZOPOTAMYA - MISIR - HİTİT)

MEZOPOTAMYA MEDENİYETİ

Medeniyetlerin ortaya çıkışının ön şartı olan yerleşik hayat, coğrafya ve iklim açısından uygun ortamlarda oluşmuştur. İlk medeniyetler, Dicle-Fırat, Nil, Ganj, İndus, Huang Ho gibi büyük nehirlerin kıyılarında kurulmuştur. Bunun sebebi, su baskınları önlenebildiği ve bataklıklar kurutulabildiği zaman, bu nehirlerin kenarlarındaki toprakların bol ürün vermesidir. Önasya medeniyetleri denince, Mezopotamya (Yunanca *iki nehir arası memleket* demektir), Mısır ve bunlardan etkilenen Anadolu kültür çevreleri anlaşılmalıdır. Mezopotamya ve Mısır, ilkel hayat şartları üzerinde yükselen ilk coğrafi bölgelerdir.

Günümüz medeniyetinin başlangıcında pekçok millet ve kültürün etkisi aşikâr olmakla birlikte, Önasya ve Yakındoğu medeniyetleri için iki ana kaynağın varlığı şüphe götürmez. Bunlardan ilki, başlangıcından beri çevresine açık olan, yaratıcı ve itici güce sahip Sumer kültürü, diğeri ise kendine dönük, içine kapanık bir şekilde gelişen Mısır kültürüdür.

İlk medeniyet, *Bereketli Hilal* adı verilen, doğuda Dicle ve Fırat, batıda Nil nehirleri, kuzeyde Suriye ve Güneydoğu Anadolu, güneyde Arabistan çölü arasında kalan bölgede, Bağdat ile Basra arasında, Güney Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Burada medeni hayatı başlatan Sumerler bölgeye M.Ö. 3300'lerde, Tibet-Altay-Hazar üçgeninden gelmişlerdir. Mezopotamya tabii korumadan uzak olduğundan, Sami ırkından Akkadlar da bölgeye yerleşerek Sumerlerle yaşamaya başlamış, onların dil, kültür ve medeniyetini benimsemişlerdir. (*Sumer* kelimesi, Akkadların Sumerler için kullandığı *Şumerû* isminden gelmiştir. Sumerler kendileri için *Kengi/Kenger* ismini kullanmışlardır.) M.Ö. 2000'lerde, yeni Sami göçleriyle kurulan devlet Sumer şehir devletlerini ortadan kaldırmış, Sumerler Akkadların idaresinde yaşamaya başlamıştır. Sumerce ve Akkatça her iki topluluğun da kültür ve sanatını devam ettirmiştir.

Mezopotamya'da insanların rahat ve kolay yaşayabilmesi için herşey işbirliği içindeydi. Düzenli aralıklarla taşan Dicle ve Fırat'ın ovalara getirdiği alüvyonlu topraklarda tarım yapılıyor, bol ürün elde ediliyor, arpa ve buğdayın fazlası

depolanabiliyordu. Killi topraktan yapılan tuğlalar güneşte kurutuluyor, sazlar örülüyor ve tavanlı evler yapılıyordu. Böylece, gezici göçebe toplulukların yerini yerleşik düzenin temeli olan köy toplulukları aldı.

Sulak topraklardaki tarımsal faaliyetler hayvancılık verimini arttırdı. Besinlerin fazlasının depolanması açlığa karşı güvence sağladı ve ortalama 30 yıl olan insan ömrü 8 yıl kadar uzadı. Tüketimden fazla üretim olması, tüccar, idareci, memur, kâtip, sanatkâr gibi mesleklerin doğmasına yolaçtı. Ur, Uruk, Eridu, Susa, Nippur gibi ilk yoğun nüfuslu, bağımsız ve mükemmel planlanmış şehirler Mezopotamya'da kuruldu. Farklı ırklardan insan gruplarını barındıran bu şehirlerde, saban, dokuma tezgahı, madeni aletler, sulama kanalları, takvim, çivi yazısı gibi insan hayatını değiştiren ve çığır açan buluşlar gerçekleştirildi.

Din

Sumer inancının temelinde çok tanrıcılık (politeizm) vardı. Sayıları yüzleri aşan tanrıların her birinin tanrılar sisteminde özel bir yeri vardı. Her kişinin ve ailenin koruyucu tanrısı ve her şehrin baştanrısı olduğuna inanılıyordu. Enlil'in mukedderat tayin ediciliği ve dünya hâkimiyeti, Enki'nin sihir bilgisi, Ninhursag'ın yaratıcılık gücü, Ninurta'nın şeytanları (demonları) alteden gücünün birleşmesiyle Babil'in genç ve dinamik baştanrısı Marduk ortaya çıkmıştı. Mezopotamya'ya yerleşen diğer kavimler de bu tanrı anlayışını benimsemişti.

Yazı

Mezopotamya buluşlarının en önemlisi yazıdır. Yumuşak kil tabletler üzerine, ucu sivriltilmiş kamışlarla işaretlenen Sumer çivi yazısı, M.Ö. 3200'lerde resim yazısıyla (piktografik yazı) başlamış (güneş resmi, *güneş*, *parlak*, *ak*, *gün* anlamlarına gelirdi), kelimeleri kolay ses öğelerine bölmek suretiyle seslendirme (fonetizasyon) haline dönüşmüştür (*kazak: kaz+ak*). Mesela, bir Sumer adı olan *Kuraka*, *dağ(kur)+su(a)+ağız(ka)* şekilleriyle yazılmıştır. M.Ö. 2700'lerde biçim ve içerik gelişimini tamamlayan Sumer yazısı, başlangıçta yukarıdan aşağıya ve sağdan sola doğru yazılırken, daha sonra 90° sola döndürülerek soldan sağa doğru ve alt alta yazılmaya başlamıştır. Şekilleri tabletler üzerine çizmek yerine, yatay, dikey, eğik ve köşe çengeli işaretlerini kil üzerine basıp çekmek daha kolay gelmiştir. Başlangıçta 2000'i bulan işaretler zamanla sadeleşip 500-600'e kadar düşmüştür. Kalıcı olması istenen tabletler pişirilerek dayanıklı hale getirilmiştir. Mezopotamya hakkındaki bilgilerimizi fırınlanmış tabletlere borçluyuz.

Sumerler zamanında tapınaklarda öğretilen yazı, Babil döneminde *saray okulu* ve *tablet evlerinde (laik okullar)* öğretilmiştir. Yazı sayesinde, o zamana kadar rahiplerin ve yüksek tahsil görmüş yazıcıların tekelinde olan entelektüel gelenekler halkın ulaşabileceği kaynaklar haline gelmiş, toplumun edebi mirasa katkıda bulunması kolaylaşmış, aritmetik, geometri, astronomi ve tıp bilgilerinin kaydedilmesi ve sonraki kuşaklara aktarılması sağlanmıştır.

Sumerce, Sumerler siyasi varlığını kaybedip millet olarak ortadan kalktıktan sonra dahi bilim ve kültür dili olarak varlığını devam ettirmiş, doğuda İran, batıda Anadolu ve Akdeniz'e kadar yayılmıştır. Akkad, Ebla, Elam, Hurri, Hitit, Urartu, Ugarit ve eski Pers ülkelerinde kullanılan bu alfabeyle yazılmış son belge M.S. 75 tarihlidir. Bilinen bütün yazı sistemlerinin doğrudan veya dolaylı olarak Sumer yazısından kaynaklanmış olması muhtemeldir. İlkçağda Sumerce'nin oynadığı rolü ortaçağda Batı'da Latince, Doğu'da Arapça oynamıştır.

Ölü bir dil olan Sumer yazısının deşifre edilmesi için XVII. yüzyıl ortalarında başlayan çalışmalar XIX. yüzyıl ortalarında açıklığa kavuşmuş ve o güne kadar Yunan kültür ve medeniyetine mâl edilen antik kültürün büyük kısmının keşif ve icadının Mezopotamya medeniyetinin eseri olduğu anlaşılmıştır. Bugün herhangi bir bilim dalının tarihini yazmak icabetse bunu çivi yazılı kaynaklara başvurmadan yapmak mümkün değildir.

Bilim

Sumerler, nüfusları az olmasına ve siyasi egemenlikleri kısa sürmesine rağmen, yalnız Mezopotamya'yı değil, bugünkü Batı medeniyetini de -Yunan ve Roma çağlarına kadar doğrudan, daha sonra dolaylı olarak- etkilemişlerdir. Bu etkinin uzun süreli olmasında, bilim zihniyetinin doğmasına yaptıkları olağanüstü katkının büyük payı vardır. Sumerler, medeni hayatlarını şuurlu bir şekilde bilimle temelleştirme gereğini duymuş, değişik alanlardaki problemleri çözmek için yardımcı gereçler sağlama yolunda büyük çaba harcamışlardır.

Zaman ölçme, alan hesaplama, sulama kanallarını organize etme, astronomi konularındaki bilgileri ve gelişmiş rakam sistemleri sayesinde matematik ve geometrinin temellerini atmışlardır. Matematikte, *onlu sistem*'in yanısıra zaman ve daire ölçümlerinde *modüler* adı altında günümüzde de kullanılan *altmışlı (sexagésimal) sistem*'i ortaya koymuşlardır. Altmışlı sistemin esas alınması, 60 sayısının 6, 5, 4, 3 ve 2 ile kolay bölünmesinden ileri gelmiştir. Günü 12 saate,

saati 60 dakikaya, dakikayı 60 saniyeye, daireyi 360°'ye bölmüşlerdir. Ayın görünüşüne göre, bir ayı 30 güne ve 4 haftaya bölerek takvim yapmışlardır. Yılı güneş sistemine göre hesap ederek, ay takvimine göre artan 10 gün için her 3 yılda bir yılı 13 ay yaparak arayı kapatmışlardır. Güneşi, ayı, beş gezegeni ve burçları tespit ederek günümüzdeki adlarını vermişlerdir. Sumerlerin diğer buluşlarından bazıları şunlardır: karasaban, tunç metalürjisi, çarkta yapılmış çanak ve çömlekler, tekerlekli araçlar, suda yüzen tekneler, heykeller, anıtlar.

MEZOPOTAMYA MEDENİYETİNDE TIP

Önasya medeniyetlerinin tıbbı 3 başlıkta incelenebilir: dini (rahiplerin hâkim olduğu) toplumlarda büyüyle tedavi; savaşçı toplumlarda bıçakla cerrahi tedavi; tarım toplumlarında şifalı bitkilerle tedavi.

Mezopotamya tıbbı hakkındaki bilgilerimizi, arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulardan, M.Ö. VII. yüzyılda hüküm süren ve Sumer-Babil kültürüne Rönesans devri yaşatan Asurbanipal'in [668-27] Nippur kazılarında bulunan dünyaca ünlü kütüphanesinden öğrenebilmekteyiz. Asurbanipal'in krallığının dört bir yanında, yazılı olan herşeyin saraya gönderilmesini isteyen tabletler bulunmuştur. 10 000'i tam 15 000'i eksik metinden oluşan ve önceki dönem eserlerinin kopyalarını içeren kütüphanenin temelini, Babil'den getirilen orijinal tabletler ile bilim ve edebiyata meraklı olan Asurbanipal'in saray yazıcılarına kopya ettirdiği metinler oluşturmaktadır. Bir tablette Asurbanipal, *"hiçbir hükümdarın sahip olamadığı tablet sanatının en seçkin parçalarını tabletlere yazdım, dizdim, gözden geçirdim ve sonra bunları seyredilmesi ve okunması için sarayın ortasında teşhir ettim"* diye yazmıştır. 1000 kadarı tıbbi konuları ihtiva eden tabletlerin tamamı henüz okunamadığından, o dönem tıbbını ve gelişimini kronolojik olarak takip etmek mümkün değildir.

Hastalıklar

Mezopotamya inanışına göre hastalıklar, görünmez güçlerin (cinler, kötü ruhlar..) insan bedenine girmesiyle meydana gelirdi. Her insanın karşılaşabileceği bu tehlikeler, büyü, günah işleme, tanrılara karşı olan görevleri ihmal etme, kusurlu davranışlarda bulunma, tanrıların korumalarının kalkması veya kişiyi cezalandırması gibi sebeplerle ortaya çıkardı. Hayvan sokması veya ısırması gibi sebebi belli olan hastalıkların bile geçmişteki hatalı davranışların sonucu olduğu kabul edilirdi. Öte yandan, hastalığın meydana gelmesi için gereken suçu has-

tanın kendisinin işlemesi şart değildi; kişi yakınlarının günahlarından dolayı da ceza alabilir, yani hastalanabilirdi.

Çok tanrılı din anlayışına sahip olan halk, bütün tanrıların sağlık ve hastalık getirebileceğine inanırdı, fakat bazılarının tıpla ilgisi daha fazlaydı. Nabū Assur'un tıp tanrısıydı. *Büyük hekim (azugallūtu)* unvanıyla anılan Gula ve eşi Ninurta hekimlerin koruyucusuydu. Köpek kafasıyla sembolize edilen tanrıça Bau (Ninisinna) koruyucu ve şifa vericiydi. Sağlığın korunması için, *"veriyorum ki versin" (do ut des)* düşüncesiyle, tanrılara adaklar sunulurdu.

Hekimler

Mezopotamya'da, halkın sağlık problemlerine farklı yönlerden yardımcı olmaya çalışan ve şifa verici tanrıların temsilcileri olan 3 rahip sınıfı vardı:

1. **BĀRŪ:** [Akkatça] (^{LU}A.Zu [Sumerce]) Karaciğer falı, zeytinyağı falı gibi yöntemler kullanır, *"yaşayacak, iyileşecek, kurtulacak, kurtulamayacak, ölecek, biraz çekecek sonra iyileşecek"* gibi kısa sözlerle hastalığın sonucunu (prognoz) bildirir, gelecekten haber verirlerdi.
2. **ASŪ:** [Akkatça] (A.Zu [Sumerce]) Bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçlarla hastalıkları tedavi etmeye çalışırlardı. Dini statüye sahip veya rahiplerle aynı sınıftan sayılırlardı. Bir araştırmacıya göre, tıbbın teorisini bârû ve asipûlara bırakarak, özellikle tıbbın ampirik ve objektif yönleriyle ilgilenmekteydiler.
3. **ĀSİPŪ:** Üfürükçülük ve büyücülük yoluyla, hastalığa sebep olan cinleri vücuttan kovarak kişiyi iyileştirmeye çalışırlardı.

Sumerlerde *hekim* karşılığı olarak *balu (bulu)* da kullanılırdı. Diğer mesleklerde olduğu gibi tıp sanatı *(asūtu)* da tapınaklara bağlı okullarda (tablet evleri) gizli bir sanat olarak öğretilirdi; rahip-hekim *(asū)* olarak hayata atılanlar bilgilerini meslek sırrı olarak saklardı. Assurlar zamanında saray hekimliğine atananlar göreve başlarken yemin ederdi. Tabletlerde geçen *hekimbaşı (GAL$^{LU.MES}$A.Zu)*, *şef hekim (^{LU}A.Zu.SAG)*, *pratisyen hekim (^{LU}A.Zu.TUR, KAB.Zu.Zu)*, *kadın hekim (^{SAL}A.Zu)* ve *hekimler müfettişi (UGALA^{LU}A.Zu)* kelimeleri, hekimlerin farklı statülere erişebildiğini, aralarında kadınların da olduğunu göstermektedir.

Hastalıklar büyük ölçüde dinsel, büyüsel ve tabii sebeplerle açıklandığından, Mezopotamya tıbbını büyüden ayırmak güçtür. Bazı araştırmacılara göre, dinsel ve büyüsel düşünceleri işe karıştırmayan, tıbbı objektif açıdan ele alan tabletle-

rin varlığı, asūların, tıbbın teorik tarafını din adamlarına ve üfürükçülere bırakarak ampirik ve objektif tarafıyla ilgilendiklerini düşündürmektedir.

Lagaşlı hekim Urlugaledina'nın silindir mührü

Tedavi ve İlaçlar

Mezopotamya tıbbında 3 temel tedavi prensibi benimsenmişti: tanrının öfkesini yatıştırma; vücuda giren kötü ruhu büyüsel işlemlerle kovma, korkutup kaçırma; hastalığa uygun ilaçlar kullanma.

Bir başka deyişle, tedavide dua, büyü, muska gibi majik araçlar yanında ampirik temele dayanan bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçlardan faydalanılırdı. Bu metotlardan biri, ikisi veya üçü uygulanırdı. Mesela, hasta bir memur, Assur kralı Asarhaddon'a yazdığı mektupta, *"..benim için gerekli törenleri yapmak üzere bir büyücü ve bir hekimi görevlendirmek lütfunda bulunmanızı dilerim"* demiştir. Bir başka yazıda ise şöyle denmiştir: *"Hükümdarın kadın hizmetçisi Bau-Gamelat ağır hasta olup yemekten içmekten kesilmiştir. Hünkârım irade buyururlarsa bir hekim hastayı görmeye gitsin."*

İlaç kullanmadan veya bir cerrahtan deva beklemeden önce, etkili bir dua ve tanrıların yardımıyla hastalık uzaklaştırılmaya çalışılırdı. Bu konuda bilhassa tanrı Enki ve tanrıça Ninhursag'ın etkili olduğuna inanılırdı. Hastalığa sebep olduğu düşünülen kötü ruhu kovmak için her türlü işlemden medet umulurdu. Tedavide sayılar da dikkate alınırdı. Mesela, ayın 7, 14, 19 ve 21. günlerinin uğursuz olduğuna inanıldığı için hekimler bu günlerde hasta bakmaz, hastaya 3, 7 veya 21 tane susam verilir, terkipler 7 defa kullanılır, dağlamalar 3 defa yapılırdı. Ay tanrısı Sin'in şifalı bitkilerin yetiştiricisi olduğuna inanılırdı. İlaç olarak kullanılan bitkiler, etkilerinin artması için ayın belirli günlerinde, ay ışığında top-

lanırdı. İlacın tadı ne kadar kötü olursa, kötü ruhun bedenden o kadar çabuk çıkacağına inanılırdı. Mezopotamya tıbbında kullanılan ilaçlar, günümüzde olduğu gibi, yağ, bandaj, lapa, şurup, hap, fitil, tampon, lavman, tütsü şeklinde verilirdi. İlaçların bir kısmı yağ, şarap, bira gibi sıvılar içinde kaynatılır, filtre edilir ve sulandırılarak içilir, bir kısmı burun ve kulağa tüplerle buhar olarak üflenir, bir kısmı merhem olarak cilde sürülürdü.

Yunanlı tarihçi Herodotus'a [M.Ö. 484-25] göre Assurluların tedavi anlayışı şöyleydi: *"Assurluların hekimleri yoktur. Hastalarını sokağa çıkarıp kaldırım kenarlarında bekletirler. Gelip geçenler, kendilerinin veya başkalarının bu hastalığı gözleyerek elde ettiği deneyimleri anlatırlar. Hastanın yanında birden bir adam durur ve ona hastalığının geçmesi için bir tedavi yöntemi söyler, alacağı ilaç hakkında öğüt verir. Kimse hastanın yanında durmadan geçemez. Herkes derdinin ne olduğunu sorar."* Herodotus'un aktardığı bu bilgiler belgelere ters düştüğünden, hekime verecek parası olmayanların uygulamaları veya kişisel davranışlar olarak kabul edilebilir.

Yüzyıllar boyunca denenen ve gözlenen ilaçlar, M.Ö. 2000'lerden itibaren kaydedilmiş ve bu birikim kuşaktan kuşağa zenginleştirilmiştir. İngiliz arkeolog R. C. Thomson, Mezopotamya kodeksinde, *hardal*, *hurma*, *kenevir*, *raziyane*, *siyah banotu*, *zeytin* gibi 250 bitkisel; *bal*, *balmumu*, *fil yağı*, *domuz*, *kaplumbağa*, *yılan* gibi 180 hayvansal; *alçı*, *bakır*, *kaya tuzu*, *kireç*, *kükürt*, *potasyum nitrat*, *tuz* gibi 120 mineral ilaç (drog) bulunduğu tespit etmiştir.

Tıp Kitapları / Kil Tabletler

Mezopotamya medeniyetine ait, 25 000'i Asurbanipal'in kütüphanesinden olmak üzere, yaklaşık 100 000 tablet bulunmuştur. Bu tabletlerin önemli kısmı İstanbul Arkeoloji Müzesinde muhafaza edilmektedir.

Mezopotamya tıbbının *Materia Medica*'sı olarak kabul edilebilecek en eski farmakope ise Berlin Önasya Müzesindedir. M.Ö. 2000'lerde, Assurlular zamanında yaşamış Nab.leu adlı hekim tarafından Sumer dilinde yazılmış bu tabletin her iki yüzündeki 3 sütunda, ilaç yapımında kullanılan maddeler 13 grup halinde sınıflandırılmıştır. 1. kolonda bitkinin adı, 2. kolonda hangi hastalıkta kullanıldığı, 3. kolonda ise hazırlanışı ve kullanımı vardır. 150'den fazla tıbbi bitkinin hangi kısımlarının (kök, gövde, yaprak, çiçek..) etkili olduğu belirtilmiştir. Bu tek tablet bile Sumerlerde eczacılığın hayli gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Çeşitli kimyasal metotlara ait geniş bilgi ihtiva etmediği ve reçetelerin hangi hastalıklar için düzenlendiği yazılmadığından, tedavi değerlerini kontrol etme imkânımız yoktur.

En eski tıbbi belge [M.Ö. 2200]

Sumer reçetelerinde, ilacın miktarı, günde kaç defa alınacağı ve kompoze ilaçların terkibine giren maddelerin miktarları belirtilmemiştir. Bunun sebebi, mesleki kıskançlık veya bazı bilgileri tıp dışı çevrelerden saklama isteği olabilir. Bir merhem tarifi şöyledir: *"Birkaç madde dövülerek toz haline getirilir, kuşumma şarabı içinde eritilir, reçine yağı ve sedir yağıyla karıştırılır veya toz haline getirilmiş nehir çamuru, su ve balla yoğrulup üzerine reçine yağı yerine deniz yağı dökülür."*

Tabletlerde, *"eğer bir hastanın burnu soğuksa o hasta ölecektir"*, *"hastanın burnunun ucu sarı ise hasta ölecektir"* gibi kısa semptom bilgilerinin yanısıra, bugün adını tam olarak tespit edebileceğimiz tıbbi durumlar da kaydedilmiştir. Mesela, bir konvulzif krizin tanımı ve diğer krizlerden farkı şöyle anlatılmıştır: *"Eğer hastanın ensesi durmadan sağa dönüyor, elleri, ayakları sıkılmış, gözleri kapanmış, göz bebekleri kaybolmuş, salyası ağzından akıyor ve horluyorsa bu çok büyük bir krizdir. Kriz geldiğinde şuur açık kalır, bu kesindir. Kriz geldiğinde hasta şuurunu kaybederse bu kesin değildir."* Bilindiği gibi şuur kaybı sara (epilepsi) hastalığının karakteristik özelliğidir.

Dönemin koşullarına uygun olarak, teorik bilgilerden ziyade pratik bilgiler ihtiva eden tabletlerde, sonraki dönemlerde sık sık karşımıza çıkan tanrı, cin, büyü

ve büyücüden bahsedilmemiştir. M.Ö. 2000'lerden itibaren büyü ile tıp iç içe girmeye başlamış, bu durum M.Ö. IV. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Karaciğer Falı (Hepatoskopi)

Mezopotamya kültüründe karaciğer, hayati fonksiyonların en önemli organı, duyguların ve heyecanın merkezi, ruhun barınağı olarak kabul edilirdi. Günlük hayatta kullanılan *"kalbin dinlensin, karaciğerin yatışsın"*, *"karaciğeri yanar"* sözleri bu inancın yansımasıydı. (Doğu tıbbı da karaciğer ve safraya benzer anlamlar yüklemiştir. Japoncada *cesur*, *atak* anlamlarında *kimo ga futo (karaciğeri kuvvetli olan)*; Çincede *cesaretsiz* anlamında *mei you tanzu (safrakesesi olmayan)*, *merhametsiz-kalpsiz* anlamında *hsin-kan (kalbi ve karaciğeri yoktur)*, *öfke* anlamında *kan huo (yanmakta olan karaciğer)*; İbranicede *acı çekme* anlamında *mara (safra)* sözleri kullanılmaktadır. Anadolu'da halk arasında sıkça kullanılan *ciğerparem*, *ciğerimin köşesi*, *ciğersiz*, *ciğeri beş para etmez* deyimleri de o dönem inancının devamıdır.)

Mezopotamya'da *karaciğer falı (hepatoskopi)*, tanrılar tarafından önceden tespit edilen geleceğe ilişkin olayların veya kötü ruhların sebep olduğu hastalıkların sonucunu öğrenmek için kullanılırdı. Karaciğerin tetkiki, önceden belirlenmiş mukadderatın aynaya akseden görüntüsü gibiydi. Sunulan kurbanı kabul eden tanrı, kurbanı sunan kişinin karaciğerini kendisininkiyle özdeşleştirirdi. Yani, mukadderata ilişkin olaylar, tanrının kişi hakkındaki iradesini göstermekteydi.

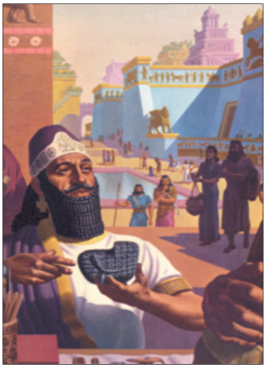
Karaciğer falı bârûlar tarafından şöyle bakılırdı: Tan yeri ağarırken, tanrının hoşlanacağı lekesiz bir koyun veya keçi yavrusu seçilir, üzerine susam şarabıyla dolu dört toprak kap, üç düzine ekmek, bir miktar bal ve kaymak, biraz da tuz konmuş masanın önündeki mangal eşelendikten sonra, *"kulun x, sabahın erken vaktinde senin huzurunda bu kurbanı sunuyor; organları tam, vücudu sağlam bu semiz koyun yüzünden o sana hoş görünsün"* denir, hayvanın karnı yarılır, karaciğerinin durumu ve komşu organlarla ilişkisi incelenir, parçalanmadan çıkarılıp masanın üzerinde incelemeye alınır, büyüklüğü, girinti ve çıkıntıları, rengi, kıvamı, lopları, çukurlukları gözlenirdi. Mesela, sistik kanal yassılaşmışsa hastanın öleceği, lenfatik kanal yassılaşmışsa yaşayacağı, karaciğerin oynak parçası sağa veya sola dönmüşse iyi ve kötü belirtiler arasında gidip geleceği düşünülürdü. (Zeytinyağıyla da fal bakılırdı. Kâhin rahipler *(abkallu)*, kaptaki suya bir damla zeytinyağı damlatır, yağın aldığı şekillere bakarak hastanın iyileşeceğine veya öleceğine dair hükümler çıkarırlardı.)

Bârûlar, ihtisas gerektiren bu falı öğretebilmek için çeşitli malzemelerden karaciğer modelleri hazırlatmış ve karaciğerdeki değişikliklerin nelere delalet edeceğini kaydetmişlerdir. M.Ö. 3000'lerde Mezopotamya'da başlayan karaciğer falı, Hititler zamanında Anadolu'da, Suriye ve Filistin'de, Etrüskler zamanında İtalya'da uzun süre kullanılmıştır. Bu bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda, kil, alçı ve madenden yapılmış karaciğer modelleri bulunmuştur.

Zararsız ve psikolojik yönden etkili bir işlem olan karaciğer falı, antik dünyada, acı çeken yüz binlerce hastaya umut vererek yardımcı olmuştur.

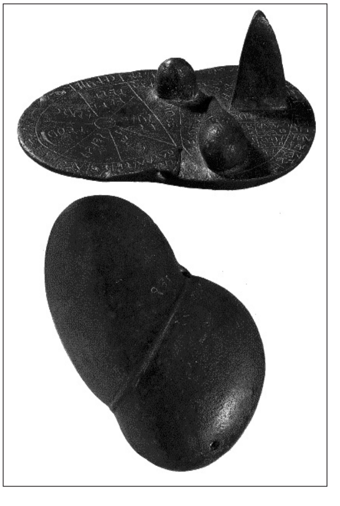

Mezopotamya tıbbında karaciğer falı ile hastalık tespiti

Karaciğer falı bakan bârû

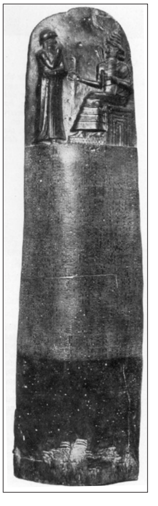
Babil (sol) ve Etrüsk (sağ) karaciğer modelleri

Hammurabi Kanunları

Eski Babil krallarının altıncısı olan ve 43 yıllık hükümdarlığı süresince Babil'e en parlak dönemini yaşatan Hammurabi [M.Ö. 1728-1686], ülkesindeki örf, âdet ve kanunları derleyip bunlar üzerinde kısmen reformlar yaparak tarihin bilinen ilk yazılı kanunlarını meydana getirmiştir.

Hammurabi Kanun Kodeksi'ni ihtiva eden Akkad diliyle yazılmış çivi yazılı anıt, 1901-2 yıllarında, Fransız arkeologların Susa'da yaptığı kazılarda bulunmuş, Louvre Müzesinde sergilenmek üzere Paris'e götürülmüştür. Yüksekliği 2.25, çapı 1.65 m olan diyorit taştan yapılmış anıtın en üstündeki rölyefte, elinde kendisini sembolize eden alametleriyle tahtta oturmuş olan adalet ve güneş tanrısı Şamas'ın önünde Hammurabi'nin dua ettiği görülür. Bu figürün altında 303 satırlık önsöz, 282 kanun maddesi ve 495 satırlık son söz vardır.

Hammurabi steli

Anıt, halkın rahatça okuması ve haklarının kanun teminatı altında olduğunu bilmesi için, herkesin görebileceği bir yerde, Babil'in koruyucu tanrısı Marduk'un büyük tapınağı Esagila'da bulunuyordu. Ayrıca, ülkenin çeşitli şehirlerine kopyaları dikilmişti.

Hammurabi Kanun Kodeksi'nde, kutsal bir mesleğin mensubu olmalarından dolayı hekimlerle ilgili maddeler bulunmamasına mukabil, tıp dışı bir alanda hizmet verdikleri kabul edilen cerrahların çalışmaları bazı maddelerle kontrol

altına alınmıştı. Başarısız olan cerrahlar, temelinde *kan davası*, *kısas*, *göze göz dişe diş (lex talionis)* olan bir anlayışıyla cezalandırılırdı.[3] Burada amaç, mesleki bilginin kötüye kullanılmasını önlemekti. Cerrahlıkla ilgili maddeler şöyleydi:

Madde 215-7: [215] Bir cerrah, asil sınıftan *(awelam)* ağır yaralı birini bronz neşteriyle ameliyat edip hayatını kurtarırsa veya hastanın alnını veya şakağını bronz neşteriyle açıp iyileştirirse 10 Şekel gümüş alacaktır. [216] Aynı işlemleri orta sınıftan *(muşkenu)* birine yaparsa 5 Şekel, [217] köleye *(uardu)* yaparsa sahibinden 2 Şekel gümüş alacaktır.[4]

Madde 218-20: [218] Bir cerrah, asil sınıftan birini tedavi ederken ölümüne sebep olursa veya göz bölgesini neşteriyle açıp tedavi ederken gözünü kör ederse elleri bileklerinden kesilecektir. [219] Aynı ameliyatı köleye yaparken köle ölürse sahibine yeni bir köle verecek, [220] gözü kör olursa kölenin yarı değeri kadar gümüşü sahibine ödeyecektir.

Madde 221-3: [221] Bir cerrah, asil sınıftan birinin kırık kemiğini, hasta damarlarını, adalelerini iyileştirirse 5 Şekel gümüş alacaktır. [222] Aynı işlemleri orta sınıftan birine yaparsa 3 Şekel, [223] köleye yaparsa sahibinden 2 Şekel gümüş alacaktır.

Mikrobun bilinmediği, enfeksiyon riskinin yüksek olduğu bir çağda bu maddelerin sert ve adaletsiz olduğu, bu şartlarda cerrahların nasıl ameliyat yapabildiği düşünülebilir. Cezalar, dikkatsizlik ve ihmalden kaynaklandığı kesin olan vakalar için geçerli tutulmuş ve mahkeme olmadan uygulanmamıştır. Bu maddeler sayesinde cerrahların görevlerini daha dikkatli yaptığı söylenebilir.

Cerrahlara ödenen 2-10 Şekel gümüş küçümsenmeyecek bir maddi değerdir.[5] Lagaş kralı Urukagina devrinden önce, başkâhinin, hastanın geleceğini tayin için baktığı zeytinyağı falı karşılığında 1 Şekel aldığı bilinmektedir. Urukagina zamanında [M.Ö. 2700], haksız ve fazla kazanç sağlayan hekim ve büyücülerin cezalandırıldığı tabletlerde kayıtlıdır.

---

[3] Hukukun gelişiminde ilk aşama şahsi intikam hissidir. Kişi *"intikam benim hakkımdır"* der. İkinci aşamada, intikam hissinin yerine, zarara uğrayana tazminat ödenmesi yerleştirilmiştir. Kabile reisi, huzuru sağlamak için, intikam isteyen ailenin kan yerine altın, gümüş gibi değerli birşeyi kabul etmesi için elindeki gücü kullanmıştır. Böylece, bir göz, bir diş, bir kol ve yaşam karşılığında ne kadar tazminat ödeneceğini gösteren listeler meydana gelmiştir. *Hammurabi Kanunları* bu dönem hukukunu içermektedir.

[4] Sumer toplumu, saray ve tapınak yöneticileri dışında 3 sınıftan meydana gelmekteydi: Amelu ve Awelam: Hür doğmuş, soylu ve varlıklı kesim; Muşkenu: Hürler ile köleler arasındaki kesim (fakirleşen amelu'lardan ve azad edilmiş kölelerden meydana gelirdi); Uardu: Köleler

[5] 230 kg arpa, 3 kg yün alınırdı. Bir yük arabasının -sürücüsü ve öküzleriyle birlikte- 3 günlük ücretiydi. Bir işçinin aylığı 1 Şekel (8,3 gr gümüş), güzel bir evin 2 yıllık kirası 10 Şekel idi.

Elimizde Mezopotamya cerrahisine dair önemli tabletler yoktur. Bu maddeler günümüze ulaşmasaydı, Mezopotamya'da bu çapta cesaretli operasyonlar yapıldığını bilemeyecektik. Ayrıca bu maddeler, tıbbi sorumluluk ve hekim ücretleri hakkında da elimizdeki en eski belge durumundadır.

Çeşitli devirlere ait kil tabletlerde *Hammurabi Kanunlarıˊ*nın bazı kısımlarına tesadüf edilmesi, kanunların uzun süre yürürlükte kaldığını gösterir. Devrinin dini, siyasi ve sosyal düzenine ışık tutması açısından çok önemli bir belgedir.

MISIR MEDENİYETİ

Mısır, Afrika kıtasında, güneyden kuzeye doğru uzanan Nil nehrinin iki yakasında, 25'er km genişliğinde, 1000 km uzunluğunda bereketli toprakları olan bir ülkedir. Yunanlı tarihçi Hekataios'un [ö. M.Ö. 477] ortaya attığı, daha sonra Herodotus'un da benimsediği *"Mısır Nil'in hediyesidir"* sözü her devir için aynı derecede geçerli olmuştur.

M.Ö. 4000'lerde Mısır'da, teşkilatlı bir devlet, modern alfabeye temel teşkil eden yazı sistemi ve günümüzde çok az değişiklikle kullandığımız takvim vardı.

Aynı yoldan geliştikleri için Mezopotamya ve Mısır medeniyetleri arasında pekçok benzerlik sözkonusuydu. Bunun yanısıra, çevresel faktörler pratikte bazı mühim farklılıklar meydana getirmişti. Sumer kültürünün çevreye açık olmasına mukabil, Mısır kültürü uzun süre içine kapanık şekilde gelişti. Mezopotamya'nın en eski yazılı belgeleri pratik amaca yönelik olup büyük ekonomik birimlerin, yani tapınak topluluklarının günlük işlerinin yürütülüp yönetilmesine yardımcı oldu; en eski Mısır yazıları ise krallık anıtları üzerine yazılmış mitolojik metinlerdi. Mezopotamya sanatının en eski tasvirlerinin çoğu dini nitelikteyken, Mısır sanatının eserleri kralların yaptıkları işleri ve tarihi konuları ele alıyordu. Mezopotamya'nın anıtsal yapıları tapınaklar, Mısır'ın anıtsal yapıları ise firavun mezarlarıydı. Mezopotamya'nın en eski medeni toplumu, her biri kendini besleyen topraklara sahip olan, birbirlerinden ayrı ve bencil siyasi varlıklar halindeki özerk kentler çevresinde oluşmuşken, Mısır toplumu mutlak bir kralın otoritesinde birleşmiş ülke durumundaydı. Yazı için Mezopotamya'da kil kullanılırken, Mısır'da papirüs bitkisi tercih ediliyordu.

Nil nehrinin türlü canlılarla dolu bataklık kısımları avcılar ve balıkçılar için cazip bir alandı, fakat ilk çiftçilerin karşısında bir engel vardı. Her yıl ilkbahar

aylarında dağlardaki karların erimesiyle taşan Nil nehri, taşıdığı alüvyonlu tortularla etrafındaki çölü verimli hale getirdi ve özellikle tahıl ekimi için uygun ortam oluşturdu. Toprağı tarıma elverişli hale getirmek için, taşkınlar sırasında, su yollarını dolduracak ama taşırmayacak kadar su elde etmek gerekiyordu. Bu da, örgütlenmiş emeği gerektiren, geniş çaplı bir sulamayla sağlanabildi. Nitekim, engeller aşılır aşılmaz hayat standardı yükseldi, gözle görülür bir nüfus artışı oldu, köylerin yerini büyük ve kalabalık kentler aldı. Kentlerin bir hayli tahıl ve hayvan fazlası olduğu için çeşitli mallarla takas edilebiliyordu. Yukarı ve Aşağı Mısır krallıkları hızla güçlendi ve M.Ö. 3000'den kısa bir süre sonra tek kralın yönetiminde birleşti. Firavun devlet örgütünün başıydı. Üretimi örgütleyenler ise rahiplerdi. Astronomlar, matematikçiler, mühendisler, mimarlar, hekimler ve kâtipler hep rahip sınıfından çıkıyordu.

Mısır'ın M.Ö. 3500 - 600 yılları arasındaki tarihi 26 sülale devrine ayrılarak incelenir: İlk 8 sülale Eski imparatorluk devri [3400-2160]; 9-10. sülaleler Feodal devir; 11-13. sülaleler Orta imparatorluk devri [2160-1580]; 17. sülaleye kadar Hiksoslar devri [1650-1580]; 18. sülale Yeni imparatorluk devri [1580-1150]; 1150'den Pers istilası tarihi olan 525'e kadar Gerileme devri; sonrası ise Roma imparatorluğu egemenliği içindeki devirdir.

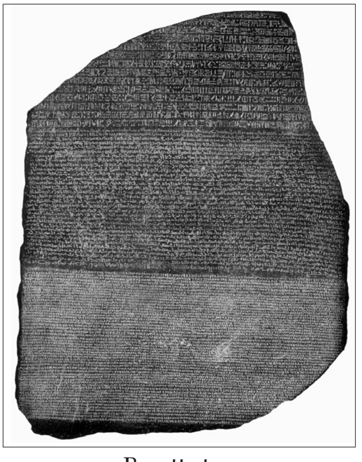
Din

Mısır'da herşey firavunun etrafında oluyordu. Çünkü firavun tanrı-kral olarak ölümsüzdü ve dilediğine ölümsüzlüğü bağışlayabilirdi. Bu inancın altında, firavuna boyun eğmeyi sağlayan güçlü bir güdülenme vardı. Değerbilir bir firavundan, bu dünyada kendisine hizmet edenleri ahiret hayatında yanında bulunmalarına izin vererek ödüllendirmesi beklenirdi. Öte yandan, firavuna karşı çıkmanın cezası, ahiret hayatına dair bütün umutların yitirilmesi demekti.

Yazı

Antik Mısır'da, resim ve sembollerden oluşan *hiyeroglif* yazısı kullanılmıştır. Bugün ölü bir dil ve yazı sistemi olan hiyeroglifler, Fransız devriminin generali Napoléon Bonapart'ın [1769-1821] Mısır seferi sırasında [1799], İskenderiye'nin Reşid (Rosetta) kasabası yakınlarında, kale yapımı sırasında bulunan *Rosetta taşı*'nın okunmasıyla çözülmüştür. 72x114 cm boyutlarındaki bu bazalt levha, V. Ptolemaios Epiphanes'in krallığının [M.Ö. 205-180] 9. yılında [M.Ö. 196], tahta geçiş yıldönümünü kutlamak amacıyla, kralın yaptığı iyilikleri anlatmaktadır.

Menfis rahipleri tarafından, metinlerin 2'si hiyeroglif ve demotik (hiyeroglif karakterlerinin birleştirilmiş, basitleştirilmiş hali) Mısır yazısıyla, 3.'sü ise Yunanca yazılmıştır. 1822 yılında, Fransız âlim Jean-François Champollion [1790-1832], Yunanca metindeki Pitolemaios, Kleopatra gibi özel isimlerin hiyeroglif metindeki karşılıklarını tespit ederek yazının çözümünü başlatmıştır. Hiyerogliflerin çözülmesiyle, bıraktığı büyük eserlere rağmen meçhul olan Antik Mısır'ın günlük hayatı, kültürü, medeniyeti ve eserleri aydınlığa kavuşmuştur.

Rosetta taşı

Jean-François Champollion

MISIR MEDENİYETİNDE TIP

Mısır'da tıp sanatı Mezopotamya'ya nazaran daha fazla gelişmiştir. Mısır tıbbı hakkındaki bilgilerimizi, arkeolojik kazılarda çıkan buluntulara, anıtlara, kitabelere, mumyalara, çeşitli eşyaya, duvar resimlerine, tıbbi papirüslere, Herodotus, Diodorus gibi tarihçilerin eserlerine.. borçluyuz.

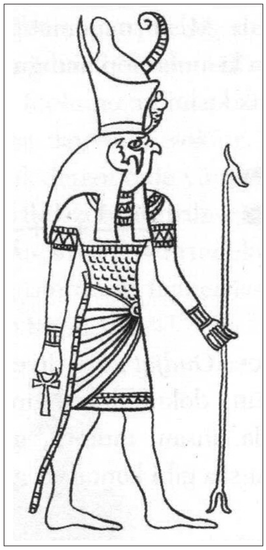
Mısır Mitolojisi ve Tıp

Mısır mitolojisi tanrılar panteonunda İbis kuşu (Afrika'nın sulak bölgelerinde yaşayan bir kuş, Mısır turnası) ile sembolize edilen Thot (Kıptice Dhwtj), yazının ve bilimlerin kurucusu kabul edilir. Yukarı Mısır'da, Hermopolis Magna'da tapınağı olan Thot'un *üç kere büyük*, *mürşit*, *öğretmen* anlamlarına gelen ismi, Yunanca'ya *o megas kai megas* olarak tercüme edilmiştir. Sonraları, Greko-Latin kültüründe, Yunan tanrısı Hermes'le aynılaştırılarak astrologların, gizemli konularla uğraşanların ve düşünürlerin koruyucusu, büyüleyici tanrı kabul edilmiş

ve *üç kere takdis edilmiş* anlamına gelen *Hermes trismegistos/Tris megas megistus* ismi verilmiştir. İslam medeniyetinde ise *el-müselles bi'l-hikme (hikmet üçgeni/hikmetle üç kere nimetlenen), el-müselles bi'l-ni'me (kendini nimetle üç kere doldurmuş olan)* olarak isimlendirilmiştir. Hermes, gizemli konuların, ölçünün, sayının, yazının, kitaplıkların ve arşivin yaratıcısı kabul edilmiştir. *Corpus Hermeticum (Hermetika)* adıyla bilinen ve onun yazdığına inanılan 42 kitabın son 6'sı tıbba aittir (1. kitap: anatomi, 2. kitap: hastalıklar, 3. kitap: tıp aletleri, 4. kitap: ilaçlar, 5. kitap: göz hastalıkları, 6. kitap: kadın hastalıkları). Thot'a ait tıbbi kitaplardaki bilgilerin bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. *Hermetik Külliyat* Rönesans devrinde Avrupa'da 22 defa basılmıştır.

Thot

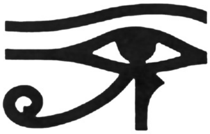
Horus

Mısır tanrılarının hemen hepsi şifa verici olmakla birlikte, bazıları ayrıca özellik taşımaktaydı. Şahin veya şahin başıyla sembolize edilen Horus güneş ve sağlık tanrısıydı. Çirkin ve cüce bir insan olarak sembolize edilen Bes doğumu kolaylaştırıcı, anneyi ve yeni doğan bebeği kötü ruhlardan koruyucuydu. Seth salgın hastalıklara yolaçıyordu; gözyaşının değdiği bitkiler zehirli olmuş, teri akrep öldürücü yılanlara dönüşmüştü. Aslan başıyla sembolize edilen tanrıça Sekhmet veba salgınlarının müsebbibiydi. Sekhmet rahipleri tapınaklarda küçük cerrahi operasyonlar yapmaktaydı.

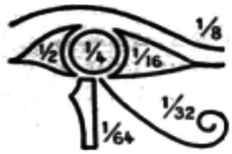
Mısır tanrılar panteonunda güneş tanrısı Osiris, eşi ay tanrıçası İsis ve oğulları sağlık tanrısı Horus üçlü teşkil etmekteydi. Bunların yanında, bilimlerin

kurucusu Thot ile Osiris'in kardeşi, karanlıklar tanrısı Seth de bulunuyordu. Mitolojiye göre, Osiris, kardeşi Seth tarafından hileyle öldürülmüş ve cesedi 14 parçaya ayrılarak ülkenin çeşitli yerlerine atılmıştı. İsis, kız kardeşi Nephtys'in yardımıyla, her gittiği yere bir tapınak inşa ettirerek kocasının parçalarını toplamaya çalışmış, fakat 14. parça olan üreme organını su aygırı yuttuğu için bulamamıştı. Osiris'ten sihir gücüyle Horus'a hamile kalmıştı. Babasının öcünü almak amacıyla Seth'le savaşan Horus'un bir gözü parçalanmıştı. Toth, parçalanan gözü tamamlamaya çalışarak Horus'a yardımcı olmuş, bütün aramalara rağmen bulamadığı bir parçayı da sihirle tamamlamıştı.[6]

Bu mitolojiye dayanarak, Horus'un gözünün iris, göz bebeği, göz merceği, kaş gibi kısımları Mısır matematiğinde bütünün kesirlerini ifade etmede kullanılmıştır. Bu kısımlar toplandığında 63/64 etmektedir. 1/64, Thot'un sihirle tamamladığı eksik kısımdır.

$$\frac{1}{2}+\frac{1}{4}+\frac{1}{8}+\frac{1}{16}+\frac{1}{32}+\frac{1}{64}=\frac{63}{64}$$

Horus'un gözü veya *Oudjat gözü* diye adlandırılan bu hiyeroglif, Antik Mısır'da ileri görüşlülüğün, dokunulmazlığın ve sonsuz doğurganlığın sembolüydü. Koruma amacıyla, insan, mumya, gemi, araba gibi tehlikeye uğrayabilecek şeyler üzerine muska gibi konur veya çizilirdi.

Bu sembol Batı tıbbına Galenus'la girmiştir. Tıp tahsilinin bir kısmını Mısır'ın İskenderiye şehrinde tamamlayan Galenus, hastalar üzerinde etkili olabilmek amacıyla, bazı mistik semboller yanında Horus'un gözü hiyeroglifini de telkin aracı olarak kullanmıştır. Galenus'u örnek alan hekimler de aynı yolu takip etmiş, zamanla bu sembol kaynağından uzak diyarlarda, ne anlama geldiği bilinmeden, daha sade çizgilerle ifade edilmiştir. Temelde makyajıyla birlikte *R* harfine benzeyen hiyeroglif, çizgilerin basitleşmesiyle tamamen *R* harfi şeklini almıştır. Eczacılığın ortaçağda ayrı bir dal olarak ortaya çıkmasıyla *R*'ye yeni bir anlam uydurulmuş, bu dönemde tıp dili Latince olduğundan, hekimin ec-

[6] Bir başka efsaneye göre, Nil deltasının doğusundaki Busiris şehrinin adil kralı Osiris, Yukarı Mısır'da Nagada yakınlarındaki Ombos şehrinin tanrısı Seth tarafından öldürülmüştü. Osiris ile İsis'in oğlu Horus, Seth'i Kahire yakınlarındaki Bablun'da yenerek babasının intikamını almıştı. Bu olayları Heliopolis Tapınağı'nda araştıran tanrılar ona, kral sıfatıyla Mısır üzerinde egemenlik vermişlerdi. Bu efsanenin temelinde, Yukarı ve Aşağı Mısır diye isimlendirilen devletler arasındaki kavganın, kuzeydeki Aşağı Mısır'ın galibiyetiyle sonuçlandığı gerçeği yatmaktadır.

zacı tarafından hazırlanmasını istediği ilaçların terkibini yazdığı reçetelerde geçen *recipe (alınız)* kelimesinin ilk harfi olduğu ileri sürülmüştür. Daha sonra, Fransızca'nın Avrupa'da tıp dili olarak kullanıldığı dönemde, yine aynı anlama gelen *recipez* kelimesinin iki harfi *Rp* kullanılır olmuştur.

Mısır'da tıp tanrısı kavramı Helenistik çağda ortaya çıkmıştır. M.Ö. 2800'lerde yaşamış ve önemli mevkilerde bulunmuş İmhotep'in, firavun sarayının başmimarı (Firavun Zoser'in basamaklı Sakkara piramidini yapmıştı), başrahibi (hekimbaşılık görevini de yürütüyordu), veziri ve başmüneccimi olduğu bilinmesine rağmen, Eski imparatorluk dönemindeki Mısır toplumu ve hekimliği konusunda bilgi veren kaynaklarda hekimlik yaptığına dair bilgi yoktur. Toplumun saygı duyduğu biri olduğu için, Yeni imparatorluk döneminde yüceltilmiş ve zamanla tanrılaştırılarak Yunan tıp tanrısı Asklepios ile özdeşleştirilmiştir. İmhotep kültü Grek ve Roma dönemlerinde doruğa ulaşmıştır. Nil nehrindeki Philai adasında bulunan tapınaklar -rüyada şifa yolunu göstereceği inancıyla- İmhotep'e dua etmeye ve uyumaya gelen hastalarla dolup taşmıştır.

İmhotep

Tıbbi Papirüsler

Mısır tıbbının en önemli kaynakları olan papirüslerin geçmişi M.Ö. 3000'lere kadar uzanmaktadır. Bulunduğu yere, bulan kişiye veya sergilendiği şehre göre isimlendirilen tıbbi papirüslerin en önemlileri şunlardır:

Ramesseum Papirüsü: M.Ö. 2000'lerde yazılmıştır. II. Ramses'in yaptırdığı Ramesseum tapınağının harabeleri yakınında bulunmuştur. Biri yeni doğan bebeklerin yaşayıp yaşamayacağına dair belirtileri ve gebeliği önleyici tedbirleri, diğeri romatizma ve eklem hastalıklarıyla ilgili bilgileri ihtiva eden 2 papirüstür.

Edwin Smith Cerrahi Papirüsü: M.Ö. 1600'lerde yazılmıştır. 0.33x4.68 m boyutlarındadır. Bilinen tıbbi papirüsler içinde en bilimsel olandır. Konuların 48'i yara, kırık, çıkık ve tümörler, 27'si kafa, 11'i göğüs, 6'sı boğaz ve servikal vertebralar, 2'si klavikula, 1'i humerus, 1'i de omuzlarla ilgilidir. Travmatik yaralanmaların tedavileri sistemli bir şekilde sınıflanmış, baş, boyun, göğüs ve omurga travmaları aktarılmıştır. Mesela, kafatasında ezilme şöyle açıklanmıştır: *"Kafatası derisinin altında eziklik olan bir kimsenin muayene edilmesi ve durumunun teşhisi hakkında: Kafatasında eziklik olan bir adamı elinizle muayene ettiğiniz zaman, eritilmiş bakır gibi buruşukluklar görülüyor, elinize bebek başı gibi yumuşaklıklar geliyor ve parmaklarınız altında kımıldama ve zonklama duyulmuyorsa bu vakanın tedavisinin mümkün olmadığı düşünülmelidir."* Beynin yüzeyinin girintili olduğu ve zarla kaplanmış iki yarım küreden oluştuğu; ayrılmış dokuların dikilerek birleştirildiği hakkında da bilgi verilmiştir.

Edwin Smith Papirüsü

Ebers Papirüsü: M.Ö. 1500'lerde yazılmıştır. 0.20x30 m boyutlarındadır. 1875'te, Alman egiptolog Georg M. Ebers [1837-98] tarafından, *Ebers Papirüsü, Mısırlıların İlaçlarına Dair Hieratik Yazı ile Kaleme Alınmış Gizli Kitap* adıyla 2 cilt olarak yayınlanmıştır. 250 civarında hastalık ve 875 reçete ihtiva etmektedir. Bu bakımdan, hem bir kodeks hem de bir tıp kitabıdır. Büyüler ve astrolojik görüşler yanında, cerrahi operasyonların tarifleri, teşhise ait kesin gözlemler, ilaç reçeteleri ve sağlık nasihatleri açıklanmıştır. İlaçların terkibine giren maddelerin sayısı fazla olduğu için (10-12) bazı reçeteler çok karışıktır, bazıları ise iğrenç maddeler ihtiva etmektedir. Gözdeki beyaz lekeler için kaplumbağa safrasını göz kapaklarına sürme, migrende zeytinyağında pişirilmiş yılan balığı başını hastanın başına koyma gibi günümüzde garipsenecek uygulamalar yanında, gece körlüğünde kızartılmış öküz ciğeri yeme, yanıklarda tannik asit kullanma gibi hâlâ geçerli olan tedaviler de vardır. Reçetelerde hastalıkların sadece adı geçmekte, teşhise ancak bazı durumlarda değinilmektedir. Göz, kulak, mide hastalıkları ve tümörler papirüsün dikkate değer konularıdır. Mısır tıbbında büyüyle herşey mümkün olduğundan, papirüsteki hastalıkların seyri ümit verici olarak gösterilmiştir.

Ebers Papirüsü

Hearts Papirüsü: M.Ö. 1500'de yazılmıştır. Kırık-çıkık tedavileri hakkında ilginç bilgiler ihtiva etmektedir. Kırıklar un ve bal karışımına bulanmış sargı bezleriyle sabitlenmiş, bu karışım kuruyarak sertleşmiş ve tespitte faydalı olmuştur. Bu tedavi prensibi Yunan ve İslam tıbbında da aynen uygulanmıştır, günümüzde ise alçı kullanılarak devam etmektedir.

Kahun Papirüsü: Biri kadın hastalıkları, gebelik ve doğacak çocuğun cinsiyetini tayin metotları, diğeri veterinerlik konularını ihtiva eden 2 papirüstür.

Karlsberg Papirüsü: Göz hastalıklarıyla ilgili kısımları *Ebers Papirüsü* ile aynıdır. Doğumla ilgili bazı prognozları da ihtiva etmektedir.

Tıbbi papirüslerde geçen bazı hastalıklar -bugün hayretle karşılayacağımız şekilde- doğru tarif edilmiştir. Mesela, boyun omurlarından birinin yerinden oynaması veya çıkması durumunda, hastanın kol ve bacaklarında halsizlik, gözlerinde kanlanma, cinsel organında sertleşme görülebileceği, bu durumda tedavinin imkânsız olduğu belirtilmiştir. Kol ve bacakları çok zayıflamış bir mide hastasının karnı elle muayene edildiğinde midenin şişmiş olduğu ve parmakların altında gidip geldiği tespit edilirse hastanın yemek yemesine engel teşkil eden bir sindirim bozukluğu olduğu ifade edilmiştir ki, bu pilor stenozu'dur.

Semptomların özetini ve teşhis için aydınlatıcı bazı tavsiyeleri ihtiva eden tıbbi papirüsler, günümüz stajyer hekimlerinin, hocaların aktardığı bilgilere ek olarak kullandığı ders notlarına benzetilebilir.

Hekimler

Edwin Smith ve *Ebers* papirüslerinde belirtildiği üzere, Eski Mısır'da hastaların tedavisini 3 sınıf üstlenmişti:

1. Sekhmet rahipleri: Tanrıça Sekhmet adına kurulan tapınaklarda korunan ve topluma kapalı olan Hermetik kitaplardaki bilgileri öğrenir, bazı hastalıklarda ve küçük cerrahi operasyonları gerektiren hallerde faydalı olmaya çalışırlardı.
2. Büyücüler: Bazı büyüsel işlemlerle -günümüzde psikoterapistlerin yaptığı gibi- hastaya umut verir ve onları iyileşeceklerine inandırlardı.
3. Sinular: Din adamı olmayıp ampirik tıp ve cerrahi uygulayıcılarıydı. Bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçlarla hastaları tedavi ederlerdi. (*Sinu* (*swnw)* kelimesi hiyeroglif metinlerde *bisturi* ve *havan* şekilleriyle yazılmıştır.)

Hekimlik, bir hekimin yanında, papirüslerdeki bilgileri kopya ederek veya Sais, Menfis ve Teb şehirlerindeki *hayat evi (pir ankh)* adı verilen ve bağımsız idare edilen okullarda öğrenilirdi. M.Ö. 520'de, Pers hükümdarı Darios, Mısırlı hekim Udjahorresnet'ten Sais'te hayat evi tesis etmesini istemişti. Tıp bölümünün başına geçen Udjahorresnet, okulu kitaplarla ve tıbbi aletlerle donatmıştı.

Sicilyalı Diodorus'a göre, Mısır'da sarayın, yüksek mevkilerdeki memurların ve dini kurumların özel hekimleri vardı ve büyük işyerlerinde çalışan işçiler için hekim kadroları ayrılmıştı. Devlet hizmetinde, tapınaklarda ve işyerlerinde hekimlerin çalışması dolayısıyla, sağlık hizmetlerinin büyük kısmının devlet tarafından karşılandığı, hekimliğin kısmen sosyalleştirilmiş bir devlet memuriyeti olduğu, hekimlerin maaş dışında hastalardan ücret almadıkları düşünülebilir.

Rahip statüsündeki hekimler toplumda yüksek itibara sahip olup herkesin vermeye mecbur olduğu bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı. Saray başhekimliği önemli bir devlet memuriyetiydi. Papirüslerde geçen *hekimbaşı*, *saray hekimleri*, *saray hekimlerinin başı*, *saray hekimlerinin en kıdemlisi*, *sarayın hekim müfettişi*, *hekimlerin müfettişleri* terimleri, hekimlerin saray dışında da belirli bir teşkilatlanama ve kademeleşmeye tabi olduklarını göstermektedir.

Herodotus'a göre, hekimler göz, baş, diş, bağırsak, anüs ve sebebi bilinmeyen hastalıklar gibi çeşitli dallarda uzmanlaşmışlardı. Her hekim, ihtisası içindeki konulardan sorumluydu. Tarihi belgeler, tıpta uzmanlaşmanın Eski imparatorluk döneminde doruğa ulaştığını, sonra yavaş yavaş gerilediğini göstermektedir.

Hekim, hastasını kitaplardaki bilgilere göre tedavi ederken ölümüne sebebiyet verirse sorumsuz, şahsi kanaatine göre tedavi ederken ölümüne sebebiyet verirse sorumlu tutulmakta ve hatasından dolayı ölümle cezalandırılabilmekteydi.

Homeros'un *Odysseia*'sının yazıldığı zamandan beri [M.Ö. IX. yy], Mısır'da şifalı bitkilerin bol olduğu ve buradaki hekimlerin daha başarılı olduğu biliniyordu. Bu sebeple, Mısırlı hekimler ülkeleri dışında da takdir görüyor, çevre ülkelerin krallarının özel hekimleri arasına davet ediliyorlardı. Bazı hükümdarlar, prensesler, varlıklı kişiler.. Mısır'a gelerek tedavilerini tanınmış hekimlere yaptırıyorlardı. Mesela, II. Amenofis zamanında, Suriyeli prens, eşinin tedavisi için hediyelerle Teb'e gelip saray hekimi Nebamon'a başvurmuştu. İran hükümdarı Kurus, Firavun Amasis'ten, kendisine Mısırlı göz hekimi göndermesini rica etmişti. İran hükümdarı Darios, ayak bileğindeki çıkığı Mısırlı hekim tedavi edemeyince Krotonlu (Yunanlı) hekim Demostes'e başvurmuştu.

M.Ö. 1350'lerde Tel Amarna'da bulunan Mısır Dışişleri Dairesi arşivindeki belgeler, Mısır, Anadolu, Suriye ve Mezopotamya başkentlerindeki bazı saraylar arasında hekim, astrolog ve büyücülerin özgürce gidip geldiğini göstermektedir. Arşivdeki belgeler de bu yaygınlaşmanın sonucudur.

Sekhetenanch, diş hekimi Hesy-Re (İmhotep'in çağdaşı), saray hekimlerinin müfettişi Ni-Anh-Re, Pepi-Anh ve M.Ö. 2600'lerde yaşamış Ni-Anh-Dwaw tarihte isimleri bilinen ilk hekimlerdir.

Tedavi ve İlaçlar

Mısırlıların, inançları gereği ölü vücudu korumak için yaptırdıkları mumyalama[7] sayesinde, binlerce yıl önceden günümüze kadar bozulmadan gelen cesetler üzerinde tıpla ilgili ilginç gözlemler yapılabilmiştir. Mumyalama, anatomi bilgisi edinmek için elverişli bir ortam yaratmıştır, fakat Mısırlılar bu fırsatı pek kullanamamışlardır. Bunun sebebi, mumyalamanın ayrı meslek mensupları tarafından yapılmasıdır. Buna rağmen, Mısırlılarda zengin bir anatomi sözlüğü ortaya çıkmıştır. Mesela, sindirim sisteminin muhtelif kısım ve organlarına ayrı isimler verilmiş; fizyoloji anlayışı, önemsenen damar ve kanal sistemlerine dayandırılmıştır. Mısır'da anatomi çalışmaların hızlanması, Hellenistik dönemde [M.Ö. III. yy], Ptolemaioslar zamanında olmuştur.

Mısır tıbbına göre hayatın esası solunumdu. Hayat bir rüzgârdan ibaretti. Bu rüzgâr insanı yaşatan, sıcaklığı gideren, kuzeyin temiz, serin ve iyi edici havasıydı. Bu hava, kulak ve burun yoluyla baştaki 22 damara girip kalbi çalıştırarak bedeni hareket ettirirdi. Soluk kesilince ölüm meydana gelirdi. Kalp ise damar sisteminin, aklın ve duyguların merkezi; idrar, balgam, gözyaşı, hava gibi vücut sıvılarının kaynağıydı ve bu sebeple mumyalamada yerinde bırakılırdı.

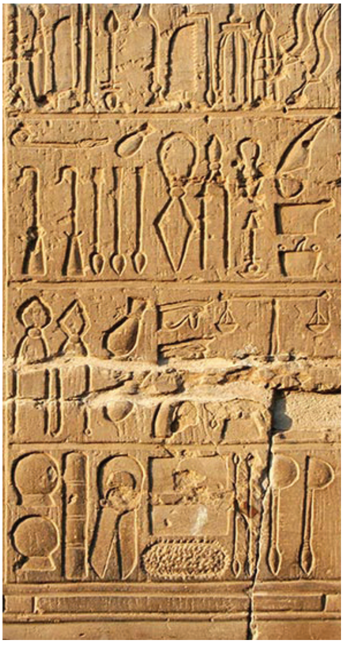
Hastalıkların, aşırı beslenme, bayat yiyecekler, ham meyveler, fazla içki, rüzgâr, toz, iklim değişiklikleri ve parazitler nedeniyle meydana geldiği düşünülür, bu düşünce *Vehedu Kuramı* ile açıklanırdı. Vücudun her tarafına yayılmış olan damar ve kanal şebekesi içinde hava, besinler, kan, idrar, ter, gözyaşı, balgam, gaita gibi katı, sıvı ve gaz maddeler vardı. *Vehedu*, kalın bağırsak artıklarında oluşan ve iltihabi hastalıklara sebep olan zararlı maddenin adıydı. *Vehedunun Dışarı Atılması Hakkında* adlı eserde, kalın bağırsakta biriken zararlı besin artıklarının kana geçerek hastalıklara yolaçtığı, sağlığın temel şartlarından birinin bağırsakların boşaltılması olduğu kayıtlıydı. Gıda artıklarının vücut sıvıları arasındaki dengeyi bozup hastalıklara sebep olduğu gerekçesiyle, kan alma, masaj yapma,

[7] Ölen kişinin beyni burun deliklerinden bir kancayla, iç organları ise karnın sol tarafını yarmak suretiyle çıkarılır, vücut boşlukları dikkatle yıkanır, buralara içinde tuz-soda eriyiği bulunan küpler yerleştirilir, 70 gün kadar bırakılarak yağların erimesi sağlanır, daha sonra boşluklar kurutulup koruyucu maddelerle doldurulur, karın dikilir, vücut reçineli bir maddeyle sıvanır, sargılarla sarılarak tahta kutu içinde korunurdu. Çıkarılan iç organlar da aynı işlemlere tabi tutularak dört küp içinde saklanırdı.

vantuz çekme, dağlama, lavman yapma, kusturma gibi tedavilerle sıvı dengesi sağlanmaya çalışılırdı. Bu düşünce sistemi, Antik Yunan'da *Humoral Patoloji Teorisi*'nin oluşmasına yardımcı oldu.

Mısır tıbbı hastalık teşhisinde başarılıydı. Nabız türleri değerlendirilir, elle yoklama, gözle muayene ve muhtemelen dinleme teknikleri uygulanırdı. Kalp, karaciğer, safra kesesi, karın boşluğu, bademcik ve göz hastalıkları ayırdedilirdi. Tedavi metodu, hastanın şikayetine ve mizacına göre belirlenirdi.

Açık gözlem yapmaya daha elverişli olduğu için cerrahi tıbba nazaran büyük ölçüde bilimselleşmişti. Yaralar cerrahi metotlarla tedavi edilirdi. Kom Ombo tapınağındaki, içinde *bisturi*, *kateterizasyon demiri*, *kroşe*, *lanset*, *makas*, *testere*, *vantuz* gibi aletlerin yeraldığı taşa kazınmış dolap rölyefi, Mısırlılarda cerrahinin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Mısırlıların kırıklarda ve çene çıkıklarında uyguladıkları metotlar günümüze kadar devam etmiştir.

Tıbbi aletler (Kom Ombo tapınağı)

Mısır'da doğumevlerinin varlığı M.Ö. 2000'den önceye gitmektedir. Kaynaklar, Augustus döneminde, Dendera'daki Hator tapınağının kuzeyinde küçük bir doğumevi olduğunu bildirmektedir.

Mısır, eski devirlerde ilaçları, zehirleri ve parfümleriyle meşhurdu. İlaç hammaddelerinin bir kısmı Mısır'dan, bir kısmı Kızıldeniz'in güneyindeki ülkelerden temin edilirdi. Papirüslerlerdeki reçetelerden anlaşıldığı üzere, bitkisel *(akasya, anason, ardıç, firavun inciri, hurma, pelinotu, reçine, safran, sarımsak, soğan)*, hayvansal *(taze veya kurutulmuş kan, organlar)* ve madensel *(deniz tuzu, güherçile, göztaşı, şap)* maddeler kullanılırdı. İlaçlar çoğunlukla basitti. Kombine ilaçların bazılarında, terkibe giren maddelerin miktarları açıkça belirtilir, nasıl hazırlanacağı tafsilatıyla anlatılırdı. İlaçlar toz haline getirilip ekmek hamurunun veya bira, hurma şarabı, süt gibi sıvıların içinde verilirdi. Rektum ve vajina hastalıklarında fitiller kullanılırdı. Bu bilgiler bize, eczacılığın Mısır'da bir uzmanlık dalı olarak varolduğunu göstermektedir. Tedavide kullanılan maddelerin çoğunun etkili olduğu tespit edilmiştir.

Mısır tıbbında rahiplerin gözetiminde ilaç hazırlama

Mısır tıbbının bu zengin kodeksi, uzun süren tecrübelerle tespit edilmiş etkili maddeleri içerdiğinden, yakın zamana kadar Batı tıbbında kullanılmıştır. Mesela, sindirim sistemi gazlarında *anason*, *kişniş* ve *kimyon*, idrar söktürücü olarak *ardıç*, kabızlıkta *bal* ve *hintyağı*, gece körlüğünde *sığır karaciğeri*, cilt kesiklerinde *küflü ekmek*, *paçavra* ve *tuz*, böcek ısırmaları ve cilt tahrişlerinde *sarımsak* kullanılmıştır. Mısır tıbbında kullanılan maddeler, Dioskorides'in *Materia Medica* adlı eseriyle Roma, İslam ve Avrupa tıbbına aktarılmıştır. Günümüz hekimliğinde *katarakt*, *migren* gibi bazı hastalıkların isimleri, *gomme*, *stibium*,

amonya, *petrol*, *nitre* gibi ilaç olarak kullanılan bazı maddeler ve *eczacılık* kelimesinin karşılığı olarak Yunanca'da kullanılan *pharmacon* (Mısır dilinde *pha-r-maki*) kelimesi Mısır tıbbının hatıraları olarak yaşamaktadır.

Yunanlıların erken çağlardan itibaren, diğer milletlerin ise Helenistik çağda Mısır tıbbından etkilendiği görülmektedir. Hippokrates, Theophrastus, Plinius, Dioskorides, Galenus, Ali bin Abbâs, İbn Sînâ ve diğer hekimlerin eserlerinde, hatta bazı modern kitaplarda, burun, çene, köprücük ve koldaki kırıkların ve burkulmaların tedavisinde tavsiye edilen metotların *Edwin Smith Papirüsü*'nden satır satır tercüme edildiği bilinmektedir. Bu bakımdan Mısır tıbbı, eski çağdaki klasik kitaplara, onların tercüme edilmesiyle de sonraki yüzyıllara ve kültürlere aktarılmıştır.

Toplum Sağlığı

Mısırlılar kişisel ve toplumsal hijyen kaidelerine çok önem vermiş, bunları dini prensipleri arasına alarak günlük hayatlarında uygulamışlardır. Herodotus'a göre, Mısırlılar hijyen kaidelerine uyan toplumların başında gelmektedir.

Mısır toplumunda, dini inançlar gereği, bedenin, yiyeceklerin ve evlerin çok temiz olması gerekiyordu. Başta din adamları olmak üzere herkes temizliğe özen gösterirdi. Vücuttaki bütün kılları üç günde bir tıraş etmek, günde iki defa yıkanmak, zararlı sayılan hayvanları yememek, suları kaynatarak içmek günlük hayatın temel prensipleri arasındaydı. 12 yaşına gelmiş erkek çocuklar sünnet edilirdi. Herodotus'a göre, temizliği güzelliğe tercih ettikleri için sünnet yaptırırlardı. Zengin evlerinin sıhhi tesisatları mükemmeldi. Tel Amarna'da, 3500 yıl öncesine ait olan, günümüz tuvaletlerinin bir benzeri ortaya çıkarılmıştır.

Mısır tıbbına göre, hastalıkların büyük kısmı fazla yemekten kaynaklanmaktaydı. Diodorus'un Mısırlılardan aktardığı şu cümle bu düşünceyi özetlemekteydi: *"Yediklerimizin dörtte biriyle vücudumuzu, kalan dörtte üçüyle de hekimleri besleriz."* Az yemek yer, her ayın ilk üç günü müshil alarak veya lavman yaparak bağırsakları boşaltır ve belirli dönemlerde oruç tutarlardı.

EK:

TIBBIN SEMBOLÜ YILAN

Günümüzde sağlıkla ilgili meslekler ve kurumlar, ağaç, dal, kadeh gibi çeşitli eşyaya sarılmış halde duran yılan resmiyle sembolize edilmektedir. İlk bakışta bu sevimsiz ve soğuk yaratık ile sağlık arasındaki ilişki insana şaşırtıcı gelse de, geriye doğru araştırıldığında bu sembolizmin anlamı tespit edilebilir. Ancak, antik dönemde yılan hakkındaki düşünceler o kadar çeşitlidir ki, bunları mukayese ederek sonuca ulaşmak zordur.

Yılan, diğer hayvanlardan farklı olarak, ayaksız olmasına rağmen hızlı hareket edebilen, yeraltında, ağaçta ve suda yaşayabilen, yalnız iç kulağı olduğu için kemik yoluyla işiten, göz kapaklarının yapışık, hareketsiz ve saydam olması sebebiyle gözleri açık uyuduğu intibaını veren, keskin gözlü bir hayvandır. Bu özellikleri dolayısıyla, mitolojik dönemde kutsal sayılmış, koruyucu olduğuna inanılmış; yılana korkuyla karışık saygı gösterilmiş, hatta tapılmıştır.

Yılanın mitolojide ne zaman ve nerede ortaya çıktığı kesin olarak bilinmiyorsa da, M.Ö. 3000'lerden itibaren Doğu mitolojilerinde önemli rol oynadığı görülmektedir. M.Ö. 2800'lere ait Mezopotamya eserlerinde yılanla ilgili rölyeflere ve efsanelere rastlanmaktadır. Bunlardan en önemlisi *Gılgamış Destanı*'dır. Gılgamış adlı kahraman, denizden çıkardığı ölümsüzlük otunu yılana kaptırmış, yılan bu otu yiyince deri değiştirerek gençleşivermiştir. Mısır mitolojisinde de önemli olan yılan, kutsal şehir Teb'in koruyuculuğunu üstlenmiştir. Hindistan Siva kültünde ise fallizmi ve cinsel gücü temsil etmiştir.

Yunan dünyası, bir kısım inançlarını ve mitolojisini Mezopotamya ve Mısır'dan almış, bu arada yılanı da ebedi hayatın sembolü olarak benimsemiştir. Antik Yunan'ın tıp tanrısı Asklepios, heykel ve resimlerde, *hayat ağacı*'nı sembolize eden dala sarılmış yılanla gösterilmiştir.

Batı medeniyetinin kaynağı Antik Yunan'a dayandığı ve Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra eski pagan inanışlarının bir kısmı değişerek devam ettiği için, toplumda köklü bir inanç olan Asklepios kültü Hıristiyan inancı içinde varlığını sürdürmüş, hayat ağacının dalından yapılmış asaya sarılmış yılan figürü sağlıkla ilgili konuları sembolize etmeye devam etmiştir. Ortaçağ Avrupa ressamlarının antik dönem konulu tablolarında Asklepios hep böyle resmedilmiştir.

Günümüzde sağlıkla ilgili kurumlar yılan ve asayı sembol olarak benimsemiş ve amblemlerinde kullanmışlardır. Ülkemizin ilk tıp kurumu olan İstanbul Tıp Fakültesinin birbirine dolanmış iki yılan figüründen oluşan amblemi, Ord.Prof. Dr. A. Süheyl Ünver tarafından, Selçuklu devlet adamı Atabey Ferruh'un 1235 yılında Çankırı'da yaptırdığı dârüşşifâda bulunan yılan figüründen esinlenerek çizilmiştir. Daha sonra, yeni kurulan tıp fakülteleri bu çizimden istifade ederek farklı amblemler kullanmıştır.

HİTİT MEDENİYETİ

200 000 yıldır insan topluluklarının yaşadığı tespit edilen Anadolu'da, yerleşimin en gelişmiş şekli, taş çağında, Konya civarındaki Çatalhöyük'te görülmüştür. M.Ö. 7000'lerde, Canhasan, Hacılar gibi yerleşim alanlarında insanlar evler yapmışlar ve köyler kurmuşlardır.

Geçmişte Anadolu, Doğu ve Batı dünyası arasında bağlantı kurarak sadece bir yerden bir yere geçmeyi sağlayan toprak parçası değil, yerleşilen, yurt edinilen, yöresindeki bütün kültürlerden etkilenen ve onları etkileyen değerli bir yaşama alanı; etrafındaki ülkelerin, bilhassa Mezopotamya'nın ihtiyaçlarını karşılayan bir hammadde deposuydu.

Anadolu'da, yerli toplumlar tarafından kurulmuş Hattuş, Kaniş, Kuşşara, Zalpa krallıkları gibi birçok şehir devleti bulunuyordu. Assurlularla ticari ilişki içinde olan bu devletler, gümrük vergisi karşılığında, Assur'dan Anadolu'ya eşek kervanlarıyla gelen elbise, esans, kalay gibi malların emniyetle nakledilmesini ve satılmasını sağlıyorlardı. Gelen mallar *karum* adı verilen ticaret merkezlerine boşaltılıyor, dağıtım buralardan yapılıyordu.

Hititler, M.Ö. 2000'lerde Kafkaslar üzerinden gelip Anadolu'nun gevşek siyasi yapısından yararlanarak M.Ö. 1800'lerde yerel krallıkları egemenlikleri altında toplamış, kendilerine boyun eğen yerli halk gruplarını yüksek kültür potalarında eriterek Anadolu'da yeni bir kültürün oluşmasına yolaçmışlardır.

Anadolu, Hititler zamanında *Hatti ülkesi* olarak anılmış, başkent Hattuşaş bile Hatti dilinden gelmiş bir yer adı olarak yaşamaya devam etmiştir. Bu bakımdan, M.Ö. II. bin yıldaki Anadolu medeniyetlerinin hepsine Hitit damgası vurmak doğru değildir. Anadolu'nun yerli halkları olmadan Hitit medeniyeti yaratılamazdı. Hititler Anadolu toplumlarıyla kaynaşıp uzun yıllar ortak kültürel hayat sürdükten sonra kültür toplumu olabilmişlerdir. Bir başka deyişle, geçmişleri hakkında hiçbir şey bilmediğimiz Hititlerin medeni ve tarihi bir toplum haline gelmesinde en önemli etken Anadolu coğrafyasıdır. Bunda Hititlerin katkısı şu yönde olmuştur: Anadolu'nun kendine özgü coğrafi konumunun ve kaynaklarının farkına vararak bundan azami ölçüde faydalanmak, askeri yetenek ve dinamizmle Anadolu yerli kültürlerinden yeni bir sentez ortaya koymak ve yazı gibi Anadolu'da eksik olan unsurları dönemin en ileri toplumu olan Mezopotamya'dan alma basiretini göstermek.

Hint-Avrupa dillerinden olan Hitit dilinin Boğazköy'de bulunmuş 30 000'den fazla tabletteki çivi yazısının Çek arkeolog ve dilbilimci Bedrich Hrozny [1879-1952] tarafından çözümlenmesiyle [1915], Hititlerin dini inançlarını, hukuklarını, törelerini ve tıbbi yaşantılarını öğrenmek mümkün olmuştur. Hititler, kendi dillerinin yanısıra, Anadolu'daki yerli halkların dilleri olan Hattice, Hurrice ve Luwice'yi; diplomasi dili olarak Akkatça'yı; bürokraside çivi yazısını; dini metinlerde, anıtlarda ve bazı mühürlerde -çoğunluk tarafından anlaşılır olduğu için- Luwice'yi ve bu dile özgü hiyeroglif yazısını kullanmışlardır.

Hititler, kendilerine *Nesumna (Nesalı/Nesa halkı)*, *LÚ*^{MEŠ} *KUR*$^{\text{(URU)}}$ *Xatti, DUMU*^{MEŠ} *KUR*$^{\text{(URU)}}$ *Xatti (Hatti ülkesinin insanları/Hatti ülkesinin çocukları)*, dillerine *nesali/nesumnili/kanişumnili* demişler; Assur belgelerine *Hattû* olarak geçmişler; Mısır'da *Hît/Ht (Hitit ülkesi)* olarak isimlendirilmişler; İbranice'de sesli harf olmadığı için Tevrat'a -Assurca aracılığıyla- *Hittî/Hittît/Hittîm/Hethaeus/Hethaei* olarak girmişlerdir. Ancak, Tevrat'taki Hititler, Orta Anadolu'da kurulan Hitit devletinin M.Ö. 1200'lerde ortadan kalkmasından sonra Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de kurulan Aramileşmiş geç Hitit devletleri topluluklarıydı. Hititler XIX. yüzyıla kadar tanınmadıkları için Tevrat'ın Almanca tercümelerine *Hethit*, İngilizce ve Fransızca tercümelerine *Hettit* olarak geçmiş; bu dönemde Türkiye'de geçerli olan yabancı dil Fransızca olduğu için dilimize *Hitit* olarak girmişlerdir.

Hititlerin Anadolu coğrafyasının imkânları ölçüsünde ortaya koydukları kültür ve medeniyetten geri kalan yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar, Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerine nazaran gelişmemiş sayılır. Bizim için önemleri, sahibi olduğumuz toprakların uzun sürmüş kültür halkalarından biri olmalarıdır.

HİTİT MEDENİYETİNDE TIP

Tarih sahnesine Hititlerden 2000 yıl önce çıkan Mezopotamya ve Mısır'ın tıbbi birikimi Hititlerden daha gelişmiştir. Kazılarda bulunan Hitit saray arşivine ait 22 tıbbi tablette önemli sayılabilecek bir bilgi yoktur. Savaşçı bir toplum olmalarına rağmen, cerrahi yöntemlerin varlığını gösteren herhangi bir tablet metnine de rastlanmamıştır.

Hitit tıbbı, Mezopotamya ve Mısır tıbbından aktarılan bilgilerin, Anadolu toplumlarının folklorik tıbbi bilgilerinin, büyüsel işlemlerin ve -tarım toplumu olmaları dolayısıyla- bitkisel drogların *(wassi)* toplamıdır.

Hititlerin sağlıkla ilgili konularda bilgisiz ve kayıtsız oldukları, kendilerini korumak için aldıkları tedbirlerin hemen hepsinin büyülere veya kocakarı ilaçlarına dayandığı söylenebilir. Tıpta geldikleri en önemli nokta, hastalık bölgesinden uzaklaşarak bulaşmadan korunmaya çalışmak olmuştur.

Hastalıklar

Hititlilerin dünya görüşünde din ve büyü çok önemli yere sahipti. Hastalıkların tabiatüstü güçlerle meydana geldiğine inanılıyordu. Tanrıların ihmal edilmesi veya onlara karşı işlenen suç ve günahlar, ölülerin rahatsız edilmesi, mağara, düden ve yer çatlaklarında bulunan kötülük yapıcı varlıklar, bedensel kirlilik, kara büyü, yemin ve antlaşma şartlarını çiğneme.. hastalıklara sebep olmaktaydı. Hastalıklardan korunmanın ilk şartı, tanrılara gereken özeni göstermek ve onlara kurbanlar sunmaktı. Dualar ve majik ritüeller aracılığıyla tanrılardan sağlık ve uzun ömür dilenirdi.

Hititçe'de, öznesinde daima bir tanrı, cin veya kötü ruh saklı olan *iştark* kelimesinin karşılığı *hasta olmak* idi. Hastalıklar -Mezopotamya tıbbındaki gibi- tanrı elinin dokunmasıyla oluyordu. Bir fal metninde geçen *"eğer tanrı bir insana kızarsa onu hastalandırır"* ifadesi bu inancın yansımasıydı. Tanrılara ek olarak, işi gücü insanlara zarar vermek olan cinler vardı. Bunlardan korunmanın yolu, kurbanlarını zamanında sunmak, tapınaklardaki heykellerine iyi bakmak ve mallarını çalmamaktı.

Sağlık tanrıçası Kamruşepa, göz tanrısı Şakuvaşşa, kulak tanrısı İştamanaşşa, doğurganlık bahşeden ve düşmanları cinsel yönden yetersizleştirerek kadın haline getiren aşk ve cinsellik tanrıçası Şauska ile insanları hastalandıran İşhara, Lelwani, Şulinkatte (Hatti kökenli), topluma bulaşıcı hastalıklar salan Yarri (Luwi kökenli) gibi zararlı cinler Hitit tıbbında önemli rol oynuyordu. Hastalıkların tanrılar ve kötü ruhlarla ilişkili olduğuna inanıldığı için bazı hastalıklar onların isimleriyle anılıyordu.

Hitit tıbbi tabletlerinde, sarılık, sara, kansızlık, öksürük, bel soğukluğu, cüzam, baş dönmesi, katarakt, göz kanaması, ağız kokması, hıçkırık gibi 40'a yakın hastalığın adı geçmekte ve çeşitli bitkisel ilaçlar tavsiye edilmektedir. Hastalıklar semptomlarına göre sınıflandırılmıştır. Mesela göz şikayetleri, *göz kanaması*, *göz bulutu (katarakt)*, *gözde kızarıklık*, *göz yaşarması* şeklinde ifade edilmiştir.

Medeniyet ve teknolojinin getirdikleri dışında, bugün Anadolu'da mevcut olan bütün hastalıklar Hititler devrinde de vardı. Bunların en tehlikelisi salgın hastalıklardı. Hitit devri Anadolu'sunda *henkan* (*US-kan/US-an*) olarak adlandırılan veba, sıtma, kolera gibi salgın hastalıklar Anadolu nüfusunu kırıp geçirmiş, devleti ve toplumu zayıflatmıştı. Salgınların, tabii sebepler (esirlerin hastalık getirmesi), tanrılara sunulması gereken kurbanların ihmali, devleti idare eden kişilerin tanrıların hoşuna gitmeyecek suçlar işlemesi (suçsuz kişileri öldürme) ve ülkelerarası antlaşmaların çiğnenmesi neticesinde ortaya çıktığına inanılırdı. (Ordudaki salgınlara genellikle seferden dönen askerlerin veya getirilen esirlerin sebep olduğu söylenebilir, fakat Anadolu'da hastalık kaynağı olmadığını düşünmek doğru değildir. Güney seferlerinde sıcak iklim dolayısıyla bulaşıcı hastalıkların artmış olması muhtemeldir.) Salgınlar bireysel hastalıklar olmayıp toplu felaket niteliği taşıdığından, hastalığın tamamını yoketmeye yönelik büyüsel işlemler uygulanırdı. Ayinlerde başvurulan yöntem, *"falanca şöyle der: eğer ülkede veya ordugâhta veba çıkar, insanlar ve atlar toplu halde ölmeye başlarsa şu ritüeli yaparım"* şeklindeydi. Diğer yöntem ise hastalığı başka bir canlıya, yani *günah keçisi*'ne yüklemekti.

Salgınların en şiddetlisi, II. Murşili'ye [M.Ö. 1339-10] *Veba Duası*'nı söyletendi. Murşili'nin babası I. Şuppiluliuma'nın [M.Ö. 1370-40] Mısır'ın Kuzey Suriye'deki topraklarını ele geçirdiği sırada alevlenen ve 20 yıl kadar süren bu salgın, başta I. Şuppiluliuma olmak üzere, yerine geçen oğlu III. Arnuvanda'nın, Kargamış kralının ve büyük kitlelerin ölümüne sebep olmuştu. (Metinlerde geçen *tanrılara kurban sunacak insan kalmayacağı* ifadesi ölümlerin boyutunu göstermektedir.) Tabletlere göre, I. Şuppiluliuma, babasının herkese yemin ettirerek veliahtlığını kabul ettirdiği kardeşi Tudhaliya'yı öldürerek yemini bozup hükümdar olmuş, bu günah sebebiyle tanrılar tarafından cezalandırılmış, onun tarafını tutan prens ve askerlerle birlikte vebaya yakalanarak ölmüştü. Murşili, ülkesini 20 yıldır devam eden salgından kurtarmaları için tanrılara yakarmıştı. *Veba Duası*, insan ruhunu saran anlatımı dolayısıyla Hitit edebiyatında önemli bir yere sahip olmuş, dünya edebiyatının ilk ürünlerinden biri kabul edilmiştir.

Hekimler

Hititçe'de *hekim* anlamında kelime yoktu. Sumerce'deki $^{L\bar{U}}$*A.ZU* (Akkatça *asū* *)* ideogramı karşılığı olan ^{LU}*mazzatalla- (vücuda direnç sağlayan kişi)* kullanılıyōrdu. Asular kâtiplik ve büyücülük de yapıyordu. Yani hekimlik, kâtiplik ve büyücülük iç içeydi. Hekimler arasında, *hekimlerin idarecisi (UGULA* ^{LU}*A.ZU)*,

hekimlerin en büyüğü (GAL ^{LU}MES A.ZU), *başhekim (^{LU}A.ZU SAG)*, *küçük hekim (asistan) (^{LU}A.ZU TUR)* gibi bir hiyerarşi vardı. Doğumu gerçekleştiren ebeler *(^{SAL}ŞÀ.ZU)* toplumda özel bir yere sahipti.

Hekimlerin ne tür bir eğitimden geçtikleri henüz tespit edilememişse de, usta-çırak ilişkisi içinde yetiştikleri tahmin edilmektedir. Devlet görevlisi olarak mı, serbest mi çalıştıkları bilinmemektedir. Hekim ücretleri, hastanın yarasının hafif veya ağır olmasına, maddi durumuna ve sosyal yapısına göre tespit edilerek kanunlarda belirtilmiştir. Mesela, hür bir kişinin yarasını iyileştiren hekime 10, kölenin yarasını iyileştiren hekime 2 Şekel gümüş verileceği kayıtlıdır.

Tabletler, Mitannamuwa, Hurrili Azzari, Hutupi, Akiya, Makiya, Mammitum-um-mi gibi hekimlerin varlığını göstermektedir. Bunlardan Makiya ve Mammitum-um-mi kadın hekimlerdendir *(^{SAL}A.ZU)*. Kadın hekimlerin daha ziyade büyüsel işlemler uyguladıkları tahmin edilmektedir.

Hitit tıbbı Babil ve Mısır tıbbından geride olduğu için, saray mensuplarının tedavileri buralardan davet edilen hekimler tarafından yapılmıştır. İsimleri tespit edilen ekimlerin büyük kısmının Babil, Arzava, Kizzuvatna ve Mısır'dan geldiği anlaşılmaktadır. Mesela, III. Hattuşili, Babil kralı Kadaşmanenlil'e yazdığı mektupta, Babil'den gönderilen iki hekimden birinin öldüğünü, diğer hekim Rabisamarduk'un ise evlenip mal-mülk sahibi olduğu için geri dönmek istemediğini ifade etmiştir.

M.Ö. 1370-40 yıllarına ait, Firavun IV. Amenofis/Akhenaton dönemi Mısır Dışişleri Dairesi arşivindeki Hititçe ve Akkatça yazılmış tabletlerde, Hititlerin Mısır'dan hekim talep ettiği görülmektedir. Mesela, III. Hattuşili, çocuğu olmayan ablası Matanazzi'nin doğurabilmesi için Mısır'dan ilaç rica etmiş, II. Ramses bu isteği şu mektupla yerine getirmiştir: *"Kardeşimin kız kardeşi Matanazzi'yi tanıyorum. Elli-altmış yaşında bir kadını doğurtacak ilaç yoktur. Ancak Güneş ve Fırtına Tanrıları bu işte etkili olabilir."* Tarhuntaşşa kralı Kurunta'nın tedavisi için hekim istenmiş, III. Hattuşili şöyle karşılık vermiştir: *"Bak şimdi kâtip-hekim Paraemahu'yu gönderiyorum. O, Tarhundaşşa kralı Kurunta için şifalı otlar hazırlamak için gönderilmiştir. Senin istediğin tüm ilaçları yapacaktır. Geldiğinde onu Kurunta'ya teslim et ki ilaçları hazırlayabilsin. Oradaki iki hekimi ise geri gönder, Mısır'a dönmelerini sağla. Kâtip-hekim Paraemahu ona ulaşır ulaşmaz her iki hekim oradaki işlerine son versinler."*

Tedavi ve İlaçlar

Hitit tıbbının tedavi prensipleri, dua, büyüsel işlemler ve bitkisel droglara dayanıyordu. Hastalar, tanrıların rüyalarına girip hastalıklara sebep olan günahlarını söylemeleri için dua ederlerdi. Hasta organın köpeğe yalatılması veya hastadan alınıp toprağa gömülmesi; hasta organa karşılık, bir hayvanın aynı organının pişirilip yenmesi; çeşitli bitkilerle karıştırılmış köpek pisliğinin hastanın vücuduna sürülmesi; rahip tarafından hastanın yanından kuş uçurulması; hastalığın boğa, eşek, koyun, keçi, fare, insan ve oklara (günah keçisi) aktarılarak düşman ülkelere kovalanması gibi büyüsel işlemler uygulanırdı.

Rahipler, kişiyi hastalıktan kurtarmak için bazı sembolik hareketler ve sözlerle işe başlarlardı. Mesela, Kizzuwatnalı İşhara'nın rahibi Ammihatna'nın 2 kap su alıp akarsuya döktüğü, bu işlemi 7 defa tekrarladığı, akarsudan 7 çakıl taşı topladığı ve bir su kabının içine attığı, bu işlemi de 7 defa tekrarladığı kayıtlıdır.

Cinsel fonksiyon bozukluklarında uygulanan büyüsel işlemlerden biri şöyleydi: İncir, üzüm ve üç kurban ekmeği bulunan yerin üstüne çiftleşmemiş bir koyunun postu, şarap ve hasta erkeğin gömleği konur, bu sırada hastaya banyo yaptırılır, bakire kız, yukarıdaki malzemeyi açık arazide, çevresine kırmızı ve beyaz ipler bağlanmış, kamıştan yapılmış bir kulübeye götürür, eline kadınlığı sembolize eden ayna ve kirman verilmiş erkek hasta kulübe kapısından geçirildikten sonra elindeki ayna ve kirman alınıp erkeklik simgesi ok ve yay verilerek bakire kızın yanına götürülür ve sembolik olarak penisinden idrar dışında sıvı akıp akmadığına bakılır, cinsel kusurun hastadan uzaklaşması telkin edilir ve iyileşmesi halinde tanrıların hizmetçisi çocuklar doğurtacağına söz verilirdi.

Aynı amaçla yapılan bir başka büyüsel işlemde, siyah gömlek ve elbise giymiş, kulakları siyah yünle tıkanmış hastaya bazı büyüsel işlemler yapıldıktan sonra, yaşlı büyücü kadın gömleği yırtar, şalvarı ve tıkaçları çıkarır, bir taraftan da "*kirliliğin sebep olduğu karanlığı ve günahları senden uzaklaştırıyorum*" der, elbiseleri ve hastayla temas etmiş herşeyi nehre atar veya toprağa gömerdi.

Çocuğu olamayan kadınlara uygulanan büyüsel işlemlerden birinde, rahibe, üreme çağındaki ineğin boynuzlarını tutarak şöyle derdi: "*Ey Güneş Tanrısı, yüce efendim! Nasıl bu inek doğurgan ve üremeye uygun boğalarla bir ağılda ise bu hasta da doğurgan olsun, evini kız-erkek çocuklar, torunlar ve torunların torunları doldursun, kuşaklar birbirini devam ettirsin.*"

Büyüsel işlemlerin yanısıra, Anadolu florasındaki bitkilerin birçoğu *(adamotu, banotu, haşhaş, mazı, mersin, meyan, safran, zeytin)*, nadiren de hayvan ve maden kaynaklı ilaçlar kullanılırdı. İlaç yapımında kullanılacak drogların miktarları *biraz*, *yarım*, *fazla* gibi ölçülerle, ilacın alınacağı zaman ise *gece* veya *gündüz* şeklinde ifade edilirdi. Bitkiler, kimyasal yapılarından ziyade, bünyelerinde varolduğuna inanılan sihri güçten dolayı kullanılırdı. Reçetelerin bir kısmı Mezopotamya'dan alınmıştı.

Reçetelerde, hastalığın adı veya belirtileri, kullanılacak ilaçlar, bazen de ilaçların hazırlanışı yazılırdı. İlaç formüllerinde, bitki kısımları, bitkilerden elde edilen yağlar, hayvansal ve madensel maddeler kullanılırdı. Mesela, 33 drog ihtiva eden afrodizyak terkipte, *buğday*, *kimyon*, *kişniş*, *susam yağı*, *beyaz un*, *ekmek çeşitleri*, *peynir*, *bira mayası*, *malt* ve *tatlı şarap* vardı.[8] Tablet reçeteleri genellikle *"..böylece hasta iyi olacaktır"* ifadesiyle sonlanırdı. Bazıları ise *"eğer iyi olmazsa.."* diye başlar, iyileşmeyen hastalık için yeni formül verilirdi. İştahsızlıkta 7 gün *su teresi* tohumu, *şeytantersi* ve ismini bilemediğimiz bazı bitkiler verilir, etkisi görülmezse *şarap*, *sarımsak*, *pırasa* ve bazı otlar birlikte yedirilirdi. Hitit tıbbında kullanılan bitkilerin bir kısmı, günümüz Anadolu'sunda da halk arasında aynı amaçlarla kullanılmaktadır.

Türkçe	**Hititçe**	**Latince**
adamotu	*^{GIŞ}NAM.TAR*	*Mandragora officinalis*
banotu	*Ú GUR*	*Hyoscyamus niger*
defne	*^{GIŞ}alanza*	*Laurus nobilis*
günlük	*^{GIŞ}luveşşar*	*Styrax officinalis*
ılgın	*^{GIŞ}paini*	*Tamarix gallica*
kimyon	*kappani*	*Cuminum cyminum*
kişniş	*Ú UR.PÍ.PÍ*	*Coriandrum sativum*
Mekke pelesengi	*Ú ARGANU*	*Commiphora africanum*
nane	*URNU*	*Mentha sativa*
safran	*^{GIŞ}AZUKIRANU*	*Crocus sativus*

Hitit tıbbında kullanılan bazı bitkiler

[8] Bu formülde kullanılan ve günümüzdeki karşılığı tespit edilemeyen Hititçe droglar şunlardır: *AN.KI^{SAR}*, *AZANNU^{SAR}*, *halhalla(nza)*, *handallas^{SAR}*, *harsananda-*, *hassarnila-*, *pililisa^{SAR}*, *pippitar^{SAR}*, *qakkussa*, *samsammi*, *SAR.SAR*, *tawval*, *tawati-*, *tiwali-*, *tuttuvani*, *walhi-*, *zena*, *zizzipantis^{SAR}*.

Boğazköy'den getirilip İstanbul Arkeoloji Müzesinde sergilenen bir tablette [Bo. 4894] cinsi gücü arttırmak için şu formül tavsiye edilmiştir: *"Eğer bir erkeğin cinsel gücü tükenirse bir erkek kekliğin boğazı koparılır, kanatları yolunur, yassılaştırılır, üzerine tuz serpilerek kurutulur, dadannu otu (dağ bitkisi) ile ezilerek birayla içirilir veya erkek keklik kurutulur, ezilir, damdaki suyun içine atılır, bu su içilir veya erkek kekliğin başı kesilir, kalbi yutulur, kanı suyun içine akıtılır, bir gece bekletilir, güneş doğarken içirilir veya kekliğin penisi, boğa, koyun ve keçinin salyası suyun içinde yenir."*

Doğumlarda doğum sandalyesi *(harnau)* kullanılırdı. İkiz erkek doğuranların kötü bir hastalıktan öleceğine, kocasının zenginse fakirleşeceğine; ikiz kız doğuranların öleceğine ve evinin mahvolacağına inanılırdı.

Mezopotamya'da kullanılan karaciğer falı Hititler döneminde Anadolu'da da kullanılmıştır. Hattuşaş'ta, kilden yapılmış, üzeri yazılı karaciğer modelleri bulunmuştur. Bunların öğretim amacıyla kullanıldığı tahmin edilmektedir. Karaciğer falı, dini temizlenme gibi büyüsel işlemler büyücü kadınlar *(^{SAL}SU.GI)* tarafından da yapılmıştır.

2'si Lidar Höyük'te, 2'si Karataş'ta, 1'i Kültepe'de olmak üzere, Tunç çağından kalma 5 adet trepanasyonlu kafatası bulunmuşsa da, bunların büyüsel amaçla yapıldığını düşünüyoruz.

Bütün bunların yanısıra, terleme, kese yapma, vücudu lapayla sarma, çamur banyosu gibi tedavi metotları da uygulanmıştır.

Hijyen

Hitit toplumunun yüksek tabakası temizlik kaidelerine uymaya önem verirdi. Mesela, krala yiyecek hazırlayanların saç ve tırnaklarının kısa, giysilerinin temiz olması istenir, saray mutfağının temizliğine çok önem verilirdi. Umuma ait su kaynaklarını kirletenler kanun gereği cezalandırılırdı. Pislikten, -bir ajan patojen kaynağı olarak- organizmayı doğrudan etkileyebileceği düşüncesiyle değil, vücuda girdiğinde dini açıdan kirlenmeye sebep olacağı düşüncesiyle kaçılırdı. Yani, pislik ile hastalık arasındaki ilişki majik nitelikteydi.

Yerleşim alanında yaşayanlar için gereken su, pişmiş toprak borularla çevredeki kaynaklardan getirilirdi. Kanalların *(amiyara)* temiz su için mi, kanalizasyon

amacıyla mı yapıldığı anlaşılamamıştır. Saray ve tapınakların bulunduğu yerlerde yapılan kazılarda, toprak banyo küvetleri[9], mimariyle organik bağlantısı olan bazalt banyo yerleri ile temiz ve pis su kanalları bulunmuştur. Bütün bunlar Hititlerde hijyenin varlığına delil olamaz. Küvetlerin yıkanma amacından ziyade, dini ayinlerden önce veya cinsel ilişkiden sonra kullanılması bunların gerçek anlamda temizlik için kullanılmadığını gösterir.

Yerleşim alanlarında yapılan kazılarda tuvalet bulunmadığı gibi, Hititçe'de böyle bir kelime de yoktur. Tuvalet ihtiyacı, duvar kenarlarında, boş arsalarda.. giderilmiş, bu durum çevre kirliliğine ve bulaşıcı hastalıklara sebep olmuştur. Saray mensupları ile varlıklı kesimin lazımlık kullandığı tahmin edilmektedir.

[9] Konya Karahöyük'teki Erken Hitit çağına (Koloni dönemi) ait sarayın banyo odasında bulunan küvetin içinde oturma yeri, içinde de su dökünmek için seramik bir tas vardı. (Sedat Alp. *Hitit Güneşi*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2002, s. 44.)

EK:

II. MURŞİLİ'NİN VEBA DUASI

"Ey Hatti'nin Fırtına Tanrısı efendim ve ey efendim olan bütün tanrılar!

Doğrudur, insan günah işler, benim babam da günah işledi; Hatti'nin Fırtına Tanrısı efendimin sözünü dinlemedi. Ama ben, hiç günah işlemedim. Doğrudur, babanın günahı oğluna da geçer, bana da babamın günahı geçti. Şu anda Hatti'nin Fırtına Tanrısı efendime ve efendim olan bütün tanrılara itiraf ederim ki, doğrudur biz bunu yaptık. Ve şimdi ben babamın günahını doğruladığıma göre, ey Hatti'nin Fırtına Tanrısı, ey benim sahibim ve sahibim olan bütün tanrılar, niyetleriniz artık değişsin! Artık benim için de yeniden dostça şeyler düşünün! Ve artık vebayı Hatti ülkesinden kovun!

Ey tanrılar, siz ki benim sahibimsiniz, eğer Tudhaliyas'ın kan davasını güdüyorsanız, bilin ki Tudhaliyas'ı öldürenler döktükleri kanın bedelini ödediler. Ve Hatti ülkesi, dökülen bu kan yüzünden yokolacak duruma geldi. Böylece Hatti ülkesi de cezasını çekmiş olmadı mı? Eğer bu bedeli ödemek sırası bana gelmişse, ben de bütün ailemi bu günahtan ve bu cezadan kurtarmak istiyorum.

Ve ey tanrılar, sizler ki bizim efendimizsiniz, artık öfkeniz yatışsın. Ey tanrılar, benim sahibim olan tanrılar, artık bana karşı yine eskisi gibi iyilikler düşünün. Dileğim huzurunuza varmaktır. Beni, huzurunuzda dua ettiğim, kötü hiçbir şey yapmadığım için dinlemelisiniz. Bir zamanlar yanlış yola sapanlardan, kötü işler yapanlardan hiç kimse kalmadı artık, çünkü hepsi öldü. Babamın günahı bana bulaştığı için, yalnızca bunun için beni cezalandırmayın.

Bakın siz ey tanrılar, ey benim efendilerim, sizlere ülkem için, ülkemi vebadan kurtarmanız için kefaret kurbanları sunuyorum. Bu acıları çekip çıkarın yüreğimden, ruhumdan bu korkuları alın."

DİN - BÜYÜ - BİLİM

Mezopotamya, Mısır ve Hitit medeniyetleri hakkındaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, dini pratiklerin uygulandığı tapınaklar günlük hayatta oldukça etkiliydi. Mezopotamya ve Mısır tapınakları yalnız tapınma yeri değil, sosyal, entelektüel ve ticari faaliyetlerin merkezi, toplum hayatının kalbiydi. Okuma-yazma öğreten, kâtip yetiştiren, devrin özerk kurumları olarak bilimin, bilhassa dinle sıkı sıkıya bağlı olan astroloji ve tıp dallarının eğitiminin yapıldığı kurumlardı.

Büyü, hayatı tehdit eden durumlarda özel kişilerin yürüttüğü ve hasta ile tanrı, cin, melek gibi güçler arasında ruhi ilişkilerin kurulduğu ayinlerden oluşuyordu. Büyüde zamanlama, ayinin insan ruhuna etkileri, ayin sırasında meydana gelen sıradışı olayların hasta lehine yorumlanması ve hastanın inancı önemliydi.

Din, büyü ve tıp arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Bütün bilimlerin olduğu gibi tıbbın da kaynağı dine ve büyüye dayanmaktadır. İlkel toplumlarda insanlara güven ve direnme gücü veren, ampirik tedavi yöntemi olarak başarıyla uygulanan büyünün etki alanını ve gücünü anlamadan tıbbı alamak mümkün değildir.

Geleneksel tıp, ilk insanın tabiat hadiseleri karşısında takındığı tutumlardan doğmuştur. Burada büyü önemli rol oynamıştır. İlkel toplumlarda, evrenin ezeli ahenginin bozulması kötü güçlere bağlanmış, hastalıkların tabiatüstü güçler tarafından ceza olarak verildiğine inanılmıştır. Bu sepeble, hastalıkları ortadan kaldırmak için dinsel ve büyüsel metotlara başvurulmuştur. Kötü güçler insana musallat olduğunda devreye giren rahip-hekimler, büyücüler, şamanlar.. tabiatüstü güçlerle temasa geçmişlerdir. Hastalıklardan korunmak için çareler düşünülmüş, bu suretle halk tıbbının temelleri atılmıştır. Hastalıklar büyüsel işlemlerle iyileştirilmeye çalışılırken, tedaviyi destekleyecek ampirik metotlar da kullanılmıştır. Okuma-yazma bilen yegâne kişiler olan rahip-hekimler, tıbbi gözlemlerini derleyip kaydetmiş ve ilk tıp kitaplarını ortaya çıkarmışlardır.

İlkel toplumlardaki bilim ve tıp çalışmalarının bilim değil büyü olduğu söylenebilirse de, dikkat edildiğinde bunların çoğunun emekleme dönemindeki bilim olduğu anlaşılır. *“Tıp dine ve büyüye dayanmayı reddetseydi hemen bilimsellik kazanacaktı”* düşüncesi yanlıştır. Böyle birşey olsaydı tıp rasyonel bir özellik kazanırdı. Halbuki rasyonellik ile bilimsellik arasında fark vardır.

Büyünün bilimden ayrıldığı temel nokta, büyünün olaylar arasındaki benzerlik ve farklılıkları yanlış mantıkla değerlendirmesidir. Hastalıkların giderilmesi için yapılan büyüsel işlemler, hastalığın günah keçisine aktarılmak istenmesi, hasta organı iyileştirmek için üzerine bir hayvanın sağlam organının bağlanması, *"benzer benzeri tedavi eder" (similia similibus curantur)* düşüncesiyle hayvanın sağlam organının hastaya yedirilmesi bu mantığın sonucudur.

Hiçbir gerçek, başarısızlıklar olmadan ortaya çıkarılamaz. Nelerin olabileceğini anlamak için, nelerin olmayacağını bilmek gerekir. Araştırmalardaki yanlış sonuçların iyi incelenmesi gerçeğe bir adım daha yaklaşmayı sağlar. Bir formül keşfetmeye çalışan kimyageri düşününüz. Bu kişi bütün zamanını deneyler yaparak geçirmekte, fakat çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmaktadır. Öldüğünde geriye deneylerinin raporlarını bırakacaktır. Bu âlimin hayatını boşa tükettiğini söyleyebilir miyiz? Aynı problemleri ele alan bir diğer bilim adamı, onun sayesinde, geçmişte yapılan hatalara düşmeyecek ve hedefe varacaktır. İkinci araştırmacının başarısı, birinci araştırmacının başarısızlıkları olmadan sağlanamaz. Bu bakımdan, geçmişte yapılan ve şimdi *batıl inanç/büyü* diyerek küçümsediğimiz hatalar olmasaydı günümüz bilimleri şimdiki duruma erişemezdi ve eskilerin iyi niyetle yaptıklarını tekrar eder dururduk.

Büyü amacıyla kullanılan çiviler, nusha, adamotu ve nazar boncuğu

ÇİN VE HİNT TIBBI

Asya'da Mezopotamya ve Mısır medeniyetleriyle aynı dönemde ortaya çıkan ve kapalı toplum hayatı yaşayan Çin ve Hint medeniyetlerinin Batı tıbbını doğrudan etkiledikleri söylenemez. Son çalışmalar, Çin ve Hint medeniyetlerinin etkilerinin, Mezopotamya aracılığıyla, Yunan ve daha sonraları İslam medeniyeti döneminde, Hint tıp kitaplarının Arapça'ya tercüme edilmesiyle olduğunu göstermiştir. Bu bakımdan, modern tıbba katkılarını kısaca aktarmaya çalışacağız.

ÇİN TIBBI

Çinlilerin dini ve felsefi sistemi olan Taoizm'e göre, evren, varlık ve madde, birbirine zıt fakat birbirini tamamlayan, *Yin* ve *Yang* diye isimlendirilen iki büyük gücün eseridir. Mahiyeti bilinmeyen bu hayat enerjisi *(t'ai chi)* evrendeki canlı-cansız herşeyde bulunur. Bu enerji ne elektrik, ne manyetizma, ne de ısıdır.

Çin felsefesine göre, evreni meydana getiren ve birbiriyle etkileşim içinde olan 5 ana unsur vardır: *odun*, *ateş*, *toprak*, *maden*, *su*. Bunlar enerjinin kutuplaşmalarını temsil eder: odun ilkbaharda yanarak ateşi, ateş yaz mevsiminde külleriyle toprağı, toprak yaz sonunda maden filizlerini yaratarak madeni, maden sonbaharda eriyerek suyu, su kışın ağaçların büzülmesini sağlayarak odunu üretir. Yıkım döngüsü ise şöyledir: su ateşi söndürür, ateş madeni tahrip eder, odun toprağı örter, toprak suyu emer. Her biri bir iklimin, bir mevsimin, bir rengin, bir organın, bir duygunun, fizyolojik bir işlemin karşılığı olarak düşünüldüğünden, gerektiğinde bunları uyarmak veya yatıştırmak gerekir.

Çin felsefesinde 5'li tasnife sık rastlanır. Mevsimler *ilkbahar*, *yaz*, *yaz sonrası*, *sonbahar*, *kış*; yönler *kuzey*, *güney*, *doğu*, *batı*, *orta*; atmosfer olayları *rüzgâr*, *sıcaklık*, *soğukluk*, *kuruluk*, *nemlilik*; renkler *sarı*, *kırmızı*, *mavi*, *beyaz*, *siyah* olarak sınıflandırılmıştır. Pentatonik müzikte 5 dereceli dizi/gam *(la, do, re, mi, sol)* vardır.

Evrenin yansıması olan insan için de 5'li tasnif yapılmıştır. Hayatta 5 aşama *(doğum, çocukluk, erginlik, olgunluk, ölüm)* ve 5 ruhi durum *(sevinç, üzüntü, endişe, korku, öfke)* vardır. İnsan vücudunda 5 esas *(kalp, akciğer, karaciğer, dalak, böbrek)*, 5 yardımcı organ *(mide, safra kesesi, mesane, ince bağırsak, kalın bağırsak)* olduğu kabul edilmiştir. Bu organlar ile 5 unsur *(odun, ateş, toprak, maden,*

su) arasında uyuşma ve uyuşmama sözkonusudur. Mesela, su ile ateş birbirine zıttır; suyun karşılığı olan böbrek, ateşin karşılığı olan kalbin düşmanı kabul edilir. Vücudun 5 yapı elementi *(kan damarları, sinir sistemi, adaleler, kemikler, tüyler)*, 5 duyu organı *(göz, kulak, burun, ağız, dil)* ve 5 tat duyusu *(acı, ekşi, tatlı, tuzlu, kekre)* vardır. 5 tat duyusundan acı, kalbi güçlendirir; ekşi, karaciğeri etkileyerek sindirimi hızlandırır, enerjiyi yoğunlaştırır; tatlı, dalağı etkileyerek sindirimi geciktirir; tuzlu, böbreği etkileyerek idrar çıkışını kolaylaştırır; kekre, akciğerleri etkileyerek isi çeker.

İnsan bedeni *Yin-Yang* zıtlığından meydana gelmiştir. Mesela, karın *Yin*, sırt *Yang*; sağ taraf *Yin*, sol taraf *Yang*'dır. Nefes alıp verme, kasılma-gevşeme, sistol-diyastol gibi fizyolojik mekanizmalar *Yin* ve *Yang*'ın 2 kutup olmasına dayanır. *Yin* özelliğindeki bir ağrı için için devam eder, soğukla artar, hareketle ve sıcakla sakinleşir; *Yang* ağrısı ise akuttur, şiddetlidir, sıcakla artar, soğukla sakinleşir. Dolayısıyla şikayetler, sebep olanın zıddıyla dengelenerek giderilir.

Hastalıklar

Çin tıbbında hastalıklar *Yin-Yang Teorisi* ile açıklanır. Bu teoriye göre, evrenin ulu ruhu Tao (yaratıcı güç), birbirine zıt iki güç olan *Yin* ve *Yang* ile kendini hissettirir. Bu iki güçten biri arttığında diğeri azalır. Kırmızı renkle sembolize edilen *Yin* toprak, ay, karanlık, soğukluk, dişilik, yumuşaklık, alçaklık, ağırlık, sükûnet gibi özelliklere sahiptir; mide, safra kesesi, mesane, ince bağırsak ve kalın bağırsakta bulunur; ilkbahar ve yazda artar. Siyah renkle sembolize edilen *Yang* ise gök, güneş, aydınlık, sıcaklık, erkeklik, sertlik, yükseklik, hafiflik, hareketlilik, yaratıcılık gibi özelliklere sahiptir; kalp, akciğer, karaciğer, dalak ve böbrekte bulunur; sonbahar ve kışta artar. Alınan nefes içindeki hayati güçten *Yang* esas, *Yin* yardımcı organlara dağılır. *Yin-Yang*, organlarda belli oranlarda, uyum içinde ve dengede bulunduğunda vücut sağlıklıdır. Dengenin bozulması hastalıklara yolaçar. Tedavi, dengeyi yeniden sağlayacak girişimlerle sağlanır.

Yin-Yang sembolü

Hekimler

Çin halk kültüründe, tıbbın kurucusu olarak gösterilen 3 imparator-hekim vardır: *Yin-Yang Teorisi*'ni ortaya atan *Yi-King* adlı eserin yazarı Fu-Hsi [M.Ö. ~2953]; tıbbi bitkileri anlatan *Pen-Tsao* adlı eserin yazarı Shen-Nung [M.Ö. ~2838]; klasik Çin tıp prensipleriyle ilgili *Nei-King* adlı eserin yazarı Huang-Ti [M.Ö. ~2698].

Fu-Hsi

Shen-Nung

Huang-Ti

Shu Kurumları adlı eserden, M.Ö. Çin'de hekimlerin 5 sınıfa ayrıldığı anlaşılır: ilaçları derleyen, hekimleri imtihan eden ve atayan başhekimler; baş ağrısını, soğuk algınlığını ve basit yaraları tedavi eden hekimler; hastalara yiyecek-içecek reçeteleri yazan diyetisyenler; cerrahlar; veterinerler.

Doğu Han devrinde [25-220], *Hou Han Shu (Sonraki Han Kayıtları)* adlı eserde, sarayda ülkenin sağlık işlerinden sorumlu *Yi Tai Ling* unvanlı bir memur ile ilaç işlerine bakan *Yao Cheng* unvanlı bir görevlinin bulunduğu kayıtlıdır.

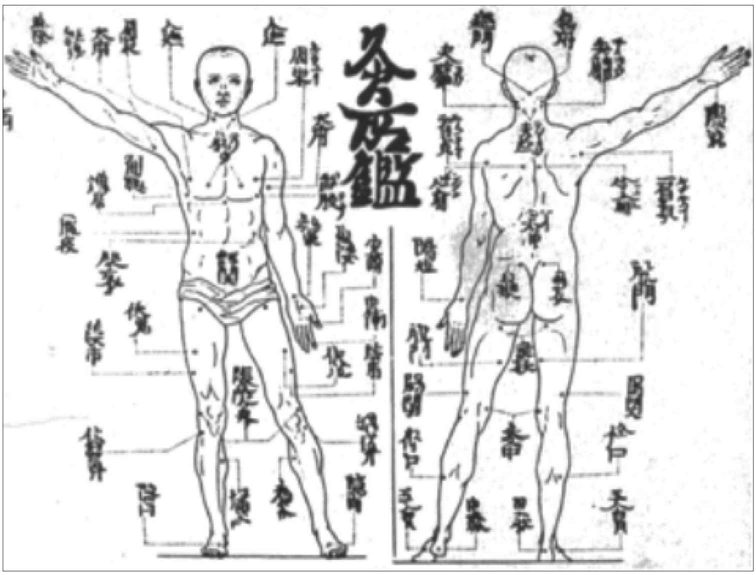
Çin'de sağlıklı insanlar hekimlerine her ay -sağlık sigortası primi öder gibi- belirli bir ücret öderlerdi. Bu kişiler hastalandığında, hekim, verdiği hizmetten dolayı ayrıca ücret almazdı. Yüksek tabakadan kişilerin tedavi sırasında ölmesi durumunda hekimler ölümle cezalandırılabiliyordu.

Teşhis ve Tedavi

Geleneksel Çin tıbbında, yalnız sorun yaratan vücut sistemi veya organ değil, kişinin bütün varlığı ele alınır. Teşhis yöntemleri, hastanın dikkatlice gözden geçirilmesi, nabzın hassas bir şekilde ölçülmesi ve dil muayenesidir.
Sesshin diye bilinen nabzın palpasyonu, muayenenin en önemli kısmıdır. M.Ö.

1000'den itibaren bilinen nabız muayenesi konusunda birçok eser yazılmıştır. Bunların en önemlileri, Pien Ts'io'nun [430-350] *Nan-ching* ve Wang Shu-ho'nun [III. yy] *Mo-ching* adlı eserleridir. Muhtelif hastalıkların teşhisi için 200 kadar nabız tarif edilmiştir. Her bilekte, derinde ve yüzeyde olmak üzere 6 nabız vardır ve bunlar organların enerji durumunu saptamaya yarar. Hekim bunları ölçerek bünyenin canlılığını ve güçsüzlüğünü tespit eder. Nabızdaki gerginlik, sayı, ritm gibi 27 özellik hastalığın teşhisini sağlar.

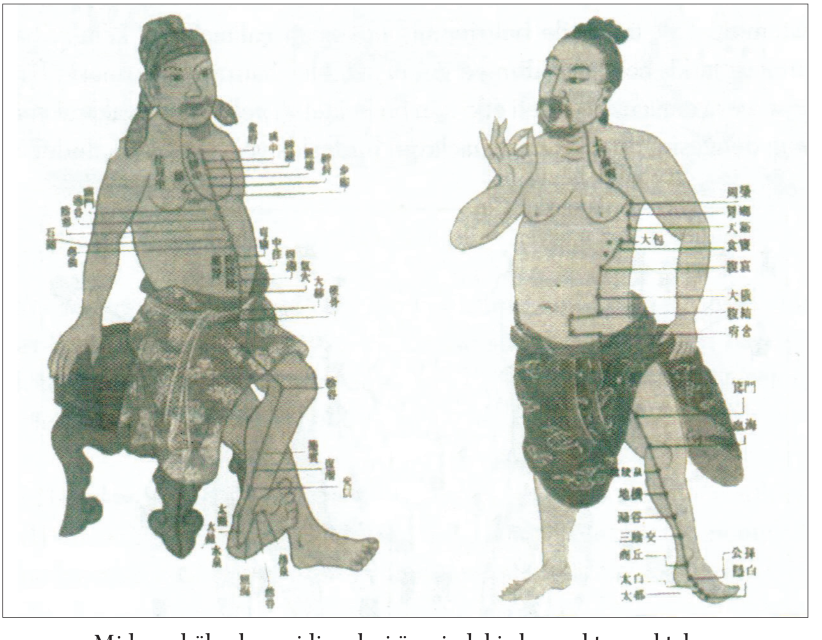
Çin tıbbının en önemli tedavi metodu *akupunktur*'dur. Latince *acur (iğne)* ve *punctura (batırma)* kelimelerinden meydana gelen *akupunktur*'un Çince karşılığı *cincou*'dur. Geçmişi M.Ö. 2000'lere kadar uzanan felsefe-tıp karışımı bir sistemdir. Cilt üzerinde belirlenmiş noktalara çakmaktaşı, kemik, bambu ve sonraları farklı boylarda altın ve gümüş iğneler batırarak, parmakla basarak *(akupres)* veya daha uzun süreli etki için bu noktaları *pelinotu* ile yakarak *(moxa), Yin-Yang* dengesini düzeltmeyi amaçlayan bir teşhis ve tedavi metodudur.

Moxa noktaları

Hayat enerjisi *(t'ai chi)*, *meridyen* adı verilen kanalların içinde devamlı akmaktadır. Hayat enerjisinin yeterli miktarda olması ve uyumlu bir şekilde kanallarda dolaşması sağlığı, aksi ise hastalığı doğurur. Meridyenler vücudu elektrik şebekesi gibi sararak cilt ile organlar arasında bağlantı sağlar. Vücutta, birbiriyle ilişkili, her biri bir organa karşılık gelen, bir kısmı aktif bir kısmı pasif 12 ana

meridyen, 13 yan meridyen, 8 özel meridyen üzerinde 700 kadar nokta vardır. Meridyenler anatomik hatlar olmayıp organlar ile dokular arasındaki fonksiyonel ilişkileri temsil eder. Her meridyen üzerinde, o hattın gözlem delikleri denebilecek özel noktalar vardır. Mesela, akciğer meridyeni üzerinde 11, böbrek meridyeni üzerinde 29 nokta bulunur. Bu noktalardan birinde hassasiyet veya sertlik olması o meridyende rahatsızlık olduğu anlamına gelir ve bu noktalara akupunktur yapılır. Çok eski tarihli *Lenk-Şu* adlı eserde geçen *"kulak bütün kanalların buluştuğu yerdir"* tespitiyle, kulaktaki 138 nokta, bütün organlarla ilgili hastalıkların tedavisi için kullanılır.

Mide ve böbrek meridiyenleri üzerindeki akupunktur noktaları

Batı dünyası, Cizvit rahibi R. P. Harvieu'nün 1671'de yayınladığı eserle akupunkturdan haberdar olmuştur. Ciltteki -hasta organdan uzak- noktaların uyarılması ve bu yolla şikayetlerin ortadan kalkması başta izah edilememiştir. Zira bu noktaların ve noktalar arasındaki bağlantının sinir, lenf ve damar sistemiyle direkt ilişkisi yoktur. 1893'te İngiliz nöroloji uzmanı Henry Head'in [1861-1940], ciltte kendi adıyla anılan -hasta organdan uzak- noktalarda *(Head zonen)* ağrılar doğurabileceğini ve bu bölgelere sıcak uygulandığında veya masaj yapıldığında ağrıların geçtiğini göstermesi; Alman hekim Ferdinand Huneke'nin [1891-1966], bu bölgelere anestezik madde zerkedildiğinde organlardaki ağrıların geçtiğini

tespit etmesi akupunkturun gerçekliğini doğrulamıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde, belirli hastalıklarda, cildin elektrik direncinin, ait olduğu hat üzerindeki meridyen noktalarında daima düşük olduğu tespit edilmiştir.

Akupunktur bir refleks tedavisi olup vücudun belirli noktalarından hasta organı etkilemeyi hedefler. Anatomide *segmental yapı* denen, derinin belirli bölümlerinin belirli organlarla sinir ilişkisi omurilik ve beyin üzerinden gerçekleşir. Bir organdan çıkan sinir, bir ucu beyne, diğer ucu ciltteki akupunktur noktasına gidecek şekilde 2'ye ayrılır. Duyu sinirlerindeki A-delta liflerinin iğnelerle uyarılmasıyla omurilikteki hipotetikal kapı kapanır ve beyne giden sinir liflerinden geçen ağrı hissi bloke olur. Bir diğer görüşe göre, iğneler organizmayı harekete geçirerek ağrıyı kontrol eden endomorfin ve ensefalin hormonlarının salgılanmasını sağlar. (Hayvan deneyleriyle elde edilen bu bulgular insanlar üzerinde yapılan çalışmalarda tespit edilememiştir.) Kısacası, santral sinir sistemindeki multipl afferent yolları aktive eden bir metottur.

Dünya Sağlık Teşkilatı tarafından uzmanlık dalı olarak kabul edilen ve Asya, Avrupa ve Amerika'da yaygın şekilde uygulan akupunktur, stres, baş ağrısı, migren, sinüzit, farenjit, astım, alerji, hipertansiyon, romatizma, siyatalji, nevrasteni, yüz felci, adet düzensizliği, kabızlık gibi rahatsızlıklarda ve analjezik olarak ameliyatlarda kullanılmaktadır. Altın, gümüş veya çelik iğnelerle yapılabildiği gibi, iğnelere düşük elektrik verilerek veya lazer ışınları kullanılarak da uygulanmaktadır.

Çin tıbbında akupunkturun yanısıra kültür-fizik, masaj, hidroterapi, fitoterapi gibi metotlar da kullanılır. Mesela, sıtmaya karşı *Dichroa fibrifuga*, nefes açmak için *deniz üzümü*, güçlendirici olarak *ginseng*, anestezik ve afrodizyak olarak *afyon*, kalp hastalıklarında ateş karşılığı olan kırmızı bitkiler tercih edilir.

Batı Tıbbı ile Çin Tıbbı Arasındaki Farklar

Batı tıbbı analitiktir. Hastalıkları katı bir determinizme bağlı sebep-sonuç ilişkisi içinde ele alır ve insanı ayrıma tabi tutar. Çin tıbbı ise insanı bir bütün olarak görür. Hastalıklar bütünün parçası olarak birbiriyle ilişki içindedir ve bir sentez oluşturacak şekilde birbirine bağlıdır. 5 unsurun *(odun, ateş, toprak, maden, su)* yapıya ait elamanlar değil, süreç olduğu ve belirli parametrelere göre karşılıklı tablolar oluşturduğu kabul edilir.

Batı tıbbı vücudun iyi tanınmasına ve hastalık sürecindeki değişimine çok önem verir. Çin tıbbı ise vücut fonksiyonları üzerinde durur. Yani, Çin tıbbında organ kavramı fonksiyonları ifade eder.

Batı tıbbı rekabete çok önem verir. Hastalıklı organın kontrol altında tutulması veya kesilip çıkarılması gerektiğini savunur. Çin tıbbında ise hastalık, kanallar ile organlar arasındaki uyumun bozulması, vücutta düzensizlik olarak algılanır ve denge yeniden sağlandığında hastalığın ortadan kalkacağı düşünülür.

Batı tıbbına göre vücutta *oksidasyon* ve *redüksiyon* olayları vardır. Vücuda alınan besinlerin yakılması *oksidasyon'*dur. Bu yanma sırasında, karbon ile oksijen arasında bir elektron alışverişi olur. Elektronların hareketi elektrik akımını doğurur. Bu sebeple, vücudumuzdaki bütün olaylarda elektrik akımı meydana gelir. Hastalıklarda ise bu elektrik akımının düzeni bozulur. Bozulan elektriksel denge akupunktur tedavisiyle yeniden sağlanmaya çalışılır.

Çin tıbbı genelde çok tutucu ve dogmatik olduğundan, başlangıçta elde edilen bilgilerin ilerletilmesine ihtiyaç duyulmamış, bu bilgiler günümüze kadar değişmeden gelmiştir. Binlerce yıllık büyük bir medeniyet ortaya koyan, ancak kapalı bir toplum olarak dünyaya açılmayan Çin medeniyetinin modern tıbba katkıları, nabız muayenesi, akupunktur ve bazı tıbbi bitkilerdir.

HİNT TIBBI

Hint tıbbı, başlangıçta Hint felsefesi ve kozmolojisiyle iç içe gelişmiştir. Hint felsefesine göre, evrendeki canlı-cansız herşey, *su (apa)*, *toprak (priviti)*, *hava (vayu)*, *ateş (agni)* ve *boşluk (akaşa)* olmak üzere 5 temel elementten *(mahabuta)* meydana gelmiştir. Bu 5 element hayatın temel taşlarıdır.

Hint mitolojisine göre, insanların hastalıklardan çektiği acılara dayanamayan 7 bilge, Himalayalar'ın doruklarındaki tanrılara yalvarmaya ve onlardan çare istemeye gitmiştir. Baştanrı Brahma, bilgelere 100 000 mısradan oluşan ve hayatın her alanında mükemmel bir gelişmeyi amaçlayan *Ayur-veda (yaşam bilgisi)* sırlarını vermiştir. Ayur-veda metinleri, kozmik yasalarla uyum içinde olan dünyanın sağlıklı yaşam biçimlerini, beden-zihin-ruh sağlığını korumak için yapılması gerekenleri ve hastalıkların tedavi yollarını ihtiva etmektedir. Veda'nın 40 dalından biri olan ve sağlıklı, uzun yaşamın sırlarını içeren Ayur-veda, günümüze ulaşmış en eski tıp sistemidir.

Hint felsefesine göre hayatta herşey değişmektedir. Ayur-veda, mutlu ve sağlıklı kalabilmek için değişime en iyi şekilde uyum sağlayabilme sanatıdır. Havanın, suyun, besinlerin, günün, gecenin, mevsimlerin, dostlukların, düşmanlıkların, uykunun, çalışmanın.. sürekli değişen dalgalanmaları insanı güçlü bir şekilde etkilemektedir. Her insanın kendine özgü bünyesi, farklı sıvı bileşimi ve dengesi vardır. İnsanı etkileyen herşey vücut sıvılarını da etkiler ve iç dengeyi bozar. İnsanda, evreni oluşturan elementlerin özelliklerini taşıyan ve *dosha* olarak isimlendirilen 3 hayat enerjisi vardır: *vata-dosha*, *pitta-dosha*, *kapha-dosha*.

Vata: Hava ve boşluktan oluşur. İdrar kesesi, kalın bağırsak, merkezi sinir sistemi ve eklemlerde bulunur. Enerji ve hareketlilik verir. Sindirim sistemini ve bütün hareketleri kontrol eder. Solunum, idrar atımı ve bağırsakların boşaltılmasını yönetir. Düzensizliğinde yorgunluk, uykusuzluk, endişe, kabızlık ve gaz oluşur.

Pitta: Su ve ateşten oluşur. Karaciğer, dalak, ince bağırsak, kan, safra, ter ve gözde bulunur. Metabolizma, sindirim ve dönüşümü sağlar. Sindirim sistemini kontrol eder. Metabolizma, iştah, susuzluk, ısı, görme ve neşeyi yönetir. Düzensizliğinde direnç kaybı, sinirlilik, sıcaklık, cilt iltihapları ve görme bozuklukları oluşur.

Kapha: Su ve topraktan oluşur. Kalp, göğüs, vücut salgıları, yağ dokusu, baş, burun ve dilde bulunur. Direnç, nemlilik, yağlanma ve fizyolojinin bütünlüğünü sağlar. Düzensizliğinde aşırı uyku, hareketlerde yavaşlama, şişmanlık, aşırı mukus salgılama, alerjiler ve depresyon oluşur.

Hint felsefesinde, evrenin sonsuz hayat enerjisini *prana* oluşturur. Evrendeki bütün varlıklar gibi, insan bedenindeki prana'nın denetim altına alınmasında da nefes önemli rol oynamaktadır. Hintliler, yüzyıllar boyunca uyguladıkları nefes eksersizleriyle beden-zihin-ruh bütünlüğünü yakalamaya çalışmışlardır.

Hint tıbbı 2 dönem geçirmiştir: M.Ö. 800'lere kadar devam eden ve daha ziyade dini bilgilerin ağırlıkta olduğu *Vedik dönem*; M.Ö. 800 - M.S. 1000 arasında, Caraka ve Susruta gibi büyük hekimlerin ve eserlerinin hâkim olduğu *Brahmanik dönem*.

Vedik dönemin tıbbi bilgilerini, Hint toplumunun ilk kutsal metinleri olan ve 4 kitaptan meydana gelen Veda'ların *(Rig-veda, Sama-veda, Ayur-veda, Atharva-veda)* 1. ve 4. kitaplarından öğrenmekteyiz. Bunlardan *Rig-veda* (1. kitap) en eskisi

olup sağlığı korumayı ve mistik tedavi yollarını anlatır. *Atharva-veda* (4. kitap) ise kalp hastalıkları, romatizmal hastalıklar, felçler, tümörler, cinsel ilişkiyle geçen hastalıklar, ishaller, skroful, lepra.. için özlü sözleri, tıbbi bitkileri, ilaçları ve duaları ihtiva eder. Dini tedavi yöntemlerinin yanında, bitkisel ve hayvansal maddelere dayanan ve ampirik olarak elde edilen tıbbi bilgilerden de faydalanılmıştır.

Brahmatik dönemde ise tıp anlayışında büyük değişiklikler olmuş, Caraka, Susruta, Mankah ve Vagbhata gibi büyük hekimlerin derledikleri tıbbi eserler bilimsel tıp anlayışını başlatmıştır.

Hastalıklar

Yaşadığımız çevre, yaşam biçimimiz, beslenme alışkanlıklarımız, ruhsal durumumuz, mevsim değişiklikleri.. dosha'ların *(vata, pitta, kapha)* dengesini ve dengesizliğini doğurur. Mesela, acı-kekremsi-buruk gıdalar vata'yı artırır, kapha'yı azaltır; tatlı-ekşi-tuzlu gıdalar ise vata'yı azaltır, kapha'yı artırır. Güneş ışınları, baharatlı-acı bir besin veya düşmanın kötü bakışları, pitta'nın etkisini arttırıp vücut sıvı dengesini bozararak kişinin ateşinin yükselmesine ve hastalanmasına yolaçar. Dosha'lar, vücut kanalları *(shorata)* ve sindirim ateşi *(agni)* düzensizliği kişinin hastalanmasından sorumludur.

Ayur-veda, organik veya ruhsal dengenin bozulmasının yaşlanma, huzursuzluk ve hastalık getireceğini, sistemi çürüteceğini söyler; beden-zihin-ruh sağlığı için organizmanın sağlıklı çalışmasını, çarkların uyum içinde dönmesini hedefler.

Hastalıklar tabiatüstü güçler dışında tabiat olaylarıyla da ilişkilendirilmiştir. Bu anlayışa göre hastalıkların 3 sebebi vardır: bulutlar ve nem *(abharaja)*; rüzgâr *(vajata)*; kötü etkenler *(susmaja)*.

Hekimler

Antik kültürlerin hemen hepsinde olduğu gibi Hint mitolojisinde de kutsal bilgin Dhanvantari semenderin elinden ebedi gençlik suyunu *(ab-ı hayat)* içerek ölümsüzleştiğinden Brahma'nın izniyle hekimliği insanlara öğretmekteydi.

Hint tıbbında hekimler, hastaları gözlem altına alıp belirtileri sistemli bir şekilde tasnif ederek teşhiste sağlıklı sonuca varmaya çalışırlardı. Prensip olarak, teşhisin ciddiyetini açıklamaktan ve iyileşmeyecek hastaları tedavi etmekten kaçınırladı.

Hekimlerin belirli bir standartta olması istenirdi. Ahlak ve sosyal durum tıp mesleği için önemliydi. İdeal bir hekimin şu özelliklere sahip olması istenirdi: İffetli, kanaatkâr ve doğru sözlü olması, bütün canlıların iyiliği için çalışması, bilgisini artırma yollarını araması, konuların derinliğine nüfuz edebilmesi, hayatı pahasına da olsa kendini hastasına adaması, düşünceyle dahi olsa hastasına zarar vermemesi, hastasının evine kendisini ev sahibine tanıtacak bir şahısla gitmesi, yanında eşi olmayan kadınları muayeneden çekinmesi, açık, yumuşak ve terbiyeli konuşması, ölüm ihtimalinden bahsetmemeye dikkat etmesi, hastanın ev halini dışarıya aksettirmemesi, başkasının karısına ve malına göz koymaması, sarhoş edici içkilerden uzak durması, sade giyinmesi. Hekim nazarında hastasının ahlaki, sosyal ve ekonomik durumu önem taşımazdı.

Hekim mesleğe atılırken, hocası, Brahmanlar ve hekimler önünde, yukarıdaki şartlara uyacağına söz verir ve şöyle derdi: *"Tanrılar, mukaddes ateş, Brahmanlar ve ilim adamlarının istediği gibi olmaya çalışmalısın. Eğer böyle yaparsan, kıymetli taşlar, ekinler, tanrılar sana cömert olur, aksi takdirde sana kötülük ederler."*

M.Ö. 200 - M.S. 200 yıllarında yürürlükte olan *Manu* ve *Zoroastre* kanunları, dönemin aile ve sosyal hayatını yönlendiren maddelerin yanısıra, hekimlik mesleğine ait maddeler de ihtiva etmekteydi. *Manu Kanunu*'na göre, mesleğini kötüye kullanan hekim para cezasına çarptırılır; *Zoroastre Kanunu*'na göre ise yetersiz olduğu tespit edilen hekim mesleğini yürütmeye devam ederse parçalanarak öldürülürdü. Hastanın durumundan hekimin sorumlu olup olmadığına hekimlerden oluşan jüri karar verirdi. Jüri, kötü niyet ve dikkatsizlik durumlarında hekimin sorumluluğuna hükmederdi. Tıp prensiplerinin bir defa kötü uygulanması halinde para cezası verilir, tekrarı halinde ise ölüm cezasına kadar gidilirdi. (Sorumluluğun temeli kötü niyet veya dikkatsizlik şeklinde bir kusur olarak ilk defa Hint medeniyetine görülmüştür.)

I-II. yüzyılda yaşamış olan Caraka, kral Kanishka'nın hekimiydi. Kendisine kadar gelen yüzlerce yıllık tıbbi bilgileri topladığı *Carakasamhita* adlı eserinde şeker, sarılık, tüberküloz, lepra, kuduz, delilik gibi hastalıklar yanında bulaşıcı hastalıkları, 600'den fazla bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilacı anlatmıştır. Kitapta cerrahi operasyonlar önemli bir yer tutmaktadır. 300 ameliyat için 121 farklı alet tarif edilmiştir.

Carakasamhita'nın *"hastanın çok uzun soluması varsa hayati soluğu kesilir"*, *"eğer iki servikal bölgede palpasyonla attığı hissedilmiyorsa hayati soluğu ke-*

silir" gibi Mezopotamya tıbbını çağrıştıran tarifler ihtiva eden *İndriyasthana* bölümü 12 kısımdan meydana gelmiştir:

1. *Viktri*: Hastanın kalan ömrünün tespiti için 3 çeşit anomali ele alınmıştır:
- *Laksananimitta*: Konjenital bozukluklar ve yolaçtığı durumlar.
- *Lakyanimitta*: Bireyselleştirilmiş sendromlara ve sınıflanmış hastalıklara bağlı belirtiler.
- *Nimittarapa*: Hastanın geleceğiyle ilgili tahminlerden kaynaklanan ve bunları takip eden belirtiler.
(Bu bilgiler Mezopotamya tıbbi tabletlerinde ve *Corpus Hippokraticum*'da aynen bulunmaktadır.)
2. *Arista*: Ölüm habercisi belirtiler olan hastanın yaydığı kokular ve salgıladığı ifrazatlar ele alınmıştır. Bunlar hekim tarafından doğrudan tadılmaz; sineklerin, sülüklerin.. bunları emmesine ve bunlardan kaçmasına bakarak anlaşılır.
3. *Daruna*: Titrek bölgelerin hareketsizleşmesi, sıcak bölgelerin soğuması, esnek bölgelerin sertleşmesi, kemiklerinin kırılması ve tembelleşmesi, zayıflama gibi belirtiler anlatılmıştır. Bunlar hekimin dokunması ve dinlemesiyle anlaşılır.
4. Görme, işitme, tatma, koklama, dokunma bozukluklarının tespiti verilmiştir.
5. Bazı hastalıklarda ortaya çıkan, bir kısmı hekim tarafından elde edilen ve objektif olan, bir kısmı hasta tarafından tespit edilen ve sübjektif olan (rüya gibi) ölüm habercisi belirtiler ele alınmıştır.
6. Çeşitli hastalıklardaki iyileşme belirtileri verilmiştir.
7. Hastanın cildinin durumu *(samsthana)*, boyutları *(pramana)*, rengi *(varna)* ve parlaklığındaki *(prabha)* bozukluklar ve bunlardan kaynaklanan ölüm tahminleri aktarılmıştır.
8. Saç, burun, dudak, dil ve dişlerle ilgili, Mezopotamya tariflerini andıran, *"dizi dize sürtüp ayaklarını kaldırıp indiren ve yüzünü sıkça yamultan hasta yaşamaz"*, *"dişleriyle tırnak uçlarını, tırnaklarıyla saçlarını kesen, sopayla toprağı karıştıran hastalığından kurtulmaz"* gibi kısa tarifler verilmiştir.
9. Birçok hastalıktaki iyileşme semptomları aktarılmıştır.
10. Yakın ölüm belirtileri ele alınmıştır.
11. Sonu ölümle bitecek hastalıkların zamanına yönelik, *"bir yıl, bir ay.. bir zaman içinde ölecek"* gibi bilgiler verilmiştir.
12. Aynı tür birkaç endikasyondan sonra, refakatçinin aktardığı gözlemlerden hareketle, hastalık hakkındaki tahmin yürütmeler ele alınmıştır.

IV.-V. yüzyılda yaşamış olan Susruta, *Susruta-samhita* adlı tıp kitabıyla tanınmıştır. Eser, bir kısmı tahmine bir kısmı gerçeğe dayalı olan geleneksel bilgi

üzerine oturmuş ve 6 bölümden meydana gelmiştir: *Sutrathana (temel prensipler)*; *Nidanasthana (belirtiler)*; *Sarirast-hana (anatomi)*; *Şikitsitasthana (tedavi)*; *Kalapasthana (zehirler)*; *Utaratantara (prognoz)*.

Susruta-samhita'da, Caraka'nın *İndriyasthana*'sının karşılığı olan *Sutrasthana* daha iyi sistematize edilmiştir. Eserin 29-33. bölümlerinde hastaların objektif-sübjektif belirtileri ve iyileşme imkânı olmayan hastalıklar ele alınmıştır. 29. bölümde hastalığın akıbetini gösteren belirtiler ve hastanın refakatçisinin tespit ettiği durumlar; 30 ve 31. bölümlerde sübjektif belirtiler, duygu bozuklukları ve halüsinasyonlar; 31. bölümde saç, kaş, göz, burun, dil ve solunuma ait objektif veriler; 33. bölümde ise tehlikeli hastalığa yakalanmış ümitsiz sekiz hastanın durumları anlatılmıştır.

Teşhis ve Tedavi

Teşhis için idrar, gaita, kusmuk ve nabız muayeneleri yapılırdı. Mesela, şeker hastalığı idrarın tatlı olmasından anlaşılırdı. Ayurvedist hekim önce vücudun derinlerine inerek hastalığı meydana getiren sebebi araştırır, sonra acıtmadan ve tahrip etmeden beden, zihin ve ruh arasındaki uyumu, *tridosha (vita, pitta, kapha)* arasındaki dengeyi sağlayarak hastayı iyileştirmeye çalışırdı.

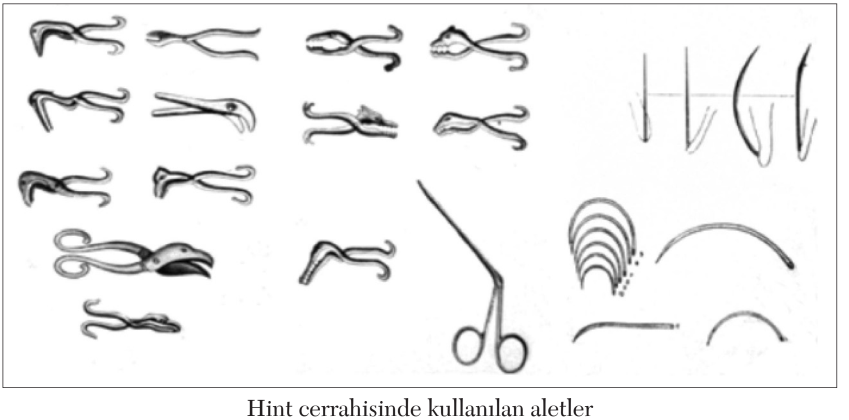
Mevsimler ve iklim şartları tridosha üzerinde etkili olduğundan ve sıvıları arttırıp azaltarak dengenin bozulmasına sebep olabileceğinden, tedaviye başlanmadan önce bunlar dikkate alınırdı. Bunun için kusturucu, idrar söktürücü, ishal yapıcı, terletici bitkisel ve madensel ilaçlar verilirdi.

Hasta bedeni sağlığına kavuşturmak için reçeteleri, dengeli beslenme, şifalı otlar, dua ve hayat tarzı değişikliklerinden ibaretti. Bitkilerin etkili olabilmesi için iyi toprakta yetiştirilmiş, iyi bir günde toplanmış, uygun dozda ve zamanda verilmiş olması gerektiği düşünülürdü.

Susruta, *Susruta-samhita* adlı kitabında, terkibinde *afyon*, *esrar*, *güzelavratotu*, *köpeküzümü*, *sinameki*, *croton yağı* gibi 760 bitki yanında, *antimon*, *boraks*, *civa*, *gümüş*, *sodyum karbonat* gibi maden kaynaklı maddeleri ihtiva eden kompoze ilaç reçeteleri vermiştir.

Hint tıbbı bilhassa cerrahi alanında ileri gitmiştir. Klasik tıp kitaplarında, çeşitli ameliyatlar ve cerrahi aletler hakkında bilgiler vardır. Toplum içinde saygın

kişiler olan cerrahların apseleri ve karında toplanan suyu boşaltma, yaraları dikme, urları ve yabancı cisimleri çıkarma, mesane taşlarını alma, atardamarları bağlayarak kanamayı durdurma, tonsillektomi, katarakt, sezaryen gibi birçok ameliyatı başarıyla yaptıkları anlaşılmaktadır. *Susruta-samhita*'da, büyük ölçüde çelikten yapılmış *bıçak*, *makas*, *trokar*, *testere*, *tüp*, *iğne*, *forseps*, *spekulum*, *kanca*, *sonda* gibi 20'si kesici 121 alet tarif edilmiştir. Ameliyatlarda anestezik olarak alkol kullanılmıştır. Usta cerrahlar, operasyonları talebelerine modeller üzerinde öğretmişlerdir. Anatomik bilgileri az olmasına rağmen cerrahlıktaki başarıları şaşırtıcıdır. Plastik cerrahi alanında gösterdikleri başarılar daha da enteresandır. Zina suçundan dolayı ceza olarak burunları kesilenlerin alın veya yanaklarından aldıkları parçalarla burun ameliyatı (rinoplasti) yapmışlardır.

Hint cerrahisinde kullanılan aletler

Hint tıbbında burun ameliyatı

Susruta'nın operasyonu

Halk sağlığının temellerinin Hindistan'da atıldığı söylenebilir. Buda, her 10 köye bir hekim tayin etmiş, hasta ve sakatlar için ilk hastahane örneklerini yaptırmıştır. Daha sonraki dönemlerde, kadınların doğum yapacağı ve barınabileceği müesseseler kurulmuştur. Batıda insanların tıp tanrıları adına kurulmuş tapınaklarda dertlerine şifa aradıkları devirlerde, M.Ö. 226 yılında Hindistan'da, 17 tane hastahane olduğu bilinmektedir. Bu hastahanelerde çalışan hekimlerden hastalarına iyi bakmaları, taze sebze-meyve yedirmeleri, ilaç vermeleri, masaj yapmaları ve temizliğe dikkat etmeleri istenmiştir.

Hint tıbbı, Mezopotamya, Yunan ve İslam medeniyeti tıbbı yoluyla günümüz tıbbını etkilemiştir. M.Ö. VIII-V. yüzyıllara ait kil tabletler, Mezopotamya ile Hint tıbbının alışveriş içinde olduğunu göstermektedir. M.Ö. V. yüzyıldan itibaren, Hindistan'dan Mezopotamya'ya ve Yunan topraklarına ilaç ve tıbbi bilgi gönderildiğine dair bilgiler vardır. Büyük ihtimalle, birbirinden oldukça uzak olan bu iki ülkenin ortasındaki Mezopotamya bu bilgi akışında aracı olmuştur. Güney Hindistan'dan başlayan Baharat yolundan gelen malzemenin Yunan hekimlerine ulaştığına dair en açık kanıt, Hippokrates'ın *Kadın Hastalıkları ve Kadınların Tabiatları* adlı eserindeki Hint tıp öğretilerine ait bilgiler ile ilaç formülleridir. Yunan tıbbının *Humoral Patoloji Teorisi*, yani evrenin 4 temel unsurdan *(su, toprak, hava, ateş)* meydana geldiği düşüncesinin temeli de Hint felsefesinden alınmıştır. Ayrıca, Dioskorides'in [I. yy] *Peri Hyles Iatrikes (Materia Medica)* adlı meşhur eserinin terminolojisinin bir kısmının Hint dilinden alındığı ispatlanmıştır. İslam tıbbı da Hint tıbbından etkilenmiş, Caraka, Susruta ve Canakya'nın eserleri Arapça'ya tercüme edilmiştir.

YUNAN MEDENİYETİNDE TIP

YUNAN MEDENİYETİ

M.Ö. II. bin yılın sonlarında Akdeniz bölgesinde büyük siyasi ve iktisadi değişiklikler olmuştur. Göçler ve savaşlar sebebiyle büyük çalkantıların olduğu bu dönem hakkında çok az bilgi bulunmaktadır.

M.Ö. 900'lerde Minos (Girit) ve Hitit (Anadolu) devletleri yokolmuş, Babil ve Mısır'ın gücü azalmış, tarih sahnesinde Museviler, Assurlular, Fenikeliler ve Yunanlılar boy göstermiştir. Tuncun yerini demirin almasıyla savaş teknikleri ve üretim araçları ucuzlamış, ticaret artmıştır. Zor olan Sumer çivi yazısının yerini kolay bir alfabe almış, madeni para bulunmuştur. Böylece kültür, Doğu'nun resmi devlet görevlilerinin tekelinden çıkmıştır.

Batı Anadolu kıyıları, Ege adaları ve Yunanistan'da kurulan yeni ticaret şehirleri, siyasi bilince sahip tüccarların mücadelesi sonucunda, Mezopotamya şehir devletlerinden farklı ve eski feodal toprak sahiplerinden bağımsız olarak ortaya çıkmıştır. Bu şehirlerde, M.Ö. VII-VI. yüzyıllarda, tüccar sınıfın üstünlüğü küçük esnaf ve zanaatkârlarla birlikte sürmüş ve kendi kendini yöneten Yunan şehirleri *(polis)* doğmuştur.

Günümüz Avrupa'sının temelini teşkil eden Yunan kültürünün, yakın zamana kadar, hiçbir yerden etkilenmeden ortaya çıkmış orijinal bir medeniyet olduğu iddia edilmişse de, Sumer ve Mısır yazılarının okunmasıyla, İonya şehirlerinin bu medeniyetleri özümseyip kendi dehalarını da kullanarak başarılı bir sentez ortaya koydukları anlaşılmıştır.

M.Ö. VI. yüzyıl ortalarında, Anadolu'daki Yunan şehir devletlerini ele geçiren Perslerin Yunanistan'ın işgali için M.Ö. 490'da bölgeye yolladığı ordunun Atina-Sparta ordusuna Maraton'da; M.Ö. 480'de 30 Yunan devletinin meydana getirdiği birliğe Salamis'te; M.Ö. 479'da Plataia savaşlarında yenilmesinden sonra, bir süre daha devam eden Yunan-Pers savaşı sonucunda, Atina önderliğindeki Delos birliği, Batı Anadolu kıyılarındaki İon şehir devletlerini Pers egemenliğinden kurtarmıştır [M.Ö. 448]. Bu savaşlar sırasında ön plana çıkan Atina'da M.Ö. 480'den 430'a kadar kültür ve sanatta altın çağ yaşanmıştır.

Bilhassa, filozof Anaksagoras'ın [M.Ö. ~500-428] öğrencisi, sanatçı ve başarılı bir devlet adamı olan Perikles [M.Ö. 461-29] zamanında en mutlu ve parlak dönemini yaşayan Atina ve çevresi, kısa zamanda, dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş şekilde, bilim ve sanat dehalarının toplandığı bir yer olmuş; 50 yıl içinde çok önemli eserler ortaya konmuştur. (250 000 kişilik nüfusun 130 000'i Atinalı, 80 000'i köle, 40 000'i yabancıydı.) Polygnote gibi ressamlar; Myron, Pheidias, Polyciete gibi heykeltıraşlar; İktinos, Kallikrates, Mnesikles gibi mimarlar; Aiskhylos, Euripides, Sophokles gibi trajedi üstadları; Sokrates gibi felsefi düşünce adamları; Herodotus, Thukydides gibi tarihçiler; Anaksagoras, Demokritos gibi bilim adamları; tıbbı gözlem ve *Humoral Patoloji Teorisi*'ne dayandırarak bilimselleştiren Hippokrates dönemin başlıca değerleri arasındaydı.

M.Ö. 431'de başlayıp aralıklarla 404'e kadar devam eden Atina-Sparta arasındaki Peloponnesos savaşları, Spartalıların yağmaları ve veba salgını [M.Ö. 430] nüfusun dörtte birini yoketmiştir. M.Ö. 429'da Perikles'in ölmesi ve şehirlerin gücünü yitirmesiyle Atina bütün imparatorluğunu kaybetmiş, eski önemini bir daha kazanamamıştır. İktidarı ele geçirenler devleti şahsi çıkarları için kullanmıştır. Politikacılar, memur sınıfını beslemek için sayısız davalar açmış ve site içinde jurnalciliği geçerli kılmıştır. Savaşlar neticesinde üretimin azalması ve mağlubiyetler dolayısıyla haraçların ortadan kalkması sefaleti daha da arttırmış, yoksullar paralı asker olarak çalışmaya veya dışarıya köle olarak satılmaya başlamıştır. IV. yüzyılda yurttaş sayısı %50 azalmış, köle sayısı artmıştır. V. yüzyılın sonunda köle sayısı 200 000 iken, 100 yılda 400 000'e çıkmıştır. Böylece, Yunanistan'ın ufkunda, Helen çağının sonuna kadar egemen olacak sefalet tablosu ortaya çıkmıştır.

Toplumda zorbalık ve kendini beğenmişlik hâkim olmuş, ahlak bozulmuştur. Şehirler arasındaki sonu gelmez dalaşmalar içinde Yunanistan yavaş yavaş telef olmuştur. Bilimsel çalışmalar sonraki yüzyıllarda az olsa devam etmiş ve özellikle astronomi, geometri, mekanik ve tıp alanlarında araştırma kitapları yazılmıştır.

Savaşlar, demokrasinin çöküşü, kölelik ve sefalet Yunan medeniyetinin sonunu getirmiştir. Ancak, bu 50 yıllık birikim kısa bir süre sonra yeni bir coğrafyada, İskenderiye'de yaşamaya ve gelişmeye başlayacaktır.

Büyük İskender zamanında [M.Ö. 334-23] bütün Yakındoğu Yunanlıların egemenliği altına girmiş ve Doğu'nun büyük kısmı Yunan medeniyetiyle tanışmıştır. Yerli halk ile bu ülkelere gelen Yunanlı tüccar, hekim, gezgin, maceraperest ve paralı

askerlerin birlikte yaşadığı yeni şehirler kurulmuştur. Doğu kültürü Yunan medeniyetiyle kısmen karışmış, Yunan sanatı ve bilimi buralarda yayılmıştır. Bu yeni şehirler arasında İskenderiye, Yunan kültür ve medeniyetinin mirasını korumuş, geliştirerek devam ettirmiş ve büyük bir bilim merkezi olmuştur.

YUNAN MEDENİYETİNDE TIP

Antik Yunanistan'daki ilk tıp bilgileri, M.Ö. IX. yüzyılda, Homeros'un *İliada* ve *Odysseia* adlı eserlerinde geçmektedir. (Homeros'un eserlerinde anatomiyle ilgili 150 kadar kelime vardır.) O dönemlerde gençlere, savaşlarda meydana gelen kılıç, mızrak ve ok yaralanmalarında uygulanacak tedaviler öğretilirdi. Müzelerde, Troya savaşında yaralananların tedavi ediliş sahnelerini gösteren çok sayıda vazo ve kadeh sergilenmektedir. Bunlar arasında, Akhilleus'un Patroklos'un yaralanan kolunu; Stenelos'un Diomedes'in yaralanan elini bandajla sarması görülmektedir.

Yunanistan'da kadınların bitki bilgileri ve bitkilere yükledikleri büyüsel güçler oldukça fazlaydı. Mesela, *hasır çiçeği* aybaşı görmeyi kolaylaştırmada; bir çeşit *söğüt ağacı* olan *lygos* aybaşı görmeyi çabuklaştırmada veya önlemede; *zambak* aybaşını denetlemede; *şakayık* ve *nar* aybaşı görmede ve doğumlarda; *mersin* dölyatağını kapatarak erken doğumu önlemede; *havlican*'dan yapılan bir ilaç döl yatağının açılmasında; *güveyiotu* doğumu kolaylaştırmada kullanılıyordu. Cüzam ırmağının (Alphos) geçtiği vadinin bu tür bitkilerle dolu olduğuna inanılıyordu.

Kabile toplumlarının yüksek evrelerinde meslekte uzmanlaşma belirli klanlarda soydan geçme eğilimli olduğundan birçok meslek klanı arasında hekimler de önemli bir yer tutardı. Tıbbi bilgilerin babadan oğula veya seçilmiş kişilere öğretilmesi esas alınmıştı. Klasik Yunan medeniyetinde bütün hekimlere *asklepiad (Asklepios müritleri)* denirdi. Bunlar güçlü bir lonca oluşturmuşlardı. Hekimler loncasına alınma, evlat edinilmenin bir şekliydi. Yeni üye, ana-babasına gösterdiği saygıyı ustasına da göstereceğine, kazancını kara günde onunla paylaşacağına, onun akrabalarına kendi kardeşleriymiş gibi davranacağına and içerdi. Asklepiadlar soy zincirlerini yüzyıllarca unutmadılar. Aralarından Hippokrates gibi çok ünlü hekimler çıktı.

M.Ö. V. yüzyılda Hippokrates ile başlayan ve Akdeniz çevresinde yüzyıllarca etkisini sürdüren Yunan tıbbı 3 başlıkta incelenebilir: Mitolojik dönem; Filozof-hekimler dönemi; Hippokratik anlayışın hâkim olduğu bilimsel dönem.

1. MİTOLOJİK DÖNEM

Antik Yunanistan'da din gündelik hayatın ayrılmaz bir parçasıydı. Hayatın her alanı tanrıların koruması altındaydı. Tanrıların çoğunun şifa verme gücü olduğuna inanılıyordu. Letrinoi'den daha aşağılarda, *Cüzamlılar şehri* anlamına gelen Lepreos'ta, Zeus Leukaios'un Beyaz Hastalık tanrısının tapınağı bulunuyordu. Cüzamın bulaşıcı olduğuna inanıldığından, toplumdan tecrit edilen hastalar bu bölgede, cüzamlıların toplandığı bir mağarada yaşamlarını sürdürüyordu. Uzak dağ pınarlarındaki perilerin göz hastalıklarını tedavi ettiğine inanılıyordu. Aphrodite, Artemis ve Hera'ya doğum, Eileithyia'ya ebelik tanrıçası olarak tapılıyordu, fakat tartışılmaz hekim tanrı Asklepios idi.

Homeros çağında, Podaleiros ve Makhaon adlı cerrah oğullarıyla birlikte iyileştirme gücüyle şöhret kazanmış Trikkalı (Teselya) bir hükümdar olarak tanınan Asklepios, şöhretinin yayılmasıyla mitolojik bir kimliğe bürünerek Apollon'un[10] oğlu ve hekimlerin tanrısı kabul edilmiştir.

Asklepios, Yunan mitolojisi tanrılar panteonuna M.Ö. VI. yüzyılın sonlarına doğru katılmıştır. Efsaneye göre, Teselya Lapithler'in kralı Phlegyas'ın kızı Koronis Apollon'dan hamile kalmış, bir süre sonra onu aldatarak Arkadyalı biriyle ilişkiye girmiştir. Bu durumu kutsal kuşu kuzgundan öğrenen Apollon, öfkesinden kuzgunun beyaz tüylerini karaya çevirmiş ve Koronis'i öldürüp (bir diğer efsaneye göre Koronis, Apollon'un kardeşi Artemis'in oklarıyla öldürülmüştür) ateşte yaktığı sırada, hamile olan sevgilisinin karnından günahsız bebeğini kurtarmıştır. Sonradan Asklepios adını alacak çocuğu yetiştirmesi için Pelion dağında oturan Kentaurus (yarı at yarı insan) Kheiron'a (Heiron) teslim etmiştir. Bakıcısından bitkileri tanımayı ve hekimlik sanatını öğrenen Asklepios, ölümsüzlüğü araştırmaya başladığı sırada Athena[11] ve Perseus'un[12] öldürdüğü canavar Gorgo'lardan Medusa'nın[13] vücudunun sağ ve solundan akan kanları ayrı kaplarda toplayıp Asklepios'a vermiştir. Canavarın şifalı olan sağ tarafındaki kanla ölüleri dirilten Asklepios, Artemis'in[14] boğularak ölen sevgilisi Hippolytos'u canlandırmıştır. Ölüler dünyasının tanrısı Hades'in, ülkesinin nüfusunun azalacağı ve tabiatın dengesinin bozulacağı endişesiyle şikayet etmesi üzerine Zeus, tanrıların ölü-

[10] İnsanları, orduları ve şehirleri veba gibi hastalıklarla cezalandırdığı için *iyileştirici*, *her derde çare bulan* anlamlarına gelen *Paian* lakabıyla da anılır.

[11] Zeus'un kızı. Perseus'un Medusa'yı bulmasına yardımcı olur.

[12] Zeus ile Danae'nin oğlu. Perseus'un annesine aşık olan Serifos kralı, onu başından atmak için Medusa'nın başını kesmeye yollar.

[13] Korkunç yüzlü ve yılan saçlı üç kız kardeş. Onlara bakanlar taşlaşırdı. Sadece Medusa ölümlüydü.

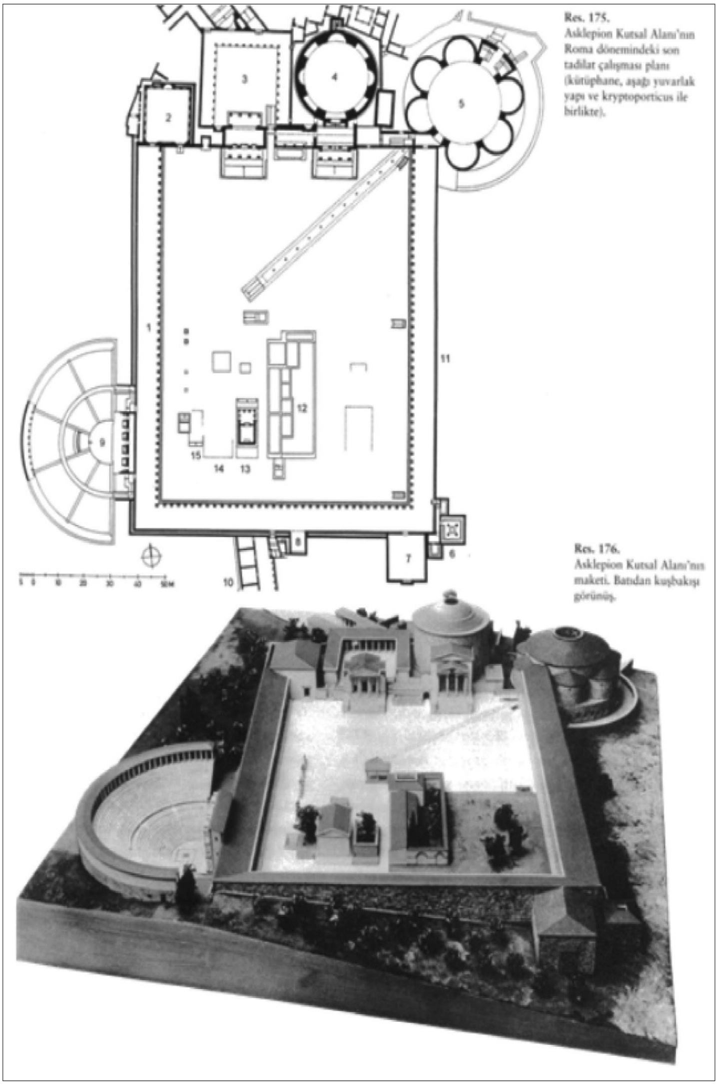
[14] Zeus ile Leto'nun kızı. Doğu Akdeniz bölgesinin en eski ve başta gelen tanrıçasıdır.

me mahkum ettiklerini diriltti̇ği için, yıldırımlarıyla Asklepios'u öldürmüştür. Anadolu inanışına göre, Asklepios'un hayatının son anında yazdığı ölümsüzlük reçetesindeki yazının mürekkebinin yağmurun etkisiyle akması ve yerdeki ota karışmasıyla her derde deva *sarımsak* meydana gelmiştir.

Sağlığı sembolize eden kızı Hygieia ve düşlerin yorumcusu oğlu Telesphoros (çocuk tanrı) Asklepios'un çevresindeki ikinci derecede tanrılardı. Heykellerinde olgun yaşta, sağlıklı, sık saçlı ve gür sakallı, sol omzu ile kolunun büyük kısmını örten harmanisi ve elinde yılan sarılmış asasıyla canlandırılmış, bazen Hygieia, Telesphoros, köpek veya horozla bütünleştirilmişti. Bir görüşe göre, başlangıçta Asklepios'tan değil, yılandan medet umulmuştu. Yunanca karşılığı *askalabos* olan yılan, sağlık tanrısının kişilleştirilmesiyle ismini Asklepios'a vermiş ve tanrının şifa verici gücünü temsil eden asaya sarılı sembolize edilmeye devam etmişti.

Asklepios adına, *asklepieion* denilen ve sayıları 300'ü aşan sunak ve tapınaklar kurulmuştu. 63'ü hastahane-tapınak özelliğindeki asklepieionların en bilinenleri, Epidauros (Mora yarımadası), Trikka (Teselya), Rodos, Knidos (Datça), Cos (İstanköy), İzmir, Milet ve Bergama'dakilerdi. Roma imparatorluğu döneminde, Epidauros ve Bergama'daki asklepionlar önem bakımından ilk iki sıradaydı. Son asklepieion, M.Ö. 295'de Roma'da ortaya çıkan veba salgını sebebiyle Tiber nehri üzerindeki bir adada inşa edilmişti.

Bergama Asklepieionunun planı ve maketi

Bergama Asklepieionunda yılanlı sütun

Akdeniz'in güneşli, suyu ve yeşilliği bol bölgelerinde kurulan asklepieionlarda uyku odaları *(abaton)*, anfitiyatro, kütüphane, tuvalet, banyo, gezinti alanları, istirahat odaları ve tapınaklar vardı. Mabedlerde uykuya yatma, Yunanistan'a Mısır İsis kültünden gelmişti. Burada fonksiyonel hastalıkların kısmen veya tamamen düzelmesi telkin sonucunda olurdu. Hasta uykuya dalmadan önce yapılan ayinler ve ona aşılanan fikirler tedavi için maneviyatının yükselmesini ve telkine açık olmasını sağlardı. Asklepieionda görülen rüyaların rahip-hekimler *(asklepiad)* tarafından yorumlanması ve tavsiye edilen metotların tatbikatıyla birlikte, sıcak su banyoları (fizikoterapi), beden ve ruh eğitimi, tiyatro, müzik gibi meşguliyet tedavileri, diyet ve basit bitkisel ilaçlardan da faydalanılırdı. Mesela, sindirim bozukluğu şikayetiyle Epidauros Asklepieionuna başvuran bir hastaya ekmek, peynir, maydanoz, marul ve ballı sütten oluşan bir diyet verilmiş; çıplak ayakla dolaşması, hergün koşması, çamur banyosu yapması, sıcak banyo yapmadan önce vücudunu şarapla ovması tavsiye edilmişti. Bazı vakalarda şifa, Asklepios'un kutsal hayvanlarının (yılan, köpek, horoz) hasta organları yalayıp ısırmasıyla sağlanırdı.

Asklepieionlara doğum ve ölüm istenmediği için hamileler ve ölümcül hastalar içeri alınmazdı. Asklepiadlar hastaları esaslı bir muayeneden geçirir, gebeliği ilerlemiş olanları ve ağır hastaları kabul etmezlerdi. Yani, tedavi başvuru sırasında başlar, kabul edilip hastalığının ağır olmadığını öğrenenlerin morali yükselirdi. İçeride durumu kötüleşenler hemen dışarı çıkarılıdı. Bergama Asklepieionundaki uyku odalarının çevresinde bulunan basit mezarlar, ölenlerin hemen orada gömüldüğünü düşündürmektedir.

Hastalar, uyku odalarına girmeden önce, bedenlerini ve ruhlarını arıtmak amacıyla sandaletlerini, kuşaklarını ve yüzüklerini çıkarır, yıkanıp beyaz örtüye bürünür ve kurbanlarını sunarlardı. Adaklar Bergama Asklepieionunda genelde zeytin dallarıyla süslenmiş koyun veya horoz, Atina'da ise adak çörekleriydi.

Kulaklarından hasta birinin Asklepios'a sunduğu adak

Asklepiadlar, uyku odalarına gelen hastalara daha kapıdayken bazı telkin ve tavsiyelerde bulunur; ertesi gün, hastaların rüyalarındaki Asklepios tavsiyelerini yorumlayarak tedaviye başlarlardı. Hastaların hepsi bir gecede veya birkaç günde iyileşmez, çoğunlukla bir yıla kadar uzayan ziyaretler gerekirdi. Rahiphekimlerin yanında dini görevi olmayan hekimler de çalışırdı. Mesela, Galenus gençliğinde Bergama Asklepieionunda görev yapmıştı.

Asklepieionların dokunulmazlığı vardı. Buraya sığınan insanların ve hayvanların korunduğuna inanılırdı. Dönemin bir tarihçisi, asklepieionda yuva yapmış serçeleri öldüren bir vatandaşın idam edildiğini kaydetmiştir. Ancak bu inancın dışında olan Mithridates, Anadolu'da yaşayan Romalıların öldürülmesini emrettiğinde, Bergama Asklepieionuna sığınan halkı kılıçtan geçirtmişti.

Asklepieionda sağlığına kavuşan kişi, şükranlarını ifade etmek amacıyla, adını, hangi hastalıktan kurtulduğunu, tedavi metodunu ve hasta organının rölyefini ihtiva eden mermer veya bakır levhayı, asklepieion duvarına asılmak üzere takdim ederdi. Kurban, yiyecek, para, değerli metallerden yapılmış tabaklar da verilirdi. Müzelerde, asklepieion kazılarında bulunmuş çok sayıda şükran levhası sergilenmektedir.

Tapınaklardaki adak yazıları, genellikle rüyada bir tanrının müdahale etmesinden sonra gerçekleşen mucizevi iyileşmeleri aktarırdı. Bunlardan ikisi şöyledir: *"Ambrosia adlı kadının bir gözü kördü. Fakat bazı topal ve körlerin rüya gördükten sonra iyileştiklerine inanmaz, inanlarla da alay ederdi. Birgün Asklepios'u yanıbaşında gördü. Asklepios dedi ki: "Eğer cehaletinin hatırası olarak bir gümüş parçası adayacağına yemin edersen seni iyileştiririm." Ambrosia yemin eder etmez, Asklepios kadının görmeyen gözünü yararak ilaç döktü. Ertesi sabah gün ışıdığında kadının görmeyen gözü görür oldu." "Gorgias, göğsünden okla yaralanmış, yarası iltihaplanmıştı. Bir gece sunağın yanıbaşında uyudu. Sabah uyandığında yaradan iz kalmamıştı. Göğsüne saplanan okun ucu ise avucunun içindeydi."* Bu tip inançlar, XX. yüzyıl Avrupa'sında, Lourdes'da hâlâ devam etmektedir.

Asklepieionlar tıbbın gelişmesinde önemli rolü olan kurumlardandır. Dinsel gizemlere bürünmüş gibi görünse de, buralarda gerçekleştirilen tedaviler pek de mucizeye dayanmamaktadır. Antik çağdaki sınırlı tıp bilgisine rağmen kaydadeğer tedaviler yapılmış, yüzlerce yıllık çalışmalarla yeni ilaçlar ve tedavi metotları bulunmuş, yenilikler teşvik edilmiştir. Mesela, Ephesos (Efes) Asklepieionu başkanlığının, ilaç, alet veya yeni cerrahi metotlar keşfeden hekimlere mükafat verdiği bilinmektedir. İnançları istismar ederek hastaları yüklü bağışlar vermeye zorlayan bazı asklepiadlar ise filozof-hekimler ve devrin yazarları tarafından alaya alınmış ve hırsız olarak nitelendirilmişlerdir.

Asklepios kültü, bölgede Hıristiyanlığın benimsenmesiyle varlığını Hıristiyan inancı içinde devam ettirmiştir. Asklepios'un *kurtarıcı (soter)* özelliği Hz. İsa'ya verilmiş; asklepieionlarda uykuya yatma geleneği İtalya ve Yunanistan'daki bazı kiliselerde yılın belirli günlerinde devam ettirilmiştir.

İslam medeniyetinde, Arapça'ya tercüme edilen Antik Yunan eserleriyle tanınan Asklepios, tıp tanrısı yerine, Tanrı'nın ilhamına nail olmuş kabiliyetli bir hekim olarak algılanmış ve tıbbı deneyerek bulan ilk hekim olarak kabul edilmiştir.

Anadolu'nun uzun süre bu inancın merkezlerinden olması, Asklepios kültünün bazı unsurlarının İslami kılıf altında yaşamasına yolaçmıştır. Lokman Hekim'in bitkilerin hangi hastalıklara çare olduğunu bilmesi, ölümsüzlük reçetesini ihtiva eden kitabının Azrail'in kanat darbesiyle suya düşmesi; bazı hastalıkların, asklepieionlarda olduğu gibi -başta Karacaahmet olmak üzere- tekkelerde tedavi edilmesi ve buralarda horoz adama, şifalı suda yıkanma, özel diyetler, meşguliyet tedavisi.. gibi pratiklerin uygulanması bunun göstergelerindendir.

Tapınaklar çevresinde mucizevi tedaviler devam ederken, İyonya kıyıları, Knidos (Datça), Kos (İstanköy) ve Sicilya adalarında, filozof-hekimler tarafından, boş inanca dayanmayan, dini kurumlarla ilgisi olmayan (laik), bağımsız ve farklı bir hekimlik anlayışı ortaya konmuştur.

2. FİLOZOF-HEKİMLER DÖNEMİ

VI-V. yüzyıllarda yaşamış filozof-hekimler, serbest ve sistemli düşünceyle dünyayı ve insanı kavramaya; tabiatüstü olaylara geçmişte olduğu gibi körü körüne inanmak yerine olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkilerini araştırmaya; tıbbi olayları tabiat felsefesiyle açıklayıp tıbbi bilgileri teorilerden elde etmeye çalışmışlardır. Büyük kısmının teorisyen olmasına mukabil, bazıları da olabildiğince deneysel çalışmalarda bulunmuştur.

Kendisi de filozof-hekim olan Hippokrates bu akıma tepki göstererek, "*tıp bilgilerini birkaç basit teoriye dayandırmanın işleri çok kolaylaştırdığını, ancak tıp biliminin bu kadar basit olmadığını, kimsenin hayaller üzerine kurulmuş bir hekimlik meydana getirmeye hakkı olmadığını, bu gibi akımların tıbbı aşağılattığı gibi, şarlatanların ortaya çıkmasına yolaçacağından mesleği temelinden zedeleyeceğini*" ifade etmiştir. Bu itirazlara rağmen, felsefi tıp anlayışının bazı yönleri -Hippokrates dahil- bilimsel tıp savunucuları tarafından benimsenmiştir. Mesela, Pythagoras'ın [M.Ö. 580-00] *Sayılar Teorisi*[15] hastalıkların kritik günlerinin tespitinde kullanılmış; Empedokles'in evrenin *su*, *toprak*, *hava* ve *ateş*'ten meydana geldiği yönündeki düşüncesi *Humoral Patoloji Teorisi*'ne yolaçmıştır.

Demokedes [M.Ö. VI. yy]

Krotonludur. Knidos Asklepieionu asklepiadı Kallifon'un oğludur. Pratiğini geliştirmek için gittiği Aigina'da yılda 1 Talent karşılığında hekimlik yapmış, şöhretinin artması üzerine Atinalılar yıllık 100 Mina teklif etmişlerse de, 2 Talent karşılığında Samos'ta Polykrates'in hizmetinde çalışmayı tercih etmiştir. Tiran Polykrates'in öldürülmesinden sonra Pers kralı Darios'un sarayına çağrılmış, kralın Mısırlı hekimlerin iyileştiremediği ayağını ve karısının göğsündeki tümörü tedavi ederek büyük ün ve servet kazanmıştır.

[15] Pythagoras'a göre herşey sayılardan oluşuyor ve evreni sayılar yönetiyordu. 1 sayıların ilki, 3 tek sayıların başlangıcı, 10 hesabın temeli ve sayıların en tamıydı. Evrenin esası olan sayılar 1'in yansıması olup yansıttıkları bu kaynaktan hiçbir zaman tam anlamıyla kopmazdı. Pisagorculuk, uzun süre bilgi, ahlak, din, musiki, mimari gibi alanlarda söz sahibi olmuştu.

Epikharmos [M.Ö. 550- 460]

Kos (İstanköy) doğumludur. Batı Anadolu sahillerinde dolaştıktan sonra Siraküza'ya yerleşmiş ve burada ün kazanmıştır. Pythagoras'ın konuşmalarını dinleyerek felsefeye ilgi duymuş, hekimlikle de meşgul olmuştur. Düşüncelerini şiir-düzyazı karışımı bir türle ortaya koymuştur. Ona göre bütün canlılarda hayatlarını koruma ve sürdürme konusunda tabiattan kaynaklanan belli bir bilgi vardır. Hayvanların yavrularını yetiştirmesi, beslemesi, koruması.. onlarda bazı bilgilerin varolduğunu gösterir. Bu bilgiler insanda daha ileri aşamada olabilir, ancak tabiat dışında bir kaynaktan gelemez. Dolayısıyla bütün bilgilerimizin kaynağı olan tabiat en büyük bilgidir. Sağlık konusunda da temel kaynak tabiattır. Sağlığı koruyacak bütün bilgiler onda mevcuttur. Sağlığın bozulması, tabiata aykırı davranışlar yüzündendir.

Empedokles [M.Ö. ~492-32]

Sicilya'nın Akragas şehrinin soylu ailelerinden birinin çocuğudur. Sicilya Tıp Okulunu kurmuştur. *Empedokles Peri Physeos (Tabiat Üzerine)* adlı eserinde *unsur (element)* kavramından bahsetmiş ve 2000 yıl kadar gündemde kalan *Humoral Patoloji (Dört Unsur) Teorisi*'ni ortaya koymuştur. Evren (makrokozmos) ve evrenin bir parçası olan insan (mikrokozmos), bu dört unsurdan *(su, toprak, hava, ateş)* meydana gelmiştir.

Empedokles'e göre unsur, *niteliği bakımından hiç değişmeyen, bölünemeyen, yalnız çeşitli hareket durumlarına geçebilen madde* demektir. Unsurlar hayatın ana taşıyıcısı olan kanda en olgun biçimde birbiriyle karışmıştır. İnsanın bütün yetenekleri, bu karışımın -birleşme oranları bakımından- olgunluğuna bağlıdır. Kan bütün elementleri ihtiva ettiğinden insanda birçok yeteneğin doğmasına imkân sağlar. İnsanın bilgisi, kandaki elementlerin çeşitliliğinden ileri gelir.

Solunumu şöyle açıklamıştır: Derideki kılcal borucuklar dışarıdan havanın girmesini sağlar, hava girerken kan daha da içeri çekilir, sıkışan kanın basınç yapmasıyla hava dışarı çıkar, bu olayın sürüp gitmesiyle solunum sağlanır.

Bedenini ihmal etmeyen, ihmal edenleri onaylamayan Empedokles, mideyi, kafayı ve ruhu bozduğu için acıkmadan yememeyi, susamadan içmemeyi, insanı ayartan yiyeceklerden uzak durmayı, az yemeyi tavsiye etmiş ve iştahla yenebildiği kadarıyla yetinilmesi gerektiğini savunmuştur.

Bataklıkları kurutmak ve evleri tütsülemek gibi pratik hijyen metotlarıyla Selinus'taki sıtma (malarya) salgınını önlemiştir. Ruhların birkaç defa dünyaya döndüğünü ve bedenden bedene geçtiğini kabul etmiştir.

Alkmaion [M.Ö. ~450]

Krotonlu hekim ve doğa bilimcisidir. Düşünmenin bütün ruhi hallerin yöneticisi olan beyinde gerçekleştiğini söylemiştir. Ona göre, dışarıdan gelen duyumlar, duyular aracılığıyla, beyinde bulunan ruha ulaşır. Kokuyu beyne ulaştıran soluktur. Ses duyumu, kulak boşluğuna çarpan seslerin beyne, ruha ulaşmasıyla olur. Görmeyi sağlayan gözde 3 aşamalı olayı gerçekleştiren öğeler şunlardır: ışın; gözün içinde bulunan ve aydınlığı sağlayan ateş; göz yuvarlağı içindeki sıvı. Düşünce ve belleğin kaynağı da duyu verilerinden oluşan duyumlardır. Görünmeyen, duyularla algılanmayan nesneler bilinmez.

Hayvanlar üzerinde yaptığı anatomik çalışmalarla optik sinirini ve eustachi kanalını bulmuştur. Sağlık kavramının, sıcak-soğuk, nemli-kuru gibi kendine has özellikleri olan vücut sıvılarının dengesine tabi olduğu, bunlardan birinin azalması veya çoğalmasıyla bozulan dengenin hastalıkları meydana getirdiği düşüncesi daha sonra Hippokrates'in düşüncelerine ilham vermiştir. Canlılığı sağlayan ruhun ölümsüzlüğüne inanmıştır.

3. BİLİMSEL DÖNEM

Yunan tıbbında, tıbba bakış açıları farklı 2 önemli okul vardı: Kos Tıp Okulu ve Knidos Tıp Okulu. Kos Tıp Okulu, hekimin yaratıcılığının doğuştan gelen bir özellik, bir sanat kabiliyeti olduğunu ve mesleğin usta-çırak ilişkisi içinde öğrenilebileceğini savunmuş; Knidos Tıp Okulu ise kişiye özgü durumlar değil, benzerlikler veya ortak özellikler esas alınarak ortaya konan teorilerle hekim yetiştirmeyi ve hasta tedavi etmeyi üstlenmişti. Kos Tıp Okulunun büyük üstadı Hippokrates'in şahsiyeti ve fikirleri tıbba hâkim olduğundan Knidos Tıp Okulu bir süre sonra etkisini kaybetmişti.

Hippokrates ve Kos Tıp Okulu

M.Ö. V. yüzyılda tıp felsefeden ayrılarak ayrı bir bilim olmuş, felsefi kurgularla uyuşma zorluğundan kurtulup rasyonel adımlar atmıştır. Bilimsel tıp dönemi

Hippokrates'le başlamıştır. E. Littré'nin dediği gibi, *"Hippokrates'in hayatı bulutlarla örtülüdür"*. Büyük dedesi Gnosidikus, dedesi Hippokrates, babası Heraklides, oğulları Thessalos ile Drakonos ve manevi oğlu Polybos hekim olup Asklepios soyundan geldiğine inanılan hekimler ailesi Asklepiadesler loncasına mensuplardı. Hippokrates, muhtemelen M.Ö. 460'da Kos (İstanköy) adasında doğmuş, eğitimini buradaki asklepieionda görevli babası Heraklides'ten almıştır. Çağın modasına uyup gezgin hekim *(periodeutai/periodítos)* olarak Yunan şehirlerini dolaşmış, mesleğini icra ederken tıbbi bilgilerini geliştirmiştir. Çeşitli kaynaklarda, 430'da Atina'da ortaya çıkan veba salgınını durdurduğu için madalyayla taltif edildiği ve kaidesinde *"Kurtarıcımız Hippokrates"* yazılı heykelinin dikildiği; ülkesindeki veba salgınını durdurması için İran hükümdarı tarafından davet edildiği, fakat iki ülkenin düşman olmasından dolayı daveti reddettiği; adına para basıldığı kayıtlıdır. Bazı araştırmacılara göre, Trikka (Teselya) Asklepieionunda uzun süre çalışmış, M.Ö. 375'te Larissa'da (Yenişehir feneri) ölmüştür. Gömüldüğü yerde bulunan arı kovanından elde edilen balın her derde deva olduğuna inanılmıştır.

Modern tıbbın babası kabul edilen Hippokrates, tıbbı geleneksel dini-sihri tedavi metotlarından ve hurafelerden ayıklamaya çalışmış; akla ve deneye yer veren bir tıp anlayışı ortaya koymuş; Mısır, Kos ve Knidos tıp okullarının deneysel birikimlerini sistemleştirmiş ve tümevarıma dayanan tıp anlayışını geliştirmiş; bilimsel değilse de akılcı (rasyonel) tıp anlayışının temellerini atarak hekimliğe geçmiş çağlardakinden daha büyük bir güven ve saygınlık kazandırmıştır.

Tabiatüstü güçlere bağlanan hastalık anlayışı yerine, akılcı bir yaklaşımla, sindirilemeyen besin artıklarından *(perissomata)* ortaya çıkan ve vücuda yayılarak sağlıklı nefesin *(pneuma)* yerini alan gazların *(physai)* hastalıklara yolaçtığını savunmuştur. Empedokles'in *Humoral Patoloji Teorisi*'ni benimsemiştir.

Evren (makrokozmos) ile insanın (mikrokozmos), yani birbirine dayanan iki dünyanın, hem bilimin sınırlarında hem de şifanın yolunda olduklarını kabul etmiştir. İnsanda şifanın organizmanın çalışmasıyla ve tabiatın *(phisys)* yardımıyla meydana geldiğine inanmıştır. Asklepieion geleneğinden geldiği için tıbbı tanrısal bir sanat olarak görmüş, hekimin hem tanrıların yardımından hem de tabiatın iyileştirici gücünden faydalandığına inanmıştır.

Hippokrates'e göre hastalık, vücudun hastalık etkenleriyle mücadele etmesidir. Mücadelede esas hastanın tabiatıdır. Hekimin görevi ise yararlı olduğunu

bildiği bazı yardımcılarla bu şifa mücadelesine, yani tabiatın iyileştirici gücüne yardımcı olmaktır. *Salgın Hastalıklar* kitabında şöyle demiştir: *"Tabiat hastalıkların hekimidir. Buna yolaçan da kendisidir. Tabiatın düşünmesi gerekmez, bizden birşey öğrenmeden gerekeni yapar."* Bir başka yerde ise *"tabiatın öğretmensiz iş gördüğünü"* söylemiştir. Şifa mücadelesine yardımcı olmaya çalışmış, özellikle beslenme rejimine önem vermiş, yulaf çorbası, sirkeli bal *(oxymel)* ve sulu bal *(hydromel)* yanında sıcak banyolar, kusturucular, pürgatifler, kan alma ve hacamat tavsiye etmiştir.

Hippokrates, işe yaramaz teorilerin ve hurafelerin düşmanı, gözlemlerinde yanıldığı zaman başarısızlığını açıkça itiraf edebilen gerçek bir bilim adamıydı. Sadece şifa dağıtan değil, sağlık koşulları konusunda da insanları bilgilendiren bir hekimdi. Yani, koruyucu hekimlik hüviyetine de sahipti.

Hippokrates'in yazdığına inanılan yaklaşık 60 eserden 18'inin Hippokrates, bir kısmının da aynı anlayıştaki öğrencileri tarafından kaleme alındığı tahmin edilmektedir. M.Ö. III. yüzyılda İskenderiye'de toplanan bu tıp koleksiyonu *Corpus Hippokraticum* adıyla bilinir.[16] Hippokrates'in eseri olduğuna kesin gözle bakılanlardan en önemlileri şunlardır: *Tanı (Prognostikon); Özlü Sözler (Aphorismoi); Havalar, Sular ve Yöreler (Peri Aeron, Hydaton, Topon); Kalbe Dair (Peri Kardies); Bulaşıcı Hastalıklar (Epidimias) ve Kutsal Hastalık (Epilepsi) (Peri İeris Noson); Yemin; Yasa; Akut Hastalıklarda Uygulanacak Beslenme Rejimi; Eklemler; Kafa Yaralanmaları; İnsanın Yapısı.*

Bu eserleri dikkatli gözlemlere dayanarak, büyük bir olgunlukla ve hatalarının olabileceğini kabullenerek kaleme almış; klinik gözlemlerini eserlerinde açıkça belirtmiştir. Hastalarını çok iyi gözlediği şu örneklerden anlaşılabilir:

Salgın Hastalıklar adlı eserinde hasta muayenesini şu satırlarla anlatmıştır: *"Hastalıkları şöyle teşhis ederiz: Bilgimiz ortak insan tabiatına, her kişinin kendi özelliğine, hastalıklara, hastaya, bedene zerk edilen maddelere, o anda yaşanılan iklim şartlarına; hastanın alışkanlıklarına, hayat standardına, yaşına, uğraşlarına, konuşmalarına, davranışlarına, düşüncelerine, uyku durumuna, rüyalarına, ellerinin düzensiz hareketlerine, kaşıntılarına, gözyaşlarına, idrarına, dışkısına, balgamına ve kusmuğuna; hastada ardarda meydana gelen hastalıkların*

[16] *Corpus Hippokraticum*, 3 grup anlayışı ihtiva eden eserler topluluğudur: 1. Maceracı teoriler heveslisi filozof-hekimlerin eserleri. 2- Filozof-hekimlere karşı, tıbbi vakaları esas alıp ayrıntılı tanıları vermeye çalışan Knidos Tıp Okulu anlayışındaki hekimlerin eserleri. 3- Gözleme dayanan ve onu yorumlayan, keyfi varsayımları reddeden, akla dayanan Hippokrates ve öğrencilerinin eserleri. Hippokrates ve öğrencilerinin anlayışının hâkim olduğu görüş modern tıbbın kurucusu olmuştur.

niteliklerine ve onlardan kalan izlere; terleme, üşütme, öksürme, hıçkırma, geğirme, sesli sessiz yellenme, kanama ve basurların incelenmesine dayanır. Bir hastada dikkatle araştırılacak bu veriler hastalığı kavramaya imkân verir." Teşhis için, *"hekimin ilk günden itibaren dikkatini bulguların tümü üstünde toplaması gerekir"* demiştir.

Difterili bir hastayı şöyle tarif etmiştir: *"Hasta bir kadındı. Şikayeti dilinden başlamıştı. Dili kızarmış ve paslıydı. Sesi kısılmış ve bozulmuştu, konuşmaları güçlükle anlaşılıyordu. İlk günde ürperme, ateş yükselmesi; üçüncü günde titreme, ateşle birlikte boynun iki yanında, göğüste kırmızı sertlikler ortaya çıkmıştı. Eller ve ayaklar nemli ve soğuktu. Solunum hızlanmıştı. Yutkunamıyor ve içtikleri burnundan geliyordu. Bağırsak ve idrar kesesinin çalışması yetersizdi. Dördüncü günde belirtiler daha da kötüleşti. Beşinci günde hasta ölmüştü."*

İleri derece kalp yetmezliğinde görülen, bilimsel izahı 1846'da yapılan ve günümüzde *Cheyne-Stokes Solunumu* diye bilinen tabloyu şöyle tasvir etmiştir: *"Hasta duvara yığdığı yastıklara dayanmış, ıstırap içindeydi. Zaman zaman komaya girer gibi oluyor, sonra aniden kendine geliyordu."*

Rejim Üstüne adlı kitapta, o dönem yemeklerinin peklik giderici, idrar söktürücü, besleyici etkileri ve gaz yapma riskleri üzerinde durmuştur. Mesela, arpanın kabuklu, kabuksuz, haşlanmış veya kavrulmuş yenmesine; ekmeğinin beyaz veya esmer olmasına, yapılır yapılmaz veya mayalanarak tüketilmesine göre etkilerinin farklı olduğunu anlatmıştır. Sığır etinden başlayarak, kirpi de dahil olmak üzere etlerin özellikleri ve etkileri hakkında bilgi vermiştir. Bu bilgiler daha sonra, İslam ve Osmanlı tıp kitaplarında aynen kullanılmıştır.

Akut Hastalıklar Rejimi'nde, cahil hekimlerin çelişkili tedavilerinden alayla söz etmiştir: *"Hekimlerde sorunları tartışma alışkanlığı yoktur. Tartışsalardı da çözüm bulamayacaklardı. Bu yüzden halk arasında hekimlik mesleğine büyük bir güvensizlik yayılmakta, hekimliğin düpedüz önemsiz bir sanat olduğuna inanılacak hale gelinmektedir. Gerçekten de, ağır hastalıklarda hekimlerden birinin en iyi dediği reçeteyi, diğeri berbat bulacak kadar farklı düşünmektedirler. Halbuki hekimliği, kuşun sola uçmasını hayra alamet, sağa uçmasını şerre alamet olarak yorumlayan (aynı durumu başkaları tam tersi yorumlarlar) kâhinlerin sanatıyla karıştırmamalıdır."*

Kutsal hastalık olarak bilinen sara/tutarak/epilepsi'nin bir beyin hastalığı olduğunu fizyolojik sebeplere dayanarak açıklamış, *Kutsal Hastalık Üzerine* kitabı-

nın girişinde şöyle demiştir: *"Kutsal hastalık denen sara'nın tanrısal bir yanının olmadığını, diğer hastalıklardan daha kutsal olmadığını düşünüyorum. Tabiatı aynıdır. Onun sıradan hastalıklara benzemeyen sonuçları karşısında şaşırdıkları için, cehalet sonucu, başlangıçta tanrısal bir köken ve sebep göstermişlerdir. Daha sonra, hastalığın niteliğini ayırdedemediklerinden ve ona tanrısallık özelliği verdiklerinden tedaviyi de bilgisizce yapmışlardır. Dindar ve herkesten daha bilgili olduklarına inandırmak isteyen hastalığı kutsallaştıranları, şarlatan ve sahtekârlarla aynı görüyorum. Onlar hastalarına yarar sağlamadıkları noktada yetersizliklerinin üstüne tanrısallık örtüsü atmışlardır."*

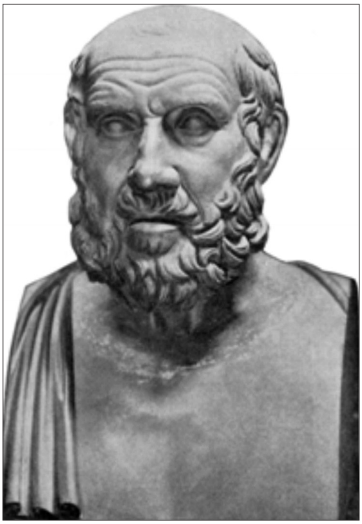
Corpus'un hiçbirinde köleler ile hür insanlar arasında en ufak bir ayrım yapmamıştır. Hatta *Öğütler*'inde, *"yabancı ve yoksul hastaların özel bir dikkatle tedavi edilmesini"* istemiştir.

Corpus Hippokraticum'u ihtiva eden eserlerin çoğu, İslam medeniyetindeki tercüme döneminde Arapça'ya çevrilmiştir. XIX. yüzyılda Avrupa'da, E. Littré tarafından, tam metin olarak, *Les Œuvres Complètes d'Hippocrate* adıyla, 10 cilt halinde yayınlanmıştır [Paris 1839-61]. Darenberg ise 11 eserinin tamamını, 22'sinin özetlerini ve tahlillerini ihtiva eden 703 sayfalık *Œuvres Choisies d'Hippocrate*'ı yayınlamıştır [Paris 1855].

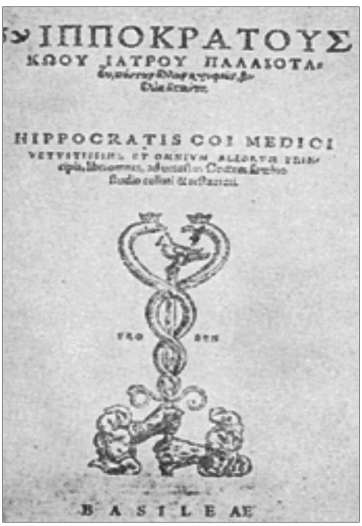
Hippokrates'in eserlerinde kullandığı, *amigdalitis, askariasis, assit, astma, difteri, enterit, epilepsi, hemipleji, hidrosel, hidrotoraks, histeri, ikter, kistitis, malarya, melankoli, nefrolitiazis, orşit, paralizi, parapleji, plöritis, pnömoni, skrobüt, tetanoz, tonsillitis, varikosel* gibi tıbbi terimlerin çoğu günümüz tıbbında da kullanılmaktadır.

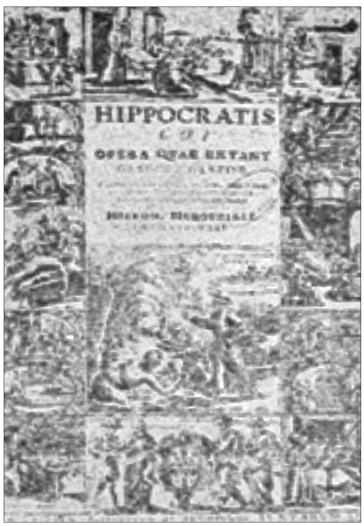
Çağdaşı Platon (Eflatun), hekimliği diğer sanatlarla karşılaştırırken, sağlığında büyük bir üne kavuşan Hippokrates'i zamanın büyük heykelcileri Argoslu Polykleitos ve Atinalı Pheidias ile aynı değerde tutmuş; gerçek hekim olmak isteyenlere Hippokrates'in eserlerini okumalarını tavsiye etmiş; eserlerinde Hippokrates'i tıbba felsefi bir yaklaşım getiren bir asklepiad ve insan bedenini bütün olarak alan, vücudun değişik parçalarına ilişkin bilgileri kapsayıcı tek bir kavram altında toplayıp daha sonra sınıflandıran bir bilim adamı olarak tarif etmiştir. Aristoteles'in [384-22] öğrencilerinden Menon ise onun temel hastalık kavramına (yanlış beslenme sonucu sindirilemeyen atıklardan çıkan buharların hastalıklara yolaçtığına) inandığını söylemiştir.

Tıbbın babası ve hekimlik ahlakının sembolü olarak kabul edilen Hippokrates'in etkisi yüzyıllarca sürmüştür. 2500 yıldır tıp mesleğinin ahlak yasası olarak kabul edilen, özü korunarak günümüze kadar gelen ve hekimlik hayatına başlayacaklara ettirilen *Hippokrates Andı* ondan bir hatıra olarak devam ettirilmektedir. Tıp büyük gelişmeler göstermişse de, onun hekimlik sanatına ve insanı bir bütün olarak kavrayan görüş kabiliyetine hiçbir hekim ulaşamamıştır.

Hippokrates

Hippokrates'in eserlerinden örnekler

Hippokrates'ten özlü sözler

- *"Hekimliği kolay ve emniyetli bir sanat olarak öğrenmek için gerçeklere bağlanmalı ve tereddüt etmeden onlara yapışmalıdır."*
- *"Hekimin görevi tabiata yardımcı olmaktır."*
- *"Hekimlikte esas hastaya zarar vermemektir."*
- *"Tıp üç şeyden meydana gelir: hastalık, hasta ve hekim. Eğer hasta hekimle beraber olursa hastalık yenilir."*
- *"Her hastalığın tabii bir sebebi vardır. Tabii sebep olmaksızın hiçbir hastalık meydana gelmez. Sebeplerin nasıl meydana çıktığını araştırmalı, tedaviyi hastalığın sebebine karşı yapmalıdır."*
- *"Tedaviyi hastalığın etkenine karşı sevketmelidir."*
- *"Hastalıklarda iki şey gözönünde tutulmalıdır: faydalı olmak, hiç olmazsa zarar vermemek."*
- *"Hastalık belirtilerini tür ve cinslerine göre ayıramayan tabipler, tedavi yöntemi bulmada hataya düşerler."*
- *"Elde çeşitli metotlar olduğu zaman az gösterişli olanı seçmelidir."*
- *"Uzun zamanda çökmüş vücutları yavaş yavaş, kısa zamanda erimiş olanları süratle tamir etmelidir."*
- *"İnsan, yaşayışını alışkanlıklarına, yaşadığı coğrafyaya ve bünyesine göre düzenlemelidir."*
- *"Zarar verecek şeyi azaltmak, fayda verecek şeyi çoğaltmaktan daha iyidir."*
- *"Hastaya arzu ettiği şeyleri vermek, istemediği şeyleri vermekten daha faydalıdır."*
- *"Eski keşifler sonrakilere temel olmalıdır. Herşey çok iyi bilindiğinde hatalar küçük olabilir. Ben küçük hatalar yapan hekimi çok beğenirim."*
- *"Belli bir amaçla yapılan deney gerçek bir yol göstericidir."*
- *"Gizli hastalıklarda deney güçtür, aldatabilir. Ancak, akıl gerçek yerine hayal ile hareket ederse çok defa sıkıntılı ve acıklı duruma düşer."*

Knidos Tıp Okulu

Kos Tıp Okulunun rakibiydi. *Corpus Hippokraticum*'daki Knidos tıbbını en iyi yansıtan eserden *(İç Hastalıkları ve Hastalıklar, Bölüm II)* anlaşıldığına göre, Knidos hekimleri kılı kırk yaran gözlem eğilimleriyle dikkat çeker, klinik gözlemlerin ötesine pek gitmez, hastalıkların somut ve ayrıntılı tanılarını vermeyi amaçlar, tıp geleneğince benimsenmiş vakalarla kendi derledikleri örnekleri tanıtmak ve yaymak ister, hastaların söylediklerini fazla yorumlamaktan kaçınırlardı. Ufuklarını daraltan dar kafalı bir kuralcılıkları vardı. Hastalıkları sınıflamakla yetinir, tedavide denenmiş metotları benimser, tıbbi tartışmalara girmez,

hastalıkların sebeplerini araştırmaz, çözümü zor problemlerden kaçar, hastaları anlamaya çalışmazlardı.

Knidos hekimleri hastalıkları sınıflandırmaya çok önem vermiş, bu konuda aşırıya kaçmış, tanım bolluğuna rağmen tedavide eksik kalmışlardır. *İç Hastalıkları* adlı kitapta çok sayıda beyin hastalığı, 7 tür verem, 5 tür dalak hastalığı, 5 tür tifüs, 5 tür su toplaması, 4 tür böbrek hastalığı, 4 tür polip, 4 tür sarılık, 3 tür karaciğer iltihabı ve 3 tür anjin tarif edilmiştir.

YUNAN TIP EKOLLERİ

Hippokrates'ten sonra çeşitli tıp ekolleri çıkmışsa da etkileri uzun süreli olmamıştır. Bunlar 4 başlıkta toplanabilir:

1. DOGMATİZM EKOLÜ

M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış Karystoslu Diokles tarafından kurulan bu okul, tıp doktrinlerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacından yola çıkarak tıbbi düşünceye yeni bir anlayış getirmiş, Hippokrates'in görüşlerinin ve bilimsel bilginin iyi bir mantık düzeni içinde ve en iyi anlatımla verilmesi gerektiğini vurgulamış, temel amacı hastalıkları anlamak olduğu için anatomiyi ve *disseksiyon*'u (cansız vücudun açılması) desteklemiş, Hippokrates tıbbından yeni bir anatomi ve fizyoloji anlayışına geçişte köprü görevi görmüştür.

Diokles, Sicilya Tıp Okulunun psikoloji teorileri ile geleneksel Kos Tıp Okulunun bilgilerini sentezleyerek fizyoloji, farmakoloji ve beslenme alanlarında çığır açmıştır. Özellikle anatomi (damarlar), embriyoloji (embriyonun gelişimi), fizyoloji (sindirim) ve bitkilerle meşgul olmuştur. *Rhizotomika* adlı kitabı bitkilerin vücuttaki etkilerini anlatan ilk eserdir ve yüzyıllarca benimsenmiştir. Diokles'e, Hippokrates'ten sonraki en büyük hekim gözüyle bakılmıştır.

Koslu Praksagoras lenfleri ve damarları ayırdetmiş; Philotimos diyete ve beden eğitimine önem vermiş; Atinalı Mnesitheos ise anatomi alanında çalışmıştır.

2. AMPİRİZM EKOLÜ

Dogmatizm ekolüne karşı, İskenderiyeli Serapion tarafından M.Ö. 200'lerde ortaya atılan deneysel tıp fikri *(ampirizm)* 3 temele dayanmaktaydı: tecrübe ve

deneme *(teresis)*, klinik olgular *(historia)* ve analoji *(he tu homoiu metabasis)*. Taranteli Heracleides, Kitionlu büyük cerrah Apollonios ve Colophonlu Nicandre bu ekolün mensuplarındandı. Tecrübeler mantık tartışmalarından daha değerli olduğu için uygulamaya dayalı bir anlayış benimsenmişti. Tedavi, hastalığın belirtilerini tespit edip daha önce benzer belirtilere iyi gelen ilaçları kullanma esasına dayanıyordu. Bu ekole mensup hekimler için, hastalığı yaratan sebepleri bilmek değil, hastalığı önlemek veya ortadan kaldırmak önemliydi. Bu sebeple *viviseksiyon* (canlı vücudun açılması) ve *disseksiyon*'a (cansız vücudun açılması) karşıydılar. Onlara göre, *"hastalar sözle değil, ilaçla iyileşir"* di. *"Hastalık yok, teşhis var"* prensibiyle, tıbbın temelini inkar ederek hastalıklar ile doğadaki bitki ve madenlerin görünüşleri arasında ilişki kurmuş *(Sinyatür Teorisi)* ve farmakolojinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

3. METODİZM EKOLÜ

Bazı hastalıklarda birkaç genel durum sözkonusu olduğundan, bunların her birinin tedavisi için farklı metotlar gerektiği anlayışıyla adına *metodizm* denmiştir. Metodistler, başta *Humoral Patoloji* olmak üzere bütün karmaşık teorileri reddederek diyeti esas almışlardır. Pratik yaklaşımlara destek sağladığı için Roma'da kabul görmüştür.

4. PNÖMATİZM EKOLÜ

Dogmatiklerden ayrılıp *Pneuma* ve *Dört Sıvı Teorisi*'ne dönen bir grup hekim tarafından oluşturulmuştu. *Pneuima (nefes/ruh)*, hayatın kaynaklandığı temel madde olup vücuttaki bozukluğu sıvılarda dengesizliğe yolaçıyor, böylece hastalıklar ortaya çıkıyordu.

***

Çeşitli anlayışlardaki tıp okullarının çokluğu tıbba faydadan çok zarar getirmiştir. Hekimlerin, bilgilenmeye çalışmak yerine, ortaya atılan teorilerden birine sıkı sıkıya sarılıp karşı oldukları teorileri çürütmek yolunda çaba harcamaları tıbbın gelişmesini geciktirmiştir.

İSKENDERİYE TIP OKULU

Büyük İskender [M.Ö. 356-23] tarafından kurulan ve ölümünden sonra, generallerinden Ptolemaius Soter ve sülalesinin egemenliğinde idare edilen İskenderiye, Antik Yunan bilim ve tıbbının önemli merkezlerinden biriydi. Yaklaşık 100

km²'lik bir alanı kaplayan İskenderiye, bir yenilik olarak tamamıyla taştan inşa edilmişti. Şehrin en önemli sembolleri liman ve dünyanın 7 harikası arasında sayılan Pharos adası üzerindeki deniz feneriydi.

Başkentin iskânı için Helen dünyasına çağrı yapılmış, kuruluşundan 50 yıl sonra nüfusu 300 000'i bulmuştu. Ptolemaios Soter, İskenderiye'yi büyük bir kültür merkezi haline getirip Atina'nın üstünlüğüne son vermek için, aralarında Peripatetik Okul[17] temsilcilerinden Theophrastus ve Aristoteles'in öğrencisi Phaleronlu Demetrios'un da bulunduğu şair, bilgin ve filozofları çevresinde toplamıştı. Ptolemaios, ülkede bilim, sanat ve edebiyat kültürünü yerleştirme sorumluluğunu, çok güvendiği Demetrios'a vermişti. Sonuçta İskenderiye, ilkçağ ile modern zamanlar arasındaki zincirin ilk halkasını oluşturmuştu.

İskenderiye'de kurulan *Museion*'da[18] (Müze) derslikler, çalışma salonları, devletten aldıkları maaşla hayatlarını bilim yolunda geçiren 100 kadar öğretmen için odalar ve ortak yemekhane vardı. Arkhimedes eğitimini burada tamamlamış; matematik bilginleri Eukleides ve Pergeli Apollonios, matematik ve coğrafya bilgini Eratosthenes ve dönemin büyük astronomu Hipparkhos burada görev yapmıştı. Müzenin en önemli ünitelerinden biri kütüphaneydi. Rivayete göre, M.Ö. 50'de kütüphanede 700 000 tomar eser vardı. Doğa bilimlerine düşkün olan hükümdar Philadelphos'dan itibaren, bahçelere bitki ve hayvan koleksiyonları, basit bir gözlemevi ve diseksiyon salonları eklenmişti. Bu özellikleriyle Müze, üniversitelerin ilk örneğiydi.

Müze ve kütüphane, kuruluşundan 150 yıl sonra, VIII. Ptolemaios zamanında ağır bir bunalımla karşılaşmıştı. Bir ara ülkeden kovulan, iç savaş sayesinde geri dönüp İskenderiye'yi ateşe ve kana bulayan bu hükümdar Müze'nin bilginlerini sürmüş, yerlerine yeni öğretmenler tayin etmişti. Hıristiyanlığın gelişmesiyle eski önemini tamamen yitiren kütüphane ise M.Ö. 47, M.S. 273 ve 640'da yakılıp tahrip edilmiş ve tarih sahnesinden kalkmıştır.

Matematik, astronomi ve edebiyat konularında çalışmaların yapıldığı Müze, şöhretini içindeki tıp okuluyla sağlamıştı. Bu okulda Mısır'ın kutsal deneyciliği ile Yunan akılcılığının sentezi oluşmuştu. Bilimsel etkinliğin Yunanistan'dan İskenderiye'ye geçmesi cesetlere diseksiyon yapma imkânı sağlamıştı. Bu işlem

[17] Antik Yunan'da derslerini gezerek veren Aristocular.

[18] Pythagorasçılara kadar uzanan *Museion* düşüncesinde, Musalar tapımının simgeleştirildiği ve bilimsel inceleme-araştırmanın sürdürüldüğü bir tür dernek evlerine *müze* deniyordu. Daha sonra, Aristoteles ve Theophrastus tarafından yeniden ele alınan bu kurum, bilim adamları ve kütüphanesiyle, bilimsel çalışmaların yapıldığı bir kurum haline getirildi.

Mısır'da doğal olduğu için Müze'de çalışan bilim adamlarına diseksiyon izni verilmişti. (Herophilos'un, derslerde insan cesetlerine diseksiyon yaptığı aktarılmıştır.) Bu, tıbbın gelişmesinde önemli atılımlardan biri olmuştu.

M.S. VII. yüzyıla kadar çalışmalarını sürdüren bu tıp okulunda, bilhassa M.Ö. III. yüzyıl başlarında, anatomik araştırmalar dini baskı olmadan sürdürülmüştü.

M.Ö. II-I. yüzyıllarda cerrahi bir uzmanlık dalı haline gelmiş, bu okulda yetişen Philoksenos [M.Ö. ~75-50], cerrahi alanında yazdığı eserlerle ve özellikle rahim ve bağırsak kanserleri konusundaki uzmanlığıyla tanınmıştı. Ammonios ise mesane taşlarının kırılmasıyla ilgili bir metod geliştirmişti.

İskenderiye Tıp Okulundaki çalışmalarıyla ün kazanmış birçok hekim vardır. Bunlardan bazılarının kısa hayat hikâyeleri şöyledir:

Herophilos [M.Ö. ~335-280]

Khalkedon (Kadıköy) doğumlu Herophilos'un hayatıyla ilgili bilgiler kısıtlıdır. Galenus'un aktardığına göre, Kos'ta Praksagoras'ın öğrencisi olmuş, daha sonra İskenderiye'ye gidip tıbbi çalışmalarına başlamış, teşhis-tedavi-cerrahi alanlarındaki başarılarıyla ün kazanmış, İskenderiye Tıp Okulundaki dersleri ve deneysel çalışmalarıyla anatominin temellerini atmıştır.

Beyin zarlarını, içindeki kanalları ve bu kanalların birleştiği bölgeyi incelemiştir. (Daha sonra bu yapıya *Torcular Herophili/Herophilos Sarnıcı* adı verilmiştir.) Zihni çalışmaların ve sinir sisteminin merkezinin beyin olduğunu söylemiş; hareket ve duyu sinirlerini ayırmış; görme sinirini, gözdeki damar tabakasını, onikiparmak bağırsağını, Fallop tüplerini ve yumurtalıkları tarif etmiş; karaciğer ve tükürük bezleri üzerinde çalışmıştır. Atar ve toplardamarları birbirinden ayırmış, damarların içinde hava değil, kan olduğunu gözlemlemiş, damarların istem dışı büzülüp gevşemesiyle nabız atışının meydana geldiğini ve bunun kalp atımlarıyla ilişkili olduğunu tespit etmiştir.

Organları, özellikle kalp ve dolaşım sistemini bizzat görerek *(de visu)* incelemiştir. Kalp hareketleri ile nabız arasındaki ilişkiyi tespit etmiş, nabızda kasılma (sistol), gevşeme (diastol) ve iki dinlenme aralığı olmak üzere dört evre olduğunu ayırdetmiş, nabzın frekansını ölçerken su saati kullanmıştır ki bu, biyolojik olayların niceliksel olarak incelenmesinde önemli bir ilerlemedir.

Sinir sisteminin merkezinin beyin olduğunu ve beyin ile omuriliğin bağlantılı olduğunu tespit etmiş; çok farklı şeyler oldukları halde o dönemde sinirlerle bir tutulan tendonları ayırdetmiştir.

Uygulamaya, bizzat gördüklerine dayanmayan teorilere küçümseyerek bakmış; görmediği hiçbir şeyi öğretmek istememiştir. Öğrencileri arasında Atinalı kadın hekim Agnocide de vardır. Tertullianus'a göre, 600'den fazla diseksiyonla basit ama heyecan uyandıran anatomik gerçeklerin ortaya çıkmasına yolaçmıştır. Elde ettiği sonuçları başta *Anatomica*'ları olmak üzere günümüze ulaşmayan eserlerinde anlatmıştır.

Sonraki çoğu tıp bilginini etkileyen ve günümüzde kullanılan birçok tıbbi terimin isim babası olan Herophilos, anatomik çalışmaları, geniş tecrübeleri ve diyet bilgisiyle öğrencilerine ve insan sağlığına büyük katkılarda bulunmuş; anatominin kurucusu olmanın yanısıra fizyolojinin gelişmesine de katkı sağlamıştır.

Ptolemaiosların İskenderiye bilginlerine idama mahkum insanlar üzerinde viviseksiyon yapma izni verdiğini aktaran II. yüzyıl Hıristiyan yazarlarından Tertullianus, tabiatı inceleme amacıyla da olsa bunu iğrenç bulduğunu ifade etmiş ve Herophilos'u *insan kasabı* olarak vasıflandırmıştır.

Erasistratos [M.Ö. ~304-250]

Keos adasında bir hekimin oğlu olarak doğan Erasistratos, Atina'da Aristoteles'in okulu ile Kos Tıp Okulunda eğimini tamamlayıp İskenderiye Tıp Okulunda Herophilos'un öğrencisi olmuştur. Seleukosların davetiyle Antiokheia'ya (Antakya) yerleşmiştir. Ayağındaki yaranın yıllarca iyileşmemesinden dolayı umutsuzluğa kapılıp M.Ö. 250'de intihar ettiği söylenmektedir.

Ününü karşılaştırmalı ve patolojik anatomi ve fizyoloji çalışmalarına borçludur. Hareket ve duyu sinirlerini birbirinden ayırmış; atardamarların bir atımı olduğundan, toplardamarların atımının olmadığından yola çıkarak bu iki damar türünü ayırdetmiş; insan ve hayvan beynini inceleyerek beyin ile beyinciği ayırmış, beynin ayrıntılı tanımlamasını yapmış, kıvrımlarının çokluğu ile zekâ seviyesi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ve bütün düşünce kabiliyetlerinin beyinde toplandığını savunmuştur. Yeni ölmüş insanlara otopsi yaparak ölüm sebebini ve ölüm sırasında meydana gelen değişiklikleri tespit etmiş, patolojik anatomiye zengin bilgiler kazandırmıştır.

Fizyolojide ise sağlık ve hastalığın tek sebebi olarak gördüğü *pneuma*'nın zannedildiği gibi vücutta kendiliğinden varolmadığını, nefes yoluyla alınarak önce akciğerlere, sonra kalbin sol karıncığına, oradan da beyne ve bütün organlara yayıldığını ileri sürmüştür. Canlı dokuların atardamar, toplardamar ve sinirlerden oluştuğunu belirterek atardamarların *hayati pneuma*'yı *(doğal ruh)*, toplardamarların kanı, içi oyuk olan sinirlerin ise *hayvani pneuma*'yı *(hayvani ruh)* taşıdığını; kalpten beyne giden hayati pneuma'nın orada hayvani pneuma'ya dönüşerek sinirler aracılığıyla organlara iletildiğini savunmuştur. Bu görüş daha sonra Galenus'un kan dolaşımı teorisine temel olmuştur.

Kalbin kanı vücuda dağıtan bir pompa görevi gördüğünü söylemiş, -fonksiyonlarını açıklamamakla birlikte- kapakçıklarını doğru tanımlamıştır. Atar ve toplardamarların ince damarlara ayrıldığını söylemiş, yani kılcal damarların varlığını sezmiştir.

Anatomi ve fizyoloji çalışmalarının yanısıra başarılı bir cerrah olan Erasistratos, idrar zorluklarında sonda kullanmıştır.

Eserleri günümüze ulaşmasa da, Mısır'da bulunan bir papirüs, onun deney anlayışını göstermek için yeterlidir: *"Eğer bir kuş veya benzeri bir hayvan (tartıldıktan sonra) günlerce gıdasız ve metal bir kap içinde bekletilir, daha sonra dışkılarıyla birlikte tartılırsa ağırlığı öncekinden çok daha az olur. Bunun sebebi güçlü bir madde buharlaşmasıdır."* Erasistratos'un vardığı bu sonuca akıl yürütmeyle ulaşan Herophilos sakıncalı görülmüştür.

Erasistratos ve Herophilos'un canlı insanlar ve hayvanlar üzerinde yaptığı anatomi-fizyoloji araştırmalarını Celsus *De Medicina* adlı eserinde şöyle açıklamıştır: *"Ölülerin vücutlarını açarak iç organlar ile bağırsakları incelemek gereklidir. Erasistratos ile Herophilos, canlı bir insanı açtıklarında bu uygulamayı en uç noktasına getirmiş oldular. Canlıyken kesilmiş bu insanlar, kralın emriyle hapishaneden getirilmiş suçlular olup henüz nefes alırken doğanın gizlediği organları gözlemek mümkün olmuştu. Bazı insanların, suçluların ölüm cezalarının infazını zalimce nitelendirmelerine karşılık diyebiliriz ki, bu kişiler sayesinde gelecekteki masum insanlarının dertlerine çare bulunabilecektir."*

İskenderiye Tıp Okulu hekimleri ameliyat edecekleri yerleri *adamotu* suyuyla ovmuş, cerrahide kullandıkları anastezik maddelerle başarılı sonuçlar elde etmişlerdir.

M.Ö. II. yüzyıla kadar bilimsel tıbbın kaynağı durumundaki İskenderiye Tıp Okulu İslam dönemine kadar varlığını korumuştur. Daha sonraki dönemlerde Yunan tıbbı hiçbir zaman tamamıyla unutulmamıştır. Hippokrates ile Galenus'un, *Summaria Alexandrinorum (Sinopsis)* adıyla İskenderiye'de biraraya getirilmiş tıbbi eserleri daha sonra *Cevâmiu'l-İskenderâniyyin* adıyla Arapça'ya tercüme edilerek kaybolmaktan kurtulmuştur.

HUMORAL PATOLOJİ TEORİSİ

"Ne var âlemde, o var âdemde."

"Su, toprak ve yel, od, çâr anâsır,
Bu hôd sûretdir, pes insân nedir?"
Lâmekânî Hüseyin

Antik Yunan filozoflarından Tales [M.Ö. 625-545] suyu, Anaximenes [M.Ö. 588-24] havayı, Heraklitos [M.Ö. 540-24] ateşi hayatın temel unsuru *(prima materia)* kabul etmiştir. Evrenin 1'in yansımaları olan sayılardan meydana geldiğini savunan Phythagoras'a göre ise doğaya 4 temel eleman *(su, toprak, hava, ateş)* ve bunların 4 fiziksel özelliği *(sıcaklık/hararet, soğukluk/burûdet, kuruluk/yübûset, yaşlık/rutubet)*, 4 ürün *(insan, hayvan, bitki, maden)*, 4 ana yön *(kuzey, güney, doğu, batı)*, 4 mevsim *(ilkbahar, yaz, sonbahar, kış)* gibi 4'lü ritm hâkim olduğundan, 4 en mükemmel oran temsilcisidir. Bu sebeple, dörtgen ve onun ideal türü kare asırlarca yeryüzünün sembolü olarak kullanılmıştır.

Bu görüşlerden etkilenen Sicilyalı Empedokles [M.Ö. 492-32], M.Ö. V. yüzyılda, *Peri Physeos (Tabiat Üzerine)* adlı eserinde, evrenin esas ve tali derecede 2'şer özellik taşıyan birbirine zıt 4 temel elemandan oluştuğunu ileri sürmüştür: *su* (*soğuk*, *yaş*), *toprak* (*soğuk, kuru*), *hava* (*yaş, sıcak*), *ateş (güneş karşılığı)* (*kuru, sıcak*).[19] Elemanlar arasındaki zıtlık bir veya iki özellikle ortaya çıkar. Mesela, yaş olan hava ile su arasındaki zıtlık sıcaklıktır. Sıcak ve kuru olan ateş, soğuk ve yaş olan suya; sıcak ve yaş olan hava, soğuk ve kuru olan toprağa iki özelliğiyle zıttır. Bunların değişik oranlarda birleşmesinden çeşitli özelliklerde oluşumlar meydana gelir. Aristoteles [M.Ö. 389-22], her elemanın diğerine dönüşebileceğini

[19] Burada ifade edilen unsurlar fizik, simya ve tabii âlemde basit olarak bulunan *su*, *toprak*, *hava* ve *ateş*; keyfiyetler ise yılın çeşitli mevsimlerinde insanın hissettiği *soğukluk*, *sıcaklık*, *kuruluk* ve *yaşlık* olarak anlaşılmamalıdır. Bunlar, günlük dilde aynı kelimelerle ifade edilen safi unsurların, prensiplerin sembolik ifadeleridir. Burada *sıcak*, yalnız *sıcak* anlamında değil, aynı zamanda *sıcağımsı*, *sıcağı andıran* anlamlarındadır.

belirtmiştir; ateşin kuruluk özelliği yaşlığa dönüştürülebilse ateş havaya, havanın sıcaklık özelliği yerine soğukluk geçirilebilse hava suya dönüşebilir.

Empedokles'in bu teorisi Hippokrates tarafından benimsenip insan bedenine uygulanmıştır. *Humoral Patoloji Teorisi* adı verilen bu anlayışa göre canlılık, bedenin sıvı kısımlarını oluşturan *su*, katı kısımlarını oluşturan *toprak*, solumayı sağlayan *hava* ve canlılığın özü olan ruhu oluşturan *ateş*'ten oluşur. Evrenin bir parçası olan insanda, bu 4 elemandan meydana gelmiş, kompozisyonları değişik 4 temel sıvı *(hılt/humor)* (*kan, balgam, safra, kara safra*) vardır. Bunların her biri, *su*, *toprak*, *hava* ve *ateş* karşılığı olarak, onlar gibi 2'şer özelliğe sahiptir. *Kan*, *sıcak-yaş (hâr-ratb)* olan *havaya*; *balgam*, *soğuk-yaş (bârid-ratb)* olan *suya*; *safra*, *sıcak-kuru (hâr-yâbis)* olan *ateşe*; *kara safra* (İslam tıbbında *sevda*), *soğuk-kuru (bârid-yâbis)* olan *toprağa* karşılıktır.

Sağlık, kişinin mizacına göre, sıvıların vücuttaki dengesine bağlıdır. İnsan vücudundaki 4 temel sıvı/hılt/humordan birinin diğerlerinden fazla olması, mizacın *demevi/sanguin (sempatik, sıcakkanlı)*, *sevdavi/mélancolique (melankolik, karamsar)*, *safravi/coléretique (öfkeli, tezcanlı)* ve *balgami/flégmatique (sakin, tembel)* olmasına yolaçar. Bu sıvılardan bazıları belli şartlar altında diğerine dönüşebilir, bazıları dönüşmez. Mesela, balgam kana, kan safraya dönüşebilir; kan balgama, kara safra ise hiçbirine dönüşmez.

Hıltlar şöyle oluşur: Hayatın devamı yenilen-içilen gıdalarla sağlanır. Vücudun hazmettirici *(hâzıma)* ve besleyici *(gâziye)* kuvvetleri, alınan gıdanın et, kemik ve kana dönüşmesine kadar etkisini sürdürür. Gıdalar bir durumdan diğerine geçerken vücudun doğal ısısıyla pişerek bedenin parçası (et, kemik, kan) haline gelir. Çiğneme sırasında ağzın ısısıyla belli ölçüde pişer (hazmolur), mizacı ve yapısı kısmen değişir. Mideye inince, midenin hararetiyle kaynamış hale gelene kadar pişer, buna *keymûs* denir. Mide keymûsu karaciğere, keymûstan geriye kalanları da idrar ve dışkı olarak atılmak üzere bağırsaklara gönderir. Keymûs karaciğerde kana dönüşünceye kadar pişer. Bu pişme sırasında keymûsun üstünde bir köpük *(safra)* birikir, kuru artıklar da dibe çöker *(kara safra/sevda)*. Karaciğerin ısısının tam pişiremediği kısımlar *balgam* olur. Daha sonra damar sistemine yollanan bütün bu maddeler oralarda da vücudun doğal ısısıyla pişmeye devam eder. Bu sırada kanda, insandaki hayvani ruhu besleyen nemli bir buhar meydana gelir. Büyüme *(nâmiye)* kuvveti kandan gerekli payı alarak ete, katı kısmı ise kemiklere dönüşür. Bütün bu faaliyetler sırasında ortaya çıkan salya, sümük, gözyaşı.. vücuttan atılır.

Her organda bu sıvılar farklıdır, fakat kendi içlerinde belirli oranlarda dengede bulunurlar. İklimin ve o mevsimde yenen gıdaların etkisiyle ilkbaharda kanın, yazın safranın, sonbaharda kara safranın, kışın balgamın oranı artar.

Kan (sıcak, yaş), et, yumurta gibi iyi gıdalardan meydana gelir; fazlalığında vücut ağırlaşması, uyku, gerinme, esneme, ağızda acılık, burun kanaması, kan alınacak yerlerde karşınma, ciltte kızarıklık ve sivilceler ortaya çıkar. Balgam (soğuk, yaş), balık, yoğurt ve ham meyvelerden meydana gelir; fazlalığında vücut ağırlaşması, uyku, hazımsızlık, vücut soğuması ortaya çıkar. Safra (sıcak, kuru), tatlı yemeklerden meydana gelir; fazlalığında uykusuzluk, yüz sararması, ağızda acılık, susama, iştahsızlık ortaya çıkar. Sevda (soğuk, kuru), sarımsak gibi kuru gıdalardan meydana gelir; fazlalığında korkulu rüyalar, karamsarlık, iştahsızlık, zayıflama ortaya çıkar.

Her iklim kuşağı kendi atmosferinde yaşayanlar üzerinde belirli bir etkiye sahip olduğundan insan karakterleri bölgeden bölgeye değişir. Mesela, Karadenizliler hırçın ve hareketli, Egeliler ağır ve oturaklıdır. Mevsimler de 4 temel elemanın özelliklerini taşıdığından mizaç değişikliklerine yolaçar. İlkbahar (sıcak, yaş) kanı, kış (soğuk, yaş) balgamı, yaz (sıcak, kuru) safrayı, sonbahar (soğuk, kuru) sevdayı artırır. Bu sebeple, tedavide alınacak tedbirlerde mevsimler önemli rol oynar. Mesela, ilkbahar başlangıcında kan aldırmak tavsiye edilir; bahar aylarının 1-15'inde zorunlu olmadıkça kan aldırılmaz; 15'inden sonra alınan kanın vücudu temizlediğine inanılır.

Gıdalar damarda uygun miktarlarda bulunuyorsa iç sıcaklık etkisiyle kana dönüşür, uygun miktarlarda değilse diğer sıvıları (balgam, safra, sevda) oluşturur. Doğal yapıları gereği soğuk gıdalar balgamı, sıcak gıdalar safrayı oluşturur. Soğukkanlı kişiler balgama, sıcakkanlı kişiler safraya eğilimlidir. Mevsim soğuksa balgama, sıcaksa safraya eğilimli hale gelinir. Soğuk hastalıklar balgamdan, sıcak hastalıklar safradan kaynaklanır.

Bu sıvıların uygun ve dengeli şekilde birleşmesi sağlığı *(eukrasia*), uygun olmayan şekilde birleşmesi veya kalitesinin bozulması hastalığı *(dyskrasia*) doğurur. İnsan vücudu kendi dengesini koruma ve yeniden tesis etme gücüne sahiptir. Bu özelliğe *vis medicatrix nature* denir. Vücut, çeşitli sebeplerle bozulan sıvı dengesini, sıvıları pişirip olgunlaştırarak ve zararlı olanları eriterek yeniden tesis etmeye çalışır. Hastalığa sebep olan sıvı, bir anda *(kriz)* veya yavaş yavaş *(lizis)* vücuttan atılarak denge sağlanır ve kişi sağlığına kavuşur.

Hastalığın teşhisi, vücutta hangi sıvının arttığını tespit etmekle olur. Mesela, ateş yükselmesi gibi bir düzensizlik olduğunda sıvılar arasındaki dengenin nasıl sağlanacağını araştırmak gerekir. Aşırı belirtilerle seyreden hastalıklarda, göze batan belirtilere bakılarak teşhise ulaşılmaya çalışılır ve hastalık çok defa, en çok göze batan belirtiye göre isim alır. Hastalığın mizacı iklim, mevsim, coğrafya ve gıdalarla ilişkili olduğundan, ilaç hazırlanırken bu unsurlar dikkate alınır.

Her organın sıcaklığı, soğukluğu, kuruluğu ve yaşlığı farklı olduğundan, hastalanan organ, 4 temel elemandan gelen özelliğinin zıddı özellikler taşıyan basit veya kompoze ilaçlarla ve diyetle tedavi edilir. Yiyeceklerin ve ilaçların, *kuvvetli*, *zayıf*, *yaş*, *kuru*, *serinletici*, *ısıtıcı*, *bağırsakları boşaltıcı*, *kabız yapıcı* etkileri 1'den 4'e kadar derecelendirilir. Bir deva, gerekli miktarda kullanıldığında etki göstermiyor, tekrar kullanıldığında etki gösteriyorsa 1. derece *(derece-i evvel)*, ilk kullanımda etki gösteriyorsa 2. derece *(derece-i sânî)*, ilk kullanımda zararlı etki gösteriyorsa 3. derece *(derece-i sâlîs)*, öldürücü ise 4. derecedir *(derece-i râbiâ)*. Mesela, *zaferan* 2. derecede sıcak, 1. derecede kurudur. Bu 4 yoğunluk derecesi de kendi arasında 3'e ayrılır: başlangıçı *(ibtidâsı)*, ortası *(evsâtı)* ve sonu *(ahîri)* zayıf. Bu dereceler, devaların etkilerinin kuvvet ve zayıflık yönünden farklılıklarını gösterir. Mesela, *deliceotu*'nun tabiatı 3. derecenin başlangıcında sıcak, 2. derecede kurudur.

İlaç ve gıdaların mizaçları ise şöyledir: kabızlık veren *(kabız)*, yumuşatıcı *(mülâttıf/müleyyin)*, dokuya nüfuz edici *(mühallil)*, uyuşturucu *(muhaddir/münevvim)*, açıcı/geğirtici *(müfettih)*. Tedavide verilecek ilaçların ve diyetin özelliklerinin iyi bilinmesi gerekir. Mesela, *marul*, *nilüfer*, *itüzümü*, *lüffah* ve *afyon* uyutucu; *ebegümeci*, *hatmi*, *kudrethelva*sı, *pazı* ve *yer fesleğeni* yumuşatıcı; *et* kuvvetli ve kabız yapıcı; *fasulye* laksatif ve su çekici; *deniz ürünleri* kuru ve hafif; *peynir* kuvvetli ve besleyicidir. Klasik tıp kitaplarında her biri ilaç kabul edilen bitkilerden gıda olarak kullandıklarımızdan bazılarının özellikleri şöyledir:[20]

"Buğday yubûsetde rutûbetde mu'tedildür harârete mâyildir arı buğday aşı âdemin yüzi nûrun arturur buğdayı acla çeyneseler ve sevdâvî şişlere yakı ideler şişin gidere eger kuduz it ısırduğına vurulursa ziyânın giderür ammâ eger hâmla yiyeler ma'deyi harâb ider ve içegüyi yil ile toldurur ve karında kurt tevellüd eyler ve buğdayın kabın giderüb aşın bişürüb yiyicek âdeme kuvvet virür ve menîyi arturur ve içegüyi berkidür."

[20] Celalüddin Hızır (Hacı Paşa). *Müntahab-ı Şifâ*. Yayınlayan: Zafer Önler. Ankara 1990, s. 29-30.

"Arpa bârid ü yâbisdür anun cevâvı ıssı sayrulıklara müfîddür ma'dede tiz hazm olur ve endâmlara nüfûz ider kuvvet virür mu'tedil kan eyler sovıdıcıdur susalığı giderür yüregi sovıdur ıssı sıtmalara nâfi'dür karın sıflın ter ider ezer çıkarur ve ahlatun tîzligin giderür sidik yolından sürer def'ider ammâ sovuk mizâclulara kerefis suyıyla kaynadub vireler ziyân iderse ıslâhı gül-be-şeker iledür."

"Birinc evvel derecede hâr u yâbisdür gıdâsı eyüdür hafîdür tabî'atı kabz ider benzi hoş ider ve semürdür kanı sâfî eyler ve sahhac-ı em'âya müfîddür ve gıdaların yigregidür ve nâfi'dür."

"Mercimek evvel derecede bâriddür ikinci derecede yâbisdür yil eyler sevdâyı arturur gevdeyi kızdurur erliği kem ve göze ziyâh ider ammâ kanı sâkin eyler sovıdur."

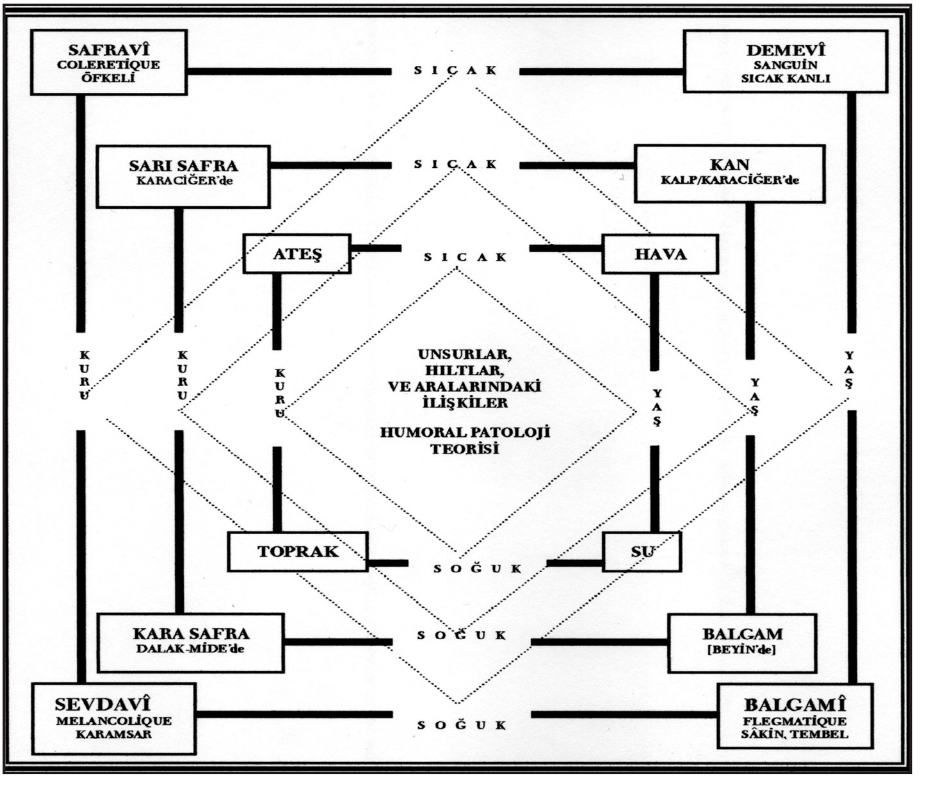
"Bögrülce bârid ü yâbisdür balgamı arturur yil eyler tabî'atı yumşadur. Ma'deye ve başa yaramaz ammâ menîyi arturur gögüse ve öykene eyüdür ve hayzı açar."

"Boy tohmı evvel derecede yâbis ikinci derecede hârdur balgamı keser cimâ' iştahâsın getürür ve sovuk şişleri açar ve öykeni balgamdan arıdur ve içegüden yilleri sürer."

Gıdaların vücut salgıları üzerinde farklı etkileri olduğundan, hastayı iyi beslemek ve vücut salgılarının dengesini sağlamak açısından diyet önemliydi. Baharatın etkisi diğer gıdalardan daha fazlaydı. Dolayısıyla, tedavide hızlı ve köklü değişiklikler yapmak, beklenmedik bir hastalığı kısa zamanda tedavi etmek için baharat kullanılırdı. Bu bakımdan, Antik Yunan ve İslam tıp kitaplarında yemekler ayrı başlık altında yeralmıştır.[21]

Anatomi ve fizyolojinin gelişmemiş olduğu bir dönemde, hastalıkların oluş mekanizmasını ve tedavi yöntemlerini açıklamak amacıyla Hippokrates'in geliştirdiği fonksiyonel bir görüş olan *Humoral Patoloji/Dört Hılt/Dört Sıvı/Ahlât-ı Erbaa Teorisi*, Doğu ve Batı tıbbında yaklaşık 2000 yıl yürürlükte kalmıştır. Bugün bile bazı yönleriyle halk tıbbında yaşamaktadır.

[21] Detaylı bilgi için bk.: Andrew Dalbi. *Bizans'ın Damak Tadı: Kokular, Şaraplar, Yemekler*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s. 113-50. (Buradaki bilgilerin hemen hemen hepsi Osmanlı yazmalarında mevcuttur.)

Dört unsur	**Hava**	**Ateş**	**Toprak**	**Su**
Dört sıvı (hılt)	Kan	Sarı safra	Kara safra	Balgam
Organı	Kalp-Akciğer	Karaciğer-Öd	Dalak-Mide	Beyin
Mevsimi	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Yaş dönemi	Çocukluk	Gençlik	Erişkinlik	İhtiyarlık
Fiziksel özelliği	Nemli-Sıcak	Kuru-Sıcak	Kuru-Soğuk	Nemli-Soğuk
Rengi	Kırmızı	Sarı	Siyah	Beyaz
Tadı	Tatlı	Acı	Ekşi	Tuzlu
Zamanı	Sabah	Öğle	İkindi	Akşam
Karakteri	Sıcakkanlı	Öfkeli	İçine kapanık	Soğukkanlı
Burcu	İkizler-Boğa-Koç	Başak-Aslan-Yengeç	Terazi-Akrep-Yay	Balık-Kova-Oğlak
Musiki makamı	Şehnaz-Isfahan-Neva	Rast-Hicaz-Büzürk	Irak-Buselik-Zengule	Hüseyni-Uşşak- Nevruz
Tedavisi	Kuru, sıcak ilaçlar	Nemli, soğuk ilaçlar	Nemli, sıcak ilaçlar	Kuru, sıcak ilaçlar

Humoral Patoloji Teorisi'nin çeşitli özelliklerle ilişkisi

ROMA İMPARATORLUĞU TIBBI (DOĞU VE BATI ROMA)

ROMA İMPARATORLUĞU

Yunanlılar insanlığa doğru ve derin düşünmeyi, Romalılar ise fikri açık ve tam ifade etmeyi öğretmişlerdir. Birisi dünyaya düşünme ilhamını, diğeri ifade aracını kazandırmıştır. Bir tarihçi şöyle demiştir: *"Avrupa medeniyeti kaynak bakımından Yunanlı, dokusu bakımından Romalıdır. Düşünüşümüz, fikirlerimizi düzene koyuşumuz, söz ve hareketlerle kendimizi ifade edişimiz Yunanlılara değil, Romalılara benzer. Nereye gidersek gidelim, ayaklarımızın altında Romalıların döşediği yolları buluruz. Siyasi ve sosyal alanda olduğu kadar, edebiyat alanında, ticaret ve endüstrimizde, hukuk ve yönetim sistemlerimizde, şehir ve toplum yaşayışımızda hep Roma'nın meydana getirmiş olduğu şeyleri kullanmaktayız."*

Roma İmparatorluğu, Mezopotamya, Mısır ve Yunan kültür ve medeniyetlerine ait yüklü bir birikime sahip olmasına rağmen bilimsel alanda gözle görülür bir gelişme sağlayamamış, hiçbir özgün yaratıcı teori geliştirememiştir. Bilim adamı olup dünyayı anlamak yerine asker ve yönetici olup dünyayı düzenlemeyi amaçlamış, ticareti hakir görmüş, teorik konulara (özellikle matematiğe) ilgi duymamışlardır. Yol, köprü ve su kemerleri inşa etme, kamu sağlık hizmetlerini örgütleme, kişi ve kamu ilişkilerini düzenleme, ordu kurma gibi alanlarda ilerlemişlerdir. Cicero [M.Ö. 106-43], bir yazısında Roma'nın su tesislerinden bahsederken, bunların Mısır piramitleri ve Yunan heykelleriyle kıyaslandığında ne kadar faydalı olduğunu vurgulayarak şöyle demiştir: *"Çok şükür Romalılar Yunanlılar gibi faydasız işlerin peşinden koşmadılar."*

Eğitimli, hatta bilgin denebilecek kişilerin sayısı fazla olmasına rağmen, bilimsel anlayıştan ziyade, pratik faydasından dolayı tıp, tarım, mühendislik ve mimarlığa ilgi duyulmuş; Romalı bilim adamı ikinci sınıf olmaktan öteye gidememiştir.

ROMA İMPARATORLUĞUNDA TIP

Romalıların Babil astronomisi, Yunan matematiği ve tıbbıyla ilk temasları Güney İtalya'da, Sicilya'ya yerleşmiş Yunan bilim adamları aracılığıyla olmuştur. Romalılar Yunan biliminin metodunu değil, muhtevasını almakla yetinmiş; Yu-

nanlıların teorik düşünme ve gözlem arasında kurmayı başardıkları dengeye bir türlü erişememişlerdir. Dolayısıyla bilim adına ortaya koydukları, ampirik çalışmalar düzeyinde kalmıştır. Uygulamalı bilim dallarında yaptıkları tek şey, Yunanlılardan aldıkları bilgileri kendilerinden sonrakilere aktarmak olmuştur.

İlk devirlerde halk, sağlık problemlerinde tanrılardan, özellikle tarım ve üreme tanrıları ile ruhlardan medet ummuştur. Mesela, bebeğin dünyaya gelişinde Alemona'nın fetüsü koruduğuna, Partula'nın doğumu yönettiğine, Vaginatus'un ilk çığlığı attırdığına, Cunina'nın beşiği kolladığına, Rumina'nın annenin sütünü verdirdiğine inanılmıştır.

Seneca, Plinius gibi zenginler, resmi eğitim-öğrenim görmeksizin, gözlem, tecrübe ve okumayla diğer alanlara olduğu gibi tıbba da hâkim olacaklarını düşündüklerinden, Yunanlı kâtiplerin yardımıyla tabiat bilimleri konusunda ansiklopedik eserler düzenlemişlerdir. Sistemsiz yazılan bu ansiklopedilerde gerçek bilgiler ve yeni gözlemler çok azdır.

Roma tıbbının başarısının kısa sürmesini, yüzyıllar sonra, 1543'te Vesalius şöyle açıklamıştır: *"Önce ünlü hekimler, eski Romalılara özenerek el işini hor görmeye başladılar. Hastalarıyla ilgili pis ve kaba işleri kölelerine bıraktılar. Kendileri, elini işe sürmeyen mimarlar gibi nezaret etmekle yetiniyorlardı. Sonra diğerleri onları izleyerek hekimliğin para ve şerefinden vazgeçmeksizin, mesleğin gerektirdiği hoş olmayan işlerden ellerini çektiler. Mesela, hastaların yiyecek işlerini ve pişirme sanatını hastabakıcılara, ilaç hazırlamayı yamaklarına, diğer bazı işlerini de berberlere bıraktılar. Bu da bir süre sonra hekimlerin yozlaşmasına yolaçtı."*

Hastalıklar

M.Ö. I. yüzyılda, antik dünyanın hemen her köşesinden ithal edilen mallarla dolu çok zengin bir merkez olan Roma'da sivil ve askeri toplulukların çok hareketli olması ve hızlı şehirleşme bölgesel hastalıkların yayılmasına yolaçmıştır. M.Ö. 166'da Roma'yı kasıp kavuran veba salgınını ordu getirmiştir. M.S. 200 yıllarından itibaren, o güne kadar bölgelerde sınırlı kalan hastalıklar imparatorluk coğrafyasına yayılarak büyük kayıplara sebep olmuş, nüfusun azalmasıyla birkçok bölge sıkıntı çekmeye başlamıştır.

Roma İmparatorluğunun çöküşünün sebepleri hakkında fikir ayrılıkları vardır. Bürokratik refah devletinin doğuşu ve kendini kabul ettirişi, tarımın gerilemesi,

verimliliğin azalması, köylü sınıfının yükselmesi, vergilerin ağırlığı, siyasi entrikalar, ahlaki sapıklıklar, göçler, barbar istilaları, kurşun zehirlenmesi[22] ve -bazı yazarlarca en önemli etkenlerden biri olarak kabul edilen- çok sayıda insanın bedenen-ruhen çökmesine ve ölmesine yolaçan salgın hastalıklar, sıtma pandemileri Roma'nın yıkılışını hazırlamıştır.

Hekimler

Hekimlik Romalıların asaletine yakıştırılamadığından tıp gibi pratik bir bilim bile Yunanıların elinde kalmıştır. Bu bakımdan, Yunanlı hekimler gelmeden önce Roma'da hekim yoktu denebilir. Plinius'un ifadesiyle, *"Roma altı yüz yıl hamamdan başka hekim tanımamıştır"*. Aile reisleri *(pater familial),* ev halkının ve kölelerinin sağlığında kendilerini yetkili gördüklerinden hastalara ilaç vermiş veya yetkili kıldıkları kişiyi görevlendirmişlerdir.

Plinius'a göre, Roma'ya gelen ilk Yunan hekim olan Arkagathos'a, M.Ö. 219'da Peloponnessos tarafından vatandaşlık verilmiş ve çalışma imkânı sağlanmıştır. Cerrah olarak uygulamalarında bıçağını ve dağlamalarını acımasızca kullandığı için adı *cellat*'a çıktığından şöhreti uzun sürmemiştir. Arkagathos'tan sonra 100 yıl kadar boşluk yaşanmışsa da, -başta Asklepiades olmak üzere- daha sonra gelen Yunan hekimler sayesinde yeniden canlanma görülmüştür.

Yunan hekimler geleneksel Roma değerleriyle çatışan tıp anlayışları sebebiyle şüpheye yolaçmış, düşmanlıkla karşılanmıştır. Plinius'un şu sözleri buna işaret eder: *"Hekimlikleri bizim için tehlikeyi biraz daha arttırıyor, yaptıkları deneyler de bizi ölüme sürüklüyor; bir hekim insanı mutlak bir kararlılıkla öldürebilen tek kişidir.. Hastaların kaderi sözkonusu iken çıkarcılıklarından ve açgözlü pazarlıklarından burada bahsetmeye kalkışmayacağım bile!.."* Cato [149-234] ise şöyle demiştir: *"Değersiz, dik kafalı insanlar olan Yunanlılar, edebiyatlarını bize getirirlerse herşeyi bozup çürüteceklerdir; daha kötüsü, hekimlerini ülkemize yolladıkları takdirde halkımızı tıp ilmi yoluyla öldürmeye kararlıdırlar."*

İmparatorluğun ilk yıllarında insanların düşkünlüklerini işleyen epigramlarıyla ünlenen Marcus Valerius Martialis [40-103], hekimlerle ilgili en keskin yergileri yazan ozanların başında gelmiştir:

[22] Soylu sınıf, yemek pişirme kaplarının, su borularının, içki fıçılarının kurşundan olmasından dolayı tehlike sınırın üstünde kurşun almıştır. Bu da kabızlığa, felçlere, erkeklerde kısırlığa, kadınlarda düşüklere yolaçmıştır. Ölüm oranının yüksek, doğum oranının düşük olması sonucunda elit tabaka azalmıştır.

Daha düne kadar hekimdi Diaulus,
meğer ölü kaldırıcısı olmuş şimdi;
demek şimdi yaptığı işin,
farkı yok hekimken yaptığından.
Bir zamanlar göz hekimiydin,
şimdi gladyatör olmuşsun;
demek hekimlikte yaptığını,
artık arenada yapıyorsun.

Romalılar hekimleri hoş karşılamasalar ve ağır şekilde eleştirseler de, bir süre sonra mevcudiyetlerine alışmış ve öğretmenler gibi eğitimli insanlar olarak kabul etmişlerdir. Bundan dolayı, Roma tıp amblemlerinde (özellikle hekim mezartaşlarında) kağıt rulosu figürüne sıkça rastlanmıştır.

Kâtipler, öğretmenler, işçiler gibi hekimler de köle statüsüne dahil edilmiştir. Buna rağmen, kısa zamanda sorumluluk taşıyan mevkilere yükselebilmiş, büyük servetler kazanabilmişlerdir. Roma'da hekimlerin çoğu Yunan, Yunan kökenli köle veya köle çocuklarından oluşmuştur. M.Ö. 46'da, Jul Sezar'ın (Iulius Caesar) yabancı hekimlere vatandaşlık hakkı tanımasıyla hekimlik itibar kazanmıştır.

Yasal müeyyideler olmadığı için isteyen hekimliğini ilan edebilmiştir. Yazılı kaynakların yokluğu sebebiyle, yetenekli hekimler, imparatorluk toprakları içinde yeralan ve Bergama, Smyrna (İzmir), Ephesos, İskenderiye gibi büyük kütüphaneleri olan tıp merkezlerindeki ünlü hekimlerin yanına giderek bilgilerini arttırmışlardır. Çok pahalı olduğu için buna ancak zenginlerin gücü yetmiştir. Tıp sanatının gelişmesi için Ephesos'ta hekimler arasında yarışmalar düzenlenmiş, kazananlara yüksek mevkili görevler verilmiştir.

Varlıklı ailelerin hekimleri dışında, yerleşim merkezlerinde çalışmaları için şehir meclisleri *(archiatrus)* tarafından dolgun maaşlı hekimler atanmış, hastalardan şükran nişanesi olarak ücret kabul etmelerine müsaade edilmiştir. Roma'da hekimlerin hayat standartlarının hayli yüksek olduğu söylenebilir. Galenus'un bir operasyon için 400 altın aldığı rivayet edilir. Hekimler vergiden ve mecburi hizmetten muaf tutulmuştur. M.S. 160'da, ağırlaşan vergilerden dolayı sıkıntı çeken yükümlüleri rahatlatmak için, İmparator Antoninus Pius tarafından, vergiden muaf hekimlerin sayısı başkentlerde 10, büyük şehirlerde 7, küçük şehirlerde 5'ten fazla olmamak üzere sınırlandırılmıştır. IV. yüzyılda, devlet hekimlerinin en az 7 hekim tarafından seçilmesi zorunluluğu getirilmiştir.

Varlıklı kişileri onların evlerinde, diğer hastaları ise özel muayenehanelerde tedavi etmişlerdir. Esnaf dükkanlarına benzeyen ve *tabernae medicae* denen yerlerde de tedavi yapılmıştır. (Pompei'de cerrah A. Pumponius'a, Perge'de Polydeukes'a ait ameliyat dükkanları aletleriyle birlikte ortaya çıkartılmıştır.)

Circuitores adı verilen gezgin hekimlerin Yunan tıbbının ilk zamanlarına dayanan uzun bir geçmişi vardır. Gezgin hekim grupları, düzenli rotalar izleyerek çevre köy, kasaba ve pazarlardaki tedavi merkezleri ile diğer buluşma noktalarını dolaşmış, hastaları tedavi etmişlerdir.

Savaşta yaralanan askerlere ilk yardımı, *milites medici* veya taşıdıkları bandaj kutusundan *(capsa)* dolayı *capsarii* adı verilen asistan hekimler yapmıştır. Barış zamanında ise askeri lejyonlardaki hastahanelere *(valetidinariun)* yönetici olarak *optio valetudinarii* denen ve genelde hekim olmayan astsubaylar atanmıştır. Sağlık görevlilerinin sayısı garnizonun büyüklüğüne göre değişen bu hastahanelerde hekimler *(medici)*, cerrahlar *(medicus chirurgus)*, klinisyenler *(medicus clinicus)* ve yılan-akrep sokmalarında antidot hazırlayıcılar *(marsus)* görev yapmıştır.

Askeri hekimler zamanla garnizonların yakın çevresindeki çitlik, köy ve kasabalardaki hastaları da tedavi etmeye başlamış, emekli olduklarında o bölgeye yerleşerek mesleklerini devam ettirmişlerdir. Bu durum, tıbbi bilgilerin ve teknolojinin yayılmasını sağlamış, ordunun hareketli olması sebebiyle yeni bilgilerin toplanmasına, tıp kitaplarının yazılmasına ve Roma tıbbının genişlemesine yolaçmıştır. Bu sebeple, Greko-Romen tıbbının yayılmasındaki en etkili gücün Roma ordusu olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Roma'da, çağın bilimine katkıda bulunmak bir yana, Yunanlıların bilgilerini izleyebilecek seviyede bile bilim adamı yetişmemiştir. Asklepiades, Soranus, Areteus, Dioskorides, Galenus, ve Aëtius gibi dönemin meşhur hekimlerinin çoğu Anadolu doğumlu Yunan hekimlerdir.

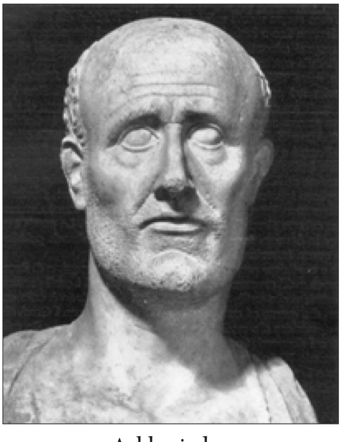
Asklepiades [M.Ö. 124-40]

Bitinya (Bursa) doğumludur. Roma'ya ilk giden hekimlerdendir. Bir retorik ustasıyken Roma'da tıbbın parlak geleceğini görerek hekim olmuştur. Halkın Yunan tıp teorilerine olan tepkilerini sezmiş ve Romalıların düşüncesine uygun tedavi yöntemi ortaya koymuştur. Sıvılar teorisini reddederek o dönemlerde çoktan terkedilmiş olan atom teorisini benimsemiş, bu yüzden daha sonra, -başta Galenus

olmak üzere- bazı tıp otoriteleri tarafından eleştirilmiştir. Celsus ise gelenekleri yıkıp tedavi metotlarını büyük ölçüde değiştiren büyük bir hekim olarak görmüştür. Hastalıkların insan bedenini oluşturan atomların karışıklığı, sağlığın ise normale dönmesiyle meydana geldiğini söylemiştir. Kan alma, lavman gibi abartılı tedavilere sırtını dönmüş, o dönemde çok kullanılan mide bulandırıcı ilaçlar yerine banyo, kültür-fizik ve basit ilaçlar kullanmayı tercih etmiştir.

Öğrencisi Themison, hocasının teorisinden yola çıkarak, hastalıkların vücuttaki deliklerin *(meatus)* kasılması (*status strictus*) ve gevşemesiyle (*status laxus*) meydana geldiğini iddia etmiştir. Genişleyen delikleri kapatmak için daima şarap tavsiye ettiğinden, *oinodótes (şarap veren)* lakabıyla anılmıştır.

Asklepiades, Yunan tıbbına ılımlı yaklaşımı, Roma halkıyla kurduğu sağlıklı iletişim, halka uygun tedavi metotlarını benimsemesi, kuvvetli kişiliği sayesinde çok sevilmiş, başarılı olmuş ve *hekimlerin prensi* olarak vasıflandırılmış; akıl hastalarını karanlık odalardan çıkartıp meşguliyet, müzik, egzersiz gibi tedavi metotları kullanması, trakeotomi'yi tarif etmesi ve hekimin hastasına yaklaşım tarzının nasıl olması gerektiği konusunda söylediği *"cito, tuto, iucundo" (süratle, emniyetle, uygun olarak)* özdeyişiyle tıp tarihindeki yerini almıştır.

Asklepiades

Celsus [M.Ö. 10 - M.S. 50]

Roma'nın asil ve varlıklı ailelerinden birine mensup olan Cornelius Celsus, M.S. 30'larda, insanın kendini koruması için gerekli olan felsefe, askerlik, hukuk, tarım ve tıp konularını içeren 20 bölümlük ansiklopedik eser yazmıştır. Eserin,

yazarın gözlemleri ile Yunan kaynaklarından derlenmiş 8. bölümünü teşkil eden tıbbi kısmı *De Medicina*, sistematik olarak düzenlenmiş, tıpta uzman olmayanların ve Latince bilenlerin anlayabileceği sadelikte yazılmış İskenderiye Tıp Okulu eserlerindeki bilgilerin sentezidir. *De Medicina,* klasik devrin Latince yazılmış yegâne tıbbi eseri olup matbaanın icadından sonra Avrupa'da basılan ilk tıp kitabıdır. Şu bölümlerden meydana gelmiştir: hijyen, diyet, eczacılık, cerrahlık, amprist hekimler ile rasyonalist hekimler arasındaki münakaşalar; hastalıklar hakkında genel bilgiler; tek tek hastalık tarifleri; ilaçlar ve dozajları; cerrahlık sanatı; doku bilgisi.

Celsus

De Medicina

Kitapta, katarakt ameliyatı, cerrahi dikişlerde iplik kullanımı, zedelenmiş kafatası kemiğinin çıkartılması amacıyla trepanasyon tarifleri[23], ameliyat edilecek yerlerin antiseptik özelliği olan sirkeyle temizlenmesi gibi yenilikler yanında, günümüzde de geçerli olan ve "*notae vero inflamationis sunt quatuor rubor et tumor cum calore et dolore*" *(iltihabi olaylarda kızartı, şişlik, sıcaklık, ağrı gibi dört gerçek belirti vardır)* özlü cümlesiyle ifade edilen, iltihabın değişmeyen prensipleri üzerinde durulmuştur.

Kitapta cerrahiyle ilgili bölümün geniş yer tutması sebebiyle Celsus'un cerrah olduğu zannedilmişse de, son araştırmalar hekim dahi olmadığını göstermiştir.

[23] Kafatasından çıkartılacak kemik parçasının çevresini sık aralıklarla, yaylı veya kayışlı matkapla delerek arada kalan kemik dokularını küçük bir keski yardımıyla kaldırmayı tavsiye etmiştir. Beyni metal darbesinden korumak için yerleştirilen koruyuculara rağmen, hastaların büyük kısmının öldüğü anlaşılmaktadır. II. yüzyıl başlarına ait trepanasyon aleti Bingen'de (Almanya) bulunmuştur.

Plinius [23-79]

Roma edebiyatında *Yaşlı Plinius* olarak tanınan Gaius Plinius Caecilus Secundus, yüksek devlet görevlerinde bulunmuş bir asildir. Bilime merakından dolayı, görevi dışındaki bütün zamanını okuma, not alma ve eser yazmaya ayırmıştır.

100'den fazla eserinden günümüze yalnız *Naturalis Historia (Tabiat Bilgisi)* gelebilmiştir. Her dönemde bilim dünyasının ilgisini çeken ve 37 kitaptan oluşan bu eserin 20-27. kitaplarında tedavide kullanılan bitkileri, 28-32. kitaplarında hayvani maddeleri, 33-37. kitaplarında ise 900 kadar inorganik maddeyi ele almıştır. Verdiği bilgiler ile Dioskorides'in *Materia Medica*'sındaki bilgiler arasında büyük ölçüde benzerlik olması ikisinin de bitki bilimci *(rhizotomos)* Krateus'un eserlerinden faydalandığını düşündürmektedir. Önemine değindiği ve ayrıntılarıyla tarif ettiği bitkilerin farmakolojik özellikleri ile yetiştiği ve en iyi cinsinin bulunduğu yöre hakkında bilgi vermiştir. Bitkilere ilişkin bilgiler mantıksal bir sıralama izlememiş ve tenkit süzgecinden geçirilmemişse de, bu durum eserin değerini azaltmaz.

Naturalis Historia

Büyü kitaplarına itibar etmeyip tedavide yalınlığı tercih etmiş; polifarmasi, pahalı ilaçlar, paraya düşkün hekimler, Hint-Arap kökenli tedavi yöntemlerinden yakınmış ve bunların hilelerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Son görevi olan donanma komutanlığı sırasında, 79'da faaliyete geçen Vezüv yanardağının gazlarıyla zehirlenerek ölmüştür.

Soranus [I. yy]

Efes doğumludur. İmparator Traianus ve Hadrianus zamanında [98-138] Roma'da hekimlik yapmış antik çağın en büyük kadın hastalıkları ve doğum uzmanıdır. Methodist tıp ekolünün sadık bir mensubu olarak hastalıkları *akut* ve *kronik* olarak ikiye ayırmış; kronik hastalıklarda, mesela dismenore'de siklik tedaviyi seçmiştir. Büyük hekimler gibi kendini kısıtlamamış, karşılaştığı her durumu gözlemleriyle çözme yolunu seçmiştir. Biyolojik ve tıbbi bilimler konusunda 20 kadar eser bırakmasına rağmen bunların pek azı Yunanca'da korunabilmiştir.

Kadın hastalıklarıyla ilgili *Gynaecia* adlı eseri yaklaşık 1400 yıl boyunca alanında tek kaynak olmuştur. Antik çağın en etkili ve anlamlı tıbbi yapıtı olan bu eserinde, I-II. kitaplarda, teknik yeterlilik, jinekoloji ve doğum bilgisi, tedavinin tüm dallarında tecrübeli olmak gibi iyi bir ebede olması gereken nitelikler üzerinde durmuş; III-IV. kitaplarda, *Normal Şeyler* başlığı altında, dişi genital organı, dişi fonksiyonel işlevlerin hijyeni, gebelik, normal doğum, loğusalık, çocuk bakımı ve hastalıkları konularını ele almış, *Anormal Şeyler* başlığı altında ise diyetle tedavi edilebilen kadın hastalıkları ile cerrahi veya ilaç gerektiren kadın hastalıklarını açıklamıştır. Eserinde doğum sandalyesi, spekulum ve uterus enjeksiyonları için geliştirdiği aletlere de yer vermiştir. Doğumda pelvis kemiklerinin genişlemesini sağlayan kadın pubis kemikleri arasındaki kıkırdaksı eklemi ilk farkeden ve Roma'daki bebeklerde sık görülen raşitizm hastalığını (bacaklarda eğriliğe yolaçan kemik hastalığı) tarif eden ilk hekimdir. Yunanca yazılan *Gynaecia*, II. yüzyılda C. Aurelianus tarafından bazı eklerle Latince'ye tercüme edilmiş; matbaanın icadından sonra, 1533, 1544 ve 1587 yıllarında çeşitli Avrupa dillerine tercüme edilerek basılmıştır. *Bandajlar Üzerine* ve *Kırıklar Üzerine* adlı iki kısa incelemesi de vardır.

Büyücülüğü reddetmiş, önceki tıp otoritelerinin bilgilerini olduğu gibi kabul etmemiş, Hippokrates, Diokles, Asklepiades gibi otoritelerden farklı düşünmekten çekinmemiştir. Galenus'un doğduğu yıllarda ölmüştür.

Dioskorides [I. yy]

Anazarba (Adana) doğumlu Pedanius Dioskorides, İmparator Claudius [41-54] ve Neron [54-68] zamanında yaşamış bir ordu hekimi olup antik çağın en ünlü tıbbi bitkiler uzmanıdır. Orduyla gittiği Kuzey Afrika, Suriye ve Anadolu'da araştırmalar yaptığı söylenir.

64-70 dolaylarında Yunanca yazdığı *Peri Hyles Iatrikes* adlı kitabında tedavide kullanılan 1066 maddeye yer vermiştir. Bunların %60'ı bitkilerden, %40'ı hayvansal maddeler ve minerallerden oluşmuştur. I. yüzyıl Roma yazarlarından Sextius Niger'in tıbbi bitkiler konusunda yazdığı eserden de faydalanmıştır. Kitap şu bölümlerden meydana gelmiştir: aromatik (kokulu) bitkiler, sıvı yağlar, merhemler, ağaçlar, tohumlar; hayvani maddeler, bal, süt, hayvani yağlar, tahıllar, baharat; kökler, öz sular, otlar; otlar, kökler; şaraplar, inorganik droglar.

Hekimler için bir tedavi rehberi olan bu kitapta bitkinin resmi, çeşitli yörelerdeki adları, tanımı, yetiştiği coğrafya, tedavide kullanıldığı kısımları, saklanması, ilaca dönüştürülmesi, ilaç olarak özellikleri, kullanılabileceği hastalıklar ve yan etkilerini sınama metotları verilmiştir.

Tıp sanatıyla uğraşanların 1500 yılı aşkın bir süre elinden düşürmediği bu eser, yazıldıktan kısa bir zaman sonra *Materia Medica* adıyla Latince'ye, daha sonra da *Kitâbu'l-Haşâyiş* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiş ve Avrupa'da 70'e yakın baskısı yapılmıştır. Ayrıca bu eserden faydalanarak, başta İbnü'l-Baytâr olmak üzere bazı yazarlar yeni tıbbi bitki derlemeleri yazmışlardır.

Dioskorides

Materia Medica

Aretaeus [120-200]

Kapodokya (Kayseri civarı) doğumludur. Yaşadığı dönemde, çağdaşı Galenus'tan daha önemli bir hekim olmasına rağmen değeri pek anlaşılamamış, XVI. yüzyılda tıptaki gelişmelerle yazdıklarının doğruluğu tespit edilmiş ve tıp tarihinin

büyük hekimleri arasındaki yerini almıştır. Akut ve kronik hastalıkların tedavileri üzerine yazdığı kitabındaki hastalık tarifleri metodik ve doğrudur. Serebral ve spinal paralizi arasındaki farkı göstermiş; ampiyem, plöretis, astım, epilepsi, histeri, tetanoz, gut, lepra, elefantiyazis gibi hastalıkları şaşırtıcı bir doğrulukla tarif etmiştir. Mesela, diyabet'i kol ve bacak adalelerinin idrarda erimesi olarak tarif etmiş; hastanın su içmeye kanamadığını, bol miktarda idrara çıktığını, uzun süre su içmezse vücudunun kuruduğunu, midesinin bulandığını kaydetmiştir.

Galenus [129-200]

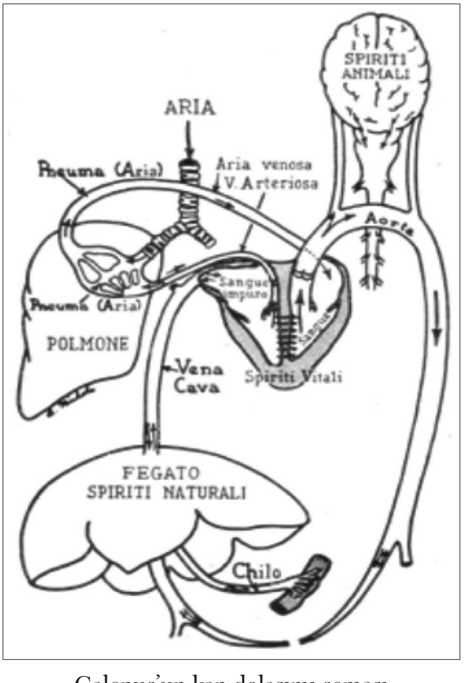
Roma'nın en zengin bölgesi ve Anadolu'nun kültür merkezlerinden biri olan Bergama'da mimar Nikon'un oğlu olarak doğan Claudius Galenus, Yunan tıbbının Roma'daki en büyük temsilcisi ve tıp tarihinin yetiştirdiği birkaç büyük dehadan biridir. Varlıklı ailesinin sağladığı imkânlarla tahsilini tamamlamıştır. Önce Bergama'da Satyros adlı seçkin bir hekimle çalışmış, sonra Smyrna'da (İzmir) anatomi öğrenmiştir. Korint ve İskenderiye'de gördüğü 12 yıllık tıp eğitimi onu devrin hekim ve cerrahları arasında ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. 157'de Bergama'ya dönmüş, imparatorluğun Asya başrahibi tarafından gladyatör okuluna cerrah olarak atanmıştır. Ünlü bir filozof-hekim olarak 162'de Roma'ya gitmiştir. İmparator üzerinde etkili olan konsül Boethus'un karısı ile filozof Eudemus'un hekimlerin aciz kaldığı hastalıklarını tedavi ederek Roma'nın üst tabakası arasında ününü arttırmıştır. 166'da Bergama'ya gitmeye karar verdiği sırada Roma'da ortaya çıkan veba salgınından da kurtulmuştur. İmparator Marcus Aurelius'un daveti üzerine 169'da Roma'ya dönmüş ve saray hekimi olmuştur. Muhtemelen hayatının sonuna kadar Roma'da yaşamış ve eserlerinin önemli kısmını bu dönemde yazmıştır. Önemli mevkilerdeki cahil hekimlerin aleyhinde konuşmaktan çekinmediği için çok düşman kazanmıştır.

Tıbba en önemli katkıları, uzun eğitimi süresince yoğunlaştığı anatomi ve fizyoloji alanlarında olmuştur. Keskin zekâsı ve disseksiyona dayalı gözlemleri sayesinde başarıya ulaşmıştır. İnsan disseksiyonu yaptığına dair kesin bilgi yoksa da, şans eseri eline geçen insan kadavralarıyla çalıştığını düşündürecek ipuçları bırakmıştır. Ancak, halka açık yaptığı anatomi çalışmalarının sansasyonel amaçlı olduğu dedikodularının yayılması üzerine, herkes tarafından ilgiyle izlenen halka açık disseksiyonlarına 163'te son vermiştir.

En önemli keşfi nervus laringeus recurrens'tir. Bu siniri larinks'e kadar izleyerek gırtlak kıkırdaklarının hareketini kontrol ettiğini tespit etmiş ve sesin

kalpten geldiği inancını yıkıp konuşmayı beynin yönlendirdiğini göstermiştir. 2-3. omurlardan yukarısının zedelenmesinin ölüme, 3-4. omurlar arasının solunum durmasına, 5-8. omurlar arasının göğüs kaslarında felce sebep olacağını; damarlarda hava değil kan bulunduğunu; göğüs kaslarının solunumdaki rolünü; hayvanların diyafram yardımıyla solunum yapabildiğini ve idrarın böbreklerde meydana geldiğini tespit etmiş; kafatasındaki 7 siniri tarif edip açıklamıştır.

Hippokrates'in *Humoral Patoloji* ve Erasistratos'un *Pneuma* teorilerini sentezleyip kendi teorisini ortaya koymuştur. Temel organların (kalp, beyin, karaciğer) sağlığından özel bir *pneuma*'nın *(nefes, ruh)* sorumlu olduğunu; kandan arınmış sinirlerdeki pneuma'nın vücudun hareketini ve fonksiyonlarını düzenlediğini; vücudun, kalpteki *hayati ruh*, beyindeki *hayvani ruh*, karaciğerdeki *doğal ruh* ve *dört humor (kan, balgam, safra, kara safra)* ile yönetildiğini savunmuştur. Buna dayanarak ortaya koyduğu kan dolaşımı teorisi şöyledir: Gıdaların karaciğerde meydana getirdiği kan, doğal ruhu alıp dokuları besleme özelliği kazanarak toplardamarlarla sağ kalbe gider ve hayati ruhla birleşir, bir kısmı akciğerlere gidip temizlenir ve sol kalbe geçer, bir kısmı da kalbin karıncıkları arasındaki deliklerden geçip sol kalbe gider ve damarlardaki gel-git hareketleriyle vücuda yayılır, beyne giden kan hayvani ruhla birleşip beyni besler.

Galenus'un kan dolaşımı şeması

Ruh kavramını benimsediği için Hıristiyan dünyasında *Divinus Galenus (İlahi Galenus)* olarak anılmış, fikirleri dini doğrular *(nass)* gibi yüzyıllarca tartışılmadan kabullenilmiş, tenkit edenler suçlanarak cezalandırılmıştır. Bunun sebebi, fikirlerini çok inandırıcı bir şekilde açıklamasıdır. Yanlış görüşleri bile itirazsız kabul görmüştür. Bu yüzden, yaraların tedavisi sırasında iltihap meydana gelmesinin gerekliliği yönündeki düşüncesi, XIX. yüzyıla kadar yaraların aseptik tedavisini imkânsızlaştırarak cerrahinin ilerlemesini engellemiş ve binlerce insanın sakat kalmasına, hatta ölmesine yolaçmıştır. İnsan bedeniyle aynı olduğu düşüncesiyle araştırmalarında maymun, domuz gibi hayvanlar kullandığından, eserlerindeki yanlış bilgiler yüzyıllarca doğru kabul edilmiştir.

Tedavide bazen 25'e yakın madde ihtiva eden terkipler kullanmıştır. Sonraları, birden fazla maddeden oluşan bu tip ilaçlara *galenik ilaçlar* denmiştir.

Galenus ve hasta muayenesi

Bir süre sonra, tıpta teori geliştirmek amacıyla anatomi ve fizyoloji deneylerini bırakarak felsefeye yönelmiş, *Erdemli Hekim Filozof Olmalıdır (Hoti Ho Aristos Hiatros Kai Filosofos)* adlı eserini yazmıştır. Tıbbı felsefeden ayıran Hippokrates'in aksine, felsefe ile tıbbı tekrar birleştirmiştir. Bu yüzden tıp sanatı XIX. yüzyıla kadar felsefeyle iç içe olmuştur.

400'den fazla eser yazdığı söyleniyorsa da, 140 kadarı günümüze ulaşmıştır. Mevcut eserlerinin büyük kısmı İslam medeniyetinde Arapça'ya tercüme edil-

miş, Latince koleksiyonu ise 1821-33 arasında, C. G. Kühn tarafından *Claudii Galeni Opera Omnia* adıyla 20 cilt olarak basılmıştır.

Hippokrates ve Galenus'un tıbbi eserleri İskenderiye'de *Summaria Alexandrinorum (Sinopsis)* adıyla toplanmış; İslam tıbbında Huneyn bin İshâk tarafından *Cevâmiu'l-İskenderâniyyin* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir.

Galenus'un tıbbı, tartışılmadan kabul edildiği ve II. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar büyük ölçüde etkili olduğu için Avrupa'da tıbbın gelişimini engellemiştir. İslam dünyasında, onu tenkit eden İbnü'n-Nefis, Abdüllâtif Bağdadî gibi hekimler yeni buluşlar yapma imkânı bulmuşlardır. Rönesans'a kadar, ortaçağ hekimliğinin önderi Hippokrates'den ziyade Galenus olmuştur.

Galenus'un eserlerinden iki örnek

Oreibasius [325-400]

Pergamon/Sardeis (Bergama/Salihli) doğumludur. Tıp tahsilini İskenderiye'de tamamlamıştır. 355-63 yılları arasında Bizans imparatoru İulianus'un özel hekimliğini yapmıştır. Anatomi, fizyoloji, patoloji, teşhis, tedavi, cerrahi, hijyen, diyet, hasta bakımı gibi tıbbın hemen her konusunu işlediği büyük bir tıp ansiklopedisi mahiyetindeki 70 ciltlik *Synogogai İatrikai* adlı eserinin yaklaşık üçte biri günümüze ulaşmıştır. Tıp tahsili yapan oğlu Eustathias için bu eseri özetleyerek *Synopsis* adını vermiştir. Halk için yazdığı, ev ilaçlarını konu alan, 4 bölümlük *Euporista* adlı bir eseri vardır. Göz hastalıklarıyla ilgili 39 bölümlük *Ophtalmica* adlı eserinin özeti bulunmuştur.

Alexandros [525-605]

Tralles (Aydın) doğumludur. Çocuklarından biri Ayasofya'nın mimarı Anthemios olan bir hekimin beş çocuğunun en küçüğüdür. Akdeniz çevresini dolaştıktan sonra Roma'ya yerleşmiştir. 12 bölümlük tıbbi eseri büyük ilgi uyandırmış, Latince, İbranice ve Arapça'ya tercüme edilip ortaçağ boyunca kullanılmıştır.

Aëtius [VI. yy]

Amida (Diyarbakır) doğumludur. Tıp tahsilini İskenderiye'de tamamamıştır. 540-50 yılları arasında, Bizans imparatoru İustinianus zamanında, sarayca itibar görmüş tıp otoritelerindendir. Başta Archigenes, Galenus, Oribasius olmak üzere birçok yazardan faydalanıp kendi görüşlerini de ekleyerek yazdığı 16 bölümlük *Biblia İatrike Hekkadeika* adlı eserinde iç hastalıkları, cerrahi, doğum, kadın hastalıkları ve göz hastalıklarını ele almıştır. Difteri'nin tarifini doğru yapmış, jinekoloji alanında ilginç fikirler ileri sürmüştür. Göz hastalıklarıyla ilgili 7. bölümü dolayısıyla, antik çağda oftalmoloji konusunda yazılmış en güzel eser sayılır. XVI. ve XIX. yüzyıllarda Batı dillerine tercüme edilip basılmıştır.

Paulus [625-90]

Günümüzde Yunanistan sınırları içinde kalan Aeginata doğumludur. Şöhretini hayatının büyük bölümünü yaşadığı İskenderiye'de sağlamıştır. 7'si günümüze ulaşan 9 ciltlik *Hypomnema* adlı eseri hekimler için el kitabı niteliğindedir. İslam tıbbında *Folus* olarak tanınmıştır. Cerrahiyle ilgili cildi Zahravî'nin *Tasrîf*'inin ve Sabuncuoğlu'nun *Cerrâhnâme-i Hâniye*'sinin temelini oluşturmuştur.

Diğerleri

Bizans imparatoru Herakeios [610-41] zamanı hekimlerinden Theophilus'un *Peri Sphygmon (Nabız)*, *Peri Ouron (İdrar)* ve *Peri Diakhorematon (Gaita)* adlı eserlerine Galenus'un çalışmaları kaynaklık etmiştir.

IX. yüzyılda Leon Georgios'un genç hekimler için yazdığı el kitabı mahiyetindeki *Synopsis İatrike* adlı eser 7 bölümden meydana gelmiştir: ateşli hastalıklar; baş, göğüs ve karın boşluğu hastalıkları; göz hastalıkları; kulak, burun, boğaz ve kalp; mide-bağırsak hastalıkları; mesane ve seksüel organ hastalıkları; cilt hastalıkları ve vücut dışı hastalıklar.

Bizans imparatorları arasında bilimsel çalışmaları bakımından ayrı bir önemi olan Konstantinus VII. Porphyrogennetos [912-59], geçmiş büyük hekimlerin tıp metinlerini toplatıp Theophanes Nonnos'a, *Epitome tes İatrikes Hapases Tekhnes* (*İatrikon*) adında, 297 bölümlük tıp ansiklopedisi hazırlatmıştır. Nonnos'un *Euporista* adında hacimli bir eseri daha vardır.

Bizans tarihinin ilgi çekici şahsiyetlerinden biri olan Michael Psellos [1018-78], çeşitli alanlardaki eserlerinden başka, hekim olmadığı halde, hastalık rehberi mahiyetinde *Didaskalia Pantodape* adlı bir eser yazmıştır.

Tedavi ve İlaçlar

Hastalıklara tanrıların yolaçtığı düşünüldüğünden tedavi onlara yakarmayla, karmaşık ayinlerle, büyülü güçleri biraraya getiren bir yöntemle ve basit bir yiyecek veya ilaçla yapılmıştır. Şifanın ilacın gücünden geldiğine inanıldığı için ilacı verenin hekim olmasına gerek görülmemiştir.

Mezopotamya tıbbının bir tatbikatı olan ve İtalya'da Etrüskler döneminde başlayan karaciğer falı *(hepatoskospi)*, *aruspice* denen rahipler tarafından uygulanmıştır. Kehanet ve fal uygulamaları, Güney İtalya'ya yerleşen Yunanlılar'dan sonra artmıştır. (Karaciğer falını öğrenmek için hazırlanmış çok sayıda bronz karaciğer modelleri bulunmuştur.)

Asklepios kültü (Roma'da *Esculapius*), Roma İtalya'sına M.Ö. 295'te veba salgınıyla girmiştir. Salgında çaresiz kalan halk, Tiber nehri üzerindeki bir adaya asklepieion inşa ederek hastalığı defetmeye çalışmıştır. Salgının gerilemesiyle halkın Yunan tıbbına ve hekimlerine olan direnci ortadan kalkmıştır. Bu asklepieion 350 yıl sonra, Claudius'un sensorluğu sırasında, kölelerin tedavisine tahsis edilmiş bir hastahane haline getirilmiş; burada iyileşen kölelerin azad edilmesi ve hasta köle sahibinin masraftan veya kanundan kaçmak amacıyla kölesini öldürmesi durumunda katil gibi cezalandırılması şartı getirilmiştir.

Hıristiyanlığın Roma imparatorluğunda yerleşmesinden sonra da Asklepios ve diğer şifa tanrılarına ait inanışlar bazı bölgelerde, Hıristiyan inancı içinde yaşamaya devam etmiştir. Mesela, VI. yüzyılda yıkılan Atina Asklepieionu üzerine kurulan Hıristiyan bazilikası, Hıristiyan ermiş hekimler anısına adanmıştır. Yani, Yunan ve Roma sağlık tanrıları Hıristiyan kilisesinin azizlerine dönüşmüş, dualar ve istekler tanrılara değil, Hıristiyan azizlerine yapılmaya başlamıştır.

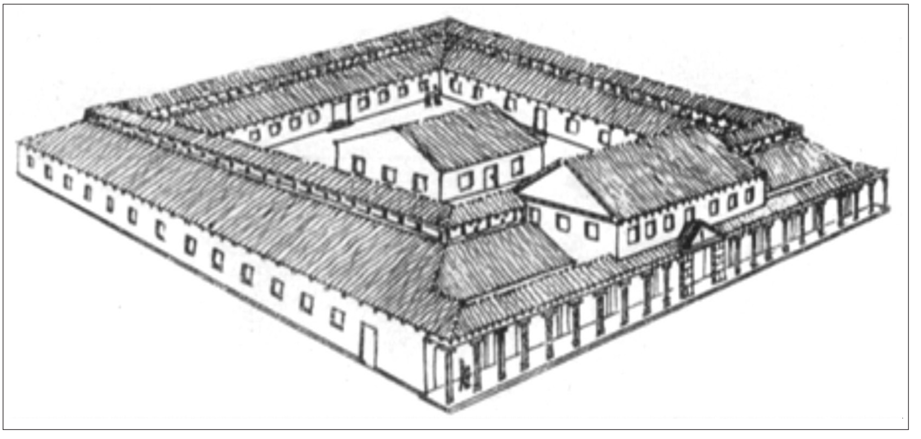
Asklepieionlara sunulan anatomik adaklar da Akdeniz ülkeleri kiliselerindeki minyatür metal plaklara veya balmumundan yapılmış hasta organ modellerine dönüşmüştür. Böyle bir anlayış içindeki Roma, cazip bir ortam olduğu için gezgin Yunan hekimlerin istilasına uğramıştır.

Temeli *Humoral Patoloji Teorisi*'ne dayanan tedavide hekimler, müshil, kan akıtma *(flebotomi)*, kuru kan çekme *(kupa çekme)* metotlarıyla birlikte bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçlar kullanmışlardır.

Roma imparatorluğunun hızla büyümesiyle, giderek artan *Materia Medica* ticareti çok sayıda insanı ilgilendirdiğinden farmakolojiyi düzene sokmak için çalışmalar yapılmıştır. Theophrastus [M.Ö. 372-288], *Peri Phyton Historia (Bitkilerin Tarihi)* adlı 9 bölümlük eserinde 500'den fazla bitkiye yer vermiştir. Daha sonra Dioskorides, Plinius ve Galenus bu konuda eserler yazmışlardır.

İlaç satan dükkanlar ihtisaslaşmış, merhemciler *(unguentarii)*, ilaç satıcıları *(pharmacopolae)*, kök kesiciler *(rhizotomoi)* ve baharatçılar *(aromatopoles)* olarak görev yapmışlardır.

Mükemmel teşkilatlanmış Roma ordusunun hasta ve yaralı askerlerinin tedavisi için geniş avlulu askeri hastahaneler *(valetidinariun)* ve askeri sağlık birlikleri kurulmuştur. Roma ordusunun komutanları, düşman ordularından çok bulaşıcı hastalıklardan çekindikleri için, askeri sağlık birliklerine, yaralanan askerleri tedavi etmenin yanında birliği salgın hastalıklardan koruma görevi de verilmiştir. Askerlerin nekahet dönemlerini geçirmeleri için kaplıcalar da kullanılmıştır.

Vindonosia Valetidinariunu rekonstruksiyonu

Siviller için hastahaneler yapılmamıştır. Cumhuriyet döneminin sonlarına doğru, geniş toprak sahipleri, kölelerinin bakımı için hastahaneler yapmaya başlamıştır. Masraftan kaçınan bazı insafsız zenginler hasta kölelerini tapınaklara (özellikle Tiber nehri üzerindeki asklepieiona) bırakmıştır.

Toplum Sağlığı

Roma imparatorluğunda yemek pişirme, ısınma, temizlik gibi bazı temel işler, imkânlar sınırlı olduğu için neredeyse hiç yapılamamıştır. Ayrı bir mutfak, tabandan ısıtma, özel tuvalet ve banyo, su tesisatı gibi imkânlara yalnız zenginler sahip olabildiğinden insanların çoğu daha azıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Tuvaletlerin genellikle mutfakta olması -başta askarit gibi bağırsak hastalıkları olmak üzere- birçok hastalığın yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Temizlenmek, egzersiz yapmak, dostlarla görüşmek için hamamlara gidilmiştir. Hamamların, temizlenme ve sosyal ilişki ortamı ve tıbbi tedavi merkezleri olduğu söylenebilir. Erken çağlardan itibaren, özellikle Asklepiades zamanında, hekimler sağlığı korumak ve hastalıkları iyileştirmek için banyoyu tavsiye etmiştir. Romalılar, geçmişte çoğunun yanında yerel bir tanrının veya kutsal bir ruhun bulunduğuna inanılan kaplıca ve mineralleri koruyup geliştirmiştir.

Roma imparatorluğunda, ekserisi Yunan hekimler tarafından yürütülen tedavi hekimliği ihmal edilse de, koruyucu hekimlik alanında ve tıbbi organizasyonlarda önemli gelişmeler sağlanmıştır. Daha Etrüskler zamanında ateşli hastalıklar ile bataklıklar arasındaki ilişki tespit edilmiş ve bataklıkların kurutulması için büyük gayret gösterilmiş; M.Ö. VI. yüzyılda, Roma'nın büyük ana lağım şebekesi Cloaca Maxima inşa edilmiş; M.Ö. 312'de, kişi başına günde yaklaşık 400 litre düşebilecek miktarda su, kanallar ve kemerlerle uzak mesafelerden getirilmiştir. Su sağlama yollarından biri de yeraltı kanallarıdır. Mükemmel hesaplanmış teknikler kullanılarak, ters yönlü sifonlarla, farklı derinliklerde inşa edilen su depolarının bir kısmı yakın zamana kadar kullanılmıştır.

Doğu Roma (Bizans)

Theodosius ölünce [395] oğulları Arcadius ve Honorius arasında paylaşılan imparatorluğun batı kısmının başkenti Roma, doğu kısmının (Bizans) başkenti Konstantinopolis (İstanbul) [330] olmuştur. Batı Roma 476'da ortadan kalkmış, Doğu Roma (Bizans) 1453'e kadar, yaklaşık 1100 yıl varlığını devam ettirmiştir.

Doğu Roma'da (Bizans) bilimin Batı Roma'ya nazaran biraz daha ileri seviyede olmasına rağmen gerileme devam etmiştir. Hıristiyanlığın bölgede hâkimiyet kurmasıyla, çeşitli bilim dallarının yanısıra tıp sanatında da durgunluk ortaya çıkmıştır. Doğu Roma, hastalıklar hakkındaki bilgilerin genişletilmesinde ve antik tıbbi geleneklerin sonraki devirlere taşınmasında oynadığı rolle tıp tarihindeki yerini almıştır.

Doğu Roma'da hekim olabilmek için şu şartların yerine getirilmesi istenmiştir: ders almış olmak; uzun süre pratik yapmış olmak; devrin büyük hekimlerinin karşısında yapılacak teorik ve pratik imtihanlarda başarılı olmak; serbestçe hekimlik yapabileceğine dair bir vesikaya sahip olmak.[24]

Hekimlere *palladius*, *iatrosophistes* veya *arkhiatrus*; hükümdar ve ailesinin özel hekimi ve ülkedeki bütün hekimlerin başı (hekimbaşı) olan kişiye *aktouarius* denmiştir. Şehirlerdeki belediye hekimleri (*arkiatrus tes poleus*) 7 kişilik hekimler ihtiyar heyeti tarafından seçilmiştir. *İatromaiai/iatrinai* adı verilen hekim statüsündeki ebeler kadın hastalıkları ve doğumla ilgilenmiştir. Askerlik yapmama, vergi vermeme gibi muafiyetler tanınan gezici hekimler de görev yapmıştır. Avrupa'daki durumun aksine, cerrahlar hekimlerle aynı statüde kabul edilmiştir. Kadın hekimlere erkek hekimlerden daha az ücret verilmiştir.

Köle ve serbest hekimler mesleklerini kanunlarla kendilerine tanınan geniş salahiyetlerle icra etmişlerdir. Hekimlerin ücretleri kanunlarla belirlenmiştir. Mesela, II. Theodosius [401-50] tarafından derlenmiş, 321-428 yılları arasında çıkarılmış kanunların tamamını ihtiva eden *Bizans Kanun Kodeksi*'nin *De Medicis et Professribus* başlığı altındaki 13. bölümünün 3. kısmındaki 19 kanunun 17'si hekimlerle ilgilidir.

İlk dönemlerde Konstantinopolis'te (İstanbul) tıp öğreniminin yapıldığı bir kurumun olduğu ileri sürülmüşse de bunu destekleyecek yeterli delil yoktur. Nikolaos Mesarites'in aktardığına göre, XII. yüzyılda, günümüzde Fatih camiinin bulunduğu yerdeki Havariyun kilisesi bahçesinde tıp dersleri diyaloglar şeklinde verilmiştir.

Sivas [340], Kayseri, Urfa [370], İstanbul [400], Antakya [407], Efes [451] ve İustinianus döneminde [527-67], hastaları barındırmak için manastırlara bağlı tesisler

[24] Hekimlik yapılabilmesi için verilen vesikanın ne olduğu (diploma, elbise işareti, koruyucu muska vs.) anlaşılamamıştır.

(xenodochium) ve cüzamlı hastaları toplumdan tecrit edip bakımlarını sağlamak için Pantelaimon, Ayios Zootikos gibi cüzamhaneler inşa ettirilmiştir.

Klasik hastahane *(nosocomium, xenon)*, 1136'da İmparator İoannis Kommenos [1118-43] tarafından, Konstantinopolis'te (İstanbul) Pantokrator manastırının bir ünitesi olarak yapılmıştır. 50 yataklı bu hastahanede iç hastalıkları, cerrahi, göz hastalıkları, kadın hastalıkları ve ölümcül hastalar için bölümler ayrılmıştır. *Didaskalos ton iatron (hekimlerin hocası)* adı verilen, profesör seviyesinde bir hekimin idare ettiği hastahanede hekim de yetiştirilmiştir.

Bu dönemin özelliklerinden biri de bazı eski tıp kitaplarının çoğaltılması ve bu sayede günümüze ulaşmasıdır.

Antik dönemin son hatırası olan Atina Akademisinin 527'de İmparator İustinianus tarafından dini gerekçelerle kapatılması ve öğretim üyelerinin İran'a sürülmesiyle bu medeniyete son nokta konmuştur.

542'de başlayan ve Konstantinopolis (İstanbul) nüfusunun yarıdan fazlasının ölümüne sebep olan veba salgını, Batıda sıtma'nın yaptığına eşdeğer bir sonuçla Bizans'ın gerilemesine sebep olmuş, güçlenen kilisenin bilime takındığı ters tavır da, Avrupa'da Rönesans'a kadar sürecek yaklaşık 1000 yıllık karanlık bir dönemin başlamasına yolaçmıştır.

OKUMA PARÇASI:

MİTHRİDATES'TEN MESİR MACUNUNA

Mesir macununun geçmişi 2000 yıl öncesine dayanır. Pontus kralı VI. Mithridates'in [M.Ö. 132-63] zehirlenmekten korunmak amacıyla hazırladığı terkip, daha sonra Roma'da Neron [37-68] zamanında, Andromaque tarafından *thériaque* adıyla geliştirilmiş ve popüler olmuştur. Başta zehirlenmelere karşı kullanılan bu terkip, daha sonra her derde deva bir ilaç durumuna gelmiştir.

İslam dünyasında, 750-950 yılları arasında, Antik Yunan dünyasının bütün eserleri Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bu tercümelerde, Arapça karşılıkları olmayan bazı Yunanca kelimeler, okunuşları Arapça'ya uydurularak, tahrif edilerek kullanılmıştır. Mitridates'in terkibi de tıbbi eserlere *misridates/misiridates/misroditus/misrûditûs/misriditus* olarak girmiştir. Bunun en açık delili, Huneyn bin İshâk'ın, Hippokrates ile Galenus arasındaki hekimleri sayarken Mithridates'ten *"misriditûs sâhibü'l-akâkîr" (bitki kaynaklı ilaç yapıcısı, eczacı)* olarak bahsetmesidir. İslam hekimleri, mesela Taberî, Mecûsî, İbn Hubel ve Antakî de ufak değişikliklerle terkipten aynı isimle bahsetmişlerdir. Bazı eserlerde *mejdikos/mısr-ı taytis* olarak da yazılmıştır.

Klasik Osmanlı tıbbının temel kaynakları, başta İbn Sînâ olmak üzere İslam hekimlerinin yazdığı eserlerdir. Misrûditûs, Hacı Paşa'dan itibaren İbn Şerîf, Kahvecizâde, Sâlih bin Nasrullah gibi birçok Osmanlı tıp yazarının kitaplarında yeralmıştır. Ayrıca, İmâmeddîn Ebi Abdullah Muhammed ibnü'l-Abbâs'ın [ö. 1287] *Kitâbu'l-Misrûditûs* adlı müstakil bir eseri vardır.

Antikiteden gelen ve İslam medeniyetinin geliştirdiği hekimliğin zirvesinde olan İbn Sînâ'nın en muhteşem tıbbi eseri *el-Kânûn-ı fi't-Tıb*, Yunan tıbbının tamamını sistematik olarak ihtiva etmektedir. Onun muhtelif tıbbi eserlerinde, bilhassa *Kânûn*'unda *misrûditûs*'un tarihçesi, terkibi ve kullanıldığı hastalıklar detaylı olarak verilmiştir. *Kânûn*'daki ilgili bölümü aynen aktarıyoruz:

"el-Misrûditûs: Misrûditûs'un icat ettiği bir macundur. İsmi de kendi adıyla anılır. Misrûditûs özellikle zehirlenmeler konusunda faydası denenmiş bir ilaç olup başka hastalıklarda da kullanılırdı. Daha sonra Andromah, yılan eti ve diğer bazı nesneler katarak veya eksilterek tiryak adını verdi. Andromah'ın ilacı yalnız yılan zehrine karşı Misrûditûs'tan daha etkilidir. Diğer hastalıklarda pek farkı

yoksa da, bazı hastalıklarda Misrûditûs daha faydalıdır. Biz etkilerini ilaç bahsinde zikrettiğimizden, sözü uzatmayıp terkibini verelim:

Her birinden 10 dirhem
1. Za'ferân / Safran
2. Mürr / Mürr-i sâfî
3. Gârikûn / Katran köpüğü
4. Zencebîl / Zencefil
5. Dâr-ı sînî / Tarçın
6. Kesîre / Ak geven, kitre

Her birinden 8 dirhem
7. Sünbül / Sümbül
8. Kündür / Günlük, buhûr
9. Sâlisfis (Hurfu'l- Bâbilî) / Su teresi
10. İzhîr / Mekke ayrıkotu
11. Udû'l-belesân / Peleseng yağı
12. Ustûhûdûs / Karabaşotu
13. Sisalyûs / Assafeetida
14. Kust / Topalak
15. Kemâfitûs / ?
16. Kınna / Kına
17. İlkû'l-butm (Mâst) / Terebentin
18. Dâr-ı fülfül / Dar-ı fülfül
19. Usâretü lihyetü't-teys / Tekesakalı usaresi
20. Cünd-i bâ-dester / Kunduzhayası otu
21. Sâdec-i hindî / Melastoma
22. Mî'a / Kara günlük
23. Câvşîr / Oğlanaşı

Her birinden 7 dirhem
24. Selîha / Yalancı tarçın
25. Fülfül-i ebyâz / Ak biber
26. Fülfül-i esved / Kara biber
27. Sûrincân / Çiğdem
28. Ca'de / Koyun yavşanı
29. Skurdîyûn / Yabanî dalakotu
30. Dûkûvâ / ?

31. İklîlü'l-melik / Koçboynuzu
32. Centiyânâ / Centiyane kökü
33. Dûhnü'l-belesân / Pelesenk yağı
34. Habbü'l-belesân / Pelesenk hapı
35. Akras / Yaban armudu
36. Kûfyûn / ?
37. Mukl / Mekke pelesengi

2 dirhem
38. Sezâb / Sedefotu

Her birinden 5 dirhem
39. Uşşak / Çadıruşağı
40. Sünbül-i rûmî / Nardus celtica
41. Mastakî / Sakız
42. Samğ / Zamk
43. Fetrasâliyûn / Maydanoz
44. Kardamânâ / Yabani kimyon
45. Bezrü'r-râziyânec / Rezene tohumu

Her birinden 3 dirhem
46. Anison /Anason
47. Vecc / Eğir
48. Mû / Ayırezenesi
49. Sekbînec / Sekbeni
50. Asârûn / Afşarotu, kediotu

Her birinden 5 dirhem
51. Afyon / Afyon
52. Verd-i ahmer / Kırmızı gül
53. Diktamâyîn / Giritotu

Her birinden 4 dirhem
54. Fû / Sümbül-i berri, Girit sümbülü
55. Akâkiyâ / Akasya
56. Surret-i sakankûr / Kertenkelegöbeği
57. Bezr-i havya / Ayva çekirdeği
58. Fârîkûn / Keten?

Yarım dirhem
59. Şarâb-ı reyhânî-i atîk / Eski reyhan şerbeti

Yeteri miktarda
60. Asel / Bal

Yukarıdaki bitkiler şerbet içinde yumuşatılarak balla karıştırılır, altı ay dinlendirildikten sonra kullanılır. Bir seferlik dozu fındık cesametindeki miktarı olup şerbetle içilir."

İbn Sînâ, *Edviye-i Kalbiye* adlı eserinin 18. faslında, kalp ilaçları arasında *misrûditûs*'u da saymış, yılan ve akrep zehirlenmelerini önleyici, kalp, karaciğer ve mideyi takviye edici etkilerinin olduğunu belirtmiştir.

Tıp tarihi ve tıbbi eserlerimiz üzerinde çalışanların sayısının yakın zamana kadar birkaç kişiyi geçmemesi sebebiyle hemen her tıbbi kitapta geçen *misrûditûs*'un ne olduğu bilinememiş, bu konu üzerinde çalışanlar ise okunuşunu ve anlamını yanlış değerlendirmişlerdir. Bir tıp tarihçisi, kelimenin *mesr-o-situs* şeklinde okunması ve Yunanca karşılığıyla *mesir yemeği* şeklinde anlaşılması gerektiğini belirten bir yazı kaleme almıştır. Bu kelimenin gerçek anlamını ilk ortaya koyan Feridun Nafiz Uzluk'tur. Yunanca'da *th* harfleri *s* gibi telaffuz edildiği için, Doğu kültürüne yabancı olan bu kelimenin *mithridates* → *misridates* → *misridius* → *misrûditû* → *misrititûs* → *misir* → *mesir*'e dönüştüğünü belirtmiştir.

İbn Sînâ'nın terkibi, Galenus'un 47 maddeli terkibinden 13 madde fazladır. Osmanlı hekimleri İbn Sînâ'nın 60 sayısını benimsemiş ve ufak değişiklerle bu terkibi devam ettirmişlerdir. Mesir macunu terkibinin de temelde aynı olması gerekir. Ancak zamanla, terkipteki maddelerin teminindeki güçlük sebebiyle azaltılmış veya değiştirilmiş olmalıdır. Çünkü mesir terkibine giren bitkilerden bir kısmı Anadolu florasında bulunmamaktadır. Bugün mesir macununun içinde 12 kadar baharat bulunmaktadır. Formülün 41 maddeden meydana geldiği inancı, halkın bu sayıya atfettiği mistik özellikten gelmektedir. (41 sultanlara adak, 41 yasin okumak, 41 kere maşaallah..)

Mesir macununun, gece ile gündüzün eşit olduğu baharın ilk gününde (Nevruz), eşref saatte alındığında yıl boyu sağlıklı tutacağına inanılmıştır. Sarayda merasimle hazırlanmış, hükümdar ve ailesi ile devlet büyüklerine ikram edilmiştir. Bir diğer inanış da doğurganlığı arttırdığı yönündedir.

Kybele inancının merkezi olan Manisa ve çevresinde (Phrygia), tabiatın uyandığı günlerde (21 mart), Phyrigia ırmağı Sangarius'un (Sakarya) kaynağında suya çiçek (özellikle menekşe) atılarak kutlanan Attis, yani bahar şenliklerinden bugün de birşeyler kalmış olabilir. Kybele'nin tapım merkezlerinden biri olan Manisa'da, baharın başlangıç günü olan 21 martta mesir bayramının kutlanması ve Sultan camiinin kubbelerinden halka macun atılması Anadolu'nun yerlisi olan bir inancın devamı olabilir mi? Araştırılmaya değer!

Mithridates zehirlenmiş bir hastayı tedavi ederken

ORTAÇAĞ TIBBI

Yakındoğu ve Avrupa, ortaçağ boyunca, iki inancın temsil ettiği medeniyetlere sahipti. Bunlardan biri, Doğu'da bütün bilimlere destek olan, gelişmesini teşvik eden ve antik dönem eserlerini kaybolmaktan kurtaran İslam medeniyeti[25]; diğeri ise Batı'da Hıristiyan medeniyetiydi.

Ortaçağın karanlık döneminde, düşünce yerine inanç, eleştiri ve tartışma yerine körü körüne benimseme, bilgi yerine skolastik felsefe, bilim yerine din, bilimsel yapıt yerine Kutsal Kitap (İncil), ulus yerine Hıristiyan topluluğu, ülke yerine kilise, hükümdar yerine papa, bu dünya yerine öbür dünya önemliydi. İnsanlığın daima utanç duyacağı bu kapkaranlık çağı *"biraz kilise, biraz teoloji, biraz engizisyon, biraz da yanmış insan eti kokar"* diye niteleyenler vardır.

Ortaçağın karanlık Avrupa'sı, ancak XI-XII. yüzyıllarda, Müslüman bilginlerin eserlerinin Endülüs ve Sicilya yoluyla Latince'ye tercüme edilmesiyle uyanmaya başlamış; XIV-XV. yüzyıllarda, Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biri olan Rönesans'ı ortaya koyabilmiştir. Bu bakımdan ortaçağ Avrupa tıbbını iki dönemde incelemek gerekir: Hıristiyan inancının hâkim olduğu, bilimsel gelişmelerin engellendiği, bilim adamlarının reddedildiği karanlık dönem; İslam bilim eserlerinin tercüme edilmesinden sonra başlayan uyanış dönemi.

1. KARANLIK DÖNEM [VI-XI. yy]

Roma imparatorluğunun çöküşü ile Rönesans arasında kalan ve yıkım dönemi olarak kabul edilen ortaçağın başında, Hıristiyanlığın Avrupa'da benimsenmesi ve kilisenin etkili hale gelmesiyle, 1000 yıl kadar sürecek karanlık bir dönem başlamıştır. Kilise tarafından temsil edilen Hıristiyan düşüncesi bilime düşman olmuş, bilim adeta Hıristiyanlığın mücadele ettiği putperestlikle bir tutulmuştur. O döneme kadarki bütün bilimsel eserleri ihtiva eden İskenderiye Kütüphanesinin Piskopos Theophilus tarafından yaktırılmasıyla [390] bilime, dolayısıyla tıbba ilk büyük darbe vurulmuştur. Zamanla kilise bilime karşı tavrını daha da şiddetlendirmiş, sonunda inananlardan bir tek şey ister olmuştur: İncil ve onun yorumcusu kilise.

[25] Ortaçağ İslam medeniyeti tıbbı, kitabın II. bölümü olan *İslâm ve Türk Tıbbı* kısmında verilecektir.

Dini okullarda eğitilen kilise mensupları okur-yazar kesimin çoğunluğunu oluşturmuştur. Dini ve resmi metinler edebi Latince'yle yazılmıştır. VIII. yüzyılda kapatılan Roma okullarının yerine yenileri açılmadığından, halkın bu dili bilmemesi cehaleti yaygınlaştırmıştır. İslam dünyasında yüzbinlerce kitap ihtiva eden pekçok kütüphane varken, Avrupa'daki bazı manastır kütüphaneleri 800-900 kitaba sahip olmakla övünmüştür.

Pozitif bilimlerin gereksiz ve faydasız olduğunu, Tanrı dışında hiçbir şeyle ilgilenmemek gerektiğini telkin eden kilise, dinin yumuşak bakmasından dolayı tıpla tartışmaya girmemiştir. Buna karşılık, Hz. İsa'nın bazı hastaları mucizevi yollarla tedavi etmesi (körün gözünü açması, cüzamlıyı iyileştirmesi, ölüyü diriltmesi..), hastalara merhamet ve şefkat göstermesi, havarilerinden hastaları tedavi etmelerini istemesi.. dini inanca dayalı tıp anlayışını ortaya çıkarmıştır. İnsanlar, ruhlarını kurtarmak için bedenlerini ihmal etmeleri gerektiğine inanmış; yıkanmaktan, genel temizlik kurallarını uygulamaktan çekinmişlerdir.

Şifayı Tanrı'nın mucizelere bağlamak yerine tabii sebeplerle açıklamak en büyük günahlardan biri sayıldığından, tedavi için mucizelere sığınılmış, kiliselerde yatılmış, dua edilmiş, şifa verici azizlerin mezarları ziyaret edilmiş ve eşyasına dokunulmuştur. Bu azizlerden Sebastian'a veba, Rocus'a frengi, Job'a (Yunus) cüzam, Lucie'ye göz, Artemis'e cinsel organ hastalıkları için başvurulmuştur. Hastalara yardım etmek dini görev halini aldığından *kilise hekimliği* diye bir kurum ortaya çıkmıştır. Hıristiyan azizlerinin mezarlarından ve eşyasından şifa beklentisi putperest dönemin fetişizminden başka birşey değildir. Bu tedavi yollarından bir kısmı, antik dönem Asklepios inancının Hıristiyan kılıfı içinde devam etmesidir. Asklepionlardaki uyku odaları yerini kiliselere, Asklepios da Hz. İsa'ya ve azizlere bırakmıştır. Asklepios kültündeki dualar ve hasta organ örneklerinin Tanrı'ya adanması aynen kullanılmaya devam etmiştir.

Kendilerinden şifa beklenen azizlerden
St. Sebastian ve St. Rocus

Ortaçağda *kralların gazabı* olarak isimlendirilen *sıraca (scrofilosis)*[26] hastalığının kralların elini sürmesiyle geçeceğine inanıldığından, kral, yılın belli günlerinde, bir altın karşılığında elini hastaların başından çenesine ve bir kulağından diğerine gezdirmiş (haç işareti), bir taraftan da *"kral sana dokundu, Tanrı seni iyileştirecektir"* demiştir. Fransa kralı Charle'ın 1662-82 yılları arasında 92 000 sıracalı hastaya elini sürdüğü rivayet edilmektedir.

Avrupa'da Barbar akınlarıyla şiddetin hüküm sürdüğü bu devirde, kargaşa ortamından kaçan düşünce ve bilim adamları, Aziz Benedictus'un Güney İtalya'da, Latium'da kurduğu Monte Cassino manastırı [529] ile başlayan ve sayıları kısa zamanda artan manastırlara sığınarak ömürlerini ibadetle geçirmiş; içinde Hippokrates ve Galenus'un eserlerinin de bulunduğu antik çağ kitaplarını çoğaltarak kaybolmaktan kurtarmışlardır. Manastırlardaki bazı rahipler, kilisenin izin verdiği ölçüde, hekimlik görevini de üstlenerek Hippokrates, Galenus tıbbının reçetelerini uygulamaya çalışmışlardır.

Monte Cassino manastırı

Manastırda kitap çoğaltan rahip

[26] Deride ve daha çok boyunda görülen, lenf düğümlerinin şişmesiyle seyreden tüberküloz türü.

Manastırlarda tedaviden ziyade bakım yapılmış; dua etmek, azizlerden yardım dilemek, muska takmak, basit tıbbi bitkileri kullanmak gibi metotlara başvurulmuştur. Doğrudan tıbbi metotlara başvurmak uygun görülmemiştir. Nante Sinodu (Rahipler Meclisi), hastanın kutsanıp günah çıkarttıktan sonra muayene edilmesine izin vermiş [895]; bu anlayış Papa Innocentius tarafından Lateran Konsilinde dini emir haline getirilmiştir [1215].

Manastır bahçelerinde tıbbi bitki yetiştirilmiş, bu bitkiler aziz ve azizelere dua edilerek toplanmıştır. Kadın manastırlarından birinin rahibesi olan Bingenli Hildegarde, *hatmi*, *karahindiba*, *kediotu*, *kekik*, *öksürükotu*, *pelinotu*, *haşhaş* gibi tıbbi bitkilerden bahseden halk tıbbına ait kitabını manastırda yazmıştır. Bitkilerin şifasına inanmak bazı din adamlarınca Tanrı'ya güvensizliğin belirtisi olarak görülmüştür. Tatia şöyle demiştir: *"İlahi kudret yerine, neden köpekler gibi otlar, geyikler gibi yılan, domuzlar gibi ıstakoz, aslanlar gibi maymunla tedavi olmayı tercih ediyorsun? Bunlar, budala ve zayıfları kandırarak, insanı Tanrı'dan yüz çevirtmek isteyen şeytanlarla, kötü ruhların ortaya attıkları yollardır."*

Kilise, manastırlarda ilkel şartlarda hastalara yardımcı olmaya çalışan rahiplere, duayla geçirilmesi gereken zamanı hastalara ayırarak israf ettikleri gerekçesiyle iyi gözle bakmamıştır. Hatta, 1163'te Papa III. Alexander'in, kilise mensuplarına tıp tahsilini, Hıristiyanlara da Müslüman ve Yahudi hekimlere muayene olmayı yasaklaması birçok dini meclis tarafından onaylanmıştır. Buna rağmen, XVIII. yüzyılda taşra hekimleri ortaya çıkana kadar, rahip-hekimler gözden uzak yörelerde çalışmalarına devam etmiştir.

Gerçek hekimler ise kilisenin onayıyla, İncil ile Galenus'un tıp anlayışını sentezleyerek mesleklerini yürütmüş; aksi takdirde sihirbazlıkla suçlanıp ağır cezalara çarptırılmışlardır. Kilise hekimlerin çoğuna dinsiz gözüyle bakmıştır. Bu sebeple toplumda, *"ubi sunt tres medici, ibi sunt duo athei" (üç hekimin bulunduğu yerde iki ateist vardır)* düşüncesi hâkim olmuştur. XIII. yüzyılda kilise, *"ecclesia abhored ad sanguine" (kilise kandan nefret eder)* gerekçesiyle rahiplere cerrahi operasyonları yasaklamıştır.

Hekimlerin zor şartlarda görev yapmaya çalıştığı bu dönemde, tıbbı ve hekimliği teşvik edenler de olmuştur. Mesela, Karl Stadt'ın *"hasta hekime gideceğine, Tanrı'ya yalvararak onun iradesini beklemelidir"* sözüne karşılık Martin Luther şöyle demiştir: *"Acıkınca yemek yemiyor musun? Nasıl et, su, Tanrı'nın bahşettiği birer nimetse, hekimlik de öyle bir nimettir. Ondan da istifade edebilirsin!"*

Tacitus ve Sezar'ın kayıtlarına göre, Cermenlerin sabah ilk iş olarak sıcak banyo yaptıkları bilindiği halde, soyunmak ve yıkanmak, papazların utanma duygusu gerekçesiyle günah sayılmıştır. Çağın Müslüman gezgini Tartûşî, Avrupa'da gördüklerini şöyle aktarmıştır: *"Avrupa'da Hıristiyanlardan daha pis hiçbir şey göremezsiniz. Senede bir veya iki gün, oda soğuk suyla temizlenirler, yıkanırlar. Elbiselerini yıkamazlar; ancak yırtık-pırtık kullanılamaz hale geldikten sonra üzerlerinden çıkarırlar."* Batı, Haçlı seferleri sırasında İslam dünyasındaki hamamları ve temizlik anlayışını görene kadar bu durumu devam ettirmiştir.

Ortaçağ Avrupa'sındaki skolastik düşüncenin temelini, *"magister dixit" (üstat öyle dedi)* cümlesiyle sembolleştirilen, geçmişin büyük bilim adamlarının fikirlerinin kayıtsız şekilde kabul edilmesi görüşü oluşturmuştur.

Thomas d'Aquinas'ın [1226-74], Ortaçağ düşüncesinde etkili olan *"vücudun gücü onun maddi yapısına bağlı değildir; bu sebeple bedenin yapısını araştırmak yerine onu felsefi açıdan incelemek gerekir"* anlayışı temel tıp bilimlerinden anatomi ve fizyolojinin gereksiz görülmesine yolaçmış ve tıbbın gelişmesini engellemiştir.

Kısacası, karanlık dönemde bilim teoloji (dini inançlar), astroloji ve sihir egemen olmuştur. Bu dönemin tek olumlu yanı, antik dönem eserlerinin manastırlarda korunup çoğaltılarak kaybolmaktan kurtarılmasıdır.

2. UYANIŞ DÖNEMİ [XII-XV. yy]

Ortaçağda tıbbi uyanışın ilk adımı IX. yüzyılda Napoli'nin 5 km güneyindeki Salerno kasabasında kurulan Instituto Universitario di Salerno'da atılmıştır. İmparator Carolus Magnus'un (Charlemagne) veya Arap, Yahudi, Yunan, Latin kökenli 4 kişinin kurduğu rivayet edilen bu kurumda, tıp eğitimi veren ve Hippokrates'in prensiplerini benimsediği için Civitas Hippocratica adıyla anılan bir tıp okulu da bulunmaktaydı. En parlak dönemini 1096-1270 yılları arasında yaşayan bu laik okul, büyük hekimler yetiştirememesine ve tıbbi keşifler ortaya koyamamasına rağmen, Rönesans'ta meyvesini verecek uyanışın tohumlarını attığı için tıp tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Salerno Tıp Okulu daha ziyade konsültasyon konusunda başarılı olmuş, gücünü deneysel olarak test edilen sonuçlardan almıştır. Yunan-İslam tıp eğitiminin etkisinde kaldığı için, Avrupa üniversitesindeki fakülte yapısından çok Bağdat Hastahanesinin gevşek organizasyonuna yakındır.

Salerno Tıp Okulunun yayınları arasında, Gariopontus'un *Passionarium*'u, Nicoleas Praepositus'un ortaçağın kanunlaşmış bütün reçetelerini ihtiva eden ve Batı Avrupa'nın ilk kodeksi olan *Antidotarium*'u, Trotula'nın jinekoloji, obstetrik, hijyen ve diyet konularını ihtiva eden *De Mulierum Passionibus Ante et Postpartum*'u, Palermolu Roger'in cerrahiyle ilgili *Post Fabricum Mundi*'si ile yazarı ve tarihi bilinmeyen *Regimen Sanitatis Salernitanum* sayılabilir.

Salerno hukuken XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, II. Frederick zamanında tanınmışsa da, Avrupa'da kurulan üniversitelere Bologna ve Paris üniversiteleri model olmuştur.

Salerno Tıp Okulu

Ortaçağ tıp okulunda ders

Yeni Şehirlerin ve Üniversitelerin Kurulması

Avrupa'da XI-XII. yüzyıllarda yeni yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte şehir medeniyeti doğmuş, kültür ve ekonomiyi manastırlar, kırsal kesimler değil, şehir halkı oluşturmaya başlamıştır. Şehirler kısa zamanda geniş öğrenci topluluklarını kabul edebilecek duruma gelmiştir. Salerno'dan başka, Paris, Montpellier, Bologna, Padua ve Oxford üniversiteleri açılmıştır. Halk daha iyi hekimler istemiş, şehirlerde bulabilmiştir. Şehirler İslam medeniyetinin tıp kaynaklarına erişebildiğinden, ortaçağ Avrupa'sının ampirik ve spekülatif tıp sanatı yetkili bir bilim olma yolunda ilerlemiştir.

Üniversitelerdeki bağımsız ve laik hocalar kiliseye bağlı yüksekokullardan mezun olmuş; İslam tıbbından etkilenmekle birlikte, eğitimde tam olarak kullanamamışlardır. Tıp eğitimi kiliselerde, manastırlarda veya hocaların kiraladığı odalarda, hasır üstünde, bazen açık havada yapılmıştır. İdari ve servis binaları ile laboratuar yoktur. Günümüze ulaşanlar XVI. yüzyıldan kalmadır.

Yeni kurulan üniversitelerin tıp okullarından mezun olan veya bu okulların hocaları arasında bulunan ve tıp tarihinde iz bırakan isimlerden bazıları şunlardır: Albertus Magnus [1192-1280], Ugo Borgognoni de Lucca, Theodoric de Lucca [1205], Roger Bacon [1214-94], Arnold de Villanova [1235-1312], Raymond de Lulle [1235-1315], Henri de Mondeville [1260-1320], Mondino de Luzzi [1270-1326] Guy de Chauliaque [1300-68].

Mondino'nun 1316'da yayınladığı *Anatomia*, insan kadavrası üzerinde disseksiyona dayalı ilk anatomi kitabıdır. Ülkesinde olduğu kadar Fransa ve Almanya'da da ilgi uyandırmıştır.

Kralların Tıbbı Koruması

Charlemagne'nın büyük veziri Alcuin'in etkisiyle hekimlik tahsili bir dereceye kadar dini sistem dışına çıkmışsa da, Avrupa'da tıp daha ziyade, Norman idaresi altındaki İtalyan topraklarında, II. Roger ve II. Friederich'in gayretiyle gelişmeye başlamıştır.

II. Roger, 250 yıl Sicilya adasında egemen olan İslam kültüründen etkilenerek, hekimlerin sınava tabi tutulmaları yönünde bir kanun çıkarmıştır [1140]. II. Friederich ise Arapların Sicilya'ya getirdiği hekimlik ve eczacılığı *Constitutiones*

Medicinales kanunuyla resmileştirmiştir. Çağdaşlarınca *stupor mundi (dünya harikası)* olarak vasıflandırılan, Arapça dahil 4-5 dil bilen, bilim adamı seviyesinde felsefe, matematik ve tıp bilgisine sahip olan Sicilya kralı [1197-1250] ve Germen imparatoru [1220-50] II. Friederich döneminde [1194-1250] tıp ve hukuk canlılık kazanmıştır. Halkın zarara uğramasını önlemek amacıyla yayınladığı emirnamede, hekim olacakların, 3 yıllık mantık ve 5 yıllık tıp eğitiminden sonra, halk önünde yapılacak imtihanı geçip Salerno hocalarının tasdikiyle tecrübeli bir hekimin yanında bir yıl staj *(visitare praticam)* yaptıktan sonra yemin ederek mesleğe başlayabileceği şartını getirmiştir. Bu emirnamede hekimin günde kaç hasta bakabileceği, alacağı ücret, hekim-eczacı ilişkilerine ait hükümler de belirtilmiştir. Eczahaneler ve ilaç yapımı da devletin kontrolü altında tutulmuştur.

II. Friederich hekimlerin iyi yetişmesi için disseksiyona izin vermişse de, dersler Galenus anatomisine ait kitapların eksik ve yanlış bilgilerine göre anlatıldığı için bunun anatomiye pek fayda sağladığı söylenemez. Vesalius'a [1515-64] gelene kadar, anatomi alanında önemli bir yenilik ortaya konamamıştır.

İslami Tıp Kitaplarının Tercümesi

Ortaçağ bilim dünyasının merkezinde yeralan İslam tıp eserleri ve kurumları, Haçlı seferleri, Sicilya ve İspanya (Endülüs) yoluyla Avrupa'da tanınmış; İslam eserleri XI. yüzyıldan itibaren tercüme edilmeye başlanmıştır.

Tebriz, XIII-XIV. yüzyıllarda İslam dünyasından Avrupa'ya bilim ve teknoloji ihraç eden merkezlerden biri olmuştur. XIV. yüzyılın başlarında Tebriz'deki uluslararası üniversitede okuyan çok sayıda Bizanslı öğrenci aracılığıyla İstanbul'a ulaşan İslam bilimlerine ait kitap ve teknolojiler, İtalya'ya ve Orta Avrupa'ya ulaştırılmıştır. (İslam astronomlarının gezegenlerle ilgili en yeni teorilerini ihtiva eden kitapların Yunanca tercümelerinin bu yolla Kopernik'e ulaştığı 50 yıl önce ispatlanmıştır.)

1125-1280 yılları arasında yoğunluk kazanan tercüme işinde bilhassa Afrikalı Konstantin ile Cremonalı Gerhard büyük çaba harcamıştır.

Afrikalı Konstantin (Constantinus Africanus) [1010-87] Tunuslu olup İslam ülkelerini ilaç satıcısı olarak uzun yıllar dolaşmış ve bu arada birçok kitap edinmiştir. 40 yaşında Sicilya'ya göçmüş, 25 kadar tıp kitabını Arapça'dan Latince'ye tercüme etmiştir. Hayatının sonlarına doğru Monte Cassino manastırında inzivaya

çekilmiş, 1087'de ölmüştür. Tercümelerinde metinleri yer yer kısaltmış, anlayamadığı Arapça tıbbi terimleri Latince telaffuzuyla vermiş, eserleri kendine veya Antik Yunan hekimlerine mâl etmiştir. Salerno Tıp Okulunun asıl kurucusu olarak kabul edilmiştir. Latince'ye tercüme ettiği tıp kitaplarından bazıları şunlardır:

Yazar	**Kitap**	**Latince tercümesi**
Ali ibn Abbâs	*Kâmilu's-sınâati't-tıbbiye / el-Melikî*	*Liber Regius / Realis*
Ali ibn Abbâs	*el-Melikî'nin cerrahi bölümü*	*Liber Pantegni / Pantechne*
Huneyn b. İshâk	*Aşru Makâlâtin fi'l-Ayn*	*Liber Oculus*
Huneyn b. İshâk	*el-Medhal fi't-Tıbb* (Galenus'tan tercüme)	*Techni Galeni*
Huneyn b. İshâk	*el-Fusûl* (*Hippokrates Aforizmaları*'nın tercümesi)	*De Omnibus quae in Externa cute Nascuntur*
er-Râzî	*Kitâbu'l-Tağârib*	*Liber Experimentorum Rasis*
İshak b. Süleyman el- İsrailî	*el-Hameyyât ve el-Bevl*	*Liber Pantegni Isaac Israelite*

Tercümelerinden 8'i 1515'te *Opera Isaac* adıyla, tamamı 1536-39 yılları arasında 2 cilt halinde *Constantini Africani Opera, Conquisita Undique Magno Studio* adıyla yayımlanmıştır.

Endülüs'te Arapça tahsili gören ve tercüme yapan isimlerin en büyüğü olan Cremonalı Gerhard (Gerardus Cremonensis) [1114-87], aralarında Râzî'nin *Hâvî*'si, İbn Sînâ'nın *Kânûn*'u, Zehrâvî'nin *Tasrîf*'i gibi tıbbi eserler olmak üzere, Yunan ve Müslüman bilim adamlarına ait 92 kitap tercüme etmiş, Arapça kaynaklara dayanarak tıbbi eserler yazmıştır. Kitaplardaki tıp terimlerine Latince karşılıklar uydurmak yerine Arapça'sını kullanmayı tercih etmiş, günümüz Batı tıbbında kullanılan yüzlerce Arapça kökenli terimin yerleşmesine yolaçmıştır.[27] Bu tercümelerle Avrupa, Ebûbekir er-Râzî, Ali bin Abbâs, İbn Sînâ, Zehrâvî, İbn Rüşd gibi büyük İslam hekimlerini ve eserlerini tanımıştır. Ortaçağ Avrupa'sın-

[27] Batı dillerine geçen tıbbi terimler arasında şunlar sayılabilir: *alambik, alchemie/chemie, aldehyt, alizarin, alkohol, amalgam, antimon, balsam, benzin, borax, café, calium, droge, drogerie, elixir, henna, julep, kampher, koton, miyrrhe, natrium, saccharin, safran, sandalholz, sirup, soda, tamarinde, vena sephalica, vena saphena, vena, salvetalla, zuker.*

da kitaplarda kaynakları anma kavramı olmadığından, Arapça'dan tercüme edilen birçok eserin yazarı olarak mütercimler kabul edilmiştir.

Müslüman hekimlerin eserlerinden Latince'ye tercüme edilenlerden bazıları şunlardır:

• *Liber Galenus de Comlexionibus tr III*
• *Liber Galenus de Malicia Diverse*
• *Liber Galenus de Cimplici Medicina*
• *Liber Galenus de Creticis Diebus*
• *Liber Galenus de Crisix Liber Galenus de Expositione Libri Ypocratis in Pronosticatione*
• *Liber Veritas Ypocratis*
• *İber Albubatri Rasis Qui Dicitur Almansorius*
• *Liber Divisionum Continens*
• *Liber Abubecri Rasi Introductorius in Medicina Parvus*
• *Pars Libri Abenguefiti Medicinarum Simplicum et Ciborum*
• *Brevarius Serapionis Iohannis*
• *Liber Azaragui de Cirugia (Abulcasis)*
• *Canon Aviceni*
• *Tegni Galieni cum Expositone Ali ab Radohan*

Armengondus Blasii, Arnold de Villanova, Andreas Alpagus gibi Hıristiyan; Ferec b. Sâlim, Moses ben Samuel ibn Tibbon, Tortosalı Shem-Tob ben İsaac gibi Yahudiler de İslam eserlerinin Latince'ye tercümesi üzerinde çalışmıştır.[28]

Avrupa'nın İslam ve Yunan tıp klasiklerini tercüme etme isteğinin temelinde, XIII. yüzyılda halkın ve entelektüellerin şüphe içinde kıvranmaları yatar. Bu şüphe, entelektüel öğrenme merakına, yasak soruları gündeme getirme isteğine, doğruyu bulma yolunda her kaynağa başvurma cesaretine yolaçmıştır. Felsefe, tıp ve diğer bilim alanlarına olan ilginin, Müslüman ve Yunan kültüründen öğrenme isteğinin temelinde de bu şüphe yatmaktadır. Ortaçağın ikinci yarısında, öğrenme merakının sonucu olan tercümeler sayesinde Avrupa'da tıp uyanmağa başlamış, dini inanç biricik ilgi odağı olmaktan çıkmıştır.

[28] Geniş bilgi için bk.: Hilmi Ziyâ Ülken. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul 1935, s. 265-97; Bekir Karlığa. *İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004, s. 243-70, 275-93.

Başlangıçta eleştirilmeden kullanılan İslam tıp kitaplarındaki bilgilere dayanan durgun ve sabit tıp anlayışı, uyanış döneminde kilisenin tıp sanatı üzerindeki etkisini kaybetmeye başlamasıyla yavaş yavaş değişmiştir. Bologna ve Padua Tıp Okulu hocaları orijinal vaka anamnezlerini yayınlamaya başlamışlardır. Harvey ve Vesalius gibi bilim adamlarının yetiştiği Padua Üniversitesinde anatomi ve fizyoloji çalışmaları önem kazanmış, kısa zamanda ilerlemeler kaydedilmiştir.

Teşhis amacıyla kan, tükürük ve idrar renk, yoğunluk, tortu ve koku bakımından gözlenmiştir. Mesela, idrarın üst tabakasının bulanık olduğunda baş hastalıklarından şüphelenilmiştir. *Humoral Patoloji Teorisi* geçerliliğini koruduğundan, kan alma, idrar arttırıcı ilaçlar verme, kusturma gibi tedavi metotları kullanılmıştır. Tedavide uygun gün ve saati belirlerlemek için astrolojiye başvurulmuştur.

Hasta başında idrar muayenesi

Haçlı seferleri sırasında İslam dünyasındaki hastahaneleri tanıyan Avrupalılar 1200'den itibaren Avrupa'daki ilk hastahanelerin kurulmasını sağlamışlardır. Kilise ve belediyeler büyük kasabaların çoğunda hastahane yapımını maddi olarak desteklemiştir. Ayrıca birçok kasaba kendi sınırları içindeki tıp hizmetlerini denetlemek için ayrıntılı düzenlemeler hazırlamıştır. Ancak, bu dönem hastahaneleri -manastırlar gibi- tedavi ve eğitim kurumu olmaktan ziyade, ölümü bekleyen kişilerin barınağı durumundaydı. Avrupa'da nöbetçi hekimi olan ve klinik eğitim veren hastahaneler XVI. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlamıştır.

Ortaçağ tıbbına en çarpıcı katkılar, XIII. yüzyıldan başlayarak bitkilerin tedavideki etkileri yanında ayrıntılı gözlemleri de ihtiva eden resimli kitaplarla olmuştur. Başlangıçta el yazmaları olarak kullanılan bu eserler matbaanın icadıyla baskıyla da çoğaltılmıştır.

Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele

Ortaçağ Avrupa'sında hayat şartlarındaki olumsuzluklar sebebiyle salgın hastalıklardan ölüm oranı artmış, özellikle yoksul kesimin ömrü kısalmış, nüfus azalmış, ekonomi olumsuz yönde etkilenmiştir. Bazı bölgelerde yaş ortalaması 30'u geçememiştir. Düşükler ve bebek ölümleri ciddi boyutlara varmıştır.

1347'de Mısır'da başlayan veba *(kara ölüm/black death/peste noir)* salgını gemiler vasıtasıyla Akdeniz limanlarından Avrupa'ya yayılmış, kitle ölümleri sonucunda köyler ve şehirler haritadan silinmiş ve 10 yılda 60 milyon insan (Avrupa'nın üçte biri) ölmüş, 75 milyon insan hastalıktan etkilenmiştir. Bu felaketler sonucunda, veba, frengi, cüzam gibi hastalıkların bulaşıcı olduğu anlaşılmış, 1377'de Adriyatik kıyısındaki Raguza limanından başlamak üzere, doğu ülkelerinden gelen gemiler 20-40 gün arasında açıkta bekletilmeye başlamış *(karantina)*, cüzamlı hastalar şehir dışında birarada yaşamaya mecbur bırakılmıştır. Bu tedbirlerle Avrupa'daki cüzam salgını kısa zamanda ortadan kalkmış, bulaşıcı hastalık girişi önlenmiştir.

***

Ortaçağda 1200-1500 yılları arası, tıbbın daha sonra yeşerecek tohumlarının atıldığı dönemdir. 1500 ve sonrası ise *erken modern dönem* olarak adlandırılır ki, tıpta yüzyıllarca sürecek devrimci atılımların ve metotların başlangıcıdır.

Ortaçağ Avrupa'sındaki tıp yazarları, İslam bilim adamlarının takipçisi oldukları halde onların seviyesinden uzaktılar. Avrupa'da bilimde yaratıcılık XVI yüzyılda başlamış, XVII. yüzyılda İslam dünyasını geçmiştir.

RÖNESANS'TAN XVIII. YÜZYILA KADAR AVRUPA'DA TIBBİ GELİŞMELER

Ortaçağın sonunda, deniz yollarının bulunmasıyla okyanuslarda kazanılan üstünlük, yeni keşfedilen Amerika kıtasından bol miktarda altın-gümüş girişiyle para ekonomisinin başlaması, Amerika'nın tarım ürünlerinin yayılışı, matbaanın icadı, barutun yaygın şekilde kullanılmasıyla, XIV-XVI. yüzyıllar arasında Avrupa'da *Rönesans* adı verilen yeni bir hayat görüşü ve tarzı ortaya çıkmıştır.

Gerçekte Rönesans, Antik Yunan ve Roma klasiklerinin tercümesinden ziyade, yüzyıllardır Avrupa'yı baskı altına tutan kiliseye karşı entelektüellerin direnişinden filizlenmiştir. Bu dönemde, *"halk için kilise dışında kurtuluş yoktur"* (*extra ecclessiam nulla salus)* anlayışı önemini yitirmiş, devlet kilisenin etkisinden kurtulmuş, din ise gerçek yeri olan vicdanlara yerleşmiştir. Orta sınıfın girişimciliğiyle ekonomi canlanmış, kilisenin maddi gücü sarsılmış, derebeylerinin dayanakları ortadan kalktığından ulus devletler ortaya çıkmıştır.

Rönesans'ın temsil ettiği ruhun temel özelliği, insanın doğmalar karşısında bağımsızlığını kazanması, kısacası dünyayı ve insanı keşfetmesidir. Hayatın pekçok alanında olduğu gibi, modern bilimin de başlangıcının Rönesans olduğu kabul edilse de, bunun gerçeği ifade ettiğini söylemek zordur. Çünkü Rönesans, antik düşünce ve sanatın kaynaklarına dönüştür. Oysa bilimin yüzü geriye değil, ileriye dönük olup deneyle amacına ulaşmaya çalışır. Dolayısıyla Rönesans, dini bağnazlığı yokettiği ölçüde bilimin gelişmesine faydalı olmuştur.

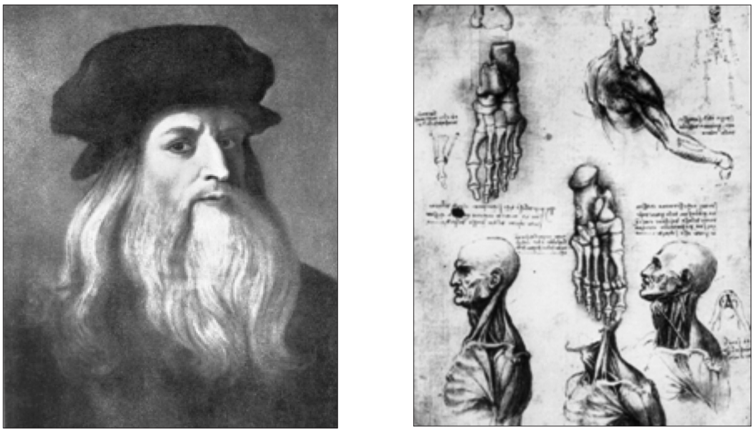
İtalya'da 1350'lerde başlayan Rönesans, daha sonra diğer Avrupa ülkelerine yayılmış ve XVI. yüzyıl başında doruğa ulaşmıştır. Avrupa'nın bilimde uyanışının iki aşaması vardır. *XI. Yüzyıl Rönesansı* olarak adlandırılan birinci dönem, XI. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp XIII. yüzyılda doruğa çıkmıştır. İslam kaynaklarından faydalanarak antik dönem bilim ve düşüncesiyle ilişki kurma devresidir. Mevcut bilgiyi alma ve hazmetme çabasıyla karakterizedir. İkinci dönem ise XVII. yüzyılda büyük bir atılımla ortaya çıkmıştır. Tabiata gerçek, yeni ve yaratıcı bir yaklaşımı temsil eder.

Rönesans düşüncesi, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda, özellikle bilim ve felsefede tabiata ait yeni ve güvenilir bilgiler üretmeyi ve bu bilgilerin matbaa

imkânlarıyla kısa zamanda geniş halk kitlelerine ulaşmasını sağladığından, Batı büyük gelişme göstererek XVIII. yüzyıl bilimsel devrimini gerçekleştirmiştir.

XVI. yüzyılda bilimin başarısı, insanların tabiata Aristoteles'in gözünden bakmak yerine kendi gözleriyle bakmayı becerebilmeleri olmuştur. Bilimsel çalışmalar, vakaları gözlemleme, tarif etme ve sınıflandırmadan ibarettir. Bunlar büyük teoriler gibi hayal gücünü harekete geçirmemişse de önemli çalışmalardır.

Rönesans'la birlikte tıp adamları, felsefi tartışmaları bırakıp ampirik deneme-yanılma metodunu bilimsel bilgi üretim metoduna dönüştürmeye çalışmışlardır. Leonardo da Vinci'nin insanları ve nesneleri titiz biçimde gözleyip resimlemesi, Machiavelli'nin politika konusundaki çözümleri, Copernicus'un astronomik çalışmaları.. toplumun rasyonelliğe güvenmesini sağlamıştır.

Leonardo da Vinci ve anatomi çizimlerinden biri

Bilimin yeniden doğmasına yolaçan gelişmelere bazı entelektüel ve teknik koşullar da eklenmiştir. Dönemin en belirgin iki özelliği, serbest düşünme ve düşündüğünü ifade etme imkânı ile antik dünyanın bilim ve düşünce eserlerine duyulan ilgidir. Daha önce el yazması kitapların çok sayıda üretilmesi mümkün olmadığından okuma ancak büyük kütüphanelerde sağlanabilirken, matbaanın icadı ve kağıdın kullanılmaya başlamasıyla ucuz kitap temin etme ve okuma imkânı doğmuş, evlerde bile küçük kitaplıklar oluşmuştur.

Bu dönemde, sayıları az fakat toplumda etkili bazı ilahiyatçılar -Galileo, Bruno olaylarındaki gibi- bilimsel çalışmaları engellemek istemişlerse de başarılı ola-

mamışlardır.1650'lerden sonra bilimsel araştırmalar saygınlık kazanmaya başlamıştır. Avrupa'da Rönesans'la başlayan bilgelikten bilgiye geçiş dönemi, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Lavoisier'nin çalışmalarıyla son bulmuştur.

Tıpta deney, pratik uygulama ve teorik öğretimin üstün olmaya başladığı bu dönemde tıbbi açıdan büyük yenilikler ortaya konduğu söylenemez. Bunun sebebi, Rönesans başlangıcında Galenus'un bazı tıbbi teorilerinin ve İslam medeniyetinden alınan bilgilerin irdelenmeden devam ettirilmesidir.

Avrupa'da İslam medeniyetinden örnek alınarak açılan ilk hastahaneler -birkaçı hariç- istenileni verememiştir. 1510'da Floransa'daki hastahanelerden birini gören Luther, hastahanenin temizliğini, yoksul hastalarla ilgilenen gönüllü rahibelerin davranışlarını övgüyle anlatmıştır. İtalya'nın gururu olan bu kurumlar ne yazık ki Avrupa'nın diğer yerlerinde görülmemiştir. Bu hastahaneleri örnek alarak kurulan benzeri kuruluşlar ise cahil ve kötü kalpli kişilerin elinde çok kötü yönetilmiştir. Mesela, Paris'teki Hotel-Dieu Hastahanesi hakkında anlatılan hikâyeler tüyler ürperticidir.

Bilim alanında yükselişi serbest düşünceli şahsiyetler sağlamıştır. Sayıları az olan bu insanlar Galenus'un anatomisini reddetmiş, dönemin patoloji anlayışına bağlı kalmadan, Hippokrates'in ve İslam hekimlerinin hasta muayenesine verdikleri önemi esas alıp tabiatı tenkit süzgecinden geçirerek incelemişlerdir.

Rönesans devrinde birçok hekim modern tıp alanında önemli çalışmalar yapmış, fakat devrim olarak nitelendirilebilecek çalışmalarından dolayı bazı isimler ön plana çıkmıştır. Rönesans'ta dini etkiden arınmış (laik) tıbbın ilk adımı, Andreas Vesalius gibi olağanüstü bir zekânın anatomi çalışmalarıyla atılmıştır.

Andreas Vesalius [1514-64]

Brüksel'de Flaman asıllı hekim ailesinin oğlu olarak doğan Vesalius, Louven Üniversitesinde gördüğü tıp tahsilinden sonra bir süre Paris ve Motpellier Tıp Okullarında bilgisini ilerletmiş ve eğitimini İtalya'da Padua Tıp Fakültesinde tamamlayarak buraya öğretim üyesi olarak atanmıştır.

1538'de Galenus'un bilgilerine göre hazırladığı ilk anatomi kitabı *Tabulae Anatomicae Sex*'i *(Altı Anatomi Levhası)* yayınlamışsa da, bir süre sonra Galenus'un verdiği anatomi bilgilerinin hayvanlara ait olduğunu tespit etmesiyle, kendi

gözlemlerine göre yeni bir anatomi kitabı yazmaya karar vermiştir. Padua ceza yargıcının kendisi için temin ettiği bol miktarda ceset üzerinde yaptığı anatomik çalışmalara dayanan, resimlerini ressam arkadaşı Calcar'ın çizdiği, 300'den fazla resim ihtiva eden 663 sayfalık *De Humani Corporis Fabrica, Libri Septem (İnsan Vücudunun Yapısı Üzerine Yedi Kitap)* adlı eserini 1543'te yayınlamış ve anatomide çığır açmıştır.[29]

Vesalius'un yazdıkları kilisenin doğrularıyla ters düşmüştür. Mesela, kilise öğretisine göre Havva Adem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı için erkeklerin kaburga kemiklerinden biri eksiktir. Eserinde bu tip inançların yanlış olduğunu gösteren Vesalius dini baskı altında kalmış, İmparator Charles Quint tarafından, İspanya'daki oğlu II. Philippe'in yanına gönderilmiştir. Burada canlı insanlar üzerinde anatomik çalışmalar yapmakla suçlanmış ve İnkisizyon mahkemesi tarafından ölüme mahkum edilmiş, kralın cezasını affettirmek için yolladığı Kudüs'ten dönerken deniz kazasında ölmüştür.

Vesalius, insan anatomisini Galenus'un yanlış bilgilerinden kurtarıp disseksiyon masalarına götüren, böylece modern tıbbın temeline ilk taşı koyan kişidir. Sonraki 250 yıllık sürede pek çok anatomist onun yolundan giderek insan organizmasında bilinmeyen, öğrenilmeyen hiçbir yer bırakmamışlardır.

Andreas Vesalius
ve
De Humani Corporis Fabrica, Libri Septem adlı eseri

[29] Galenus'un 200'den fazla hatasınıdüzelten bu eser, gördüğü ilgi üzerine 1782'ye kadar 25'ten fazla baskı yapmıştır.

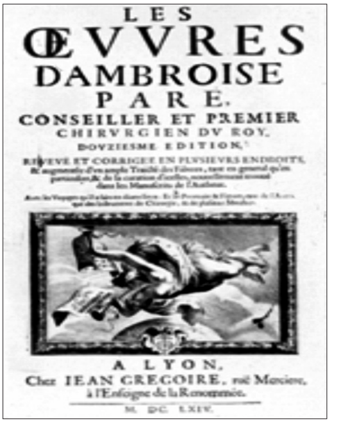
Ambroise Paré [1517-90]

Paré, baba mesleği olan berber-cerrahlığı Paris'te Hôtel-Dieu'de uygulamalı anatomi derslerini takip ederek geliştirmiştir. Cerrrahinin bilim olarak kabul edilmediği bir dönemde, ameliyatları berberlerin uyguladığı basit teknikler olmaktan çıkarıp tıp dalı durumuna getiren öncü bir şahsiyettir.

1536'da cerrah olarak orduya katılmış, 1559'da Paris'e döndüğünde savaşlarda edindiği tecrübelerini aktardığı *La Méthode de Traicter les Playes Faites per les Arquebubeb et les Autres Bastons à Feu (Tüfek ve Diğer Ateşli Silahlarla Açılmış Yaraları Tedavi Yöntemi)* adlı eserini yayınlanmıştır. Bu eser sayesinde saray cerrahlığına getirilmiş ve ölümüne kadar dört krala hizmet etmiştir.

Cerrahiye dikişi yeniden sokmuş, birçok ameliyat tekniği tarif etmiş, yeni ameliyat aletleri kullanmış, obstetrikte podalik versiyonu uygulamış, ölüm sebebini anlamak için ilk otopsiyi yapmış, ampütasyonlarda dağlama yerine damarın bağlanmasının daha doğru olduğunu göstermiş, kangrene olan dokunun sağlam kısımdan itibaren kesilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ateşli silah yaralanmalarında, barutun zehirleyici etkisini gidermek için, -o güne kadar yapıldığı gibi- yaraların kaynar suyla yıkanıp kızgın demirle dağlanması yerine yumurta sarısı-gülyağı-terebentin karışımı merhemle tedavi edilmesini; kasık fıtıklarında hastanın iğdiş edilmesi yerine ameliyatı veya kasık bağı kullanılmasını tavsiye etmiştir.

Ambroise Parè ve eserlerinden biri

Bir eserinin önsözünde geçen ve her zaman geçerli olan şu satırlar kişiliğinin büyüklüğünü açıkça göstermektedir:

"İnsan yalnız kendi şahsi menfaatleri için dünyaya gelmiş değildir. Tabiat ona diğer insanları sevmek için bir içgüdü vermiştir. Bu sevgi onu başkalarına yardıma sevkeder. Bundan yazılı olmadığı halde kalbimize kazınmış şu prensip çıkmıştır: Başkalarına karşı olan hareket tarzın, onların sana yapmalarını istediğin şekilde olsun. Bu kanuna karşı hareket etmeyenler insan değil hayvandır."
"Deneyim olmadıkça, yalnız bilgi, cerraha kendine güveni vermez."
"Deneye dayanmayan bilim, bilim değildir."
"Belirtiler kötü sonuç gösterse de, hastaya daima ümit vermek gerekir."
En çok sevdiği ve kullandığı cümle şudur:
"Yarasını ben sardım, şifasını Tanrı verdi."("Je le pansait, Dieu le guairit.")

Paracelsus [1493-1541]

İsviçreli bir hekimin oğlu olan Paracelsus[30], tahsilini babasının ders verdiği madencilik okulunda tamamlamış, dönemin ünlü hocalarından ders almış, Avrupa'nın çeşitli üniversitelerinde okumuş, üniversitelerin birşey öğretmediği düşüncesiyle bilgilerini kendi çalışmalarıyla geliştirmiş ve ilerletmiştir.

10 yıl gezgin hekim olarak dolaştıktan sonra, dönemin önemli kişilerinden yayımcı Johannes Froben'i ölümcül durumdan kurtarması ve hümanist yazar Erasmus'u [1469-1536] sağlığına kavuşturmasıyla şöhret kazanmış, 1527'de Basel'de teklif edilen belediye hekimliği ile öğretim üyeliğini kabul etmiştir.

O dönemde devrim sayılacak bir anlayışla, derslerini Latince yerine anadili Almanca vermiştir. İlk dersinde, Hippokrates, Galenus, İbn Sînâ gibi tıp büyüklerinin eserlerini "*eskinin ölümü, yeninin doğuşu*" diye bağırarak yaktığı ve "*böylece bunların içindeki, insanları yanlış yola yönelten düşünceler yokolacaktır; gerçek olanlarsa zaten yokedilemezler*" dediği rivayet edilir.

Ona göre tıbbın 4 dayanağı vardır: Tabiat olaylarını anlamamızı sağlayan *felsefe*; yıldızların hayatımızı etkilemesinden dolayı *astronomi*; canlıların, kimyasal maddelerden oluşan tabiatın bir parçası olması sebebiyle *alşimi (simya)*; iyileştirmenin manevi yönü olan tanrı inancının insana kazandırdığı *erdem*.

[30] Asıl adı Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim olup "*Celsus'u aşan*", "*Celsus yanısıra giden*" anlamına gelen veya Hohenheim'in Latince karşılığı olan Paracelsus adı verilmiştir.

Tabiatın (makrokosmos) bir parçası olarak gördüğü insanın (mikrokosmos) *su*, *toprak*, *hava* ve *ateş* elementlerinden oluştuğunu; bütün cisimlerin temel taşı olan bu elementlerin, *tuz (yanmaz, bağlılık özelliğine sahip olup bedeni temsil eder)*, *civa (uçucu özelliğe sahip olup* ruhu temsil eder) ve *kükürt (yanıcı özelliğe sahip olup cevheri/canı temsil eder)* olmak üzere 3 şekilde *(materia prima, tria prima)* bulunduğunu savunmuştur. Bu ilkeden hareketle, belli bir kimyasal yapıya sahip olan canlılarda bu 3 madde arasında dengesizlik olduğunda hastalıkların ortaya çıktığını, iyileşmeyi sağlayabilmek için vücuttaki kimyasal madde dengesinin düzeltilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Tedavide, tabiatta bulunan *civa*, *kükürt*, *arsenik*, *bakır sülfat*, *antimon* gibi mineralleri kullanmıştır; tıp tarihinde bu anlayışa *iyatrokimya/iatrochemie/iatrochemistry (kimyanın tıpta kullanılması)* adı verilir. Verilecek maddenin, gizli etkilerini gerçekleştirebilmesi için çok kesin dozlarda hazırlanması gerektiğini savunmuştur.

Anatomik çalışmaların ancak yaşayan bir beden üzerinde yapıldığında değer taşıyabileceğini savunarak disseksiyona karşı çıkmış; gerçeklerin deneye dayanan araştırmalarla bulunabileceğini savunmuştur.

Frenginin *civa* ile tedavi edilebileceğini göstermiş, bu buluş daha sonra Salvarsan'ın keşfine yardımcı olmuştur. Madenci hastalığı olan silikozis'in maden buharının solunmasından kaynaklandığını, guatr'ın minerallerle bağlantılı olduğunu tespit etmiştir.

Tüp bebek fikrinin ilk savunucularındandır: *"İnsanoğlu doğal ebeveyne sahip olmadan doğabilir. Bu demektir ki, özel bilgilere sahip bir alşimistin marifeti aracılığıyla, böylesi yaratıklar dişi organizmada geliştirilmeden ve doğmadan ortaya çıkabilirler."* Bunu *"bir cam tüp içinde"* formülüyle ifade etmiştir.

Devrimci tıp anlayışına sahip olmasına mukabil, *Sinyatür Teorisi*'ne ve gizli bilimlere de inanmıştır. Kendi devrinde tıbbı etkilememiş, fikirleri ve değerleri 300 yüz yıl sonra anlaşılmıştır. Düşüncelerini üstü kapalı yazmış, mevcut sistemleri yıkmakla yetinmiştir.

Farklı kişiliğiyle dikkatleri ve şimşekleri üzerine çekmiş, yalnız kalmış, ölüm tehditleri üzerine, Bavyera prensi Palatine'nin davetini kabul ederek Salzburg'a yerleşmiştir. 1541'de burada ölmüş, Salzburg St. Sebastian kilisesi mezarlığına gömülmüştür. Mezar taşında, *"vitam cum morte mutavit" (hayatı ölümle takas etti)* yazılıdır. Özlü sözlerinden bazıları şöyledir:

"Herşey zehirdir, zehirsiz hiçbir şey yoktur; ancak belirli dozda o şey zehirsiz olur."
"Hekimlik Tanrı vergisidir ve kalpte yeşerir, temeli meslek aşkıdır."
"Sevgi olmayan yerde sanat da yoktur."

Paracelsus ve eserlerinden biri

William Harvey [1578-1657]

Varlıklı bir İngiliz tüccarın oğlu olan Harvey, tıp eğitimini Cambridge ve Padua'da tamamlamış, 1602'de ülkesine döndüğünde kısa bir süre serbest çalıştıktan sonra Kraliyet Tıp Okulunda (Royal College of Physicians), anatomi ve cerrahi profesörü, Londra'nın en büyük hastahanesinde hekim olarak görev yapmış, aynı zamanda hükümdarın özel hekimliğini de üstlenmiştir.

Hatalı olmasına rağmen yaklaşık 1500 yıl kabul gören Galenus'un kan dolaşımı teorisini çürütmüştür. Vesalius'un toplardamarlardaki kapakları, Michael Servetus'un[31] küçük dolaşımını tarif etmesiyle biraz aydınlanan kan dolaşımına noktayı koymuştur. 20 yıllık araştırmaları sonucunda ortaya koyduğu teorisini, 1628'de Almanya'da yayınladığı, kısaca *De Motu Cordis* diye anılan, *Exercitatio, Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animali bus (Canlılarda kalbin ve Kanın Hareketi Üstüne Anatomik İncelemeler)* adlı 68 sayfalık küçük bir ki-

[31] İspanyol rahip Michael Servetus (Miguel Serveto) [1509-53], *Christianismi Restitutio (Hıristiyanlığın Yeniden Yapılanması)* ve *De Trinitatis Erroribus (Kutsal Üçleme Hataları Üzerine)* adlı eserleri yüzünden kiliseyle ters düşmüş, 1553'te Cenevre'de yakılmak suretiyle ölüme mahkum edilmiştir. Akciğere gelen kanın burayı beslemek için fazla olduğu farketmiş, kalbe dönmesi gerektiğini düşünmüş (küçük dolaşım) ve sağ-sol kalp arasındaki duvarda geçişi sağlayacak deliklerin olmadığını söylemiştir. Aslında küçük dolaşım, XIII. yüzyılın sonlarında, İslam hekimi İbnü'n-Nefis [1210-88] tarafından tarif edilmiştir.

tapla açıklamıştır. Büyük yankılara yolaçan bu teoriyi diğerlerinden ayıran en önemli özellik, morfolojik deneysel ve kantitatif metotlara dayanmasıdır. Kılcal damarları bilmediğinden arterlerden venlere geçişi izah edememiştir. Kılcal damarların varlığı ve atardamar-toplardamar uçlarının birleşmesi, mikroskobun da yardımıyla, 1661'de Marcello Malphighi [1628-94] tarafından bulunmuştur.

William Harvey ve *De Motu Cordis* adlı eseri

Hayvanlarda döllenme sonrasındaki ilk saatlerde embriyo gelişimini incelemiş, *De Generationa Animalium (Hayvanların Üremesi Hakkında)* [1651] adlı eserinde, *"omnia vivus ex ovo" (her canlı yumurtadan doğar)* demiştir. Aristoteles'in [384-22] 2000 yıllık *Spontaneous Génération (Kendiliğinden Üreme)* teorisine büyük darbe indiren bu keşif büyük münakaşalara yolaçtıysa da, 1673'ten sonra bütün tıp dünyası tarafından kabul edilmiştir.

Harvey'in kan dolaşımını kantitatif metotlarla tarif etmesiyle Galenus'un tıp anlayışı yıkılmış; bilimsel araştırma önyargılardan, tümdengelimci düşünceden ve otoritelerin kalıplaşmış görüşlerinden kurtulmuş, deneyin araştırmalarda tek metod olduğu bilim dünyasınca kabul edilmiştir.

Thomas Sydenham [1624-89]

Dönemin en büyük klinik hekimidir. İngiltere'de muhafazakâr bir ailenin 5 çocuğundan biri olarak doğmuş, Oxford'daki tahsilinden sonra, ülkedeki karışıklıklar sebebiyle, babası ve kardeşleriyle Cromwell ordusunda 4 yıl süvari olarak görev yapmıştır. Tıp tahsilini 1648'de Cambridge'de tamamlamış, Westminister

ve Palm Mall'de çalıştığı dönemde büyük şöhret kazanmasına rağmen, politik görüşleri nedeniyle Royal College of Physician'e üye edilmemiştir.

Hippokrates'in metodunu örnek almış, insan zekâsının sınırlı olduğuna inandığından, hekimlik pratiğinde işe yaramadığı gerekçesiyle tıbbi teorilere iltifat etmemiş, gerçek tıbbın hasta başında öğrenilebileceğini savunmuştur. Ateşli hastalıklarla ilgili eserinin başlagıcında Hippokrates'in görüşlerini benimsediğini şöyle ifade etmiştir: *"Kanaatime göre, bir hastalık kendini nasıl belli ederse etsin, yapılacak şey, tabiata karşı gelen gücün, hastayı yıpratıcı etkisine direnmenin, tabii yollarla karşı konularak üstesinden gelinebilir."* Hangi tıp kitabını okumasını tavsiye ettiğini soran bir öğrencisine, *"Don Quichotte'u (Don Kişot) oku, çok iyi bir kitaptır; ben onu hâlâ okurum"* demiştir. Yine, devrin önemli bir anatomisti ve botanikçisi olan Hans Sloane'a şöyle demiştir: *"Anatomi ve botanik saçma şeyler!.. Hayır delikanlı, hayır! Hastanın yatağına git, hastalığı ancak orada öğrenebilirsin."*

Ağrı, ateş, halsizlik, kaşıntı gibi belirtilerin *(symptomata accidentalid)* bir hastalığa delalet etmediğini ve bunların değişik hastalıklarda bulunabileceğini; dikkatli bir incelemeyle hastalığın gerçek sebebinin *(symptomata essentialid)* tespit edilebileceğini; hastalarda meydana gelen şikayetlerin, hastalık etkenleri ile hasta arasındaki mücadeleden ortaya çıktığını; her bedeninin hastalıkla mücadelesi farklı olduğundan, hastalarda ortaya çıkan belirtilerin de farklı olacağını; bütün belirtiler ve hastalığın seyri dikkatle takip edilirse hastalığın tarif edilebileceğini savunmuştur.

Gut, kızıl, kızamık, erizipel, dizanteri, sıtma (malarya), chore, pnömoni, grip ve histeriyi tarif ederek tıbbi uygulamalara sistem ve düzen getirmiştir. En bilinen eserleri şunlardır: *Medical Observations (Tıbbi Gözlemler)* [1675] ve *A Treaitise on the Gut (Gut Üzerine Risale)* [1683]. Kızamık ve gut hastalıklarını eserlerinde şöyle tarif etmiştir:

"Kızamık genellikle çocuklara musallat olur. Birinci gün üşürler, titrerler. İkinci gün hareketleri artar, dilleri paslanır, susarlar, uyuklarlar, burun ve gözleri durmadan akar. Döküntüler dördüncü güne kadar şiddetini artırır. Sonra yüzde, alında pire ısırığı gibi küçük kırmızı benekler meydana gelir; bunlar gittikçe çoğalarak yüzde büyük lekeler meydana getirmek üzere birleşir. Lekeler göğüse yayılır. Sekizinci gün bunlar kaybolur, dokuzuncu gün ise eser bile kalmaz."
"Gutlu hasta yatağına girdiğinde rahat uyur. Sabahın ikisinde ayak başparma-

ğında şiddetli ağrıyla uyanır. Ondan sonra üşür, titrer, biraz ateşi yükselir, ağrısı artar, ligamanlara yayılır, bunları koparır gibi ağrıtır, bazen baskı ve gerilme olur.. Birkaç gün sonra diğer ayak şişer; hasta aynı ağrılardan acı çeker." Hastalığın tedavisi için kendi icadı olan *laudanum (afyon tentürü)* kullanmıştır.

İatrofizik ve iatrokimya akımlarını reddetmiş; tedavide vücudun tabii gücünün desteklenmesini savunmuş; çok ilaç *(polifarmasi)* yerine basit ilaçları tercih etmiştir. Mesela, anemi'de *demir*, sıtma'da *kınakına*, frengi'de *civa* kullanmıştır.

1689'da, böbrek taşı ve gut hastalığı sebebiyle ölmüş, değeri sonra anlaşılmıştır. XVIII. yüzyılın büyük hekimlerinden Boerhaave'nin [1668-1738], Sydenham'ın ismi her geçtiğinde şapkasını çıkardığı rivayet edilir.

Thomas Sydenham

Mikroskop

Tıpta ilerlemenin kilometre taşlarından biri de mikroskobun icadıdır. Gözle görülemeyen cisimlerin mercekler yardımıyla yaklaşık 5 defa büyütülerek görülmesini sağlama çalışmaları 1624'lerde başlamıştır. Robert Hooke'un [1635-1703], 1665'te Londra'da yayınladığı *Micrographia* adlı kitabı bu konuda yazılan ilk büyük eserdir. Bazı küçük cisimlerin büyüteç yardımıyla biyolojik tanımlarını verdiği ve çok iyi çizilmiş 37 resimle süslediği bu eser, Hook'un gözlemciliğini ve sanatçı kişiliğini ortaya koymaktadır. Mikroskobun neler yapabileceğini gösteren *Micrographia*, uzun süre etkili olmuştur.

Yüzyılın sonunda, Antonie van Leeuwenhoek'un [1632-1723] 270 büyütme gücüne yaklaşan mikroskoplarıyla büyük ilerleme kaydedilmiştir. Bilime meraklı bir kumaş tüccarı olan Hollandalı Leeuwenhoek, icat ettiği ve geliştirdiği mikroskobuyla, 20 yıl boyunca gördüğü mikroskobik cisimlerin (parazitler, tek hücreli canlılar..) çizimlerini gönderdiği İngiltere'deki Royal Society'e 8 şubat 1680'de üye seçilmiştir. Daha sonra Lazzaro Spallanzani [1729-99] mikroskobik canlıları inceleyerek önemli keşifler yapmıştır.

Antoine van Leeuwenhoek ve ilk mikroskobu

Deneysel bir çalışma aracı olarak, tıp ve biyoloji alanındaki gelişmeleri desteklemede hiçbir alet mikroskop kadar etkili olmamıştır. Mikroskop XVII. yüzyılda tıpta kullanılmadan önce histoloji, sitoloji, parazitoloji, mikrobiyoloji gibi tıbbi bilimlerden söz etmek mümkün değildi.

***

XVII. yüzyıl Avrupa'sı, savaşların olduğu, büyücü avının doruğa çıktığı, hoşgörüsüzlük ve çelişkilerin hâkim olduğu, dini ve tıbbi tartışmaların yapıldığı, kupa çekme ve sülük yapıştırma gibi tedavi metotlarıyla binlerce kişinin telef edildiği bir ortam olmasına mukabil, Galileo [1564-1642], Kepler [1571-1630], Descartes [1596-1657], Pascal [1623-62], Newton [1643-1727], Halley [1656-1742] gibi bilim adamlarının çalışmaları sayesinde pozitif bilimlerde önemli gelişmeler olmuştur. Bu dönemde Helmont [1577-1644], Sylvius [1588-1672], Glisson [1597-1677], Wharton [1610-73], Willis [1621-75], Pecquet [1622-74], Malphigi [1628-94], Swammerdam [1637-80], Sténon [1638-87], Graaf [1641-73], Peyer [1653-1712] gibi

hekimler de önemli araştırmalar ve keşifler yapmış, fakat bunların tıp eğitimine dahil edilmesi daha sonra olmuştur.

Rönesans'ta tıp fakültelerinin durumunda büyük bir gelişme olmamıştır. Mesela, Almanya'daki meşhur Tübingen Tıp Fakültesi, anatomi eğitiminin tek aracı olan insan iskeletine 1548'de sahip olmuştur. Aynı üniversitede, 1601'de, biri Hippokrates'in, diğeri Galenus ile diğer bazı hekimlerin, bir diğeri de Dioskorides'in *Materia Medica*'sını okutan ve öğrenciye tıbbi tatbikat yaptıran 3 hoca bulunduğu bilinmektedir.

Şahsi çalışmaların hekimlik pratiğine etkisi olmadığından Avrupa tıbbı çağın gerisindeydi. Mesela, kanın görevini bilmeden dolaşımı, hastalık ile anatomi arasında ilişki kurmadan anatomiyi bilmenin günlük hekimliğe etkisi yoktu. Hekimlerin temel teşhis kaynağı hastadan alınan bilgilerdi *(anamnez)*. Bunun yanısıra, hastanın cilt renginin, solunumunun, nabzının, dil renginin, idrarının, dışkısının.. gözlenmesi de yardımcı olmaktaydı. Buna mukabil, toplumun büyük kısmı hâlâ kralların dokunmasıyla bazı hastalıkların geçeceğine, büyüyle sağlıklı kişilerin hasta edilebileceğine, yıldızların insan sağlığı üzerinde etkili olduğuna inanıyordu. Akıl hastaları ise içlerine şeytan girdiği gerekçesiyle veya cadılıkla suçlanarak yakılmak suretiyle ölüme mahkum ediliyordu. Bu dönemdeki şarlatanlıklar, Molière'in [1622-73] *Le Médecine Malgré Lui (Zoraki Tabib)* ve *Le Malade Imaginaire* (*Hastalık Hastası*); Lesage'ın [1668-1747] 4 ciltlik *Histoire de Gil Blas de Santillane (Santillanelı Gil Blas'ın Maceraları)* adlı eserlerindeki hekim tipleriyle anlatılmıştır.

XVIII. YÜZYIL VE SONRASINDA AVRUPA'DA TIBBİ GELİŞMELER (MODERN TIBBIN TEMEL TAŞLARI)

Kant'ın [1724-1804] *"insanlığın erginlik öncesi döneminden çıkışı"* olarak vasıflandırdığı, sloganı *"sapere aude" (aklını kullan)* olan, *Aydınlanma Çağı* olarak isimlendirilen XVIII. yüzyıl, insanın aklını ve tecrübelerini kullanarak geçmişin önyargılarından kurtulup dünyayı ve hayatı yeniden düzenlemesi olarak kabul edilir. Bu dönem, geçmişten aldığı dayanaklar, yani eleştirdiği ilkeler üzerine yeni bir dünya görüşü geliştirmiştir. Aydınlanma hareketi, hedef olarak olarak kamuoyunu seçtiğinden, daha önceki entelektüel akımlardan farklıdır.

Newton'un [1643-1727] tabiat olaylarını sebep-sonuç ilişkilerine bağlayan dünya görüşü ve evrenin belirli kanunlarla idare edildiğini ispat etmesi Avrupa'da mekanik ve rasyonel düşüncenin önünü açarak diğer bilimlere örnek olmuştur. Kant felsefesiyle, Montesquieu [1689-1775] siyasi yazılarıyla, Rousseau [1712-78] eğitim konusundaki görüşleriyle Avrupa'yı uyandırmıştır.

Bilim dünyasında Newton'un *Principia* adlı eserinin yaptığı etkinin benzerini, Lavoisier'in [1743-94] *Kimyanın Temeline Giriş* [1789] eseri yapmıştır. Kimyayı simya durumundan kurtaran, isimlendiren, adeta yeniden yazan Lavoisier, çalışmalarına hâkim olan düşünce biçimini şöyle ifade etmiştir: *"Kendimi daima şu kurala bağladım: Meçhule attığım her adımda sadece bilinmeyenden yola çıkmak ve doğrudan deney ve gözleme dayanmayan hiçbir sonuç çıkarmamak."* Lavoisier ile, Rönesans'la başlayan bilgelikten bilgiye geçiş süreci tamamlanmış, günümüze kadar devam eden bilimsel gelişme süreci başlamıştır.

XVIII. yüzyılda yepyeni bir dünya görüşü doğmuş, hayatı-insanı-hastalıkları izah etmek için yeni bulguların sentezi yapılmıştır. Linnæus'un [1707-78] canlıları sınıflandırması, Galvani'nin [1737-98] hayvansal elektriği bulması gibi yenilikler tıbbın pratik tarafını da değiştirmiştir. Bu dönemde, Stahl [1660-1734] *Animisme (Vitalisme)*, John Hunter [1728-93] *Hemopatholgy*, Brown [1735-88] *Irritatiton*, Hahnemann [1755-1843] *Homeopathie* teorilerini ortaya koyarak eski sistemlere hücum etmiş, tek taraflı ve yanlış spekülasyonlara sebep olduğunu düşündükleri bu sistemleri insan katili olarak itham etmişlerdir, fakat ortaya attıkları görüşler eskilerden daha katı ve dogmatiktir.

Bu yüzyıl tıbbının en önemli keşiflerinden biri, Aristoteles'in [384-22] ortaya attığı ve yaklaşık 2000 yıl kabul gören *Spontaneous Génération (Kendiliğinden Üreme)* teorisinin yıkılmasıdır. 1651'de, Harvey'in *De Generationa Animalium (Hayvanların Üremesi Hakkında)* adlı eserinde "*omnia vivus ex ovo" (her canlı yumurtadan doğar)* prensibi ileri sürülmüşse de, kendi kendine üremeyi reddeden görüşün temeli, Toskana saray hekimi Francesco Redi'nin [1626-97] *Opusculorum par Prior Sive Experimenta Circa Generationem Insectorum (Böceklerin Doğuşlarıyla İlgili Deneyler)* [1686] adlı eserinde ortaya konmuştur. Redi eserinde, bütün canlıların tohumlardan doğduğunu ve tohumları aracılığıyla cinsini devam ettirdğini savunmuştur.

Gassendi [1592-1655] ise üremenin temel fonksiyonunun tohumun üretilmesi olduğunu ve canlı tohumunun yaratığı ana hatlarıyla içinde barındırdığını ileri sürmüştür. Yüzyılın en büyük embriyolojisti Marcello Malpighi [1628-94], yumurta zarını soyma ve lam üzerine serme tekniğiyle embriyonun gelişimini mikroskop altında takip etmeyi başarmışsa da, dönemin bazı bilim adamları tarafından kıskançlıkla reddedilmiştir. Mesela, Swammerdam [1637-80] şöyle demiştir: "*Yumurta tavuğa dönüşemez, doğada üreme diye bir olay yoktur, eğer olsaydı yumurtanın kendisi de üreyemezdi. İşin doğrusu, yumurtanın içinde hazır olan tavuklar, içinde de hazır yumurtalara sahip tavuklar vardır.*"

XVII. yüzyılın ortalarında, Redi'nin çürümekte olan maddeler üzerinde ortaya çıkan kurtçukların bir sebeple dışarıdan geldiğini ve bunların yumurtadan oluştuğunu iddia ve ispat ettiği *Esperienze Intorno alla Generazione degli Insetti (Böceklerin Oluşumlarıyla İlgili Deneyler)* [168] adlı eseri ile Leeuwenhoek'in [1632-1723] spermatozoa gözlemleri ve -o güne kadar iddia edildiği gibi- midyelerin kumdan üremeyip yumurtadan çoğaldığını ispat eden çalışmaları Buffon [1707-88] ve John Turberville Needham [1713-89] gibi filozof-ilahiyatçılar tarafından reddedilmiştir.

Spontaneous Génération (Kendiliğinden Üreme) teorisinin yanlışlığı, Spallanzani'nin [1729-99] mikroskoptan da faydalanarak yazdığı *Observazioni e sperience Intorno agli Animaculi delle Infusioni.. (Needham ve Buffon'un kendi kendine üreyiş hakkındaki mikroskobik gözlemler denemesi)* [1765] adlı eserde çok hassas deneylerle kesin olarak ispat edilmişse de, pekçok bilim adamı bu teorinin doğruluğunu bir süre daha savunmuştur. Spallanzani'nin yolundan giderek dikkatini hava üzerine yoğunlaştıran Louis Pasteur'ün [1822-95] havadaki mantarları ve mikropları tespit edmesiyle *Kendiliğinden Üreme Teorisi*'ni sa-

vunacak kimse kalmamış, *“omnia vivus ex ovo” (her canlı yumurtadan doğar)* prensibi tıp dünyasına kendini kabul ettirmiştir.

Bu tartışmalar, deneysel metotların gelişmesine, tekniklerin hassaslaşmasına ve *bakteriyoloji*, *seroloji* gibi yeni bilim dallarının doğmasına zemin hazırlamıştır.

Pasteur, hekim olmamasına rağmen, hastalıklara mikroorganizmaların (mikrop) sebep olduğunu kanıtlamış, kuduz, şarbon ve tavuk kolerası aşılarını bulup uygulamış, *pastörizasyon* yöntemini geliştirip bakteriyolojiye büyük hizmet etmiş, İngiliz cerrahı Joseph Lister’e ilham vererek *antisepsin*’in keşfine yardımcı olmuştur.

Almanya’da Robert Koch [1843-1910], hastalık yapan mikroorganizmalarla ilgili çalışmalarıyla mikrobiyoloji bilim dalına büyük katkıda bulunmuştur. Basit bir belediye ve köy hekimi olan Koch, 4 yıllık çalışmaları sonucunda şarbon hastalığının etkenini kesin olarak ortaya koyarak tıp dünyasında meşhur olmuştur. Bu başarısından sonra, bakterilerin izolasyonu, boyanması, üremesi yolunda önemli çalışmalar yapmış, tüberküloz mikrobu ile kolera vibriyonunu, ruam, tifo gibi pekçok hastalığın etkenlerini belirlemiştir. Enfeksiyon hastalıklarının etkenlerini bulmada uygulanan metotları *Koch Prensipleri* başlığı altında 4 maddede toplayarak daha sonra yapılacak çalışmalara yol göstermiştir.

XV-XVI. yüzyıllarda, mesane taşları berber cerrahlar ve gezgin *lithotomist*’ler tarafından çıkarılabilmiş; kol-bacak kesilmesi, fıtık, katarakt, yara tedavisi gibi operasyonlar yapılabilmiştir. İngiltere’de Hunter [1723-93], bir cerrahın el becerisi yanında genel tıp bilgilerine de sahip olması gerektiğini savunmuştur. Hunter’le birlikte cerrahlık tıbbın dalı olmuş, XIX. yüzyılda *anestezi* ve *antisepsi*’in uygulanmaya başlamasıyla başarılı operasyonlar yapılmıştır.

XIX. yüzyıl ortalarında *eter*, *azot protoksit (N_2O, güldürücü gaz)* ve özellikle *kloroform*’un duyu sinirlerini ve merkezlerini etkileyici özelliği anlaşılmış, anestezi uygulamalarının başlamasıyla tedavide cerrahi yöntemler ağırlık kazanmış, fakat ameliyat sonrası enfeksiyonlar yüzünden ölen hastaların oranı %45-50’lere ulaşmıştır. Enfeksiyonun vücuda yayılmasından kaynaklanan ve genellikle ölümle sonuçlanan hastahane humması’na kirli havanın sebep olduğu düşünüldüğünden, yaranın havayla temas etmesi önlenmeye çalışılmıştır. Lister [1827-1912], Pasteur’ün çalışmalarını dikkate alarak, cerrahi profesörü olarak çalıştığı Glaskow Hastahanesinde ameliyat yaralarını, ekibini ve ameliyathane-

yi %5'lik *fenol çözeltisi* ve sulandırılmış *asit fenik*'le temizleyerek mikroorganizmalardan arındırmış, böylece antisepsi'nin ilkelerini belirleyerek cerrahide devrim sayılabilecek atılımların öncüsü olmuştur. Enfeksiyona bağlı ölüm oranı %15'e düşmüş, ameliyatlar güvenilir tedavi yöntemleri olarak modern tıptaki yerini almıştır.

Batı dünyasında kitle ölümlerine ve sakatlıklarına yolaçan bulaşıcı çiçek hastalığına karşı, aralarında Osmanlı devletinin de bulunduğu birçok Doğu ülkesinde halk aşılama yoluyla korunmuştur. XVIII. yüzyılda Avrupa'da 60 milyondan fazla insanın çiçek hastalığından öldüğü, milyonlarca insanın sakat kaldığı bilinmektedir. Avrupa, çiçek aşısını, İngiltere İstanbul elçisinin hanımı M. W. Montague'nün [1689-1762] mektubuyla öğrenmiş, bu konu İngiltere'de kasaba hekimi Edward Jenner'in [1749-1823] dikkati çekmiştir. Türkiye'de hastaların yarasından alınan irinin bir süre bekletildikten sonra aşılanacak kimsenin derisine yapılan çiziğe sürülmesiyle *(variolation)* gerçekleştirilmesine mukabil, Jenner çiçek hastalığına yakalanan ineklerin yaralarındaki irini kullanmıştır *(vaccination)*. Bulaşma yoluyla çiçeğe tutulanlar hastalığı şiddetli geçirmekte, %10-75'i ölmekte, sağ kalanlarda ise çiçek bozuğu olmakta iken, aşılananlarda ölüm oranı %1-2'ye düşmüş, hastalığı atlatanlar çiçek bozuğu olmadan bağışıklık kazanmıştır. Jenner, çiçek aşısının koruyucu özelliğine dair deney ve gözlemlerini *An Inquiry Into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae* [1798] adıyla yayınladıktan sonra aşı bilim dünyası ve toplum tarafından benimsenmiştir. Çiçek aşısının bulunması ve tatbik edilmesiyle, salgın hastalıklardan korunmayı sağlayan aşıların geliştirilmesi yolu açılmış, bu da tıpta *immünoloji* dalının doğmasına yolaçmıştır.

XVIII. yüzyılın başlarında tıp ve cerrahi birbirine yaklaştığından anatomi önemsenmeye başlamış, bu yakınlaşma patolojik anatominin gelişmesine yardımcı olmuştur. Giovanni Battista Morgagni [1682-1771], hastalıktan ölenlere yaptığı otopsilerde gözlemlediği organ değişiklikleriyle, ölenin hastalığı ve hastalık belirtileri arasındaki ilişkiyi araştırmış; hastalıkların bedenin genel dengesizliğinden değil, organlardaki bozukluklardan kaynaklandığı tespit etmiş; daha sonra *Anatomik Hastalık Düşüncesi* olarak adlandırılacak teorisinin temelini oluşturmuştur. Ona göre her hastalık bozulan bir organda yerleşmiştir ve belirtiler hasta organın çığlıklarıdır. Hekimin görevi hastalığın yerleştiği organı bulmaktır. Bu yüzden *"ubi est morbus?" (hastalık nerede?)* sloganını kullanmıştır. 1761'de, 79 yaşında, Padua Üniversitesi profesörü iken, tıp tarihinin ilk patoloji kitabı *De Sedibus et Causis Morborum per Anatomen Indagatis*'i *(Anatomik Araştırmalar-*

la Hastalıkların Yerleşimleri ve Nedenleri) adlı eserini yayınlamıştır. Bu kitap, tıpta spekülatif düşüncenin tamamen ortadan kalkıp nedenselliğin öne geçişinin başlangıcı kabul edilir. Hekimler buradaki bilgiler ışığında, hastalık belirtilerini ve hastanın şikayetlerini inceleyerek hastalığın vücutta meydana getirdiği değişiklikleri teşhis edebilmişlerdir. Bu, tıpta devrim mahiyetinde bir buluştur. XIX. yüzyıl patologları, Morgagni'nin çalışmalarını mikroskoptan faydalanarak daha ileri götürmüş, hücre seviyesine indirmişlerdir.

Hücre terimini bilimsel literatüre Hooke [1635-1703], *içi boş odacık* anlamında sunmuş [1665]; R. Dutroche [1766-1847], bitki ve hayvanların özel ve farklılaşmış hücrelerden meydana geldiğini tespit etmiş; Almanya'da botanikçi M. Schleiden [1804-81] ve anatomist-fizyolojist T. Schwann [1810-82], canlılarda bütün yapıyla uyum içinde çalışan en küçük bağımsız birimin hücre olduğunu *"omnis cellulae cellula" (her hücre diğer bir hücreden doğar)* ifadesiyle ortaya koymuştur.

Fransız hekim Bichat'ın [1771-1802], Morgagni'den bir adım daha ileri giderek, hastalıkların dokuların hayati özelliklerini etkilediğini ortaya koymasından sonra, Alman hekim Rudolf Virchow'un [1821-1902] insan vücudunun temel yapısı olan hücrenin patolojik değişikliklerin merkezi olduğu üzerine kurduğu *Sellüler Patoloji Teorisi (Cellular Pathologie)* ile bilimsel tıpta yeni bir dönem başlamıştır. Bu teoriyle, yaklaşık 2500 yıl yürürlükte kalan *Humoral Patoloji Teorisi* yıkılmıştır. Teorisini anlattığı *Die Cellularpatohologie in Ihrer Begründung auf Physiologische und Pathologische Gewehenlehre (Fizyolojik ve Histopatolojik Temelinde Hücre Patolojisi)* adlı eseriyle dünya çapında şöhrete kavuşturmuştur. Virchow, insan vücudunun milyarlarca hücreden meydana geldiğini; her türlü hayat faaliyetinin hücrede oluştuğunu; hücreler organlarda kan damarları ve sinirlerle birbirine bağlı olduğu için her hücrenin bütünle ahenk içinde çalıştığını; vücut sıvılarının hücrelerden salgılandığını; hücrelerde yalnız hayatın değil, hastalığın da yerleştiğini savunmuştur. Hastalığı şöyle tarif etmiştir: *"Değişmiş şartlar altında tehlikeye maruz kalmış hayattan başka birşey değildir, bu değişik şartların yarattığı bozuklukların önce hücre ve özellikle onun şeklinin bozulmasıyla kendini gösterir."*

Virchow, insanda ruhun varlığı yerine, hücre içinde hayat prensibini kabul etmiştir. Bu hayat prensibi uyarılarla faaliyete geçerek hayatın bütün belirtilerini gösterir. Bir başka deyişle hayat, hücrelerden doğma özel bir hal olup hücre uyarıldığında ortaya çıkar. Vücut fizik ve kimyanın kanunlarına uyar, fakat kendi kanunları da vardır. Bu açıdan Virchow, ilk Neovitalist olarak kabul edilebilir.

Virchow, tıpta devrim yapan büyük bir deha olmasına rağmen, bazı hastalıkların etkeninin mikroorganizmalar olduğunu kabul etmemiş, *"insan vücudu hayvanat bahçesi değildir"* diyerek bu düşünceye şiddetle karşı çıkmıştır.

Claude Bernard [1813-78], XVII. yüzyıldan beri Harvey, Spallanzani, Leeuwenhoek, Reamur gibi birçok bilim adamının kullandığı deneysel metodu sistematize ederek fizyoloji çalışmalarında kullanmıştır. Dönemin önemli bilim adamlarından Magendie'nin [1873-55] öğrencisi olan Bernard, karaciğer, pankreas, iç salgı bezleri ve sindirim sisteminin çalışması hakkında edindiği yeni bilgilerle, hayat olaylarını kesin kanunlara bağlayarak fizyolojiyi fiziğin ve kimyanın kardeşi bir bilim dalı haline getirmiştir. Deneylerinde kullandığı metotları açıkladığı *Introduction à L'étude de la Médecine Expérimentale (Tıpta Deney Metotlarının Araştırılmasına Giriş)* adlı eseri bu yolda çalışacaklara rehber olmuş, hemen hemen bütün dillere tercüme edilmiştir.

Bernard'ın üzerinde çalıştığı konular ve vardığı sonuçlar günümüz deneysel tıbbının ve fizyolojisinin temelini teşkil etmektedir. En önemli tespitlerinden biri, ilk kez vurgulanan *iç ortam* kavramıdır. Bu anlayışa göre, hücreler, hayati etkinliklerini sürdürebilmek için gerekli olan herşeyi vücudun organik sıvılarında bulur. Böylece organizma dış ortamdan etkilenmeksizin iç faaliyetlerini sürdürebilir. Bu tepkimeler dengeyi korumak ve hayatı devam ettirmek için gerekli ön koşuldur. Canlılar geliştikçe iç ortamı daha dengede ve dış ortamdan bağımsız tutma eğilimi giderek artar. Bernard'ın *iç ortam* kavramı bugünkü *homeostasis* kavramına temel olmuş, iç salgı bezlerinin düzenleyici işlevi açıklığa kavuşturulduğunda da yeni bir anlam kazanmıştır.

Bu dönemde, fizik muayenenin 2 önemli metodu tıbba kazandırılmış, basit gibi görünen bu metotlar teşhiste kolaylık sağlamıştır:

Perküsyon: Avusturyalı hekim Leopold Auenbrugger'in [1722-1809] Viyana'da yayınladığı *Inventum Novum ex Percussione Thoracis Humani ut Signo Abstrusos Interni Pectoris Morbos Detegendi (Göğsün İçindeki Hastalıkları Tanımak İçin, Göğüs Boşluğunun Perküsyonu Hakkında Yeni Metod)* [1761] adlı monografisi, göğüs boşlukları içindeki tespit edilemeyen patolojik olayların değerlendirilmesini sağlamıştır. 7 yıllık gözlemler sonucunda ortaya konan ve parmaklarla göğüs kafesi ve karın üzerine vurmakla çıkan seslerin değerlendirilmesine dayanan perküsyon metodu teşhiste yol gösterici olmuş, vazgeçilmez muayene metotlarından biri olarak günümüze kadar gelmiştir.

Oskültasyon: Teşhiste iç organlardan gelen seslerin değerlendirilmesi Yunan tıbbından beri başvurulan bir yöntem olmakla birlikte, organdan yayılan sesleri kulağı hastanın göğsüne veya sırtına dayayarak dinlemek çoğu kez yetersiz kalmıştır. Fransa'da göğüs hastalıklarında uzmanlaşmış bir hekim olan Théophile-René-Marie-HyacintheLaennec'in [1781-1826], özellikle kalp ve akciğerler gibi göğüs boşluğu organlarından gelen sesleri değerlendirebilmek amacıyla tahtadan yaptığı küçük boru şeklindeki aleti *pectoriloque*, daha sonra geliştirilerek kulaklara takılan ve hekimin adeta vazgeçilmez muayene aracı haline gelen *stetoskop'a (stéthoscope)* dönüşmüştür. Laënnec, 3 yıl boyunca dinlediği hastaların kalp ve akciğer seslerini değerlendirerek bunların teşhiste ifade ettikleri anlamları, 1819'da yazdığı *De l'Auscultation Médiate ou Traité Diagnostic des Maladies du Pumon ou du Cœur Fondé Principalement Sur ce Mode d'Exploration (Dolaylı Dinleme Yolu..)* [1819] adlı eserinde açıklamıştır.

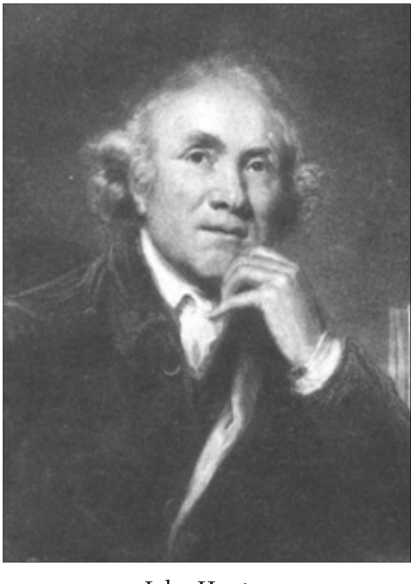
X ışınlarının keşfi tıp tarihinin kilometre taşlarından biridir. Katı maddelerden geçen ve içinden geçtiği nesnelerin gölgesini yansıtabilen ışınları keşfeden Alman fizikçi Wilhelm C. Röntgen [1845-1923], *Yeni Bir Işın Üzerine* başlıklı bir bildiriyle buluşunu bilim dünyasına duyurmuştur [1895]. Anatomist Koellikeer'in tavsiyesiyle *Röntgen ışınları* adını alan bu buluş, tıbba canlı insanın iç yapısını, anatomisini, fizyoloji ve patolojisini inceleme imkânı vermiş, tıbbın ufkunu genişletip derinleştirmiş, teşhis gücünü arttırmış ve tedavinin doğru yapılmasını sağlamıştır. XX. yüzyılda beyin, göğüs, karın ve kemik hastalıklarının tıbbi ve cerrahi tedavisinde önemli başarılar sağlanmasında Röntgen ışınlarıyla teşhisin büyük payı vardır. X ışınları, kanser gibi bazı hastalıkların tedavisinde de kullanılmaktadır (radyoterapi).

Pierre [1859-1906] ve Marie [1867-1934] Curie'nin radyoaktif radyum'u; Karl Landsteiner'in [868-1943] kan gruplarını; Sigmund Freud'un [1856-1939] psikanaliz'i keşfetmesi teşhis ve tedavide çığır açmıştır.

XX. yüzyılda, başta fizik, kimya ve biyoloji olmak üzere, çeşitli bilim dallarındaki akıl almaz gelişmeler ve teknolojik yeniliklerin tıpta kullanılması sayesinde kan kimyası, hormon tetkikleri, kemik taramaları.. bilgisayar donanımlı cihazlarla yapılıp değerlendirilebilmekte, manyetik rezonans gibi aletlerle hastalıklar hakkında daha doğru bilgi edinilebilmekte, düne kadar çaresiz kalınan hastalıklar başarılı şekilde tedavi edilebilmekte, en zor ameliyatlar dahi yapılabilmekte, yapay organlar takılabilmekte, organ nakilleri gerçekleştirilebilmekte, genlerle oynanabilmekte, canlılar kopyalanabilmektedir.

Yakın zamana kadar araştırmalarını hücre seviyesinde devam ettiren tıp, günümüzde molekül seviyesinde devam ettirebilir duruma gelmiştir. İnsanlığın 20 yıl öncesine kadar biriktirdiği binlerce yıllık tıp birikimi günümüzde 3-5 yılda bir yenilenmekte, hekimler yeni bilgileri takip etmek için adeta bir öğrenci gibi gayret göstermektedirler. Bilimde uzmanlaşmanın başladığı ve bilgi üretiminin inanılmayacak boyutlara ulaştığı bu devirde, eskiden olduğu gibi bütün bilim dallarını bilmenin imkânsızlığı bilim adamlarını daha dar alanlarda uzmanlaşmaya zorlamaktadır. Tıpta 50 yıl önce iç hastalıkları olarak tanımlanan dal günümüzde, kardiyoloji, göğüs hastalıkları, immünoloji, hematoloji, nefroloji, gastroenteroloji, hepatoloji, endokrinoloji, romatoloji, onkoloji.. gibi birçok uzmanlık dalına dönüşmüştür. Günümüz uzman hekimleri hastaları uzmanlık alanının dar penceresinden değerlendirirken, hastanın vücudunu bir bütün olarak değerlendirememenin sıkıntısını çekmektedirler.

Özet olarak aktardığımız, geçmişi 5000 bin yıla uzanan tıp bilimi/sanatı, çeşitli milletlere mensup binlerce hekimin emeğiyle, insanlığın ortak çalışması olarak günümüzdeki bilimsel seviyesine ulaşmıştır.

John Hunter

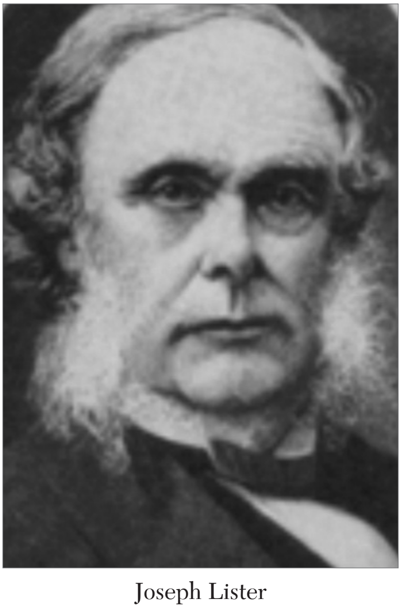
Francesco Redi

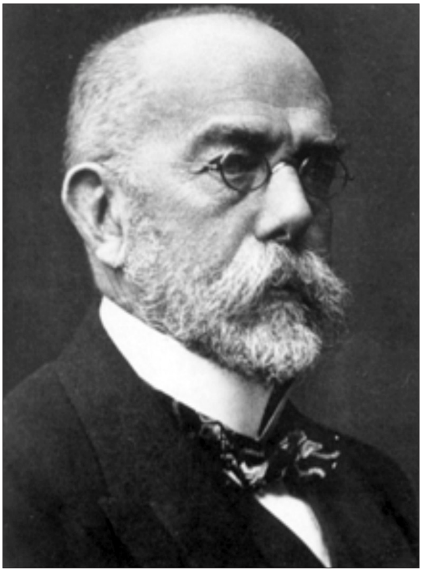
Lazzaro Spallanzani

Louis Pasteur

Joseph Lister

Robert Koch

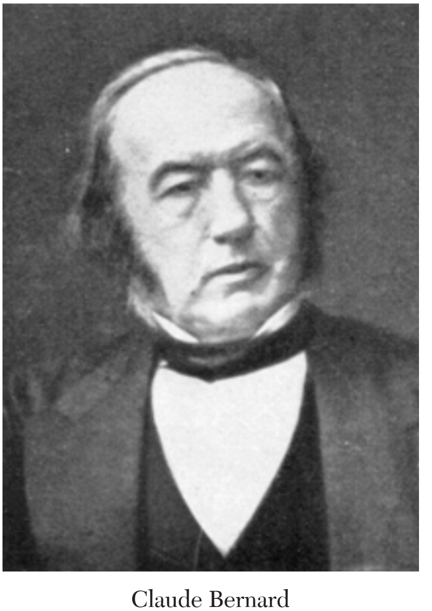
Edward Jenner

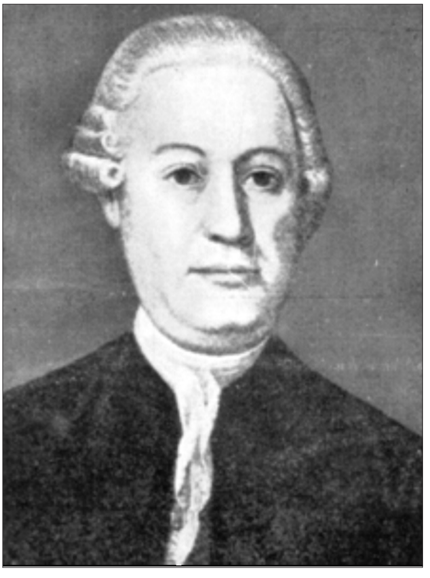
Giovanni Battista Morgagni

Rudolf Virchow

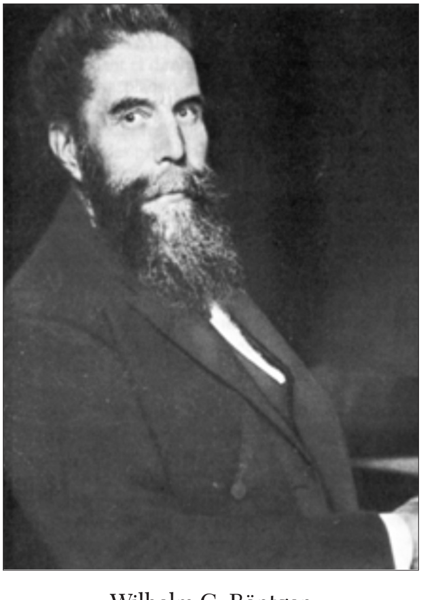
Claude Bernard

Leopold Auenbrugger

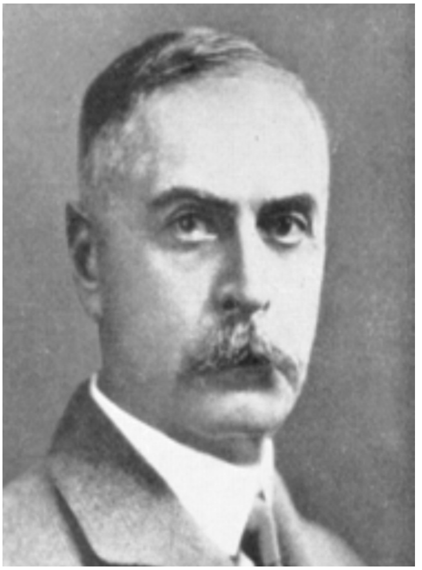
Théophile-René-Marie-Hyacinthe Laennec

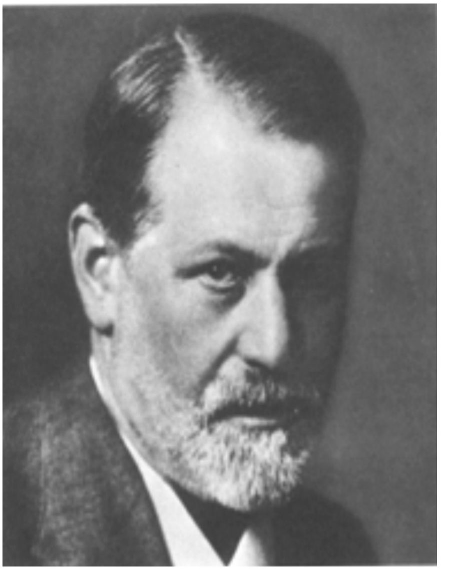
Wilhelm C. Röntgen

Pierre-Mari Curie ailesi

Karl Landsteiner

Sigmund Freud

İSLAM VE TÜRK MEDENİYETLERİNDE TIP

İSLAM TIBBI

İSLAM MEDENİYETİ

İnsanlığın binlerce yıllık tarihi birçok medeniyetin yükselişi ve çöküşüyle dolu olsa da, bunların büyük kısmı bölgesel kaldığından, dünya kültürü üzerindeki etkileri evrensel medeniyetlere verdikleri malzemeyle sınırlı kalmıştır. Kültür tarihinde 3 evrensel medeniyet ortaya çıkmıştır: Yunan medeniyeti, İslam medeniyeti ve günümüzde yaşadığımız Batı medeniyeti. Bunları evrensel kılan, evreni bütün olarak kavramaya ve açıklamaya çalışmaları, bu amaçla çağlarının bütün bilgilerini kullanarak felsefelerini ortaya koymalarıdır.

Roma imparatorluğunun bölündüğü, kuzeyden gelen kavimlerin istilalarıyla kargaşa içine düştüğü ortaçağ boyunca karanlık ve geri bir dönem yaşayan Avrupa'yı dünyanın merkezi olarak kabullenmeyip insanlığın gelişmesini bütün olarak ele alırsak, VIII-XIV. yüzyıllar arasında, İspanya'dan Hindistan'a kadar çok geniş bir bölgede İslam medeniyetinin varolduğunu görürüz.

İslam medeniyeti, Mısır-Mezopotamya ve Yunan-Roma kültürleri ile Rönesans'la başlayan ve günümüze kadar gelen Batı medeniyeti arasındaki bağlayıcı halka olup İslam'ın birleştirici ve itici gücüyle, bulunduğu coğrafyadaki eski kültür birikimini kendi değerleriyle sentezleyerek insanlığın hizmetine sunmuş, daha sonra da Sicilya ve Endülüs yoluyla Avrupa'ya aktarmıştır. Çin'den Pirene ve Ural dağlarına, Volga ve Tuna nehirlerine kadar çok geniş bir alana yayılan İslam medeniyeti, Akdeniz medeniyetinin bir parçası olarak, farklı özelliklere sahip toplumların birikimlerini bağnazlıktan uzak, hoşgörülü bir ortamda değerlendirmiş, insanlığın ürettiği fikir, bilim ve sanat ürünleri arasından inaçlarına aykırı düşmeyenleri benimseyerek yeni bir sentez meydana getirmiştir. İslam medeniyeti ile Avrupa, aynı kaynaktan, Antik Yunan'dan beslenmiştir.

Dağınık ve düşman olarak yaşayan Arap kabileleri, Hz. Muhammed'in 610-32 yıllarında tebliğ ettiği mesajla birleşmiş, İslam'ı ve Hz. Muhammed'in hayat görüşünü yaymak için canla başla çalışmış, 100 yıl gibi kısa bir zamanda, Yakındoğu, İran, Ortadoğu'nun bir kısmı, Kuzey Afrika, İspanya ve Sicilya'yı fethederek İslamiyet'i İspanya'dan Orta Asya'ya kadar yaymışlardır. Bu fetihler sayesinde, İslam dünyasında ülkelerarası siyasi, iktisadi ve dini engeller yıkılmış, Atlan-

tik kıyılarından Orta Asya ve Uzakdoğu'ya kadar bütün kara ve deniz yolları Müslümanların eline geçmiş, İslam dünyası ekonomik faaliyetlerin merkezi olmuştur. Romalıların *mare nostrum (bizim deniz)* dediği Akdeniz Müslüman gölüne dönüşmüş, Hint ve Avrupa medeniyetleri arasında sınır olmuştur. İslam toplumunun, Çin, Hint ve Hıristiyan Avrupa ile doğrudan temas halinde olması antikiteyle ilişki kurma imkânını sağladığından, bu kültür ve medeniyetler birbirleriyle İslam toplumu aracılığıyla ilişki kurabilmiştir.

Yeni İslam coğrafyası, olağanüstü sulama şebekesine sahip Mezopotamya'ya, antik dünyanın tahıl ambarı Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'nın geniş ve bereketli ovalarına, maden kaynaklarına, daha da önemlisi -başta Sudan, Doğu Afrika, Ural, Altay, Hindistan olmak üzere- dünyanın bütün altın madeni yataklarına sahipti. (Sadece Sudan'ın sağladığı altın, büyük keşifler dönemine kadar Akdeniz dünyasının ihtiyacını karşılamıştır.) Uzakdoğu, Orta Asya, Hint okyanusu ve Afrika'nın Akdeniz'e uzanan bölgelerindeki topraklar, Kızıldeniz ve İran körfezinden geçen deniz, Baltık'tan Hazar'a giden nehir, Sahra'dan Sudan'a uzanan kervan yolları ve uluslararası ticaret yollarını denetlemek amacıyla kurulan yerleşim alanları şehirleşmeyi hızlandırmıştır. X. yüzyılda Şam ve Kurtuba'nın nüfusu 300 bin civarında iken, Batı ekonomisinin hâkim olduğu şehirlerin nüfusu 40 bini geçememiştir. Eski medeniyetler üzerinde yükselen İslam şehirleri tıbbın, astronominin, matematiğin, insanlığın yeni ihtiyaçlarını karşılayan bilimlerin gelişmesi için gerekli şartları yaratmıştır. Büyük şehirlerde kurulan medreseler, bilimsel faaliyetlerin yanısıra, yönetici kadroların yetişmesinde ve kültürün üretilmesinde de önemli rol oynamıştır.

Müslümanlar Arapça olarak meydana getirdikleri eserler sayesinde bilginin kısa zamanda uzak mesafelere taşınmasını sağlamışlardır. Okuma-yazma arzusu bütün İslam dünyasını etkilemiş, okur-yazar sayısı yüzyılın sonunda o çağda hiçbir yerle kıyaslanmayacak seviyeye ulaşmıştır. İslam medeniyeti, ortak yazı dilinin Arapça olmasından dolayı *Arap medeniyeti* olarak adlandırılmış ve bu dilde eser verenlerin Arap olduğu iddia edilmişse de, İslam coğrafyasında yaşayan çeşitli ırk ve inançtaki toplulukların kültürleri ile Antik Yunan medeniyetinin İslam medeniyeti önderliğinde ortaya koyduğu görüşlerin bilime yeni bir bakış açısıyla meydana gelmiş bir sentez olduğu anlaşıldığından, günümüzde *İslam medeniyeti* veya *Arap dilindeki bilim ve medeniyet* şeklinde anlaşılır olmuştur.

VIII. yüzyıldan itibaren bilim ve kültür dünyasına İslam medeniyeti hâkim olmuştur. Bu durumun temel sebepleri şöyle sıralanabilir: ayet ve hadislerin bili-

mi teşvik etmesi, bilim adamlarının varlıklı kesim tarafından himaye edilmesi, Müslüman toplumların birikimleri, bilim dili olarak benimsenen Arapça'yla yazılmış eserler sayesinde bilginin kısa zamanda uzak yerlere taşınabilmesi, Yunan ve Hint eserlerinin Arapça tercümeleri.

İslam medeniyeti, XII. yüzyıldan itibaren eserlerinin Latince'ye tercüme edilmesiyle Avrupa'yı uyandırdıktan sonra yaratıcılığını kaybetmeye, XV. yüzyıldan itibaren de kendini tekrar etmeye başlamıştır.

İSLAM VE BİLİM

Kültür ve medeniyetlere özellik kazandıran, birini diğerinden ayırmamıza yardımcı olan temel unsurlar vardır. İslam kültür ve medeniyeti için ayırıcı özellik bilimdir. İslam bilim dini, İslam medeniyeti de bilim medeniyetidir. Bilim, İslam'da sahip olduğu konumu diğer inanç sistemlerinde kazanamamıştır. Müslümanlar, Kurân'dan beslenen bu görüşü tam olarak benimsediklerinde tarihin medeni gücü haline gelmiş, benimsemediklerinde altüst olmuşlardır.

Kurân'a göre ilmin kaynağı, ezeli ve ebedi sahibi Allah'tır. *Allahu âlem bi's-savâb*[32] sıfatıyla ilminden istediğine istediği kadar veren O'dur [Bakara, 255]. Bu sebeple, insanın edindiği bilgiyle mutlak otorite olamayacağı, her zaman yanılabileceği görüşü benimsenmiş, âlimler eserlerinin sonuna şu klişeleşmiş cümleyi yazmışlardır: *"Allahu âlem bi's-savâb." (Doğrusunu Allah bilir.)*

Bilme kabiliyetimizin ve bildiklerimizin sınırlı olduğunu, hata yapabileceğimizi kabul etmek bilimin temel şartlarındandır. Dikkat edilirse, insanların doğru bildiklerini iddia ettikleri dönemlerde bilimsel gelişme yavaşlamış veya durmuş, yanılabileceklerini kabul ettikleri dönemlerde hızlanmıştır.

Kurân objektifliği ve bilimselliği imanın önüne almış; insanları ortak aklın ilkelerine ve bilimin verilerine uymaya çağırmış; hataların düzeltilmesine imkân tanımış; bilgiyi elde etme yolunu, bilgileri toplamak, karşılaştırmak ve en doğrusunu seçip sonuca varmak şeklinde ortaya koymuştur [Zümer, 18]. Bu seçimde sorumluluk insanın kendisine aittir. İlk dönem Müslümanları Hz. Muhammed'in peygamberliğine inandıkları halde, vahiy dışındaki bilgilerde onu mutlak otorite olarak düşünmemiş, Peygamber'in vahiy olan ve olmayan sözlerinin ayrılmasıyla, bilgileri tenkit süzgecinden geçirerek kullanmışlardır.

---

[32] *Zaman ve mekan kaydı olmaksızın, küçük-büyük, gizli-aşikâr herşeyi bilen* anlamına gelir.

X. yüzyıldan sonra, Peygamber'in günlük hayata dair sözlerinin de vahiy gibi mutlak gerçek ve şaşmaz bilgi olarak kabul edilmesi insanın kesin bilgi sahibi olabileceğini düşünmesine yolaçmış ve bilim yolundan sapmalar başlamıştır. Allah'ın mutlak ilim kaynağı olduğunun unutulması ve insanın otorite olabileceği düşüncesi, Aristotales benzeri bilim otoritelerinin ortaya çıkmasına yolaçmıştır. (Yunanlılar Aristotales'i şaşmaz bir bilim adamı olarak görmeye başladıktan sonra bilim onun fikirlerini tekrarlayarak gerilemeye başlamıştır.) Böylece, ilk 3 asır boyunca serbest düşünceyi benimseyen toplum, bundan sonra, üstat olarak kabul ettiği bilim adamlarının fikirlerini tartışmadan benimsediğinden İslam bilimi önce durağanlaşmış, sonra çökmüştür.

Şam Üniversitesi profesörlerinden Muhammed Ali Cezûl el-Kâtib, Kurân'da yasa koyucu 250 ayete karşılık, inananlara tabiatı incelemeleri, düşünmeleri, akıllarını en iyi şekilde kullanmaları ve bilimle uğraşmayı toplum hayatının bir parçası haline getirmelerini emreden yaklaşık 750 ayet bulunduğuna dikkat çekmiştir. İlk nazil olan ayetin *"İkra!" (Oku)* emri [Alak, 1], okumanın yanısıra, gerçeği araştırmak, öğrenmek, tefekkür etmek, tanımak, anlamak, anlatmak, bilmek, tebliğ ve talim etmek gibi birçok mefhumla yakından ilgilidir. Allah'ın insanlara bağışladığı ve meleklere üstün kıldığı bilme yeteneği [Bakara, 31-3] ile Kurân'ın insanı tabiat olaylarını araştırmaya ve düşünmeye davet etmesi, deney ve delile dayalı bilmenin İslam için büyük önem taşıdığını gösterir.

Kurân, bilimsel araştırmalara kısıtlama getirmediği, aksine teşvik edip dini boyut kazandırdığı için, din-bilim çatışmasına yolaçabilecek ve bilim adamının bağımsız faaliyetini engelleyebilecek yolları kapatmıştır. Ortaçağ Hıristiyan dünyasında pozitif bilimlerin kilise inancıyla bağdaşmadığı düşüncesi hâkim olduğundan pekçok bilim adamı kiliseye cephe almıştır. Bu düşünce, İslam ülkelerinde, İslam'ın bilime bakışını unutan aydınları da etkilemiştir.

Kurân'da, Allah'ın kurduğu düzeni ancak bilgi sahiplerinin kavrayabileceği gerekçesiyle âlimlerin üstünlükleri vurgulanmıştır. *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak olgun akıl sahipleri düşünür."* [Zümer, 9] *"Rabbim, ilmimi artır de."* [Tâhâ, 114] gibi ayetler ve hadis kitaplarının *Kitâbu'l-'İlm* bölümlerinde geçen *"İlim İslam'ın hayatıdır (can damarıdır)"*, *"İlim tahsiline çalışmak dine ne güzel hizmettir"*, *"İlim yasaklanamaz"*, *"İlim Çin'de de olsa arayınız"*, *"Evladın babadan alacağı en kıymetli miras iyi bir tahsildir"*, *"İlim herkesi, ibadet ibadet edeni ilgilendirir"*, *"İlim talebi, her Müslüman erkek ve kadın için farzdır"*, *"Beşikten mezara kadar ilim tahsil ediniz"*, *"Bir saat düşünmek yetmiş yıl ibadetten*

daha hayırlıdır", *"Âlim ol, yahut âlimlerin talebesi, dinleyicisi, dostu ol; beşinci bir durumda olmamaya dikkat et, çünkü mahvolursun"*, *"Âlime hürmet, Allah'a hürmet gibidir"*, *"Âlimin ölümü, milletin ölümünden daha büyük kayıptır"*, *"Cahiller içinde âlim, ölüler içinde diri gibidir"*, *"Âlimin uykusu, cahilin ibadetinden daha evladır"*, *"En büyük fakirlik cahilliktir"*, *"Âlimle beraber olmak ibadettir"*, *"Âlimin mürekkebi şehidin kanından daha hayırlıdır"*, *"İlim definedir, anahtarı da sorudur, soru sorun; soruda dört kişiye kazanç vardır: sorana, öğretene, dinleyene ve bunları sevene"*, *"Hiç kimse, ilmi yaymaktan daha üstün bir sadaka veremez"*, *"İlminden faydalanılan bilgin, ibadetle vakit geçiren bin kişiden daha hayırlıdır"* gibi hadisler, İslam'ın bilime ve bilgine verdiği önemi göstermektedir. Bilim kavramının ortaçağ İslam dünyasında arzettiği önemi inceleyen Franz Rosenthal şöyle demiştir: *"Hiçbir inanç sisteminde, İslam'da olduğu ölçüde, din-bilim kaynaşması ayrılmaz bir şekilde gerçekleşmemiştir."*

Kurân'ın bilim görüşünü İslam dünyası bugüne kadar sürdürebilmiş midir? Bu soruya olumlu cevap vermek mümkün değildir. İslam dünyasındaki bilimsel geriliğin sebebi din değil, Müslümanların dinin bilime bakış açısını yozlaştıran anlayışlarıdır.

İSLAM MEDENİYETİNDE TIP

İSLAM ÖNCESİ ARAP TOPLUMUNDA TIP

Arap yarımadasında İslamiyet'in doğuşundan önceki dönemin *Cahiliyye devri* olarak adlandırılması toplumun medeni seviyesiyle ilgili değildir. İslamiyet'ten önce Arap yarımadasında yaşamış Ad, Medyen, Saba, Semud, Himyeri gibi kültür ve edebiyatı gelişmiş toplumlarda bilgisizlikten sözedilemez. Bu ifade, Arapların İslam'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını İslami dönemden ayırdetmek için kullanılmıştır. Sertliğin, kabalığın, hoyratlığın, zulmün, adaletsizliğin hüküm sürdüğü, kişilerin parasının gücü kadar kadın ve dost edinebildiği, kız çocukların diri diri toprağa gömüldüğü.. bir dönem olan Cahiliyye devri İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla sona ermiştir.

Cahiliyye dönemi Arapları, şiir, hikâye, soy ilmi *(ilm-i ensâb)* gibi alanlarda ileri, astronomi ve tıp alanlarında pek az bilgiye sahip, bilim ve felsefeden ise habersizdiler. Tıp bilgilerinin bir kısmı Babil'den edinilmişti, bir kısmı ise geleneksel çöl hayatı sürdüren Bedevilerin basit tedavilerinden ibaretti. İslam öncesi Arap toplumunda 2 tür tedavi vardı:

1. Kâhin ve arrafların tedavileri: Hastanın bedenine girdiği düşünülen kötü ruhları büyüsel metotlarla (okuyup üfleyerek), tanrılara kurbanlar adayarak veya nusha (muska) yazarak uzaklaştırmaya çalışırlardı.

2. İlaç tedavisi: Bitkiler, tohumlar ve bal kullanılırdı. Kan aldırma *(hacamat)*, şaşılıkta hastayı dönen değirmenin taşına baktırma, organ kesiklerinde kanamayı durdurmak amacıyla kızgın yağa batırma, yarayı dağlama *(key)* gibi tedavi metotları da vardı. Çiçek gibi bulaşıcı bir hastalığa tutulanların yanında durulmaz; kutsal kişiler olarak görülen kabile reislerinin kanı sulandırılarak felçli hastalara ve kuduz olanlara içirilir veya hayvanın ısırdığı yere sürülür; veba hastalığının olduğu bir ortama girilirken -bulaşmayı önleyeceği düşüncesiyle- eşek gibi anırılır; yılan sokmalarında hasta uyursa zehrin vücuda yayılacağı düşünüldüğünden elbisesine ziller takılır; hastalıklardan korunmak amacıyla tavşanın topuk kemiği üstte taşınır; kara sevda'ya tutulanların kasıklarına -son çare olarak- dağlama yapılırdı. Yaralı birinin su içmesi halinde öleceğine; çocukların süt dişleri *"bundan daha güzeliyle değiştir"* sözüyle güneşe doğru fırlatılırsa yeni dişlerin daha sağlam çıkacağına ve diş ağrısı çekilmeyeceğine inanılırdı. İç hastalıklarında bal kullanılır; yaralar hasır külüyle kapatılır veya üzerine tuz basılırdı. Kan akıtma *(hacamat)* ve kürtaj yaygındı.

Cahiliyye hekimlerinin en meşhuru Hâris bin Kelede es-Sakafî'dir [ö. 634?]. Dönemin tıp merkezi Cündişapur'da tahsil gören Hâris bin Kelede, bir süre İran'da hekimlik yapmış, yüklü bir servet kazanmıştır. Doğum yeri Taif'e döndükten sonra Araplar arasında *tabîbu'l-Arab* olarak tanınmış, şöhreti ülke dışına yayılmıştır. Hekimlerinin tedavisinden fayda göremeyen İran'ın Zendaverd şehri satrabının davetine icabet edip onu iyileştirmiştir. Koruyucu hekimlikle ilgili eseri kaybolmuşsa da, buradan alıntılar yapan Cezûlî'nin [ö. 1412] *Metâli'u'l-Budûr* adlı eserinden görüşleri tespit edilebilmektedir. Hayatının sonlarına doğru şu tavsiyelerde bulunmuştur: *"Genç kadınla evleniniz, meyveleri olgunlaşmadan yemeyiniz, hastalığa tahammül ettiğiniz sürece ilaç kullanmayınız, aç kalarak veya oruç tutarak her ay bir kere midenizi temizleyiniz, bu tatbikat balgamı eritir, safrayı yokeder. Öğle yemeğinden hemen sonra kısa bir süre uyuyunuz, akşam yemeğinden sonra ise en az kırk adım yürüyünüz, güneş altında fazla kalmayınız. Mide hastalıkların yuvası, az yemek (perhiz) ise çaresidir. Çok yaşamak isteyen kahvaltısnı erken yapsın, akşam yemeğini erken yesin, cinsi münasebeti azaltsın."* Ayrıca, İran kisrası Enûşirvan'la yaptığı koruyucu hekimlik sohbetlerini ihtiva eden *Kitâbu'l-Muhâvere fi't-Tıb* adlı bir risalesi olduğundan bahsedilir.

Hz. Muhammed, İslam'ın ilk devrine yetişen Hâris bin Kelede'in tıbbi bilgisine güvenmiş ve hastaların ona muayene olmasını tavsiye etmiştir. Hâris bin Kelede'nin oğlu Nadr bin Hâris [ö. 624] de tanınmış hekimlerdendir. Dönemin diğer meşhur halk hekimleri şunlardır: Yemen'in Ezd kabilesinden Damâd, Teymür Rebâb kabilesinden Ebû Remse, Necranlı Semerdel, Ebû Mezkûr (Müzekkîr), İbn Hizyâm (Nitasî) ve kadın hekimlerden Zeyneb.[33]

Müslüman kadınlar, Peygamber'in izni ve teşvikiyle, savaşlarda su dağıtmış, yaralıların tedavilerini yapmış, yaralıları ve ölüleri cephe gerisine taşımış, hemşireliğin ve Kızılay/Kızılhaç kurumunun temellerini atmışlardır. Savaşlarda hemşire olarak görev yapan isimler arasında, Ümmü Varaka, Rufeyde, Ümmiye bin Kays el-Gıfariyye, Ümmü Atiyye, Ümmü Süleym; meşhur kadın hekimler arasında ise Benî Evd kabilesinden Zeyneb, Ümmü'l-Hasan, Hafîd bin Zehr'in kızı ve kız kardeşi sayılabilir.

İSLAM VE TIP (TIBBU'N-NEBEVÎ / TIBB-I NEBEVÎ)

İslam düşüncesinin ilahi cephesi bütün Müslümanlar için bağlayıcıdır, fakat beşeri cephesi için böyle bir özellikten bahsetmek mümkün değildir. Kurân günlük hayatın gerçekleriyle ilgili detayları açıklamamıştır. İnsanlığın temel karakteri değişmemesine rağmen, günlük ihtiyaçları zamanla değişiklik gösterir. Bu açıklanmayan kısım, toplumların kendi dönemlerindeki şartlara göre değişip gelişerek yorumlanmaya müsait bölümdür.

Bugün Kurân ve İslam adına yapılan en büyük hatalardan biri, bilim karşısında eziklik duyanların, Kurân'ı pozitif bilimlerin terazisinde tartarak, adeta fizik, kimya, astronomi ve tıp kitabı gibi düşünüp *"şu bilimsel gerçek Kurân'da geçiyor, İslam bunu 14 asır önce ortaya koymuş"* gibi hükümler ortaya koymalarıdır.

Kurân, her zaman geçerli olabilecek sağlık prensipleri (koruyucu hekimlik) üzerine genel hükümler ortaya koymuştur. Beden, ruh, elbise ve çevrenin temiz tutulmasını önemle vurgulamış; zararlı yiyecekler, kan, ölü hayvan ve domuz eti yenmesini, her türlü hastalığın bulaşabildiği evlilik dışı ilişkileri, alışkanlık yaparak ruhu ve bedeni tahrip eden içkiyi yasaklamıştır. Bebeklerin ana sütüyle beslenmesini, yeme-içmede aşırıya gitmemeyi, -genetik bozukluklar ortaya çıkabileceği için- yakınlar arasında evlenmemeyi tavsiye etmiştir.

[33] Arapların hakîm/filozoflarından Lokman'ın hekim olduğu görüşü, *hakîm* kelimesinin yumuşatılmış şekli olan *hekim*'in *tabip* anlamında kullanılmasından ileri gelmektedir. Derlediğimiz Lokman'a mâl edilen 330 özdeyişin hemen hepsi hikmete aittir.

Kurân, bir insanı öldürmeyi bütün insanlığı öldürmüş, bir insanı diriltmeyi ise bütün insanlığı diriltmiş kabul ettiğinden [Maide, 32], İslam medeniyetinde tıp mensupları önemli bir yere sahip olmuştur. Şarlatan hekimlerin meslekten uzaklaştırılması, hekimlerin hastalara verdiği zararın tazmin edilmesi gibi hasta haklarının başlangıcı sayılabilecek uygulamalar hayata geçirilmiştir.

Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle demiştir: *"Allah, hangi derdi vermişse, mutlaka devasını da vermiştir."* İlacın Allah'ın hükmünün tersine bir etki göstermesinin nasıl olduğu sorulduğunda ise *"ilaç da Allah'ın hükmünün bir parçasıdır"* diye cevap vermiştir. Hastaların hekime başvurmasını tavsiye etmiş, gerektiğinde kendi de hekimlerin tedavisi altına girmiştir. Hasta olduğunu öğrendiği Ebû Vakkas'ın ziyaretine gittiğinde, dönemin tanınmış hekimi Hâris bin Kelede'ye muayene ve tedavi olmasını tavsiye etmiştir. Hastaya hekim çağrılması gerektiği konusundaki uyarıları bilime ve ihtisasa olan saygısının ifadesidir.

Peygamber'in, vücudun, aklın ve ruhun sağlıklı tutulmasıyla ilgili hadisleri şöyledir: *"Temizlik imandandır"*, *"Temizlik imanın yarısıdır"*, *"Din temizlik üzerine kurulmuştur"*, *"Allah temizdir, temizi sever"*, *"Dişlerinizi fırçalayın"*, *"Avlularınızı temiz tutun"*, *"Her hastalığın temiz ve helal maddelerden elde edilebilecek bir ilacı vardır"*, *"Mide hastalık yuvasıdır, diyet de baş ilacıdır"*, *"Ümmetim için en korktuğum şey karın büyüklüğü ve tembelliktir"*, *"Akrabalarınız dışındakilerle evleniniz ki, zayıf nesiller meydana getirmeyesiniz"*. Bunların yanısıra, vücut, elbise, çevre ve yol temizliği, hastaların tedaviden kaçmaması gerektiği ve hasta ziyareti üzerinde de durmuştur.

Kurân'ın sağlıkla ilgili ayetleri ile Peygamber'in sağlıkla ilgili sözleri (tıbbi hadisler) ve çeşitli vesilelerle tavsiye ettiği tedaviler vefatından bir süre sonra derlenerek *Tıbbu'n-Nebevî* adıyla dini bir tıp anlayışı ortaya konmuştur.

Abdülvehhab Hallâf'ın belirttiği gibi, ticaret, ziraat, orduyu tanzim, harp idaresi, tıbbi tedavi ve buna benzer dünyevi işlerde uzmanlık, beceri ve deneyle kazanıldığından dini alana girmez. Peygamber'in tavsiye ettiği tedavi yolları, onun din, vahiy ve şeriatla ilgili tasarruflarından olmayıp örf, âdet ve teamüle tabi beşeri hallerindendir. Peygamber'in tıp gibi teknik dallara ait uygulama ve tavsiyelerini izleme zorunluluğu olmadığı halde, bazı din adamları, ilahi kaynaklı olduğu için tıbbi hadislere uyulması gerektiğini savunmuştur. Bu düşünce tarzı tıbbı bilimsellikten uzaklaştırmış, batıl inançlara yolaçmıştır.[34]

[34] Kurân [Kehf, 110], Hz. Peygamber'in vahye muhatap olmuş bir insan olduğunu zikreder. Peygamber, her fırsatta bizler gibi bir insan olduğunu vurgulamış, kendisini insanüstü görmek isteyen yakınları-

İslam dünyasının büyük sosyoloğu İbn Haldûn [ö. 1406], *Mukaddime*'sinde şöyle demiştir: *"Hz. Muhammed'in tıpla ilgili bazı tavsiyeleri Arap geleneklerine ve doğal hayata ait olup kesinlikle dini özellik taşımadığından aynen uygulanması gerekmez. Peygamber bize İslam dinini öğretmek için görevlendirildiğinden, ondan rivayet edilen tıpla ilgili hadisleri dinin bir parçası olarak görmek doğru değildir. Bununla birlikte, bir kimse inanarak bunları kullanırsa gözle görülür sonuçlar alabilir ki, bu kuvvetli bir inancın sonucuyla ortaya çıkar."* Bu durumda, ondan nakledilen ve bilimsel gerçeklerle bağdaşmayan tıbbi tavsiyeler büyük bir inançla kullanıldığında faydalı olabilir ki, buna modern tıpta *plasebo etkisi* denir. Mesela, karnı ağrıyan birinin inanarak içtiği bal plasebo etkisiyle fayda gösterebilir. Şairin dediği gibi:

Zehr olursa yâr elinden hoş gelir
Şekr olursa gayrıdan nâhoş gelir

Tıbbu'n-Nebevî kitaplarındaki bilgilerin büyük kısmı Cahiliyye devri tecrübelerine dayanır. Tıbbi bilgisinin fazla olduğu bilinen Hz. Ayşe'ye bunları nereden öğrendiği sorulduğunda, Hz. Peygamber'in son zamanlarında sağlığının bozulması sebebiyle Arabistan'ın çeşitli yörelerinden gelen heyetlerin tavsiye ettiği tedavi metotlarından öğrendiğini söylemiştir. Hz. Peygamber de gençliğinde çok seyahat etmiş, Filistin, Yemen, Güney Arabistan ve Umman'da bulunmuş, buralarda uygulanan tedavi metotlarını görmüştür. Ayrıca, Mekke'nin bütün Araplar için mukaddes şehir olması dolayısıyla yılın belirli zamanlarında burada toplanmaları halk tıbbının yörede yoğun olarak bilindiğinin işaretidir. Özetle ifade etmek gerekirse, *Tıbbu'n-Nebevî*'nin koruyucu hekimlik dışındaki tedavi-

nı, *"Yahudilerin Hz. Musa'yı, Hıristiyanların Hz. İsa'yı abarttıkları gibi beni abartmayınız. Bana sadece Abdullah'ın oğlu Muhammed deyiniz"* diye ikaz etmiştir. Müslîm'in *Sahîh*'inde, Peygamber'in gündelik hayatta dair şahsi görüşlerine uymak mecburiyeti olmadığı, sadece şeri konularda söylediklerine uyulması gerektiği örneklerle açıklanmıştır: Hurma ağaçlarını aşılayan bir topluğa ne yaptıklarını sormuş, ağacın çiçeklerini döllediklerini söyleyen aşıcılara, *"bunun bir sonuç vereceğini sanmam"* demesi üzerine ağaçların aşılanması bırakılmış, zamanı geldiğinde ağaçlar meyve vermeyince durum Peygamber'e aktarılmış, bunun üzerine şöyle demiştir: *"Ben sadece tahminimi söyledim. Benim tahminlerimi almayınız, ancak ben size Allah'tan bir şey söylersem onu alınız."* (Bir başka rivayete göre *"siz dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz"* demiştir.) Bir savaş sırasında, ordunun konaklatılmasını istediği yer, uzman kişi tarafından uygun bulunmayınca konaklama yerini uzmanın görüşü istikametinde değiştirmiştir. Ashaptan birinin, *"söylediğiniz şahsi görüşünüz mü, yoksa vahye dayalı bilgiye mi dayanıyor?"* sorusuna, *"bu benim şahsi görüşümdür, deneyimlerime dayanarak söylüyorum"* demesi üzerine sahabenin, *"cevabınız isabetli değil, doğrusu şöyledir"* dediği kaynaklarda zikredilir. Ayrıca, şu sözleriyle insan tarafını vurgulamıştır: *"Ben ancak bir insanım, problemlerinizde başvurduğunuzda, ben işittiklerime göre karar verdiğimden, bana yanlış hüküm verdirerek başkalarının hakkını aldıysanız bilin ki o hak bir ateş parçasıdır"*, *"Ben ancak bir insanım, dininize ait bir şey söylersem o emri yerine getirin, fakat kendi reyimle bir buyruk verirsem insanım (yanılabilirim)"*. Dolayısıyla Hz. Muhammed, beşeri davranışları ile vahye dayalı davranışları arasında kesin bir ayırım yapmıştır.

ye yönelik bilgileri, eski Arap toplumunun halk tıbbı unsurlarını ihtiva etmekte olup dönemin tıbbi folklor malzemesi olarak düşünülmelidir.

Tıbbu'n-Nebevî konusunda ilki 738'de Abdülmelik bin Habîb tarafından olmak üzere, Arapça, Farsça ve Türkçe yüzlerce kitap yazılmıştır. Bu eserlerde, hastalıklar için verilen reçetelerin, sıradan kuralların ve bilinen prensiplerin ötesinde, tıbbı manevileştirme esas alınmıştır. İnsan bedeni ruh ve cesetten meydana gelen bir bütün olarak görülmüştür. *Tıbbu'n-Nebevî* yazarlarından bazıları bilimsel tedavileri reddetmemekle birlikte, hastalığın ruhi tarafına dini yönden yaklaşılmasının daha iyi sonuç verdiğine inanmışlardır.

Tıbbu'n-Nebevî alanında müstakil bir çalışma yapan X. yüzyılın önemli muhaddislerinden Hattâbî [931-98], Hz. Muhammed'in ilaçla tedaviyi ihtiva eden hadislerinin toplumun beşeri bilgi ve tecrübesine dayandığını, dolayısıyla vahiy kapsamı dışında tutulması ve tavsiye ettiği ilaç veya duanın genel geçerli reçete kabul edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Bu yorum klasik dönemde Müslüman hekimlerce benimsenmiş, bilimsel tıp kitaplarında *Tıbbu'n-Nebevî*'ye ait tedavi metotları kullanılmamış, eserlerin başında koruyucu hekimlikle ilgili bazı ayet ve hadislere atıfta bulunulmakla iktifa edilmiştir. Dolayısıyla, *Tıbbu'n-Nebevî* konusunda yazılan kitap ve risaleler, dönemin halk hekimliğini göstermesi açısından tarihi önem arzetmektedir.

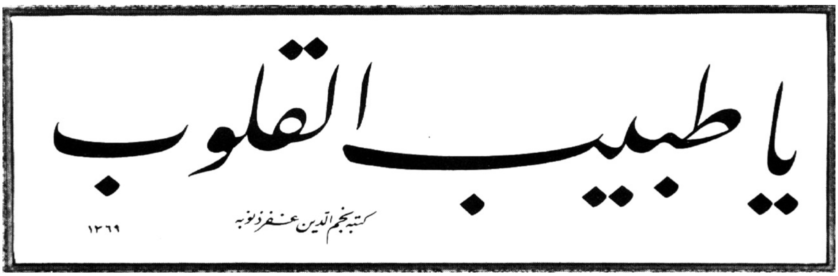
İbn Cevzî [ö. 1201], akl-ı selime, deney ve gözleme dayanan bilimsel gerçeklerle çelişen sözlerin Hz. Peygamber'e ait olmadığını belirtmiş, bunların incelemeye dahi lüzum görülmeden reddedilmesini istemiştir.

Hz. Muhammed'in toplumda yürürlükte olan halk tıbbı bilgilerinden bir kısmına sahip olmasının ve gerektiğinde bunlara dayanarak tavsiyelerde bulunmasının dini tarafı yoktur. Tavsiyelerinin tanrısal olduğunu iddia etmek Peygamber'i tıbbi açıdan bilgisiz bir şahsiyet olarak gösterir ki, hiç kimsenin onun gibi yüce bir Peygamber'i küçültmeye hakkı yoktur. İçine sinek düşmüş çorbayı temizlik abidesi Peygamber'e içirtmek, *çörekotu*'nun ölümden başka her hastalığı iyi etmesi, kan aldırmanın en iyi tedavi olması gibi 1400 yıl önceye dayanan ve günümüzde geçerliliği kalmamış tedavi metotlarını gerçekmiş gibi aktarmak tıbbın her an değiştiğini gören akıl sahibi hiç kimseye izah edilemez. *Tıbbu'n-Nebevî* kitaplarındaki bilgilerin doğruluğunu savunanların Peygamber'i yüceltmek yerine farkında olmadan itibarını zedelediklerini düşünmeleri ve bu tip yazıları kaleme alırken daha dikkatli olmaları gerekir.

Günümüz İslam toplumlarında, Müslümanlar için bağlayıcı olan İslam'ın ilahi cephesinin dışında, Hz. Peygamber'in beşeri hayata dair sözleri irdelenerek dini düşüncenin yenilenmesi ve çağdaşlaşması gerekir. Bu da, düşünce sistemini eleştirel bir gözle değerlendirip yeni bir senteze varmakla mümkündür.

Türk-İslam kültüründe, Kurân-ı Kerîm'deki sağlık ve şifayla ilgili ayetler sağlıkla ilgili yerlere asılır. Levha: *"Allah buyurur ki: Biz Kurân ile müminlere şifa ve rahmet indiriyoruz."* (Hat: Sami efendi)

Müslümanlar tarafından manevi hekim olarak kabul edilen Hz. Muhammed'e *"kalplerin hekimi"* denir. Levha: *"Yâ tabîb el-kulûb"* (Hat: N. Okyay)

İslam inancına göre tedavi hekimden, şifa Allah'tandır. Bundan dolayı, eskiden hastahanelere ve attar dükkanlarına *"Yâ şâfî" (ey şifa veren Allah)* yazılı levhalar asılırdı. (Hat: İ. H. Altunbezer)

İSLAM MEDENİYETİNDE BİLİMSEL TIP

İslam medeniyeti, ortaçağda hemen her yerde iniş gösteren klasik kültürü canlandırmıştır. Bu başarının sebebi, mevcut kültürleri kendine uydurabilmesi ve her türlü fikre açık olmasıdır. Mesela, daha VIII. yüzyılda, Câbîr, evrenin en sır perdesini yırtacağını, canlı-cansız varlıklar yaratabileceğini, bunun hiç olmazsa teorik olarak mümkün olduğunu yazmıştır. O dönemde bunları ifade edebilmesi oldukça önemlidir. Hiçbir dini-resmi görüşün etkisi altında kalmadan çeşitli dillerde araştırmalar yapabilen bilginler sayesinde bilginin yayılmıştır. Böylece İslam bilimi, kendine faydalı unsurları seçerken cesaret ve güçlü bir benlik duygusuna galebe çalan irade ile antik dünyanın bilimlerini kendinde toplamış, eserlerini tercüme etmiş ve yeni bilgiler ilave edip Batı'ya aktarmıştır.

İslam kültüründe öncelikli bilimler *(ulûmu'l-evâil)* arasında yeralan tıp sanatı kısa zamanda büyük gelişme göstermiştir. Bu hareket 2 safhada gerçekleşmiştir:

1. Kabullenici dönem: Dinin teşvikiyle, İslam coğrafyasının üzerinde oturduğu antik kültür ve tıp benimsenmiş; Cündişapur'daki hastahane ve tıp eğitimi örnek alınmış; Antik Yunan ve Hint tıbbına ait bilimsel kitaplar Abbasiler döneminde Bağdat'ta kurulan *Beytü'l-Hikme*'de 200 yıl içinde tercüme edilmiştir.

2. Yaratıcı dönem: Antik dönem tıp bilgileri öğrenildikten sonra, gözlem ve deneylerle elde edilen yeni tıp bilgileriyle, XII. yüzyılda, -bilim tarihçisi Hartner'in ifade ettiği gibi- düşünceyi tehlikeye düşürecek ortaçağ modası eski otoritelere dayanma düşüncesinden vazgeçilmiş, bilimsel düşünce orijinalitesi, o zamana kadar görülmemiş bir noktaya ulaşmıştır. Bu yaratıcı dönemde, Müslüman hekimler yazdıkları kitaplarla bilimsel tıp dünyasına 600 yıl egemen olmuşlardır. Bu yepyeni bilim ve tıp anlayışını ortaya çıkaran kurumları biraz daha detaylı incelemek gerekir.

Cündişapur

İran Sasani hükümdarı I. Şapur'un [241-73] Sûs ile Hemedan'ı birbirine bağlayan yol üzerinde kurduğu Cündişapur şehri uzun süre yörenin bilim-sanat merkezi olarak tanınmıştır. I. Şapur'un Roma imparatoru Valerian'ı hezimete uğrattığı savaşta, esirlerle birlikte Suriye'deki sanatçı, bilgin ve işçilerden oluşan büyük bir grubun yerleştirildiği Cündişapur, V. yüzyılın sonunda mezhep anlaşmazlığı sebebiyle Anadolu'dan sürülen Nesturilerin de sığınağı olmuştur.

I. Husrev (Anûşirvân) [531-79] Hindistan'a kültür heyeti göndermiş, çok sayıda Hint bilginini Cündişapur'a getirtmiştir. Kitapları daha sonra *Beytü'l-Hikme*'de Arapça'ya tercüme edilen Berzûye ve Sencehl adlı hekimler bunlardan ikisidir. Yine onun döneminde, Atina'nın Yeni Platoncu hocaları, akademinin 529'da kapatılması üzerine bu şehre kabul edilmiştir. I. Husrev tarafından kurulan okul sayesinde şehir bölgenin bilim merkezi haline gelmiştir. Yunan-Hint-İran tıp bilgilerinin sentezlendiği bu bölgede yetişen büyük hekim aileleri, Abbasi döneminden itibaren, hekimlikleri ve tercüme ettikleri tıp kitaplarıyla İslam medeniyetinde bilimsel tıbbın ilerlemesine büyük katkıda bulunmuşlardır. İran'ın 638'de Müslüman hâkimiyeti altına girmesinden sonra buradaki bilim kurumlarına dokunulmamış, -başta hekimler olmak üzere- bilim adamları Abbasi hanedanından saygı görmüş, Cundişapur'da yetişmiş hekimler sarayda, bilim adamları ise tercüme okullarında görev yapmışlardır.

Tercüme Dönemi

İslamiyet'in ortaya çıktığı sırada Arabistan'ın kuzeyinde güçlü bilim ve felsefe merkezleri vardı. Arap orduları, Cündişapur'da gelişmiş bir tıp okulu ve hastahane [638], büyük bir bilim ve araştırma merkezi olan İskenderiye'de ise Antik Mısır ve Yunan medeniyetinin bilimsel mirasıyla karşılaşmıştı [642]. Ayrıca, Antakya ve Edessa (Urfa) da önemli bilim merkezleriydi.

Cündişapur Hastahanesi hekimlerinden Buhtişû ailesi, 4 nesil boyunca (Curcîs bin Cibrâîl [ö. 769], Buhtişû' bin Curcîs [ö. 801], Cibrâîl bin Buhtişû [ö. 828], Buhtişû' bin Cibrâîl [ö. 870]), bir taraftan Bağdat sarayının özel hekimliğini yapmış, diğer taraftan tercüme işleriyle uğraşmıştır. Cündişapur, İskenderiye ve Edessa'da İslam'dan önce başlayan Yunanca'dan Pehlevice'ye (eski Farsça) kitap tercümeleri, Emeviler döneminde [661-750], Yunanca ve Pehlevice'den Arapça'ya dağınık da olsa devam etmiştir.[35]

Esas tercüme dönemi, Abbasi devletinin ilk döneminde [750-860], Beytü'l-Hikme ile başlamıştır. Halife Mansûr [754-74] tarafından oluşturulan Beytü'l-Hikme, torunu Hârûn er-Reşîd zamanında [786-809] geniş mekana ve düzenli işleyişe kavuşmuş, Me'mûn döneminde [813-33] ise rasathane ilave edilmesi ve ilgi alanlarının genişlemesiyle akademi haline gelmiştir. Beytü'l-Hikme'de toplanan kitap sayısı ortaçağ dünyasında hiçbir yerle kıyaslanmayacak seviyeye

[35] Ekseriyeti astrolojiye ait ilk Yunanca eserler doğrudan Yunanca'dan değil, Pehlevice'den tercüme edilmiştir. İlk tercüme kitap, Mervân [684-85] döneminde Suriyeli Yahudi hekim Masercevyh tarafından Süryanice'ye tercüme edilen İskenderiyeli Ahron'un *el-Künnâş* adlı eseridir.

ulaşmıştır. Beytü'l-Hikme daha sonra yerini, Musul, Büst, Basra, Bağdat, Şiraz, Rey, Kahire ve Kayravan'da kurulan *dâru'l-ilm/dâru'l-kütüb*'lere bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

Beytü'l-Hikme'deki tıbbi çalışmalar halife Mansûr'un Cündişapur'dan getirttiği Hintli hekimlerin pekçok bilimsel eserle Bağdat gelmesiyle başlamıştır. IX. yüzyılın başlarında, Yuhanna bin Mâseveyh, Cibrâîl bin Buhtişû' ve Huneyn bin İshâk, Cündişapur'dan gelen hekimlerin telkiniyle, Beytü'l-Hikme'deki birçok tıbbi eseri tercüme etmişlerdir. Hârûn er-Reşîd'in amcasını iyileştiren Hintli hekim Mankah ve Sâlih bin Bahle, Hint tıbbını Bağdat sarayına taşımıştır.

Me'mûn, Bizans'ın önemli şehirlerinden kitaplar getirtmiş, Kıbrıs hâkiminden savaş tazminatı olarak elindeki kitapları göndermesini istemiş; Mu'tasım, Ankara ve Amorium'un fethinde [838] değerli kitapları Bağdat'a getirmiştir. Bir kitabı bulabilmek için bazen uzun seyahatler yapmak gerekmiştir. Huneyn bin İshâk, Galenus'un nabızla ilgili kitabı için Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'ı dolaştığını, nihayet Şam'da bulduğunu aktarmıştır. Toplanan eserler, Huneyn bin İshâk [ö. 873], oğlu İshâk bin Huneyn, el-Kindî [ö. 870], Sâbit bin Kurra ve Kosta bin Luka [ö. 912] gibi Arapça-Yunanca-Süryanice'yi çok iyi bilen kişiler tarafından tercüme edilmiştir. Mütercimlere kitapların ağırlığınca para ödenmiştir. Ağır çekmesi için kalın kağıtlara ve iri harflerle yazanlar hazine nazırı tarafından şikayet edilmiş, halife ise *"hazinenin bilim adamlarına verilen ve bilim yolunda harcanan altınlarla fakirleşmeyeceği"* gerekçesiyle devamını emretmiştir.[36]

200 yıl kadar süren bu dönemde, Hippokrates, Galenus, Efesli Rufus, Dioskorides, Oribasius gibi Yunan; Susruta, Caraka, Vagbhata, Zantâh ve Canakya gibi Hint hekimlerin eserleri[37] Arapça'ya aktarılmıştır. Galenus'un 64, Hippokrates'in 13, Efesli Rufus'un 20 eseri tercüme edilmiştir. Böylece antik tıp kitaplarının kaybolması önlenmiş ve çok uzak bölgelerde okunabilmesi sağlanmıştır. Antikitenin tıbbi mirasını özümseyen Müslüman hekimler, kitaplardakilere deneylerini, gözlemlerini, bilgilerini ve tecrübelerini katarak orijinal eserler ortaya koymuş, kurdukları sağlık kurumlarında verdikleri tıp eğitimiyle ortaçağ boyunca yaklaşık 600 yıl Doğu ve Batı'da tıbbın önderi olmuşlardır.

[36] IX. yüzyılda, Benî Mûsâ ailesi, tam gün kitap tercüme edenlere ayda 500 dinar veriyordu. O dönemde dinarın ağırlığı 4,25 gr saf altın değerindeydi. Yani aylık ücret 2125 gr altın ediyordu. Bu yüksek maaş dönemin büyük yeteneklerini kendine çekmişti.

[37] Caraka'nın *Caraka-samhitta* adlı eseri *Kitâb-ı Carakasamhitâ*; Susruta'nın *Susruta-samhita* adlı eseri *Kitâb fî 'Alâmât'i-l-Edvâ ve Ma'rifet İlâcihâ ve'l-Edviyetihâ*; Canakya'nın (Arapça Sânâk) *Kautilîya Arthasastra* adlı eseri *Kitâbu's-Sumûm ve't-Tiryâk*; Zantâh'ın eseri *Kitâbu's-Sumûmât ve't-Terkîbihâ ve Usûlihâ* adıyla diğer bazı eserlerle birlikte Arapça'ya tercüme edilmiştir.

Hippokrates'in Arapça'ya tercüme edilen eserlerinden bazıları

Yunanca ismi	Arapça ismi	Tercüme eden
όρχος	el-Ahd, el-İmân	Huneyn b. İshâk
Άφορισμοί	el-Fusûl	Huneyn b. İshâk
Προγνωτιχόν	Takdimeti'l-ma'rife bi tefsîri Câlînûs	Huneyn b. İshâk
Περί διαίτης όξέων	el-Emrâdü'l-hâdde	
Έπδήμίαι	Ebîdîmiyâ	İsâ b. Yahyâ
Περί χυμών	Kitâbu'l-ahlât	İsâ b. Yahyâ
Κατ ίήτρείον	Kitabu'l-atîtriyûn	Huneyn b. İshâk
Περί φύσιος άνθρώπον	Kitâbu'l-tabîatü'l-insân	Huneyn b. İshâk
Περί γονής	Kitâbu'l-eginna	İbn Şehîd el-Kerhî
Περί έβδομάδων	Kitâbu'l-esâbî	Yahyâ b. Batrik
Περί τροφής	Kitâbu'l-gıdâ	Haccac b. Yûsuf
Περί άέρων δάτων τόπων	el-Ma ve'l-hevâ	Huneyn b. İshâk
Περί φύσιος άνθρώπον	Tabi'atü'l-insân	Huneyn b. İshâk
Διαθήχη	el-Vasîye	Huneyn b. İshâk

Galenus'un Arapça'ya tercüme edilen eserlerinden bazıları

Yunanca ismi	Arapça ismi	Tercüme eden
Περί είρέσεων τοίς είσελομένοί	Firâku't-tıb	Huneyn b. İshâk
Περί τών χαθ Ίπποχράτην στοιχιων	Uskutussat	Huneyn b. İshâk
Περί χράσεν	Mizâc	Huneyn b. İshâk
Περί φυσιχών	Kuvâ-i tabî'iye	Huneyn b. İshâk
Πρός τούς περί τύπων γράφαντας ή περί περιόων	Hummayât	Hubeyş ve Huneyn
Φεραπευτιχή μέθοδος	Hiletü'l-bürr	Hubeyş ve Huneyn
Τέχ ν ίατιχή	Sına'a	Huneyn b. İshâk
Περί τής Ίπποχράτους διαίτης έπί τών όξέων νοσημάτων	Tedbîri Bukrât li'l-emrâzü'l-hadde	Huneyn b. İshâk
Πρός πίσωνα περί θηριαχής	Kitâbü't-tiryâk ilâ kayser	Yahyâ b. Batrik
Περί σφυγμών τοίς είσαγένοίς	Kitâb ilâ tosren fi'n-nabz	Huneyn b. İshâk
Περί φυσιχών δυνάμεων	Kitâbü'l-kuvâ't-tab'iyye	Huneyn b. İshâk
Περί τών χαθ Ίπποχράτην στοιχείων	Kitâb ilmi Aristotalis fi't-teşrîh	Hubeyş
Περί χρείας σφυγμών	Kitâbü'l-hâce ilâ'n-nabz	Huneyn b. İshâk
Περί άνωμάλου δυχρασίας	Kitâb su'u'l-mizâcü'l-muhtelif	Huneyn b. İshâk
Περί σπέρματος	Kitâbu'l-menî	Huneyn b. İshâk
Περί τών τής ίατριχής μερών	Kitâb fî eczâi't-tıbb	Huneyn b. İshâk
Περί τών συνεχτιχώ αίτιών	Kitâb fî esbâbi'l-muttasıla bi'l-maraz	Huneyn b. İshâk
Περί χυμών	Kitâbu'l-ahlât bi tefsîri Câlînûs	Hubeyş

Hastahaneler (Dârüşşifâlar)

İslam dünyasında *hastahane* kelimesi karşılığında *dârüşşifâ*, *dârüssıhha*, *dârulafiye*, *dârulmerzâ*, *bîmârhâne*, *bîmâristân*, *şifâiyye*, *tımârhâne* kelimeleri kullanılmıştır. XIX. yüzyıldan bu yana bizde *hastahane* olarak isimlendirilen sağlık kurumları ortaçağ İslam medeniyetinde hasta tedavisi ile tıp eğitiminin yapıldığı tesislerdi.

Dârüşşifâların en gelişmişi, V. yüzyıl ortalarında, Batı Asya'nın en önemli kültür merkezi olan Cündişapur'da faaliyetini sürdürmüştür. Bu hastahane ve tıp okulu, Hint, Yunan ve İran hekimlerinin müşterek çalışmalarıyla, bu medeniyetlerin tıbbi birikimlerinin bir sentezi olarak, döneminin modern hekimlik anlayışını temsil etmiştir.

Cündişapur'daki hastahaneyi, İslam medeniyetinin kuruluş döneminde, İran'ın fethi sırasında tanıyan Müslümanlar, bunu örnek bir kurum olarak benimseyip pekçok şehirde benzerini kurmuş ve geliştirmişlerdir. Bazı kaynaklarda ilk Müslüman hastahanesinin 707'de Emevi halifesi Velid bin Abdülmelik tarafından Şam'da yaptırıldığı zikrediliyorsa da, burası Bizans *nosocomium*'larını örnek almış, cüzamlılar ve körler için barınak olarak kurulmuş bir yapıdır.

Tam teşkilatlı ilk İslam hastahanesi, yaklaşık 800 yılında, Abbasiler döneminde, Hârûn er-Reşîd tarafından Bağdat'ta kurulmuş ve Cündişapur hekimlerinden Cibrâîl bin Buhtişû' tarafından idare edilmiştir. Bu hastahane, Bağdat'ta ve diğer büyük İslam şehirlerinde kurulacak diğer hastahanelere örnek teşkil etmiştir. IX-XVII. yüzyıllar arasında, Endülüs'ten Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Memluklu, İlhanlı, Timurlu, Akkoyunlu ve Osmanlı ülkelerinde çok sayıda dârüşşifâ kurulmuştur.

İlk dönem İslam hastahaneleri arasında, Hârûn er-Reşîd'in ve dönemin vezir ailesi Bermekiler'in Bağdat'ta, halife Mütevekkîl'in [847-61] nedimi Türk el-Feth bin Hâkân'ın [ö. 861] Mâristânü'l-Magāfîr adıyla Kahire'de; Tolunoğulları'ndan Ahmed ibn Tolun'un 874'te Kahire'de; İhşidiler'den Ebû Bekir Muhammed bin Tugaç'ın [882-942] Mısır'da; Bedrü'l-Mutaddîd Gulâm'ın 902'de Bağdat'ta; halife Muktedîr'in [908-32] Şam kapısında; vezir Ali ibn el-Furat'ın [ö. 924] Bağdat'ta Dâru'l-Mufaddala'da; halife Muktefî'nin [902-08] kumandanlarından Amîr Ebû'l-Hasan Baghâm et-Türkî'nin 940'da Bağdat'ta; Büveyhi meliklerinden Mu'izzüddevle'nin 966'da Bağdat'ta; Büveyhiler'in Bağdat emirü'l-ümerâsı

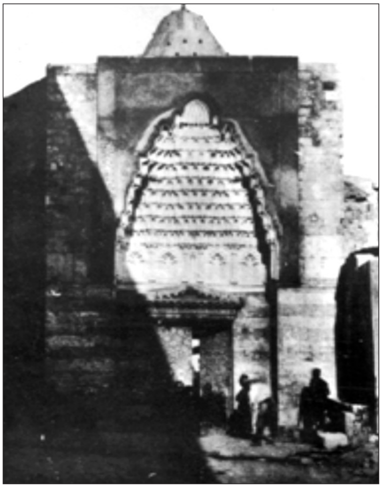
Adûduddevle'nin Adudî Bîmâristânı adıyla 982'de Bağdat'ta; halife Nasr li-Dînillah [1180-1225] döneminde Anadolu'dan getirilmiş bir kölenin (er-Rûmî) Basra'da yaptırdığı hastahaneler ile İhşidi meliki Kâfûr'un 957'de yaptırdığı Mâristân-ı Kâfûrî ve halife Muktedîr'in hekimbaşısı Sinân bin Sâbit tarafından açılışı yapılan Seyyide Bîmâristânı sayılabilir.

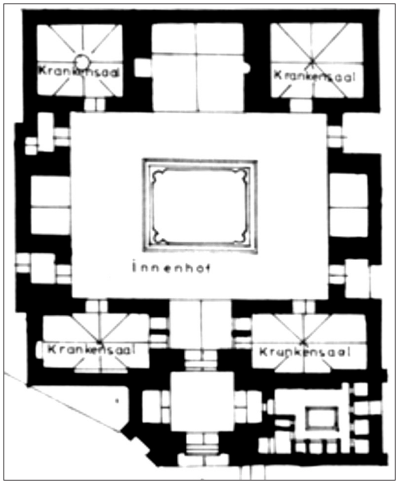
Bunlardan başka, X. yüzyılda Rey, Zerend, Isfahan, Merv ve Nişapur'da; XI. yüzyılda Vâsıt [1022] ve Meyâfarikîn'de [1031]; XII. yüzyılda Musul'da 4, Harran'da 2, Rakka, Nusaybin, Haleb ve Hamâ'da birer hastahane olduğu bilinmektedir. XIII. yüzyılda, halife Mustansır'ın [1226-42] kurduğu Mustansıriyye külliyesi içindeki hastahane, Mısır Memlûk sultanı Kalavûn'un 1284'te Kahire'de; Dimnâh [830] ve Hafsî hanedanından Ebû Fâris'in Tunus'ta; sultan Ya'kūb el-Mansûr [1184-99], Merinî sultanlarından Ebû Yûsuf Ya'kūbî [1258-86], Ebû'l-Hasan Ali [1331-48] ve Ebû İnân Fâris'in [1348-58] Marakeş'te; Narî meliki Muhammed'in 1365'te Gırnata'da yaptırdığı hastahaneler ile Çerkez meliklerinden Müeyyed'in 1418'de yaptırdığı Mâristân-ı Müeyyedî, Sa'dî şeriflerinden Ebû Muhammed Abdullah'ın yaptırdığı [1557-74] el-Mahadî ve Tunus, Cezayir, Endülüs edebi kaynaklarında zikredilen dârüşşifâlar vardır. Kaynaklar, ortaçağın en tanınmış hastahaneleri Adudî, Nureddîn ve Kalavûn hakkında daha fazla bilgi vermektedir.

979-80'de Dicle nehri kenarına yaptırılan Adudî Hastahanesi 100 bin dinara mal olmuştur. Burada dahiliye, cerrahi ve göz hastalıkları uzmanı tanınmış 24 hekim ile hekim yardımcıları, hasta bakıcılar ve eczacılar görev yapmıştır. Hekimler hastaları haftada 2 gün muayene etmiş, reçete ve diyetleri hazırlarlamışlardır. Hastahanede tıp eğitimi de verilmiştir. Selçuklu sultanı Tuğrul beyin emriyle tamir edilip yeniden düzenlenmiş, hekim sayısı 28'e çıkmıştır. Büyük gelir kaynaklarıyla vakıf olarak işletilen hastahane, Moğolların 1258'de Bağdat'ı ele geçirmesi sırasında tahrip edilmiş ve bir daha ayağa kalkmamıştır. Teşkilat, hekim ve personel kadrosu, uzmanlaşma, tedavi ve tıp eğitimi konularında önceki hastahanelerden oldukça ileriye gitmiştir. Hastahaneyi 200 yıl sonra gören gezgin İbn Cübeyr, saray gibi bakımlı ve konforlu olduğunu anlatmıştır.

Orijinal haliyle günümüze ulaşan en eski hastahane olan Şam Nureddîn Hastahanesi [1154], Nureddîn Mahmûd Zengi'nin esir aldığı Frank kralının serbest bırakılması karşılığında alınan fidyeyle yaptırılmıştır. Ortasında havuz, çevresinde 4 eyvan, hasta odaları, tuvalet ve banyolar vardır. Vakıf gelirleriyle idare edilen, aylık masrafı yaklaşık 450 dinar olan, başhekim, hekim yardımcıları ve

idari personelin görev yaptığı bu hastahanede tıp eğitimi de verilmiştir. Hastaların yemekleri bitişikteki imaretten temin edilmiştir. XVII. yüzyılda hastahaneyi gezen Evliya çelebi, 70 personelinin olduğunu, yataklarının temizliğini, hastalara günde 3 defa musiki dinlettirildiğini kaydetmiştir.

Nureddîn Hastahanesi

Servet sahibi hayırsever devlet adamlarının yaptırdığı ve işletilmesi için zengin gelir kaynaklarının vakfedildiği bu kurumlarda uzman hekimler görev yapmış, din ve mezhep farkı gözetilmeden herkese hizmet edilmiş, tıp eğitimi de verilmiştir. Tedaviden ziyade hastaların son günlerini huzurlu geçirebilmesini sağlamak için manastırlarda odalar ayıran ve burada papazlara hizmet verdiren Avrupa, bu hastahaneleri Sicilya ve Endülüs yoluyla Haçlı seferleri sırasında tanımış, XIII. yüzyıldan itibaren de benzerlerini kurmaya başlamıştır.

Tıp Eğitimi

Tıbba hevesli gençler, hastahanelerde, medreselerde veya büyük hekimlerin evlerinde dersler alarak, şehir şehir gezip ülkenin tanınmış hastahanelerinde pratik yaparak veya büyük hekimlerin belirli kitaplarını okuyarak yetişmiştir. Hastahanelerdeki eğitim günümüzde olduğu gibi hasta başında pratik, dershanede teorik eğitim şeklinde yapılmıştır.

1227'de Bağdat'ta kurulan, dini, edebi ve tıbbi bilimlerin eğitimini veren, 298 öğrencisi bulunan Mustansiriyye Medresesinde 10 öğrenciye tıp dersleri ve-

ren bir müderris *(şeyh-i tıb)* görev yapmıştır. Bu öğrencilere belli bir ücret de ödenmiştir. Kahire'deki Müeyyediyye medreselerinde de tıp dersleri verilmiştir. Memlükler döneminde Şam'da, yalnız tıp eğitimi veren 3 medrese faaliyet göstermiştir: Dahvâriyye, Dunaysiriyye ve Lebbüdiyye. Dahvâriyye, Mühezzebiddîn ed-Dahvâr'ın [ö. 1230] tıp tahsili amacıyla bağışladığı evidir. Hekimlere, öğrencilere ve halka açık, yarı konferans tarzında tıp dersleri verilmiştir. İbn Hindû'nun *Miftâhu't-Tıbb* adlı eserinde verdiği bilgilere göre, medreselerdeki tıp eğitiminde, mantık ve ahlak yanında, geometri, astronomi gibi bilimler de öğretilmiştir. Tıp talebesinin, nefsini kötülüklerden arındırması ve faziletli bir şahsiyet olması için ahlak bilimini, akıl gözünün açılması için geometri ve astronomiyi öğrenmesi gerektiği, bundan sonra tıp sanatını iyice öğrenebileceği düşünülmüştür. Belli bir süre tıp eğitimi alanlar imtihan edilmiş, başarılı olanlara diploma *(icazetname)* verilmiştir.

İslam eğitim anlayışında, kitapları konuşturacak bir yetkilinin olması gerektiği düşünüldüğünden müderrislerin üstünlüğü kabullenilmiştir. Kendilerine bilim dünyasında yer bulmak isteyenler dönemin meşhur hocalarının öğrencileri olmuşlardır. Bilgelik mertebesine kendiliğinden ulaşılamayacağı kuralından yola çıkılarak, tek meşru bilginin icazet verilmiş bilgi olduğu düşünülmüştür. Otoritesi kabul edilmiş bir müderrisin gözetiminde, bir eserin eksiksiz-hatasız okuduğunu, içindekilerden faydalanıldığını, başkalarına okutulabileceğini ifade eden ve ilgili eserin arkasına yazılan birkaç satırlık yazıya (hoca ve öğrencinin adları, okumanın tamamlandığı tarih, okuma yeri ve bazen öğrenimin derecesi) *icazet* denmiştir. İlk defa hadis alanında ortaya çıkan[38] ve zamanla yaygınlaşan icazette, kitap didaktik ve bilimsel bir dayanak, temel bilgi aracı olarak görülmüştür. Bu uygulama zamanla geliştirilerek imtihandan sonra verilen diplomaya dönüşmüştür.

İslam inancında Hıristiyan ve Yahudi hekimlerin Müslümanları tedavi etmesinde sakınca görülmemiş, eğitimde hoca ve öğrencinin inançlarına önem verilmemiştir. Bu bakımdan, tanınmış hekimler arasında, Bahtişû ailesi hekimleri, Ebu'l-Hasan Said bin Hibetullâh, İbnü't-Tirmîz gibi Hıristiyan ve İbn Cem'i el-İsrâili gibi Yahudi olanlar çoktur.

İbn Ebî Usaybia'dan alınan şu bölümler, XIII. yüzyıl İslam hastahanelerinde muayene, tedavi ve tıp eğitiminin seviyesini gösteren açık delillerdir:

[38] *İcazet* kelimesi hadis ilminde, *hadis öğretimi ve rivayetine sözlü veya yazılı izin verme anlamında* kullanılmıştır.

Usaybia, dönemin hekimlerinden birinin öğrenciliğindeki muayene sırasında yaşanan, üstat Mühezzebiddîn ed-Dahvâr ile ilgili şu anekdotu aktarmıştır: *"Mühezzebiddîn, sabahları dârüşşifâda hastaları kontrol edip gerekli reçeteleri düzenler, sonra devlet büyüklerinden hasta olanların muayenesini yaptıktan sonra, kitap okumak ve öğrencilerine ders vermek için evine gelirdi. Ders verirken konuyla ilgili kitabı daima yanında bulundururdu. Bir gün zayıf bir hastanın başında durduğumuzda, tabipler nabzına baktılar, "güçlendirmek için tavuk çorbası verilsin" dediler. Dahvâr, hastanın önce sağ sonra sol elinin nabzını kontrol etti. Bize hastanın sol elinin nabzını kontrol etmemizi söyledi. Kontrol edince kuvvetli bulduk. Bunun üzerine, "sağ elinin nabzına bakın, atardamar bileğin başlangıcından nasıl ayrılmış; bunlardan biri kontrol edilen damar, diğeri daha önce ayrılıp parmaklara uzanmış" dedi. Söylediğini doğruladık. Sonra, "insanlar arasında nabzı bu şekilde olan nadirdir; hekimlerin çoğu bunu bilmez, nabzın zayıf olduğunu sanırlar" dedi."*

"Zamanın en değerli hekimlerinden Radiyüddîn el-Bahrî, bîmâristânda bir kürsi üzerinde oturur, hastaların kayıtlarını kontrol eder, gerekli reçeteleri yazar, reçetelerdeki ilaçlar hastahaneden temin edilirdi. Daha sonra asistan ve öğrencilerle birlikte hastaları, yazdığı reçeteleri değerlendirir ve hastalıklar hakkında konuşurduk."

"Hekim Yâ'kûb, Yunanca'yı iyi bilen ve Yunanca'dan Arapça'ya tercümeye vâkıf bir hekimdi. Galenus'un kitaplarının Yunanca asıllarını daima yanında bulundururdu. Hastasını muayene ederken hastalığı iyice anlamaya çalışır, sonra kendi deneyimlerini de katarak Galenus'un metotlarına göre tedaviye girişirdi. Bir hastayı muayene ederken hastalığın bütün belirtilerini büyük bir dikkatle inceledikten sonra tedavisine girişirdi. Devrin hükümdarı, "hekim Yâ'kûb'un başka bir meziyeti olmasa, sadece hastaları doğru tedavi etmek için yaptığı dikkatli muayenesi yeter" derdi."

"Şam'daki Nureddîn Hastahanesi hekimlerinden Ebû'l-Mecd, sabahları, yanında hastahane görevlileri, hastabakıcılarla birlikte hastaları muayene ederek durumlarını inceler, gerekli reçeteleri düzenlerdi. Onun her hasta hakkındaki tavsiyeleri hemen yerine getirilirdi. Daha sonra devlet büyüklerinden hasta olanların evine giderek onları tedavi edip hastahaneye döner, büyük eyvanda (dershanede) tıp öğrencilerine üç saat kadar ders verirdi."[39]

[39] Nureddîn Hastahanesinin eyvanının üstünde, hükümdarın vakfettiği çok sayıda kitabı ihtiva eden bir kütüphane vardı.

Ülkenin bilgili ve tecrübeli hekimleri arasından seçilen *reisü'l-etibbâ*'lar, hekimlerin tayinlerini ve azillerini yapmış, hekim olduğunu iddia edenleri imtihan ederek başarısız olanlara meslekten uzaklaştırma cezası vermişlerdir. Böylece, tıbbi bilgisi eksik olanların veya olmayanların hekimlik yapması önlenmeye çalışılmıştır. Abbasi döneminde, bir hastanın hekim hatası yüzünden ölmesi üzerine, halife Muktedîr, Bağdat'taki 860 hekimin imtihan edilmesini ve başarılı olanlara hekimlik belgesi verilmesini emretmiş, bu göreve Sinân bin Sâbit'i getirmiş [931], hekimlik mesleğinin belirli kurallara bağlanması ve adayların imtihan edilmesi bu fermanla resmiyet kazanmış, zaman içinde hastahanelerin çoğalmasıyla uygulama yaygınlaşmış ve hızlanmıştır.[40]

Günlük hayatta hekimlerin kontrolü için *ihtisab* kurumundan faydalanılmıştır. Eyyubi dönemi kadılarından ve bilim adamlarından Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî [ö. 1193], *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe* adlı eserinde hekim ve eczacıların denetlenmesi ve imtihan edilmesi konusunda bilgiler vermiştir. Şeyzerî, hekimin hastaya sorular sorduğunu, nabzının durumunu tespit ettiğini, verdiği ilaçların terkibini gösteren bir reçete yazdığını, hastanın aktardığı şikayetleri ve kendi bulgularını ihtiva eden raporu hastanın yakınlarına verdiğini kaydetmiştir. (Bu rapor günümüz hastahanelerinde hastaya taburcu olurken verilen *epikriz*'in ilk örneğidir.) Hastanın ölmesi halinde, tedavide ihmal veya kusur olduğu düşünülürse, bu rapor yörenin en salahiyetli hekimi tarafından incelenmiş, hatalı bulunduğunda hekim hasta yakınlarına tazminat ödemeye mahkum edilmiştir.

Bir kişinin tıp sanatını icra edip edemeyeceğine hekimler tarafından karar verilmiştir. Hekimlerin hangi kitaplardan imtihan edileceği önceden belirlenmiştir. Şeyzerî, eserinde bu kitapları zikretmiş, tedavide kullanılacak metotlar ve cerrahi aletler hakkında da bilgi vermiştir. İmtihanı geçenler Hippokrates andının İslami versiyonunu olan *Kitâbü'l-Ahd*'ı söyleyerek dürüst ve namuslu çalışacaklarına dair söz vermişlerdir. Şehrin belediye işlerini yürüten muhtesibler tarafından denetlenmiş, hukuki sorumlulukları ise kadılar tarafından takip edilmiştir.

[40] *Ebû'l-Ferec Tarihi*'nde aktarılan anekdot: 930'lu yıllarda *reisü'l-etibbâ* olan Sinân bin Sâbit'in izni olmadan hekim olunamıyor, eczahane açılamıyordu. Bir gün makamına iyi giyimli yaşlı bir adam gelmiş, içi altın dolu bir keseyi takdim etmiş ve *"ismimi dahi yazmayı bilmem, hiç okumadım; evimde çok insan benim kazancımla geçiniyor, sizden ricam bunların ekmeğini kesmemenizdir"* demiş. Bu isteği tebessümle kabul eden hekimbaşı, *"yalnız hiçbir ciddi hastalığı tedavi etme, bir damarı açmağa kalkışma, hastaya ishal yapıcı ilaç verme"* diye karşılık vermiş. Birkaç gün sonra gelen genç bir hekime, *"tıbbı kimden öğrendiniz"* diye sorduğunda *"babamdan"* cevabını almış, babasının kim olduğunu sormuş, genç hekimin *"dün sizinle görüşen ihtiyar adam"* demesi üzerine, *"babana verdiğim talimata riayet şartıyla sen de git çalış"* demiş.

Hekimler ve Eserleri

Tıp yoktu, Hippokrates buldu.
Ölmüştü, Galenus diriltti.
Kördü, Huneyn bin İshâk gözlerini açtı.
Dağınıklığını Râzî topladı.
Eksikliklerini de İbn Sînâ tamamlayıp olgunlaştırdı.
Ebû Ubeyd Cüzcânî

İslam medeniyetindeki hekimler ve eserleri tıp tarihinde önemli bir yer tutar. Geniş İslam coğrafyasında yaşamış ve eserlerini Arapça yazmış Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Mecusi veya etnik olarak Arap, İranlı, Türk hekimlerin eserlerinden milliyetleri hakkında bazı hükümler çıkarılsa da, bu dönemde daha ziyade ümmet anlayışı hâkim olduğundan kesin hüküm vermek zordur. Ortaçağda eserleriyle Doğu ve Batı dünyasını aydınlatan yüzlerce hekim vardır. Bu hekimler hakkında fikir verebilmek için, tarihte önemli yere sahip olanlardan birkaçını kısaca anlatmakla yetineceğiz.

Ali bin Rabben et-Taberî [ö. ~861'den sonra]

Merv şehri kâtiplerinden, soylu, kültürlü, tıp ve felsefeye meraklı Hıristiyan bir ailenin oğlu olan Taberî, küçük yaştan itibaren babası Sehl'den tabiat bilimleri, tıp, matematik, felsefe ve edebiyat tahsili görmüştür. Eserlerinden, Arapça, Farsça ve Süryanice, az da olsa İbranice ve Yunanca bildiği anlaşılmaktadır.

Halife Mütevekkil zamanında devrin meşhur hekimlerinden biri olmuştur. Hayatını hekimlik yaparak kazanmış, Taberistan valisinin kâtipliğini yaptığı dönemde yazmaya başladığı *Fidevsü'l-Hikme*'yi 850'de tamamlamıştır. Hayatının son dönemlerinde Müslümanlığı kabul etmiş, 860'larda vefat etmiştir.

İslam tıbbının en önemli kaynaklarından olan *Firdevsü'l-Hikme*, Hint, Yunan, İran ve Arap tıbbına ait zengin bilgiler yanında, Taberî'nin şahsi gözlemlerini de ihtiva etmektedir. Başta Ali bin Abbâs el-Mecûsî, Ebûbekir er-Râzî ve İbn Sînâ olmak üzere birçok hekime kaynaklık etmiştir. 7 bölüm, 30 makale ve 365 bâb olarak düzenlenmiştir. Dönemine kadarki Yunan, Hint ve İran literatürünü çok iyi tanıyan Taberî, eserini yazarken Hippokrates, Aristoteles, Galenus gibi Yunan; Caraka, Susruta, Canakya gibi Hint; Yuhanna ibn Mâseveyh, Huneyn bin İshak gibi İslam hekimlerinin eserlerinden beslenerek, beden sağlığı ile ruh

sağlığının birarada düşünülmesi gerektiğini savunmuş, hekimlik ahlakına dair öğütlerle, tıp-felsefe ilişkisini olması gerektiği şekilde yansıtmıştır.

el-Kindî [~ö. 873]

İlk İslam filozofu ve Meşşâî (Peripatetik) felsefi okulun kurucusu olan el-Kindî (Yâ'kûb b. İshâk), tahsilini Basra, Küfe ve ölünceye kadar yaşadığı Bağdat'ta tamamlamış, varlıklı bir ailenin oğlu olduğu için maddi açıdan problemsiz bir hayat yaşamıştır. Halife Me'mûn'un takdirini kazandığı, bilimsel ve felsefi saray toplantılarında kendini kanıtladığı için Beytü'l-Hikme kadrosuna alınmış, aynı zamanda şehzadelerin hocası olarak görevlendirilmiştir. Son yıllarını saraydan uzak geçiren el-Kindî, yıllardır muzdarip olduğu kronik romatizmal hastalıklar sebebiyle vefat etmiştir.

Eserlerinin bir kısmı Latince'ye tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır. Felsefi konular dışında tıpla da ilgilenen el-Kindî'nin 30'dan fazla kitabı ve makalesi vardır.[41] Birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

- *Kitâbü'l-edviyeti'l-mümtehâne (Denenmiş ilaçlar)*
- *Kitâbü'l-akrâbâzîn (Farmakoloji kitabı)*
- *Cevâmi'u kitâbi'l-edviyeti'l-müfrede li-Câlînûs (Galenus'un Kompoze İlaçlar adlı kitabının kısaltılmışı)*
- *Risâle ilâ ba'zı ihvânihî fi'l-emrâzi'l-balgamiyye ve'l-izâm (Balgam ve kemik hastalıkları hakkında bazı arkadaşlarına yazdığı risale)*
- *Risâle fi't-tıbbi'l-Bukrâtî (Hippokrates tıbbına dair)*
- *Risâle fî tedbîri'l-esihhâ (Koruyucu hekimlik)*
- *Risâle fî illeti'l-cüzâm ve eşfiyetih (Cüzamının sebebi ve tedavisi)*
- *Risâle fî vece'i'l-mi'de ve'n-nikrîs (Mide ve gut ağrıları)*
- *Risâle fî aksâmi'l-hummeyât (Hummâların çeşitleri)*
- *Risâle fî kadi menfe'ati't-tıb (Tıbbın değeri ve yararı)*

Huneyn bin İshâk [810-73]

Hireli Hıristiyan Arap kabilesi mensuplarından bir eczacının oğludur. Baba mesleğine ilgi duyduğu için tıbbı seçmiş, 12 yaşında Bağdat'a tahsil için gitmiş, dönemin ünlü hekimi ve hocası İbn Mâseveyh'in öğrencisi olmuştur. Tahsili sırasında Yunanca da öğrenmiş ve temel kaynakları toplamıştır.

[41] el-Kindî'nin tıbbi yayınlarının tam listesi için bkz.: Mahmut Kaya. *Kindî: Felsefî Risâleler*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002, s. 102-7.

Halifenin özel hekimi Cibrâîl bin Buhtîşû'nun isteğiyle, 17 yaşında Beytü'l-Hikme'ye tercüman olarak alınmış; kitap toplamak için Bizans'a gönderilen heyete dahil edilmiştir. Halifenin özel hekimliğini de yürütmüştür. Rivayete göre, halife bir düşmanı için zehir hazırlamasını isteyince meslek ahlakı gereği reddetmiş, tutuklanmış, hapisteyken tekrarlanan istekleri kabul etmeyince halifenin güvenini kazanarak bırakılmış ve özel hekimliğine atanmıştır. Huneyn bin İshâk, Mütevekkil-Alellah'dan sonra tahta geçen 4 halife döneminde de yüksek mevkilerde bulunmuş, 873'te mide rahatsızlığı sebebiyle vefat etmiştir.

Tıbbı teorik ve pratik olmak üzere 2'ye ayırmıştır. Ona göre insan bedeni 3 durumdadır: sağlıklı, hasta ve nötr. Sağlık, bedeni fonksiyonların tabii, hastalık ise tabiat dışı olmasıdır; nötr ise ne sağlık, ne de hastalık durumudur. Bu 3 durum, bedeni şartlar, sebepler ve belirtilerle ilgilidir. Sağlık veya hastalığa yolaçan sebepler 2'ye ayrılır. Tabii sebepler hastalığı iyileştirir, tabii olmayan sebepler ise patolojik veya nötr duruma yolaçar. Sağlık ve hastalıkta ortak sebepler, hava, yiyecek ve içecekler, uyku, boşaltım, hareket ve psikolojik davranışlardır.

Tıp bilimine giriş mahiyetindeki *Kitâbu'l-Mesâ'il fî't-Tıb li'l-Müte'allimîn* adlı eseri sonraki dönemlerde birçok hekim tarafından şerh edilmiştir. *Kitâbu'l-'Aşr Makālât fî'l-'Ayn (Göz Üzerine On Makale)* adlı eseri, göz hastalıkları üzerine yazılmış en eski eserdir. Burada, göz anatomisini, beyin-göz ilişkisini, göz sinirlerini ve göz hastalıklarının tedavilerini şekillerle anlatmıştır. Bunlar göz anatomisiyle ilgili bilinen ilk resimlerdir. Diğer eseri ise yine göz hastalıkları konusunda soru-cevap tarzında yazdığı *el-Mesâ'il fî'l-'Ayn*'dır.

Göz anatomisi

Huneyn'in tercüme ettiği kitaplar, eski Yunan tıbbının Arapça konuşulan bütün bilim muhitlerinde ulaşılabilir olmasını sağlamış ve Arapça tıp terminolojisine yardımcı olmuştur. Mesela, Galenus'un bibliyografyası niteliğindeki eserinde (*Risâletü Huneyn.. fî Zikri mâ Türcime min Kütübi Câlînûs bi-'İlmihî ve Ba'zî mâ lem Yütercem*), Galenus'un eserlerini, kimin için tercüme edildiğini, kendisiyle birlikte öğrencilerinin tercümedeki rolünü açıkça belirtmiştir.

Oğlu İshâk bin Huneyn [830-910] de dönemin meşhur hekim ve tercümanları arasında girmiştir. Eğitimini Bağdat'ta, yoğun tercüme çalışmalarının yapıldığı bir ortamda, büyük ölçüde Huneyn bin İshâk'tan almış, Yunanca, Süryanice ve Farsça öğrenmiştir. Şöhretini tercüme alanındaki başarılarıyla sağlamıştır. Bilgisi, kültürü, edebi zevki ve seçkin kişiliğiyle halife ve vezirlerin dostluğunu kazanmış, saray hekimliği yapmıştır. Eserleri arasında Antik Yunan hekimlerinin biyografilerini ihtiva eden *Târîhu'l-Etibbâ ve'l-Felâsife*, *Kitâbu'l-Edviyeti'l-Müfrede 'ale'l-Hurûf*, *Ma'rifetü'l-Bevl*, *Kitâbu'l-Künnâşi'l-Latîf*, *el-Muhtasar fî't-Tıb*, *el-Edviyetü'l-Mevcûde bi-Külli Mekân*, *Kitâbu't-Tiryâk* sayılabilir.

Ebûbekir er-Râzî [865-925]

Günümüzde Tahran'a 12 km mesafede bulunan Rey'de doğmuştur. 20 yaşına kadar burada felsefe, matematik, astronomi ve edebiyat tahsil ettikten sonra geç denebilecek bir yaşta tıbba merak salmış, kendini bu yönde geliştirerek tıp tarihinin en büyük hekimlerinden biri olmuştur. Rey ve Bağdat hastahanelerinin yöneticiliğini yapmış, tıp dışında felsefe ve kimyayla meşgul olmuş, bu alanlarda da önemli eserler yazmıştır.

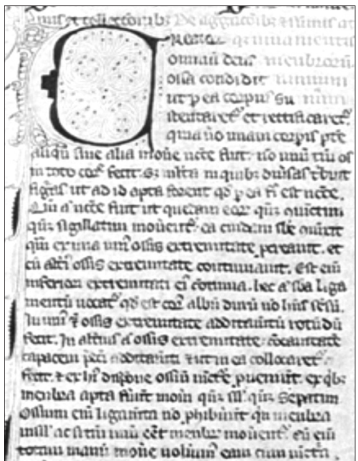
Batılı bir yazarın ifade ettiği gibi, *"meslek ve sorumluluk duygusu olan bir hekim, çaresizlerin yardımcısı, öğretmen, iyi yetişmiş hekim jenerasyonunun terbiyecisi, topladığı önceki hekimlerin çok yönlü bilgilerini geliştiren ansiklopedik temkinli bir klinisyen, mütefekkir bir gözlemci, bağımsız bir kimya araştırıcısı, deneyci, nihayet kendi dönemine kadar gelen tıbbi birikimi düzenleyip ortaya koyan sistematikçi"* idi. Büyük kısmı tıbba ait olmak üzere 200'den fazla risale ve kitap yazmıştır. Önemli tıbbi eserleri şunlardır:

Kitâbu'l-Hâvî: Son yayınlara göre 25 cilt olduğu tespit edilmiştir. 15 yılda tamamladığı bu eser, Yunan, Hint, Süryani ve İslam tıbbına dair literatürü aktarması yanında, bir ömür boyu hasta başında edindiği bilgi ve tecrübeleri ihtiva etmesi sebebiyle ortaçağın en önemli orijinal tıbbi eserlerindendir. 1279'da *Li-*

ber Continens adıyla Latince'ye tercüme edilmiş, 1486'da basılmış ve Avrupa tıp fakültelerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur. Ölümünden sonra öğrencileri tarafından derlendiği için sistemleşmemiş bir eserdir.

Kitâbu'l-Cüderî ve'l-Hasbe: Çiçek ve kızamık hastalıkları hakkında yazılan ilk eserdir. Bu küçük eserde, çiçeğin deri, göz, kulak, boğaz, eklemlerdeki belirtilerini sistematik olarak vermiş, kızamık hastalığıyla arasındaki farkları ortaya koymuş, bu hastalıkların diyet ve tedavisini vermiştir. Latince, İngilizce, Almanca ve Fransızca'ya tercüme edilmiş, 1498-1866 arasında Avrupa'da 40'tan fazla baskısı yapılmıştır.

Kitâbu'l-Mansûrî: Horasan valisi Mansûr bin İshâk'a sunduğu bu 10 bölümlük eser, o döneme kadar gelmiş tıbbi bilgilerin bir özeti mahiyetinde olup Cremonalı Gerhard tarafından *Liber Almansoris* adıyla Latince'ye tercüme edilmiş, 1480'lerde Milano'da basılmıştır.

Ebûbekir er-Râzî ve bir eserinin Latince tercümesi

İbnü'l-Cezzâr [ö. 979]

Kuzey Afrika'da önemli hekimler yetiştirmiş bir ailenin en tanınmış ferdidir. Ömrünü İfrikiye'de geçirmiş ve 40'tan fazla eser yazmıştır. Boş vakitlerini fakir ve düşkünlere ayırmış, onlara ücretsiz muayene ve ilaç hizmeti vermiştir. Çağdaşları tıbbi ve genel konulardaki bilgisinin genişliği ile ahlakının mükemmelliğinde birleşmişlerdir. Başlıca eserleri şunlardır:

Kitâbu'l-İ'timâd fî'l-Edviyeti'l-Müfrede: Konusu basit ilaçlar olan ve tıpta kullanılan 278 maddenin Arap, Fars, Süryani ve Berberi dillerindeki adlarını ihtiva eden bu eser, *Liber Fudicuae de Simplicibus Medicus* adıyla Latince'ye tercüme edilmiştir.

Zâdü'l-Misâfir ve Kūtü'l-Hâzır: Geziler sırasında hastalananların başvuracağı bir el kitabı şeklinde hazırlanmış, *Viaticum Peregrinantis* adıyla Latince'ye tercüme edilmiştir.

Kitâbu Siyâseti's-Sıbyân ve Tedbîrihim: Doğum, çocuk bakımı, çocuk hastalıkları ve tedavileri üzerine yazılmış 22 bölümlük bir eserdir.

Tıbbü'l-Fukarâ ve'l-Mesâkîn: Fakir ve düşkünlerin kısa yoldan nasıl tedavi edileceği anlatılmıştır.

Diğer tıbbi eserleri arasında, yaşlılarda sağlığın korunmasıyla ilgili *Tıbbü'l-Meşâyih ve Hıfzu Sıhhatihim*, melankoliyle ilgili *Müdâvâtü'n-Nisyân ve Turuku Takviyeti'z-Zâkire*, kompoze ilaçlarla ilgili *Kitâbu'l-Buğye (Kitâb fî'l-Edviyeti'l-Mürekkebe)*, böbrek taşlarıyla ilgili *Kitâb fî'l-Külâ ve'l-Hasâ* sayılabilir.

Ali bin Abbâs el-Mecûsî [ö. ~994]

İran'ın Ahvaz şehrinde doğmuş, tahsilini ve ilk çalışmalarını burada tamamlamıştır. Büveyhi hükümdarı Adududevle'nin saray hekimliğini yaparken yazdığı *Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye* veya *Kitâbu'l-Melikî (Hükümdâr Kitabı)* adlı eserle büyük şöhret kazanmıştır. Eserinin önsözünde, Hippokrates'ten itibaren Galenus, Oribasius, Aeginatalı Paulus, Heron, Serapion, Mesîh ve Râzî'nin eserlerindeki bilgilerin kritiğini yaparak ve bunların eksikliklerini gözönünde bulundurarak yazdığını ifade etmiştir. 2 bölümden oluşan kitabın 1. bölümünde tıbbın teorik konularını, 2. bölümünde ise koruyucu hekimliği, ilaçları, hastalıkları ve tedavileri incelemiştir. İbn Sînâ'nın *Kānûn*'undan önce tıp dünyasında büyük yankılar uyandıran bu eser, XIII. yüzyıla kadar İslam dünyasında ve Avrupa'da klasik tıp kitabı olarak okutulmuştur.

Kitâbu'l-Melikî'de, *"tıp öğrencisinin hastahanelerde hasta başında hazır bulunmasını, hastaların durumunu hocasıyla tartışmasını, hastanın durumunda meydana gelen değişiklikleri incelemesini, okuduğu eserleri mukayese edip doğrusunu bulmasını"* istemiştir.

Kitâbu'l-Melikî'nin Latince tercümeleri şöyledir: 1060'a doğru Afrikalı Konstantin'in tercümesiyle *Liber Regius* adıyla, 1492'de Antakyalı Stefan'ın tercümesiyle *Liber Regalis Dispositio Nominatus* adıyla Venedik'te, 1523'te *Liber Totius Medicinae Necesseria Continens quem Haly Filus Abbas* adıyla Lyon'da basılmıştır.

Damar sistemini 2 ana grupta ele almıştır: atardamarlar (arterler) ve toplardamarlar (venler). Atardamarların çeperlerinin toplardamarlara kıyasla çok daha kalın olduğunu tespit etmiş, bu tespitiyle tıp tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Cerrahi girişimlerde hekimin yeterli anatomi bilgisine sahip olması, kullanılacak aletlerin iyice temizlenmesi ve sonrasında hastanın bakımına önem verilmesi gerektiğini savunmuştur. Yakın zamanda bir makalede Türkçesi neşredilen fihristi karşısında hayranlık duymamak mümkün değildir.

93

Libro tertio delo almansore chiamato cibaldone.

Ali bin Abbâs'ın bir eserinin Latince tercümesi

Ammâr bin Ali [ö. 1010]

Musul'da doğmuş, hayatının büyük bölümünü Kahire'de geçirmiştir. İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük göz hekimlerindendir. Batı dünyasında *Canamusalı* olarak tanınır. *Kitâbu'l-Müntahab fî 'İlmi'l-'Ayn ve'l-Hadîd* adlı eseri, ameliyatlarda edindiği bilgi ve tecrübelerini aktardığı için önemlidir. Mesela, katarakt ameliyatında ince metal bir boruyla lensi emme metodu bu alandaki en önemli buluşudur. Kendisinden sonra gelen hekimleri göz hastalıkları konusunda etkilemiştir.

Ebû'l-Kāsım Zehrâvî [ö. 1013]

Batı kaynaklarında *Abucasis*, *Albucasis*, *Azaravius*, *Alsaharavius* gibi isimlerle tanınan Zehrâvî, ortaçağda dünyanın en büyük bilim merkezlerinden biri olan İspanya'da, Müslüman egemenliği altındayken kurulan Kurtuba'nın 8 km uzağındaki Zehrâ kasabasında doğmuştur. Başta felsefe olmak üzere çeşitli alanlarla ilgilenmesine rağmen, hayatını yalnız tıpla uğraşarak geçirmiştir. Tıp mensupları ve öğrencileri için yazdığı ve bir hekimin karşılaşabileceği her türlü klinik probleme cevap verebilen *et-Tasrîf li-men 'Acize 'an et-Te'lîf* adlı tek kitabıyla bütün ortaçağ cerrahlığını etkilemiş, bir bakıma modern cerrahinin kurucusu olmuştur. Kısaca *et-Tasrîf* olarak bilinen ve tıp ansiklopedisi özelliği taşıyan bu eser 30 ana kısımdan meydana gelmiştir:

1-2. kısım: 1. kısımda, 16 başlık altında, hastalıkların genel durumu; 2. kısımda *(takâsimü'l-emrâz)* ise bir hekimin bilmesi gereken bütün hastalıklar, çocuk ve ihtiyar beslenmesi, zehirler, cilt hastalıkları ve ateşli hastalıklar anlatılmıştır. Bu iki kısım, müstakil bir kitap halinde, *Liber Theoricae nec non Practicae Alsaharavii* adıyla Latince'ye tercüme edilmiş, 1519'da Ausburg'da basılmıştır.
3-25. kısım: Tıpta kullanılan kompoze (mürekkep) ilaçlar belli bir düzen içinde verilmiştir.
26. kısım: Sağlık ve hastalıkta beslenme rejimleri (diyet) anlatılmıştır.
28. kısım: Tedavide kullanılan bitkisel, hayvansal ve madensel basit ilaçlar verilmiş, *Liber Servitoris* adıyla Latince'ye tercüme edilmiştir.
29. kısım: *Tefsiu'l-Akyâl ve'l-Evzânu'l-Mevcûde* başlığı altında, ilaçların hazırlanışı ve formüllerdeki miktarlar verilmiştir.
30. kısım: *el-Makāle fî 'Ameli'l-Yed* başlığı altında, cerrahiyle ilgili konular, operasyonlar ve aletler resimlerle anlatılmıştır.

Zehrâvî, şöhretini *et-Tasrîf*'in cerrahiyle ilgili 30. kısmıyla sağlamıştır. Kitabın bu kısmı 3 bâbdan oluşmaktadır:
1. bâb: 56 bölüm olup çeşitli hastalıkların dağlamayla tedavisi anlatılır.
2. bâb: 97 bölüm olup bıçakla yapılan operasyonları ihtiva eder.
3. bâb: 35 bölüm olup kırık ve çıkıkların tedavisini anlatır.

Cerrahlık için anatomi bilgisinin şart olduğunu belirtmiş, ameliyat edilecek bölgelerin anatomisi iyi bilinmedikçe operasyona girişilmemesini tavsiye etmiş, anatomi bilmeyenlerin yaptığı operasyonların vahim sonuçlar doğurduğunu gözlediğini anlatmıştır.

Kitap, pekçoğu kendisi tarafından geliştirilen ve operasyonlarda kullanılan neşter, küret, kıskaç, forseps, çengel, çubuk, stilet, spatül, dil bastırıcı, sonda, kanül, şırınga, trepan, matkap, nazal ve vaginal spekulum gibi 200 kadar aletin resimleri ve tarifleri ile bazı ameliyatların resimlerini ihtiva etmektedir.

Yaraların dağlanması, bağırsakların karınca başlarıyla dikilmesi, mesane taşlarının kırılması, bacak ampütasyonları, anevrizma tedavi metotları, hastalık tarifleri ve daha pekçok yeniliği ihtiva eden bu kitap, Batı dünyasında büyük ilgi görmüş, *Chirurgia Parva* adıyla Latince'ye, İbranice'ye ve Fatih Sultan Mehmed döneminde küçük ilavelerle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Latince'sinin 1497'de Venedik, 1541'de Basel ve 1798'de Oxford'da 10 kadar baskısı yapmıştır. Batı dünyasında ortaçağın en büyük cerrahı kabul edilen Guy de Chauliac, *Magna Chirurgia* adlı eserinde Zehrâvî'yi 200'den fazla yerde referans göstermiştir ki bu, eserini yazarken büyük ölçüde ondan faydalandığını göstermektedir. Modern cerrahinin temeli Zehrâvî tarafından atılmıştır denebilir.

İbn Sînâ [980-1037]

Öğrencisine yazdırdığı hayat hikâyesi sayesinde hakkında diğer İslam filozof ve hekimlerinden daha fazla şey bildiğimiz İbn Sînâ, İslam dünyasında *Şeyhü'r-reis*, Batı'da *Avicennae* olarak tanınmıştır. Buhara yakınlarındaki Afşena'da varlıklı ve bilimsever Abdullah'ın oğlu olarak doğmuş, küçük yaşta deha belirtileri göstermiş, hocalardan aldığı derslerle 16-17 yaşlarında döneminin hemen hemen bütün bilimlerini öğrenmiş ve tıpta otorite olmuştur.

İbn Sînâ

Samani hükümdarı Nûh bin Mansûr'un hastalığını iyileştirmesi üzerine saraya alınmış ve buradaki zengin kütüphaneden olabildiğince faydalanmıştır. 21 yaşındayken babası ve koruyucusu Sultan Mansûr'un peş peşe ölmesi ve ülkede başgösteren karışıklıklar yüzünden Buhara'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Ölümüne kadar geçen yaklaşık 36 yıl boyunca, Nesa, Baverd, Tus, Şakkan, Semnikan, Cacerm, Cürcan, Dihistan, Rey, Kazvin, Isfahan, Hemedan şehirlerinde hükümdarlara hekim, vezir, danışman, zaman zaman da siyasi tutuklu olmuştur. 1037'de kulunç hastalığı sebebiyle Hemedan'da ölmüştür. Anıtkabir olarak düzenlenen mezarı sevenleri tarafından ziyaret edilmektedir.

Zeki, çalışkan, üretken, zekâ ve bilgisine aşırı derecede güvenen, hırçın tabiatlı, yenilgiye tahammül edemeyen bir kişilik yapısına sahip olduğundan huzurlu bir ömür sürememiştir.

Devrinin hemen hemen bütün bilim dallarında (tıp, felsefe, matematik, biyoloji, psikoloji, dil..) 200'den fazla eser veren bu büyük bilim adamının, aktif politika içinde geçen yılları, şehirden şehire göçleri ve mahkumiyetleri hesaba katıldığında, kısacık ömrüne bu kadar eseri nasıl sığdırdığına şaşırmamak mümkün değildir. Başlıca tıbbi eserleri şunlardır:

Kānûn fi't-Tıb: En büyük tıbbi eseridir. Batı dünyasında *tıbbın İncil'i* veya *tıbbın mukaddes kitabı* olarak nitelendirilir. Yaklaşık 1 milyon kelimelik ansiklopedik bir tıp kitabıdır. Antik Yunan'dan o zamana kadar gelen dağınık tıbbi bilgilerin sentezlenerek sistemleştirildiği ve şahsi gözlemlerle güncelleştirildiği bu eser, Doğu ve Batı dünyasındaki tıp eğitiminde yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuş ve güncelliğini korumuştur. 5 kitaptan meydana gelmiştir:
1. kitap: Dört unsur, dört humor, mizaç teorisi, anatomi, fizyoloji gibi tıbbın genel prensipleri anlatılmıştır.
2. kitap: 800'e yakın bitki, hayvan ve madenin tıbbi yönleri verilmiştir.
3. kitap: Baştan ayağa kadar, organlara bağlı hastalıklar anlatılmıştır.
4. kitap: Ateşli hastalıklar gibi bir organa özgü olmayan hastalıklar, cerrahi, ortopedik problemler, yaralar ve tedavileri üzerinde durulmuştur
5. kitap: Kitapta bahsedilen hastalıklarda kullanılan 800'den fazla ilaç formülü ve kullanımı verilmiştir.

İslam dünyasında *Kānûn fi't-Tıb* okunmuş, yorumlanmış, özeti ve şerhleri yapılmıştır. *Kānûn*'un anatomi bölümüne şerh yazan İbnü'n-Nefis, üstadın kanın kalpte dolaşım tarifini çürüterek küçük kan dolaşımını keşfetmiştir.

XII. yüzyılda *Canon* adıyla Latince'ye tercüme edilen eserin yazma nüshaları matbaanın icadına kadar kullanılmış, son baskısı 1658'de olmak üzere, XV. ve XVI. yüzyıllarda çeşitli yerlerde 35 defa basılarak XVII. yüzyılın sonlarına kadar Louvain ve Montpellier tıp fakültelerinde okutulmuştur. Ayrıca, 1491'de İbranice'ye tercüme edilmiş, 1593'te Roma'da Arapça baskısı yapılmıştır.

Kānûn'un Avrupa'da basılan Arapça ve İbranice nüshaları

Edviyetü'l-Kalbiyye: Kalp hastalıkları ve tedavisi üzerine yazılmış 19 bölümlük bir eserdir. İlk 9 bölümde nefsin halleri, etkilenmeleri, diğer bölümlerde ise kalp hastalıkları ele alınmıştır. 1306'da, Arnold de Villanova [1235-1312] tarafından *De Viribus Cordis/De Medicinis Cordialibus* adıyla Latince'ye tercüme edilmiş, matbaanın icadından sonra *Kānûn*'la birlikte basılmıştır.

Urcûze fi't-Tıbb: Temel tıp konularını 1326 beyitte manzum olarak özetleyen bir eserdir. 1. kısımda, unsurlar, mizaçlar ve bazı hastalıklar, 2. kısımda ise genel sağlık prensipleri, beslenme, tedavi metotları ve ilaçlar ele alınmıştır. Cremonalı Gerhard tarafından *Cantinica/Canticum* adıyla Latince'ye tercüme edilmiştir.

Ali bin Îsâ [ö. 1038]

Tahsilini Bağdat'ta yaptığı ve mesleğini bu şehirde yürüttüğünden başka bilgiye sahip değiliz. *Tezkiretü'l-Kehhâlîn fi'l-'Ayn ve Emrâzihâ (Tezkiretü'l-Kehhâlîn)* adlı eseri, göz hastalıklarıyla ilgili eserlerin en eskisi ve kapsamlısıdır. Hippokrates, Galenus, Dioskorides gibi Antik Yunan hekimlerinin bilgilerini ve kendi

tecrübelerini biraraya getirdiği eseri 3 bölümden meydana gelmiştir. 1. bölüm göz anatomisini ve fizyolojisini, 2. bölüm göz kapakları, gözyaşı bezleri, kornea ve uvea hastalıklarını, 3. bölüm ise *Gözün İç Hastalıkları* başlığı altında, 132 göz hastalığını (miyopi, hipermetropi, gece körlüğü, şaşılık gibi görme bozuklukları, retina ve göz siniri hastalıkları..) ihtiva etmektedir. Batı dünyasında da uzun süre etkisini sürdüren bu kitap, *Tractus de Oculis Jesu bin Hali* adıyla Latince'ye tercüme edilmiş, 1497, 1499, 1500 yıllarında Venedik'te basılmıştır.

İbn Zühr [ö. 1162]

X-XIII. yüzyıllar arasında Endülüs'te önemli hekimler yetiştirmiş Benî Zühr kabilesinin en tanınmış ferdidir. Asıl ismi Ebû Mervân Abdülmelik bin Ebu'l-Alâ bin Zühr'dür. Batı dünyasında *Avenzoar/Abhomeron* olarak bilinir. Tıp sanatını küçük yaşlarda babasından öğrenmiş, kısa zamanda tanınmıştır. Geleneksel bilgi ve metotlar yerine klinik deneylere önem verdiği için başarılı olmuştur. 18-20 yaşlarında halifenin tedavisi için Kurtuba'ya çağrılması onu daha da popüler kılmıştır. Şöhretini çekemeyenlerin dedikodularıyla hayli sıkıntı çekmiş, bu arada zaman zaman hapse girmiştir. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. 1162'de sırtında çıkan bir çıban sebebiyle İşbiliye'de vefat etmiştir. 8 tıbbi eser kaleme almış, bunlardan en tanınmışı ve etkilisi *Teysîr* olmuştur.

Kitâbü't-Teysîr fi'l-müdâvât ve't-tedbîr: Olgunluk çağında yazıp halife Abdülmü'mîn el-Kûmî'ye ithaf ettiği ve İbn Rüşd'ün, *"zamanımızın deneysel tıp alanında yazılmış en mükemmel eseri"* diye tanımladığı *Teysîr*'de, kısa koruyucu hekimlik bilgilerinden sonra, baştan başlayarak organlarda meydana gelen hastalıklar ve bunların tedavilerinde kullanılan ilaçlar aktarılmıştır. Deneysel metodun önemine inandığından, deney ve gözlemlerini yeri geldikçe ayrıntılarıyla açıklamıştır. Mesela, kalbin dış zarında (perikart) meydana gelen apse tanımları, yutak (farinks) felci ve orta kulak iltihabı, katarakt, böbrek taşı ameliyatları, trakeotomi ve yemek borusu aracılığıyla suni beslenme hakkında yazdıkları orijinal bilgilerdir.

Bazı tıp tarihçilerine göre, hastaların ücret karşığı tedavi edilmesi uygulamasını başlattığı için, tıbbın meslek olarak kabul edilmesinde rolü olmuştur.

Bilim tarihinde *el-Hâvî* [Râzî], *Kitâbü'l-Melikî* [Ali b. Abbâs] ve *Kānûn* [İbn Sînâ] ile mukayese edilen *Teysîr*, XIII. yüzyıldan itibaren İbranice ve Latince'ye tercüme edilmiş, 1490-1574 arasında 10'dan fazla baskısı yapılmıştır.

İbn Rüşd [1126-98]

Endülüs'te din, siyaset ve hukuk alanlarında önemli görevler üstlenmiş entelektüel bir ailenin çocuğudur. Tahsilini tamamlayıp tanınmaya başladığı sıralarda tanıştığı İbn Tufeyl tarafından, bilim ve felsefe meraklısı hükümdâr Ebû Ya'kûb'a takdim edildikten sonra önü açılmış, çeşitli resmi görevler yanında sultanın özel hekimliğini üstlenmiştir. Şöhretine ve düşüncelerine karşı olanlar yüzünden inişli-çıkışlı bir hayat yaşamış, 1198'de Marakeş'te vefat etmiştir.

Tıbbi çalışmalarının ana hedefi, Galenus tıbbının anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması; İslam bilim ve düşüncesinin evrensel modele entegre edilmesi olmuştur. Çeşitli alanlardaki çalışmalarıyla ortaçağın *mütebahhir érudit* düşünür tipinin son temsilcilerinden olup kendine has düşünce tarzı ve yaklaşımıyla klasik İslam düşüncesinin son büyük temsilcilerindendir.

Kaynaklarda, hayatı boyunca -babasının ölüm günü ve evlendiği gece hariç- okumayı ve düşünmeyi hiç terketmediği kayıtlıdır. Bu sebeple, çeşitli alanlarda yazdığı, özetlediği, düzelttiği eserlerin toplamı 20 bin sayfa kadardır. 125 eserinin 46'sı mantık, 23'ü tıp, 22'si tabiat bilimleri, 15'i metafizik, 10'u din, 5'i astronomi, 1'i politika, 1'i ahlakla ilgilidir. En önemli tıbbi eserleri şunlardır:

- *Kitâbü'l-Külliyât (Colliget)*
- *Şerhu Urcûzetu İbn Sînâ fi't-tıbb (Canticum Principis Abi Alis İbn Sinae, Vulgati Dieti Avicennae, de Medicina seu Breve Perspicuum et Conciennem digestum Instutionum Medicarum Compendium)*
- *Telhîsu Kitâbi'l-Mizâc li Câlînûs (De Temperamentis)*
- *Telhîsu Kitâbi'l-Kuvâ't-Tabîiyye li Câlînûs (De Virtutibus Naturalibus)*
- *Telhîsu Kitâbü'l-Hummeyât/Telhîsun fi'l-Hummâ li Câlînûs (De Differantiis Febrium)*
- *Kitâbun fi Hıfzı's-Sıhha (De Santiate Conservandia)*
- *Makâle fi't-Tiryâk*

İbn Meymûn [ö. 1204]

Endülüslü Yahudi asıllı filozof, din adamı ve hekimdir. Kurtuba ve Meriye'de tahsil görmüştür. Meriye'nin Muvahidlerin eline geçmesinden sonra Fas'a yerleşmiş, daha sonra ailesiyle birlikte Mısır'a taşınmıştır. Ticaretle uğraşırken ekonomik durumunun bozulması üzerine, geçimini sağlamak için hekimlik yap-

maya başlamıştır. Çevresinde geniş bir öğrenci kitlesi oluşmuş, Selâhaddîn-i Eyyûbî ve oğlunun özel hekimi olmuş, bu arada Yahudi cemaatinin dini liderliğine seçilmiş, bu görevi 1204'te vefat edene kadar devam ettirmiştir. Üretken bir tıp adamı olan İbn Meymûn'un en önemli tıbbi eserleri şunlardır:

Kitâbu'l-Fusûl fi't-Tıb: Yunan ve İslam hekimlerinden alınmış 1500 tıp prensibi ile *"Mûsâ der ki"* diye başlayan şahsi gözlem, tenkit ve ekleri ihtiva eder.

el-Muhtasarât: Galenus'un tıbbi görüşlerinin özeti mahiyetindedir.

es-Sümûm ve't-Teharrüz mine'l-Edviyeti'l-Kattâle: İbn Zühr'ün görüşlerinden istifade ederek şahsi görüş ve tecrübelerini aktardığı eserdir.

Bunlardan başka, *Makāle fî Tedbîri's-Sıhha*, cinsel sağlıkla ilgili *fi'l-Cimâ'*, astımla ilgili *Makāle fi'r-Rebv*, basurla ilgili *Risâle fi'l-Bevâsîr* ve ilaç isimlerini açıkladığı *Şerhu Esmâ'i'l-'Ukkâr* adlı eserleri vardır.

İbnü'l-Baytâr [ö. 1248]

Endülüs'ün Malaga şehrinde bilim adamı yetiştiren tanınmış bir ailedendir. Tahsilini tamamladıktan sonra botaniğe merak salmış, ülkesinde yetişen tıbbi bitkilerin bilimsel-yöresel adlarını ve özelliklerini tespit etmiştir. 1220'den sonra Kuzey Afrika, Mısır, Anadolu ve Makedonya'da bitki araştırmaları yaparak zengin malzeme toplamıştır. Bu malzemeyle Mısır'a döndüğünde, devrin hükümdarı ve oğlu tarafından takdir edilerek ülke eczacılarının başı *(reisü'l-aşşâb)* olarak atanmıştır. 1248'de aniden vefat etmiştir.

Ortaçağda yeni bitkiler bulmak, bilgisini artırmak, malzeme toplamak amacıyla yıllarca süren uzun yolculuklar yapan ender bilim adamlarındandır. Topladığı tıbbi bitkileri bütün özellikleriyle tanıtmış, isimlerini Arapça, Farsça, Berberice, Latince, Yunanca yazmış ve okunuşlarında yanlışlığa meydan vermemek için bunları harekelemiştir. 6 eseri tespit edilmiş olup en önemlileri şunlardır:

el-Müfredât (el-Câmi' li Müfredâti'l-Edviye ve'l-Agziye): Bitki, hayvan ve maden kökenli 2353 maddeyi alfabetik düzende vermiştir. Kendinden önceki Yunan ve İslam bilim adamlarının bilgileri ile şahsi gözlemlerini aktarmıştır. İstifade ettiği 150 kadar bilim adamını yeri geldikçe zikretmiştir. Latince'ye, Avrupa dillerine ve Türkçe'ye tercüme edilmiş, Latince'si 1758'de Cremona'da basılmıştır.

İbnü'l-Baytâr'ın *Kitâbul'l Câmi*'si

Farsça botanik risalesinden iki resim

el-Mugnî (el-Muğni fi'l-Edviyeti'l-Müfrede): *el-Müfredât*'ın tersi bir düzende, yani basit ilaçların hastalıkların sırasına göre tanzim edildiği bir eserdir.

Bunlardan başka, Dioskorides'in *Materia Medica*'sının açıklaması olan *Tefsîru Kitâbı Diyâskûridûs*, basit ilaç kataloğu olan *el-İbâne ve'l-İ'lâm bimâ fi'l-Minhâc mine'l-Halel ve'l-Evhâm*, *Mîzânü't-Tabî ve'l-Ef'âlü'l-Garîbe ve'l-Havâsü'l-'Acîbe* adlı eserleri vardır.

İbn Ebî Usaybia [ö. 1269]

Nureddîn Mahmûd Zengî Bîmâristânı hekimbaşılarından Kâsım bin Halîfe'nin oğludur. Tıp tahsiline göz hekimi olan babasının yanında başlamıştır. Dönemin meşhur hocalarının yanında tahsilini tamamlamış, daha sonra aynı kurumda çalışmaya başlamıştır. Bilgi ve görgüsünü arttırmak için 1235'te Kahire'ye gitmiş, 2 yıl sonra Sarhad emirinin daveti üzerine Suriye'ye dönmüştür. Kendisine çok değer veren emirin 9 yıl özel hekimliğini yapmıştır. 1269'da vefat etmiştir.

Günümüze ulaşan tek eseri *'Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakāti'l-Etibbâ'* dır. 15 bölümlük bu eserde, 50 kadar kaynağa ve derlediği bilgilere dayanarak, 500 kadar Yunan, Roma, Hint, Süryani ve İslam hekiminin hayatını, eserlerini ve tıbba katkılarını ayrıntılarıyla anlatmış, Eflâtun, Aristo, Kindî gibi meşhur filozoflar hakkında da bilgi vermiştir. Tıbba hizmet etmiş hekimlerin biyografilerine ait ilk eserdir.

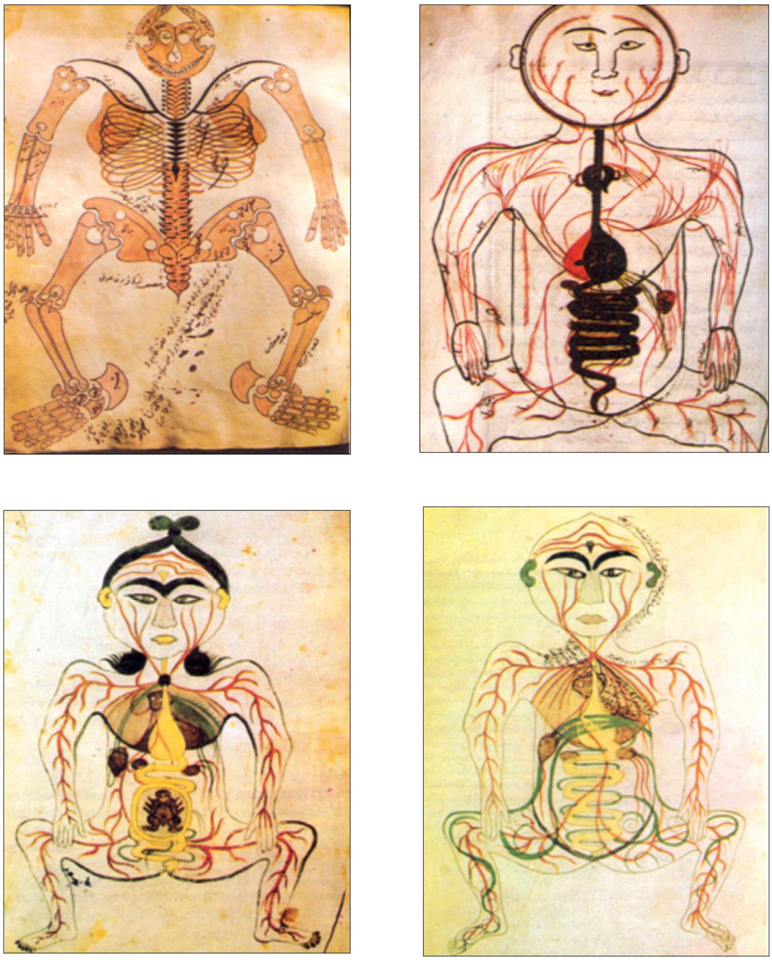
İbnü'n-Nefis [ö. 1288]

Şam yakınlarında doğmuş, tahsilini bu şehirdeki Nureddîn Mahmûd Zengî Bîmâristânında tamamlamış, dönemin meşhur hekimi Mühezzebiddîn ed-Dahvâr'ın yanında tıbbi bilgilerini ilerletmiştir. Bir süre sonra Mısır'a yerleşerek büyük şöhret kazanmış, Sultan Baybars'ın özel hekimliğine ve ülkenin hekimbaşılığına getirilmiş, Nâsırî Bîmâristânında hocalık yapmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Felsefe ve dinle de ilgilenmiştir. Kahire'deki evinde varlıklı bir hayat süren İbnü'n-Nefis, Kalavûn Hastahanesine evini ve kitaplarını bağışlamış, 1288'de vefat etmiştir.

En önemli başarısı küçük kan dolaşımını keşfetmesidir. Galenus ve onun fikrini kabul eden İbn Sînâ'ya göre, karaciğerden sağ karıncığa gelen kan, arteria pulmonalis ve sağ-sol karıncık arasındaki septumda varolduğuna inandıkları delikler aracılığıyla geçmekteydi. İbnü'n-Nefis, *Şerhu Teşrîhi'l-Kānûn* adlı eserinde, karıncıklar arasında deliklerin olmadığını, kanın sağ karıncıktan arteria pulmonalis vasıtasıyla akciğerlere gittiğini, burada temizlenip vena pulmonalisle sol kulakçığa geldiğini, buradan sol karıncığa geçerken aort vasıtasıyla vücuda yayıldığını yazmıştır. Michael Servetus, *Christianismi Restitutio (Hıristiyanlığın Yeniden Yapılanması)* adlı eserinde, küçük kan dolaşımını kendi buluşu olarak takdim etmiştir [1553]. Mısırlı hekim Tantâvî'nin 1924'te Almanya'da yaptığı doktora çalışmasında küçük kan dolaşımını ilk ortaya koyan kişinin İbnü'n-Nefis olduğunu göstermesiyle bu gerçek bilim dünyası tarafından kabul edilmiştir.

15 tıbbi eseri vardır. Bunlardan *Şerhu Teşrîhi'l-Kānûn*, *el-Mûcez fi't-Tıb (Mûcizü'l-Kānûn)* ve *Şerhu'l-Kānûn*, İbn Sînâ'nın eserlerine yazdığı şerhlerdir. Diğerleri ise göz hastalıklarıyla ilgili *el-Müzehheb fi'l-Kuhli'l-Mücerreb*, Hippokrates'in aforizmalarının şerhi *Şerhu Fusûli Bukrat*, organlarımızın yapısıyla ilgili *Risâletü'l-A'zâ*, perhizle ilgili *el-Muhtâr mine'l-Ağdiye* ve Huneyn bin İshâk'ın tıbba giriş bilgilerinin şerhi *Şerhu Mesâ'ili Huneyn*'dir.

En hacimli eseri ise *eş-Şâmil fi's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye*'dir. Her biri yaklaşık 80 yapraklı (160 s.) 300 cilt olarak düşünülen bu eser müsvedde olarak yazılmış, ancak 80 cildine son şekil verilebilmiştir.

İslam tıp yazmalarında anatomi tabloları

Eczacılık

İslam dünyasında eczacılık da çok gelişmiştir. Yunan ve Hint dillerinden tercüme edilen kitaplar sayesinde ilaçlarla ilgili çalışmalar yapılmış ve basit ilaçlar *akrabadin* adlı kitaplarda toplanmıştır. İbnü'l-Baytâr'ın Dioskorides, Galenus ve diğer Antik Yunan bilim adamlarının eserlerinden istifade ederek ve uzun yıllar Kuzey Afrika'dan Anadolu'ya kadar gezerek yazdığı *Müfredât-ı İbnü'l-Baytâr* (*el-Câmî' li Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye)* adlı eseri ortaçağ boyunca Doğu-Batı tıbbının ve eczacılığının temel kaynaklarından olmuştur.

İslam eczacıları farmakolojinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Distilasyon (imbik) kullanmış; filtrasyon ve evaporasyon gibi ince teknikleri eczacılığa kazandırmış; alımını cazip hale getirmek için ilaçları tatlandırmış ve yaldızlı olarak hazırlamış; hafif serinletici şurupları, meyve şekerlerini, bitki özlerinden yapılmış hapları tıbbın hizmetine sunmuşlardır. Bazı durumlarda formüller çok sayıda madde içerdiğinden ilaçları eczacılar hazırlamıştır. Tıbbi bitkiler o coğrafyadan veya Hindistan'dan temin edilmiş, dış ülkelere pazarlanabilmiştir.

Eczacılar devlet tarafından imtihana tabi tutulmuş, başarılı olanlara mesleğini yürütme hakkı verilmiştir. Eczahaneler muhtesibler tarafından haftada bir denetlenmiş, kurallara uygun olmayanlar cezalandırılmış, gerektiğinde kapatılmıştır. Muhtesibler ilaçların klasik ve geçerli tıp kitaplarına göre ve temizliğe dikkat edilerek hazırlanmasına, hileli olmamasına, yüksek fiyatlarla satılmamasına.. dikkat etmişlerdir.

İlaçlarla ilgili eserlerden en çok okunanlar, Dioskorides'in Arapça'ya *Kitâbu'l-Haşâyiş* adıyla çevrilen *Materia Medica*'sı, Dineverî'nin [ö. 895] *Kitâbu'n-Nebât*'ı, Gâfikî'nin [ö. 1165] *Kitâbu'l-Edviyeti'l-Müfrede*'sidir. Devrin en önemli kitabı ise İbnü'l-Baytâr'ın kaleme aldığı ve 300'den fazlasını tıbba yeni kattığı 1400 tıbbi bitki, hayvan ve madeni konu alan *Câmi'u Müfredâtu'l-Edviye ve'l-Ağziye*'dir.

İSLAM TIBBININ AVRUPA'YA ETKİSİ

XI. yüzyılda İslam dünyası, bilginleri, hekimleri, hastahaneleri, zengin kitaplıkları ve diğer bilim kurumlarıyla ileri bir medeni hayat sürdürürken Avrupa karanlık bir dönem yaşıyordu. Avrupa, İslam tıbbını, XII. yüzyılın başlarından itibaren yoğun ve programlı bir şekilde takibe çalışmış, Yunanca'dan tercüme ettiği kitaplardan, Aristoteles, Platon, Hippokrates, Galenus gibi Antik Yunan,

İbn Sînâ, Râzî, Zehrâvî, İbn Rüşd, İbnü'l-Baytâr, Ali bin Abbâs gibi Müslüman bilim adamlarını tanımış ve benimsemiştir. Avrupa'da XII. yüzyılda başlayan ve çağdaşlaşma hareketi olarak Avrupa'yı uykusundan uyandıran bu dönem, *XII. Yüzyıl Rönesansı* olarak adlandırılmıştır.

Aslında İslam tıbbı Avrupa'ya ilk olarak Abbasiler döneminde Sicilya yoluyla girmiştir. X. yüzyıldan itibaren Palermo, İslam tıp eğitiminin yapıldığı bir merkez olmuş, buraya İtalya yoluyla gelen öğrenciler eğitimleri sonrasında bu tıbbi anlayışı ülkelerine (ilk olarak Salerno'ya) taşımışlardır. Bu yolda çalışanların başında, Palermo'da *Domnulus/Donnola* olarak tanınan Sebbetai [ö. 982] gelir. 1185'de Sicilya'yı ziyaret eden Endülüslü gezgin İbn Cübeyr, Kral II. William'ın Arapça okuyup yazdığını, Palermo'daki Hıristiyanların Müslümanlar gibi giyindiklerini ve Arapça konuştuklarını yazmıştır. Bu durum II. Frederik [1215-50] zamanında da devam etmiştir.

Tıbbi eserlerin tercümeleri, İtalya'da Afrikalı Konstantin [ö. 1087], Endülüs'te Toledo Tercüme Okulunun başındaki Cremonalı Gerhard tarafından başlatılmıştır. Konstantin tarafından Latince'ye tercüme edilen eserlerden bazıları şunlardır: vesvese konusunda *Melancolia*, *Kitâbu'l-Hummâyât (Liber Febrius)*; idrar yolları hastalıklarına dair *Kitâbu'l-Bevl (Liber Urinus)*; unsurlarla ilgili *Kitâbu'l-Anâsır (Liber de Elementi)*, *Zâdu'l-Misâfir (Peregrinantis Viaticum)*. Toledolu rahip Mark, Hippokrates, Galenus, Hubeyş ve Huneyn bin İshâk'ın eserlerini; Villanovalı Arnold de Villanova [1235-1312] İbn Zühr'ün eserlerini; Pisalı (Antakyalı) Stephan, Haçlı seferleri sırasında, Ali bin Abbâs'ın *Kitâbu'l-Melikî*'sini; Sicilyalı Farac bin Sâlim ise Ebûbekir er-Râzî'nin *Hâvî*'sini Latince'ye tercüme etmiştir.

Bu ilk devir tercümeleri sayesinde, XIII. yüzyılın sonlarında Avrupa'da bilim ve felsefe öğrenmeye hevesli canlı bir ortam oluşmuştur. Tıbbın manastırlarda rahipler tarafından yürütüldüğü, anatomi ve fizyolojinin ortadan kalktığı, teşhis ve tedavinin ilkel şartlarda yapıldığı ve hurafenin hâkim olduğu ortaçağ Avrupa'sı tercümeler sayesinde yavaş yavaş bilimsel anlayışa kavuşmuştur. Mesela, XIII. yüzyılda Bolonya Tıp Okulunda İbn Sînâ'nın *Kānûn*'u, İbn Rüşd'ün risaleleri okunmaya başlanmıştır.

XV-XVI. yüzyıllarda Avrupa'da, büyük İslam hekimlerinin eserleri kaynak olarak kullanılmıştır. İlk dönem tıp kitaplarındaki atıfların büyük kısmı Müslüman tıp eserlerindendir. Mesela, Ferrari da Grado'nun eserlerinde İbn Sînâ 3000,

Râzî ve Galenus 1000, Hippokrates 100 defa zikredilmiştir. Özetle, XV. ve XVI. asırlardaki Avrupa tıbbı İslam tıbbının biraz değişikliğe uğramış şeklidir.

XIII. yüzyıla kadar hastahaneyi bilmeyen Avrupa, Haçlı seferleri sırasında tanıdığı dârüşşifâları örnek alarak İtalya'da Saint İspirto, Paris'te le Quinzième hastahanelerini kurmuş, bunları diğerleri takip etmiştir.

Fransız tarihçi Falier, *Endülüs'ün Geri Alınışı (Raprisa Oaindelussia)* eserinde, İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda ve Toskana gibi ülkelerden birçok heyetin bilim-sanat tahsili için Endülüs'e gönderildiğini yazmıştır.

Bavyera kralı Philip, hükümdar I. Hişâm'a yolladığı mektupta, ülkesinden bir grubu Endülüs'ün bilim ve kültürü hakkında bilgi edinmeleri için göndermek üzere iznini istemiş ve veziri Wilemb'in başkanlığında, 215 kişilik karma bir heyet yollamıştır. Endülüs bilim kurumlarında tıp, felsefe, sanat, ziraat, kumaş-cam-kağıt-bina-gemi yapımı.. eğitimleri gören bu heyetten 8 kişi Müslümanlığı seçerek, kızlardan 3'ü Endülüs'ün ileri gelenleriyle evlenerek kalmıştır.

İngiltere Galler kralı George, veziri Sıfaylik'in başkanlığında, ülkenin tanınmış ailelerinin kızlarından meydana gelen 18 kişilik heyeti İşbiliye'ye yollamıştır. İngiliz tarihçisi John Davenport'un *Ortaçağda Efendilik Unsuru Olan Araplar (Arabs: Element of Supremacy in the Mediaeval Centuries)* adlı eserinde yayınladığı kral George'un halifeye yolladığı mektup ve aldığı cevap şöyledir:

"İngiltere, Gal, İsveç ve Norveç kralı II. George'dan Endülüs Müslümanlarının halifesi yüce Hişâm'a; Mamur beldenizdeki bilim ve sanat kurumlarınızın feyziyle meydana gelen büyük gelişmeyi duyduk. Her yerde cehaletin hüküm sürdüğü ülkemde, bilim nurunun yayılması, eserinize tabi olmakta iyi bir başlangıç olması için, şu faziletlerden bir parça çocuklarımızın faydalanmasını istiyoruz. Kardeşimin kızı prenses Duban'ı İngiliz soylularından meydana gelen heyetin başına koydum. Kendilerine ihtimam gösterilmesini, arkadaşlarıyla birlikte yardımınız ve himayenizde öğrenimlerinde ilerlemeleri hususundaki lütfunuzu bekleriz. Prensesle yüce makamınıza mütevazı bir hediye sunuyorum. İtaatkâr hizmetkârınız George."

"İngiltere, İskoçya ve İskandinavya kralına; Giriştiğiniz teşebbüse muttali oldum ve devlet erkânıyla yaptığım istişareden sonra teklifinizi kabul ettim. Krallığınıza karşı muhabbetimizi sağlamlaştırmak için, göndereceğiniz heyetin geçimini, ha-

zineden karşılayacağız. Hediyenizi memnuniyetle kabul ettim. Ben de size hediye olarak Endülüs'ün kıymetli halılarından gönderiyorum. Selam. Endülüs diyarında Allah'ın resulünün halifesi Hişâm."

Endülüs'teki yabancı öğrenci sayısı yıldan yıla artmış, 1293'te 700'e ulaşmıştır. Avrupa'dan gelip Kurtuba ve İşbiliye üniversitelerinin tıp okullarından mezun olanlar ülkelerine dönünce yüksek mevkilerde hekimlik yapmışlardır. Bunlardan biri, daha sonra papa olan III. Pi'nin özel hekimi İngiliz asıllı Siburman'dır.

Bazı krallar Endülüslü bilim adamlarını ve sanatçıları davet etmişlerdir. IX. yüzyılda İngiltere, Hollanda, Saksonya ve diğer Avrupa ülkelerine 200'den fazla Endülüslü Müslüman bilim adamı ve sanatçı gitmiştir. Bunlar bilhassa gemi yapımı, bina inşası, dokuma, cam ve ziraat alanlarında çalışmışlardır. Mesela, İngiltere'de Times nehri üzerindeki Helichem köprüsünü, Bavyera'daki kilisenin kubbelerini, Hollanda donanmasını inşa etmişlerdir.

Sonuç olarak, Fransız tarihçisi Claude Cahen'in dediği gibi, *"ortaçağda İslam dünyasındaki entelektüel canlılık, Avrupa ve Bizans ile mukayese edildiğinde, hayranlık verici şaşkınlık yaratmaktadır"*.

İSLAM MEDENİYETİNİN ÇÖKÜŞÜ

İslam medeniyeti zirveye ulaştığı, pekçok bilim adamı düşünce tarihinde yeni çığırlar açmaya başladığı sıralarda gerilemenin belirtileri başlamıştır. İslam dünyasında meydana gelen olaylara isabetli teşhisler koyan İbn Haldûn, İslam medeniyetinin XII. yüzyıldan itibaren batı bölgelerinde duraklamaya başladığını, doğu bölgelerinde ise gelişmenin kendi devri itibariyle devam ettiğini belirtmiştir. Bu gelişme ortamını Türkler oluşturmuştur. Son araştırmalar, bugüne kadar aktarılanların aksine, duraklamanın XVI. yüzyılın ikinci yarısında başladığını göstermiştir. İslam medeniyetinin gerilemesini ve çökmesini açıklamaya çalışan görüşler şöyle sıralanabilir:

• Bir süre Avrupalıların sömürgesi olarak yaşayan Arap ülkelerinde, sömürenlerin telkiniyle benimsenen görüşe göre, Abbasi halifeliğinin zaafı sonucunda ülke yönetimi Selçukluların eline geçmiştir.[42]

[42] Son zamanlarda, Arap dünyasında Selçuklu döneminde İslam medeniyetinin çökmediği, tam tersine faaliyetini sürdürdüğü yönünde yayınlar ortaya konmaktadır. (Leylâ el-Sabbâğ. *Osmanlı idâresinin ilk devirlerinde Arap ülkelerindeki fikir hayatının yeniden değerlendirilmesine doğru*. Tercüme: Tahsin Ö. Taha. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfi, 1986, sa. 44, s. 48-71.)

•İslam coğrafyasını denizlerden uzaklaştıran Haçlı seferleri, toplumun bilim ve felsefeden askeri alana yönelmesine yolaçmış; Moğol istilaları sonucunda yüz binlerce insan ölmüş, milyonlarca cilt kitap ortadan kaybolmuş, şehir medeniyetinin kervan ticaretine dayalı İpek ve Baharat yolu hareketliliği tahrip olmuş, bu durum kırsallaşmaya yolaçmış, gezilerin durmasıyla içine kapanan İslam toplumunun zihinleri daralmış ve durgunluk derinleştirmiştir.

• IX. yüzyıldan itibaren, hadislerin vahiyler gibi mutlak gerçek ve şaşmaz bilgi kabul edilmesi bilimde sapmalara ve otorite kabul edilen büyük bilim adamlarının görüşlerinin tartışılmadan kabul edilmesine *(skolastisizm)* yolaçmıştır.

• Mezheplerin güçlenerek dinin değişmez unsurları gibi görülmeye başlaması, içtihat kapılarının kapanması, batını mistik akımların hızla yaygınlaşması, sofistlerin yerine karamsar dünya görüşünü telkin eden tasavvuf ehlinin ön plana çıkması.. düşüncede bağnazlığın güçlenmesine yolaçmıştır.

• Siyasi gücün çökmesiyle bilim ve bilim adamlarını himaye eden hükümdarlar ve varlıklı kesim ortadan kalkmış, bilim adamları ve kültür merkezleri korumasız kalmıştır. (Çöküşe doğru, hatta çöküş döneminde saraylarda bilimsel çalışmalarını bağımsızca yürüten bazı bilginler yeni buluşlar yaptılarsa da, etkileri ülkelerinde değil Hıristiyan Avrupa'da görülmüştür.)

• Zamanla bilim fazlaca ansiklopedikleşmiş, çalışmalar yaratıcılıktan uzaklaşarak geleneği sürdüren merkezlerde toplanmış, gerçek bilginin nereden ve kimden olursa olsun öğrenilmesi gerektiğini savunan gelenek unutulmuş *("Gerçeği, kaynağı ne olursa olsun, öğrenmekten çekinmemeliyiz. Gerçeğin ağırlığını bilenler için hiçbir şey ondan daha değerli olamaz. Gerçek kendisinin peşinden koşanların değerini düşürmez." el-Kindî)*, -dini inançlarla ilgili çekişmeden dolayı- bilimsel yaratıcılığın başladığı Avrupa'ya kapılar kapatılmış, Batı dünyasında bilimsel gelişmeler olurken İslam toplumunun yeni medeniyet mensupları karşısında maruz kaldığı askeri yenilgiler Batı ve İslam medeniyetlerinin arasının hızla açılmasına yolaçmıştır. İslam dünyası, XVIII. yüzyılın sonlarında bilim, teknoloji, endüstri, ticaret ve askerlik alanlarında ezici üstünlük kazanan Avrupa'nın teknolojisini elde etmek için gayret etmişse de, bilim ve teknoloji arasındaki temel ilişkiler kavranamadığından sonuç alınamamıştır.

• Bazı Batılı tarihçilerin ileri sürdüğü İslam dininin toplumu geri bıraktığı düşüncesi mantık dışıdır. Çünkü bu medeniyetin oluşumuna öncülük eden, bilimi

teşvik eden ana unsur din olmuştur. Daha sonraları yukarıda sıraladığımız sebeplerle çöken medeniyetin enkazı altında din de kalmıştır.

• Briffault'un *Making of Humanity* adlı eserinde ifade ettiği gibi, bilimde deney, gözlem ve ölçüm metotlarını ilk bulanlar Müslümanlar olduğu halde bunu iyi uygulayamamışlardır. İslam bilim ve düşünce eserlerinin tercümeleriyle deney metodunu benimseyen ve uygulayan Avrupa ise bilim alanında kısa zamanda büyük atılımlar yapmıştır. George Sarton'a göre, ortaçağda İslam dünyasıyla birlikte skolastik düşünce belasına uğrayan Avrupa'nın Rönesans'la geliştirdiği deneysel metodu kullanarak bununla başa çıkmasına mukabil, deney-gözlem ve ölçüm metotlarını bulmuş olan İslam medeniyeti elde ettiği verilerden genel kanunlar/teoriler çıkaramamıştır. Bu sebeple, Râzî yüksek zekâlı bir gözlemci olduğu halde Harvey; Abdüllâtif Bağdadî anatomi çalışmalarıyla ünlü olduğu halde Vesalius ile kıyaslanamaz.

Bu görüşlerin her birinin gerilemede payı olmakla birlikte, çökmenin gerçek sebebi, değişmekte olan Avrupa'nın farkına varılamaması, XVI. yüzyıldan itibaren deniz yollarının keşfedilmesiyle Doğu ticaret yollarının önemini kaybetmesi, ekonomik üstünlüğün Avrupa'ya geçmesidir.

TÜRK TIBBI

Aynı inanç, gelenek ve göreneklere sahip toplulukların kendilerine has edebiyat ve sanatları olmasına mukabil, kaynağını binlerce yıl geriye götürebileceğimiz Türklüğün kültürü, Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya kadar çeşitli coğrafyalarda farklı din ve medeniyetlerle karşılaşması sonucunda, temelde aynı olmakla birlikte ayrıntılarda farklılık göstermektedir.

Birbirinden bağımsız Türk toplulukları farklı gelişme yolları takip ettiğinden, tarihimizi ve kültürümüzü belirli bir zaman diliminde ve coğrafyada bütün olarak değerlendirmemiz zordur. Çünkü Türk tarihi denince, tek bir topluluğun belirli bir yerdeki tarihi değil, farklı isimlerle anılan Türk topluluklarının çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu tarihlerin bütünü anlaşılır. Bu özellik, Türk topluluklarının siyasi, sosyal ve kültürel yönlerden ayrılmasına yolaçmıştır. Türk tarihinin bilimsel yollardan araştırılıp incelenmesini güçleştiren bu gerçeği bir bakıma, Türk milletinin dünya tarihinde derin iz bırakan kudret ve faaliyetiyle izah etmek mümkündür.

Bu geniş coğrafyada, binlerce yıl boyunca farklı kültür ve medeniyetlerle alışveriş sonucunda çok zengin bir birikime sahip olunmuştur. Türklerin, temelini Orta Asya'dan alan kültür ve medeniyetini, bu arada tıbbi birikimlerini etkileyen unsurlar arasında Budizm, Mazdeizm ve Hıristiyanlık gibi geçici, İslamiyet gibi kalıcı inançlar ile vatan olarak yerleştikleri Anadolu ve İran gibi köklü ülkelerin coğrafyaları ve kültürleri sayılabilir.

Bütün bunlar gözönüne alındığında, Türk tıp tarihini 3 dönemde incelemek yerinde olacaktır:

1. İslam öncesi dönem (Orta Asya)
2. İslami dönem (Orta Asya (Türkistan hanlıkları), Yakındoğu (Büyük Selçuklu), Anadolu (Selçuklu, Beylikler, Osmanlı))
3. Batıya yöneliş (çağdaşlaşma) dönemi

İslam medeniyeti içindeki Osmanlı tıp tarihi fazlaca işlenmiş bir konu olduğundan, biz bu çalışmamızda İslam öncesi tıp tarihimiz ile Selçuklu tıbbını imkânlarımız ölçüsünde ortaya koymaya çalışacağız.

İSLAM ÖNCESİ ORTA ASYA TÜRK TIBBI

Türklerin anayurdu kabul edilen Orta Asya, Güney Sibirya, Doğu ve Batı Türkistan'ı içine alan, Tanrı dağlarının güneyinde ve Çıngırya steplerinin kuzeyinde kalan bölgenin adıdır. Uygurların yerleşik düzene geçmesine kadar bu coğrafyada genelde göçebe topluluklar halinde Bozkır kültürünü yaşayan Türk topluluklarında bilimsel bir tıptan bahsetmek mümkün değildir. Tabiata ve toprağa yakın yaşayan atalarımız, sağlık problemlerini, büyük ölçüde dini inançların hâkim olduğu halk hekimliğiyle gidermeye çalışmışlardır.

Mücadeleci ruha sahip atalarımız, savaşta ölmekten onur, evde hastalıktan ölmekten utanç duymuşlardır. Hastalandıklarında sınırlı tedavi girişimlerinde bulunmuşlardır. Mesela, Hunlarda bir kişi hastalandığında *miskotu*'yla dağlama yapılmış, taş ısıtılıp hastanın üzerine konmuş, ateş yakılıp toprak iyice ısıtıldıktan sonra hasta sıcak toprak üzerine bırakılmış, ağrılı yerin üzerindeki kan damarları çizilerek kan akıtılmış, gök, yer, dağ ve ırmak ruhlarından medet umulmuştur. Belirli hastalıklarda kullanılan düzenli ilaçlara rastlanmamıştır.

İslam öncesi Orta Asya Türk tıbbını, uygulanan tedavi metotlarına, amaçlarına ve formasyonlarına göre 2 gruba ayırmak mümkündür:
1. *Kam (şaman)* ve *baksı* denilen, Şamanizm'in majik tedavi yöntemlerini uygulayan büyücü-hekimlerin yürüttüğü hekimlik.
2. *Otaçı*, *emçi* ve *atasagun* denilen, droglarla ve diğer tedavi yöntemleriyle yapılan, dönemin maddi tıbbi anlayışını temsil eden hekimlik.

İslam öncesi Orta Asya Türk dünyasında böyle bir ayrımın mevcudiyetinin kesin delili, *Kutadgu Bilig*'in 4355-4365. beyitleridir:

MU'AZZİMLER BİRLE KATILMAKNI AYUR	BÜYÜCÜLERLE İLİŞKİLERİ SÖYLER
Bularda basa keldi afsuncular	Bunlardan sonra da büyücüler var,
Bu yil yeklik igke bu ol emçiler	Cin, peri derdini, bunlar ilaçlar.
Bularka yime ök katılgu kerek	Bunlarla da yine, katılmak gerek,
Bu yil yeklig igke okıgu kerek	Cin, peri derdini okutmak gerek.
Kalı asgı tegsün tise sen sañа	Eğer fayda gelsin, sana diyorsan,
Yime edgü tutgıl ay ersig toña	Ey mert yiğit, yine, sen iyi davran.
Otaçı unamaz mu'azzim sözin	Tabib onaylamaz, büyücü sözü,
Mu'azzim otaçıka evrer yüzin	Büyücü tabibten, çevirir yüzü.
Ol aymış otug yise igke yarar	O der, ilâç yese, derdine yarar,
Bu aymış bitik tutsa yekler yıra	Bu der, yazı tutsa, cinleri ırar.

OTAÇILAR BİRLE KATILMAKNI AYUR	TABİBLER İLE İLİŞKİLERİ SÖYLER
Bularda basa kaç kutu bar adın	Bunlardan sonra var, başka sınıflar,
Baka körse bilgi biligde öngin	Dikkat et, bilgiden önde, bilgi var.
Olarda birisi otaçı turur	Bunlardan bir de, gör, tabiblerdir,
Kamuğ ig togaka bu emçi erür	Tüm ağrı sızıya ilaç verendir.
Yime ök kereklig sanga bu kişi	Yine çok gerekli, sana bu kişi,
Anıñsız oñulmaz tirilik işi	Onlarsız olmaz sağlığın işi.
Tirig bolsa yalñuk yime igler ök	Sağlığında insan, hep hasta olur,
İgin emçi körse otun emler ök	Tabibler görse hemen, bir ilaç bulur.
İg ol kör kişike ölüm koldaşı	Kişide hastalık, ölümle yoldaş,
Ölüm ol kişike tiriglik tuşı	Ölüm insanlara, hayatıyla eş.
Bularnı yime edgü tutgıl yakın	Bunları da yine, yakın tut iyi,
Kereklig kişi bu küdezgil hakın	Gereken kişiler, gözet hakkını.

Orta Asya Türk tıbbının İslam öncesi durumunu çok net olarak gösteren bu ifadelerden, Türk topluluklarında sağlık işlerini kamlar/şamanlar ile otaçıların/hekimlerin müşterek yürüttükleri; kamların büyüsel işlemlerle daha ziyade ruhi problemleri tedavi etmeye çalıştıkları, otaçıların ise bitki ve maden kaynaklı ilaçlar kullandıkları görülmektedir.

İslam öncesi Türk tıbbını *majik* ve *maddi* olarak ayırmak yanılgıya yolaçabilir. Çünkü büyünün nerede bitip pozitif tıbbın nerede başladığını tespit etmek oldukça zordur. Pekçok majik işlemin, maddi araçlar, bitkisel, hayvansal, madensel maddeler ve cansız nesnelerle yapıldığı unutulmamalıdır.

1. Büyüsel İşlemlere Bağlı Hekimlik

Şamanizm ve Tıp

Şamanizm, çok eski devirlerden bu yana, dünyanın çeşitli toplumlarında bazı farklılıklarla yaşayagelmiştir. İslam öncesinde bu inanç sistemini kendine özgü bir tarzda yaşayan Türk dünyasında, sağlık ve hastalığın tabiattaki iyi ve kötü ruhlar arasındaki dengeye bağlı olduğuna inanıldığından, ruhlar ile kişi arasındaki aracılığı özel yeteneğe sahip kamlar yapmıştır.

Toplumda önemli bir yere sahip olan kamların görevi, ruhun yitirilmesi veya kötü ruhların *(kara körmös/kara tös/körmöz)* insan ruhunu çalmasıyla ortaya çıkan hastalıkları tedavi etmek ve ölenlerin ruhlarının öteki dünyaya gidişine eşlik etmekti. Ayrıca, büyü yapmak, yağmur yağdırmak, bitki ve hayvanlarının çoğalmasını sağlamak, fal bakmak gibi büyüsel işlemlerle de ilgilenirlerdi.

Hastalıklardan korunmak ve arınmak için yapılan tedavi ayinlerinde, hasta ortadaki ateşin yanına yatırılır, üzerinde sembolik figürler bulunan elbisesi, maskesi ve sihirli olduğuna inanılan davuluyla kam, özel yeteneklerini kullanarak hastanın karşısında ayin yapardı. Mistik bir işlem olan müziğin tedavide önemli yeri vardı. Hastanın etrafında dönerken kendinden geçen kam, ruhlar ne yaptığı çetin yolculuğun sonunda kötü ruh Erlik'in huzuruna çıkar ve hastanın tutsak edilen ruhunu can yerine can vererek geri isterdi. Ayinde en önemli safha, hastanın ruhunu kurtarmak için kurban belirleyip hastalığı hayvana naklederek kişiyi iyileştirmekti. Kurbanlar kansız (at kılı, paçavra, taş boncuk, ağaç..) veya kanlı (*ızık/ıdık* adı verilen et, süt ve gücünden faydalanılmayan hayvanlar) olurdu. Şaman bu görevi yerine getirirken yardımcı ruhları da çağırırdı.

Şamanizm'e göre insan, can *(ruh)* ve bedenden, beden de et *(ed)*, kemik *(söögi)* ve kandan *(kanı)* meydana gelirdi. Hayati fonksiyonları sağlayan *tın*, ana karnındaki bebeğin yaşamasını sağlardı. Onun canlanması ise *ayısıt*'ların dağınık hayat unsurlarını toplayıp *kut* yaparak bebeğe üflemesiyle olurdu. Önceleri *can*, *tın* sözüyle aynı fonksiyona sahipken, sonraları *can* sözüyle *ruh* kastedilir oldu. *Can*'ın, biyolojik varlığı sona eren insanla ölmediği düşünülürdü. İnsanda varolduğuna inanılan 3 veya 7 ruhtan biri kişinin ölmesiyle mezarda kalır, diğerleri göğe ve yeraltına giderdi. Bu ruhlardan biri yolunu şaşırır veya kötü bir ruh tarafından yenirse başıboş dolaşarak insanların hastalanmasına sebep olurdu. Yakutların *kut* dediği serbest ruhun gelmemesi de hastalık sebeplerinden biriydi. *"Kut'u uçtu"* veya *"kut'u çıktı"* olarak ifade edilen akıl ve ruh hastalıklarında tedavi, *kut*'u yerine koymak (*kut kuyuv)* için yapılan kurşun dökmeyle olurdu.

Çocukların iyi ruhlarla doğduğuna ve bu ruhların bir parçasının plasentada (son) bulunduğuna inanıldığından, hamile kadınları koruyan bu iyi ruh plasentayla özdeşleştirilmişti. Bu sebeple, yenidoğanın plasentası açıkta bırakılır veya atılırsa çocuğun hastalanacağına inanılır, ağaç dibi gibi kültik özellikleri olan yerlere gömülürdü. Eski Türkçe'de *umay* kelimesi plasentayı ifade ederdi.

Kötü ruhların rüzgârla hastalık getirdiği düşünülürdü. Mesela, Teleütlerde doğu-batı rüzgârlarının kulak yoluyla insanı hasta ettiğine inanılır, kötü ruhu çıkarmak için kulak emilirdi. Bazı Uygur metinlerinde, gazdan meydana gelen şişkinliğin sebebi olarak yel *(alku yèl igig)* gösterilmiştir. Bunun doğruluğu, *Dîvânı Lugâti't-Türk*'te yel için verilen karşılıklar arasında geçen *cin çarpması* ifadesinden ve *Kutadgu Bilig*'de yel (cin çarpması) ve perilerin sebep olduğu hastalıkların şamanlar tarafından tedavi edildiğinin belirtilmesinden anlaşılmaktadır.

Kötü ruh Erlik salgın hastalıklara sebep olur, kurban vermeye zorlamak için kişiye çeşitli felaketler gönderirdi. İnsanoğlu onun istediklerini yapmazsa kötülüklere uğrar veya hastalanırdı. Hastalığın çoğu kez tabuya karşı gelme veya görünmeze karşı bir suç işleme sonucunda ortaya çıktığına inanıldığından, tedavide büyüsel işlemlerin yanısıra, esirleri serbest bırakma, daha fazla sadaka verme gibi iyi davranışlarda bulunmak da gerekirdi. Vücudun korunmasını sağlamada temel uygulama duaydı.

Eski Türk tıbbında, kötü ruhların sadece hastanın vücudunda kalmayıp sağlıklı kişilere de geçeceğine inanılır, her hastalık bulaşıcı olarak telakki edilir, hastanın tedavi ve bakımı özel çadırlarda yapılırdı. İbn Fazlan, Plano Carpi ve Rubruck gibi gezginlerin gözlemlerine göre, hastanın yanına ekmek ve su konur, ona yaklaşılmaz, hastalığı süresince onunla ilgilenilmezdi. Çadırının önüne, içeride hasta olduğunu belirtmek amacıyla mızrak dikilirdi. Orduda biri hastalandığında etrafına nöbetçiler konurdu. Tedaviyi sürdüren kam hariç, en yakınlarının dahi hastanın yanına girmesi yasaktı. Bunun temelinde, kötü ruhun veya rüzgârın ziyaretçilerle beraber gireceği korkusu vardı. Kam hastadan uzağa oturup hizmetliye elini ağrıyan yerin üzerine koymasını ve bulduğu şeyi çıkarmasını söylerdi. Hasta ölürse olduğu yerde bırakılır, yöre terkedilir, hastanın eşyası ateşten geçirilerek temizlenirdi. Bir tür karantina olan hastaları toplumdan tecrit etme pratiği toplumun inançları doğrultusunda tatbik edilirdi.

İhtiyarlık tedavi edilemeyen bir hastalık olarak görüldüğünden, -bazı Sibirya kabilelerindeki gibi- Hazarlarda ihtiyarlayan hakanlar öldürülürdü.

Kamlar ve Baksılar

Kamlar, tabiatüstü güçler tarafından seçildiklerine inanılan, insanlardan uzak ve içe dönük yaşayan, telkin yoluyla şiddetli transa geçebilen, parapsikolojik haller gösteren, özel yetenekleri sayesinde kutsal alan (ruhlar âlemi) ile insan arasında aracılık ettiği düşünülen, doğuştan bu işe yatkın, özel kişilerdi. Hunlar'da *ata-kam/eş-kam*, diğer Türk topluluklarında *kam* olarak geçerlerdi.

Kamlar ile hastalar arasında uyumlu ilişkiler vardı. Temelde telkine dayalı olan tedavi seansları, hastanın hekimine duyduğu inanç ve güven sayesinde çoğu zaman başarıyla sonuçlanırdı. Cüveynî kamlardan şöyle bahsetmişti: *"Uygurlarda sihir ilmini bilenlere kam derler, bunlar şeytanlara hükmettiklerini iddia ederler. Hastaları da kamlar tedavi ederler."*

Kam kelimesi *Divân-ı Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de *kâhin*, *hakîm* karşılığında kullanılmıştır. Orta Türkçe döneminde *Codex Cumanicus*'ta geçen *kam katun* ifadesinden kadın kamların da olduğu anlaşılmaktadır. İslami dönemde *şifa verici hakîm*, *arif* anlamında kullanılmaya devam etmiştir.

Baksı ise Türk lehçelerinde *baksı* (Uyg.), *bahşi* (Çağ.), *bahşı/bakşı* (Türkm.), *bakşı/baksı/baksa* (Kırg., Kaz.) şeklinde kullanılmıştır. Uygurlar arasında Budizm'in kabulünden önce, *ruhani*, *büyücü*, *falcı*, *hekim*, *cerrah* anlamlarına gelen *bakşı/kam* kelimesinin karşılığı olup hastalıkları teşhis etmek ve kehanette bulunmak için fal bakan *(kumalak salmak)*, müzikle ve büyüsel işlemlerle hekimlik icra eden kişilerin adıdır. Kelime Uygurlardan sonra anlam değiştirmiş, İslam ülkelerinde kurulan Türk ve Moğol devletlerinde *bu dilleri bilen* ve *Uygur harfleriyle yazabilen kâtip*; XVI. yüzyılda Timurlulardan sonra ise *halk şairi*, *aşık* anlamlarında kullanılmıştır. Kısacası baksılar Türk kamlarının İslami dönemdeki devamıdır. Bâbür Şah'a göre baksılar, yakı ve kocakarı ilaçlarıyla hastalarını iyileştirmeye çalışan kişilerdi. Günümüzde de Orta Asya'nın bazı yörelerinde bu özelliklerini sürdürmektedirler. Mesela, Başkurtlarda *bağucu* adıyla loğusalarda ortaya çıkan albastı hastalığında baksılara başvurulmaktadır.

Atalar Kültü

Hastalıkların giderilmesi için ecdadın ruhlarından medet umulurdu. Bunu, *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki *"Oğuz'un tam bilicisi, ne derse olan, gaipten türlü haber söyleyen, Tanrı katında gönlüne ilhamlar verilen biri"* ifadesi ve Korkut Ata'nın kam ve keramet sahibi olduğu yönündeki bilgileri teyit eder. Ali Şîr Nevaî onu bir veli, başka bir Türk tarihçisi, Mecusilerin hekimi ve rahipleri olan bakşilerin peygamberi olarak göstermiştir. Korkut Ata'nın kabrini ziyaret edenlerin hastalıktan kurtulduğuna inanılması Şamanizm'in kalıntısı olarak günümüze kadar gelmiştir. İslamiyetin kabulüyle, Atalar kültü de diğer kült ve motifler gibi Müslümanlaşarak evliya kültüne dönüşmüş, geleneksel tıbbımızda yaygın olan türbe ve yatırlara başvurma şeklini almıştır.

Yer-Su Kültü

Kötü ruhların yanısıra, iyilikçi yer-su ruhları memnun edilmediği, kendilerine yeterince kurban sunulmadığında da hastalıkların ortaya çıkacağına inanılırdı. Hastalıkların tedavileri, ruhların toplandığı kutsal yerler arasında sayılan dağ tepelerinde yapılırdı. Türk inancında akarsular, göller, pınarlar.. tabiatüstü

güçlere sahip olduğundan tıbbi amaçla kullanılırdı. Irmak ve göllerin ruhlarına özellikle kısırlıkta başvurulur, kaynak suları içildiğinde veya kaynaktan avuçla alınan nesne yutulduğunda hamile kalınacağına inanılırdı. Ağaç ruhlarından birşey istenirken, bez parçası gibi ağacın sevdiği şeyler kurban sunulurdu. Kayın, çam, köknar, ardıç gibi özellikle bozkırda veya orman boşluklarında tek başına bulunan ağaçlar kutsal sayılırdı. Mesela, çocuğu olmayan Yakut kadınları, kayın ağacının köklerine adeta tapınarak ve dualar ederek çocuklarının olmasını isterlerdi. Bu pratikler, steplerde yaşayan kabilelerin taş ve toprakları üst üste yığarak meydana getirdikleri *oba* adı verilen höyüklerde devam ettirilmişti.

Alazlama

Kötü ruhların ve eşyanın ateşle temizleneceğine inanılırdı. Eski ateş tanrısı Odçiğin (Odkan, Kalakan) adına yakılan kutsal ateşlerin kalıntıları olduğundan, yeni doğum yapmış kadınları ve çocuklarını kötü tabiatlı *al ruhu*'ndan korumak veya hastalanmışlarsa tedavi etmek amacıyla, yağlı bir paçavra tutuşturulup hastanın etrafında dolaştırılarak *alazlama* yapılırdı.

Başkurtlar ile Kazaklar *ateşle temizleme* anlamında *alaslama* kelimesini kullanır, hastanın çevresinde *"alas, alas"* diyerek dolaşırlardı. Yakut Türkçesinde *aliasta*, *yanan paçavrayla ayin yaparak kötü ruhları kovmak* demektir. Yakutlar bu töreni yapanlar için *"oyun aal vatanan aalastırır"* *(kam kutlu ot/ateşle alazlıyor)* derler.

Hilekâr, yaşlı bir kadın, bazen şın bir kız olarak tahayyül edilen *al ruhu*'nun, loğusanın ciğerini suya atarak doğum sonrasında ortaya çıkan ve halk arasında *al basması/albastı* olarak adlandırılan loğusa humması hastalığını meydana getirdiğine inanılırdı. Bu hastalıktan korunmak için, hastanın yattığı yere, demir, kurt kılı/dişi, kartal tırnağı, süpürge, boncuk gibi *al*'ın korktuğu nesneler bırakılır, hastanın üzerine kırmızı bir nesne konur ve davul çalınırdı. *Al*'ın ciğerleri çalıp suya atmaması için, hastanın bulunduğu ortamda su bulundurulmaz, onu şaşırtmak amacıyla çocuğun yattığı beşiğe bebek kuklası veya ciğer konurdu. Alazlama, günümüz Türk dünyasında yaşamaya devam etmektedir.

Göçürme

Hastalığın, kurban edilen bir hayvana veya tahta, bez, keçe gibi cansız bir nesneye aktarılabileceğine inanılırdı. Göçürmenin bir varyantı olan *aylanmak/aynalmak*, can verecek bir kurbanı veya cansız bir nesneyi hastanın etrafında

dolaştırmak suretiyle yapılırdı. Oğuzlarda *başa dönmek* anlamındaki *aylanmak/aynalmak* muhtelif Türk lehçelerinde *kurban olmak* anlamındadır. Hastayı seven kimse, hastalığın kendisine göçürülmesini sağlamak amacıyla, *"aynalayın senden! senin ağırlığın bana olsun, göçsün" ("hayatımı sana kurban edeyim")* diyerek hastanın veya onu temsil eden kuklanın etrafında 3 defa dönerdi. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde de geçen bu inanış, günümüzde Anadolu'da *"başımın gözümün sadakası olsun"* dedikten sonra başta 3 defa çevirerek sadaka verme şeklini almıştır. Türk-Moğol tarihinden şu iki aylanma hadisesi aktarılabilir:

Cengiz Han'dan [ö. 1227] sonra kağan olan oğlu Ögedey'in tedavisinden sonuç alınamayınca, kardeşi Tuluy yanında getirdiği kaseyi Ögedey'e vererek şunları söylemiştir: *"Ey büyük Allah, eğer suçları dolayısıyla insanları cezalandırıyorsan, ben ağabeyimden daha suçluyum; savaşlarda daha fazla insan öldürdüm, kadın ve çocuk kaçırdım, ana ve babanın gözyaşını akıttım. Yok eğer, güzel, yetenekli, kendini sana adamışlardan birini yanına almak istiyorsan ben buna daha fazla lâyığım. Ögedey yerine beni al, onu hastalıktan kurtar, hastalığını bana geçir."* Bir süre sonra Ögedey iyileşmiş, Tuluy ölmüştür.

Benzeri bir olayı Gülbeden'in [1523-1603] *Humâyûn-nâme*'sinde görüyoruz. Hindistan Türk hükümdarı Bâbür [ö. 1530], hastalanan ve tedavilere cevap vermeyen oğlu Humâyûn [ö. 1556] için son çare olarak aylanmaya başvurmuş, *"bu dünyada hangi şey oğlumla bir ayarda tutulabilir; acaba onun diyeti ben olabilir miyim, durumu çok ağır olduğundan, gücümü onun hastalığıyla değiştirmenin zamanı geldi"* diyerek oğlunun yatağının çevresinde 3 defa dönüp *"senin hastalığın ne ise üzerime alıyorum"* demiştir.

Fal (Irk) Bakma

Fal bakarak bir kişinin geleceğini tespit etmenin, ileride hasta olup olmayacağını öğrenmenin mümkün olduğuna inanılırdı. Uygurlarda *fal* yerine *ırk (ırık/ırg)*, Kırgızlarda *tölge* kelimeleri kullanılır. *Irk*'ın *Divân-ı Lugâti't-Türk*'teki [I/42[17]] karşılığı *kâhinlik* ve *fal*'dır. Pekçok Türk lehçesinde *ırk* kullanılmıştır. Fal bakanlara ise *ırımçı* denir. *Irk Bitig* adlı fal kitabında, ırımçı (yaşlı kadın kâhin), yağ kaşığını yalayarak hastasını iyileştirmeye çalıştığı geçer.

Koyun, keçi gibi bazı hayvanların organ parçalarında geleceğin yazılı olduğuna inanılır, kürek kemiği yakılır, oluşan çizgi ve çatlaklardan kişinin geleceği hakkında hüküm çıkarılırdı. Bu tür fal bakanlara *yağrınçı* denirdi.

Fal bakma yollarından biri de *kumalak* olup *kumalakçı* denen falcılar tarafından, 41 tane taş, nohut veya koyun pisliğiyle yapılırdı.

Kurşun Dökme

Hastalıkları uzaklaştırmak amacıyla yapılırdı. Şamanistler buna *kut kuyma (kut dökme)* derdi. Saadet unsurunu geri döndürmek için yapılan büyüsel bir işlem olup günümüz Türk dünyasında bilhassa cin çarpmasına ve büyüye karşı yaygın şekilde kullanılmaktadır.

Uçuklama

Atalarımızın *uçguk* dediği bir ruhun, ağız çevresindeki yemek artıklarını yediğine ve gezindiği yerlerde aynı adı taşıyan kabarcıklar oluşturduğuna inanılırdı. Tedavi için, tutuşturulan paçavra hastanın başı üzerinde çevrilip ocağa atılır veya ekmek parçaları uçuğa dokundurulup köpeğe yedirilir veya üstü örtülen hastaya içine kömür ve tuz konmuş bir fincan su püskürtülür, sonra bir tavuk veya bez parçası başında döndürülüp bir yere atılır, arkaya bakmadan eve dönülürdü. Moğollarda buna *dzolik gargahu* denir.

Arbav

Yılan ve diğer zehirli hayvanların ısırmasıyla meydana gelen zehirlenmeler, büyü, dağlama gibi ampirik metotlarla tedavi edilirdi. Bu işi yapan ocaklı kişiler grubuna *arbavcı* denirdi.

Koruyucu Nitelikteki Büyüler

Orta Asya Türk ve Moğol toplumlarında hastalıkların çoğu zaman tabuya karşı gelme veya görünmez güçlere karşı suç işleme sebebiyle meydana geldiğine inanıldığından tedavide büyüsel işlemlere sıkça başvurulur, bunun yanısıra iyi davranışlarda bulunulmaya çalışılırdı.

Büyüsel işlemlerde, kurt dişi, tırnağı, kılı veya kemiği, ayı tırnağı veya dişi, kartal pençesi gibi kültik hayvanlara ait çeşitli parçalar ile onları temsil eden figürler ve stilize edilmiş nesneler yaygın şekilde kullanılırdı. Altay dağlarındaki Göktürk kurganlarından çıkarılan otaçı/otacı Ak-Kün Sengün'ün kemerine bağlı keselerden birinde, 3'ü insan 1'i hayvana ait 4 diş bulunması, hayvana ait dişin,

kişinin çektiği şiddetli diş ağrısını dindirmesi niyetiyle tılsım olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

Kültik hayvanların boynuzları ve gizli güce sahip olduğu düşünülen bazı bitkiler nazarlık veya ilaç olarak kullanılırdı. Yapıları ve şekilleri hastalık belirtilerine benzetilen bazı taşlar, eski tıbbın *"benzer benzeri tedavi eder"* prensibinden hareketle tedavide kullanılırdı. Bu pratikler daha sonraları, İsami kisve altında, Müslüman baksılar tarafından da uygulanmıştır.

2. Maddi Tedavinin Uygulandığı Hekimlik

Otaçı ve *emçi* adı verilen hekimler, kamların aksine, bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçlarla hastalarını tedavi ederlerdi.

Otacı, ot kelimesinden türetilmiştir. Eski Türkçe'de *ot*, *tıbbi bitki*, *ilaç*, *zehir* ve *kendiliğinden yetişen bitki* anlamlarındadır. *Otacı* ise *otamak (ilaç yapmak)* fiilinin köküne meslek bildirme eki olan *-cı*, *-çı* getirilerek türetilmiş Türkçe bir kelime olup *hekim* anlamındadır.

Eski Türkçe'de *ilaç* ve *deva* karşılığı olarak *em*, *ot em* ve *sem* ile beraber *em-sem* kullanılmıştır. *Em*'den türeyen *emlemek* kelimesi *hastalığı ilaçlarla tedavi etmek* demektir. *Emçi* kelimesi *hekim*'in yanısıra *ilaç yapan eczacı* anlamını da taşır. *Divân-ı Lugâti't-Türk*'te *hekim* karşılığı olarak *atasagun* da geçmektedir.
Bitkilerle tedavi majik tedaviler kadar eski olmasına rağmen, Türkler arasında bu uygulamayı yapan hekimler geç ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi, atalarımızın hayvancı konar-göçer olması veya Uygurlardan önceki dönemlere ait yazılı belgelerin olmamasıdır.

Kutadgu Bilig, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü ve *Divân-ı Lugâti't-Türk*'teki tıpla ilgili kelimelere bakarak, Uygurlardan itibaren İslam öncesi Orta Asya Türk tıbbının geçmişe göre hayli gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. *Divân-ı Lugâti't-Türk*'te anatomi, fizyoloji, belirtiler, hastalıklar, aletler ve ilaçlarla ilgili 581 kelime vardır. Bunların çoğunun Türkçe olması, İslam öncesi Orta Asya Türklerinin hastalıkların bir kısmını tanındığını ve bunları bitkilerle tedavi etmeye çalıştığını göstermektedir. Bazı ilaçlar, Orta Asya'da önemli tıbbi birikime sahip olan Hindistan'dan getirilmiştir. Bunlar arasında, *buga* (sarısı *sarığ buga*, bozu *boz buga*), çocukları semirtmede kullanılan *hasnı* (keseye konup emzik gibi verilirdi), *irvi*, zehirli bir bitki olan *karaot (baldıran)* ve *uragun* sayılabilir.

Codex Cumanicus'ta, Kıpçaklarda sıhhate *sağlık*, hastaya *sökel*, hastalığa *sökellik*, ilaca *ot*, hekime *otaçi*, neştere *sungulza*, cüzama *kelepen*, uyuzlu kişiye *guturgan*, sıtmaya *issilik* dendiği kayıtlıdır.

Bazı hastalıklarda kulağa okunup üflenir *(sufşamak)*; *yel yelpinmesi* denen cin çarpmasında hastanın yüzüne soğuk su serpilerek *"kovuç kovuç!" (kaç kaç!)* denir; *üzerlik* veya *öd ağacı* ile tütsülenir; çocukları perilerden ve nazardan korumak amacıyla tütsü yapıldığında *ısrık/ısrık* kelimeleri söylenir ki, *"ey peri ısırılmış olasın"* demektir; çocukları göz değmesinden korumak için *safran*'a bazı maddeler karıştırılarak yüzlerine *egit* sürülür; Başkurtlardan derlenen bir büyüye göre, çocukların *tatran* adı verilen kulak akıntısında, bu hastalığın tedavisine izinli, yani el almış bir kadın *tat kıskırır (tat haykırır)*, yani *"tatran denilen sen isen, İdil Yayık (Ural) ve İrtiş ırmaklarını geçen de benim"* der.[43]

Tat tatran tatran
Tatran tigen hin bolhañ
İdil kesken men bolam
Tat tatran tatran
Tatran tigen hin bolhañ
Cayık ötken men bolam
İrtiş kesken men bolam

982'de yazılmış *Hudûdü'l-Â'lâm*'a göre Oğuzlar, hekimlere değer verir ve büyük saygı gösterir, canlarını ve mallarının yönetimini onlara bırakırlardı.[44]

Uygur Tıp Metinleri

İslamiyet öncesi Orta Asya bilimsel Türk tıbbını, bu dönemin yegâne yazılı kaynağı olan Uygur tıbbi metinlerinden öğrenilebilmekteyiz. XX. yüzyılın başında Albert von Le Coq [1860-1930] başkanlığındaki heyetin Orta Asya araştırmaları sırasında İdikut (Turfan)'da bulunan bu yazmalar, Reşit Rahmeti Arat tarafından yayınlanmıştır. 1'i tam [TID 120] [21 sayfa, 210 satır] diğerleri parçalar halindeki 31 metne ait çalışma haricinde, değişik alanlardaki Uygur metinleriyle birlikte yayınlananların arasında da 14 tıbbi belge bulunmaktadır. 45 metinlik Uygur tıbbı literatürü konularına göre tasnif edildiğinde, dönemin hastalık ve ilaç varlığı tespit edilebilir.

[43] Kadının el alabilmesi bu ırmaklardan geçmesi gerekiyordu.
[44] Minorsky'e göre burada bahsi geçen hekimler kamlardı.

Yazı ve imlâlarına bakıldığında Uygur tıp metinlerinin pek de eski olmadığı anlaşılmaktadır. Günümüze kadar gelebilmiş bu metinlerde geçen *hastalık*, *ilaç*, *bitki* gibi kelimeler eski Türkçe'nin araştırılması açısından da önemlidir, çünkü terim niteliğindeki bu tip kelimelere başka metinlerde rastlanmamaktadır.

Uygur metinlerinden bir örnek (R. R. Arat'tan)

Yakın zamanda yapılan karşılaştırmalı araştırmalar, Uygur tıp metinlerinin, başta Vabghata'nın *Astângahrdayasamhitâ*'sı olmak üzere *Yogasataka*, *Siddhasâra* adlı meşhur Hint tıp kitaplarından tercüme edildiğini göstermiştir. Bu veriler ışığında, Uygur tıbbi bilgilerinin büyük ölçüde *Sanskrit*, *Sogd*, *Çin*.. dillerinden tercüme yoluyla elde edildiği söylenebilir.

R. Rahmeti Arat'ın yayınladığı metinlerde geçen kelimeler diğer dillerdeki asıllarıyla karşılaştırıldığında çoğunun okunuş ve tercümesinin hatalı olduğu tespit edildiğinden, düzeltilerek yeniden yayınlanması gerekir.

Uygur tıbbıyla ilgili en geniş bilgiyi A. Süheyl Ünver'in yayını ihtiva etmektedir. Arat'ın çalışmasının Türkçe tercümesi sayılabilecek bu yayına göre, 31 parçalık koleksiyonun, her sayfasında 10 satır bulunan, 21 sayfalık tek tıp kitabının 11. yaprağının 2. kısmı ile sondan 4 sayfası eksiktir. 201 satırlık metin, baş ağrısı, saç kepeklenmesi, göz hastalıkları (puslu görme, göz yaşarması, göz adalelerinin

felci, körlük, gece körlüğü..), kulak ve burun hastalıkları (nezle, burun kanaması, burun urları), ağız hastalıkları (ağız kokusu, ağız kası felci), diş hastalıkları (diş ağrıları, diş çürümesi), boyun hastalıkları (boyun ağrıları, boyun urları), ses kaybı, solunum bozuklukları (nefes darlığı, solunum güçlüğü..), göğüs ve kalp hastalıkları, yan ağrıları, genel vücut ağrıları, mesane hastalıkları, kulunç, ateş, ayak hastalıkları, deri hastalıkları (urlar, siğil, cüzam..), eklem çıkıkları ve burkulmaları, akıl hastalıkları, kadın hastalıkları (çocuk düşürme, doğum, meme iltihapları), cinsel organ hastalıkları ve iktidarsızlığa karşı kısa reçeteler ihtiva etmektedir. 29 hastalık için 88 ilaç verilmiştir. 1000 yıl önce yazılmış bu metnin dili oldukça sadedir. Kitapta geçen reçetelerden bazıları şöyledir:

Göz hastalıklarına reçeteler

"Köz agrıg em. Kişi öti toñuz öti eçkü öti tavışkan öti bu törtegü-te kayu-sı bolsar kar a kaç ıgaç kasık-ın ot-ka küyürüp kül-in alıp suv-ka yogurup köz-ke yakgu ol, bat edgü bolur."
(Göz ağrısına ilaç: İnsan ödü, domuz ödü, keçi ödü veya tavşan ödü (dördünden herhangi biri) alınır, kara kaç ağacının göbeği yakılarak külü suyla karıştırılıp göze sürülürse hemen iyi olur.)

"Kayu kişi kiçe edgü körmeser kara eçkü-nüñ ögsüz bagır-ın-a içiñe pitpidi-ni saçıp ot-ka kömüp köpik-in alıp köz-ke sürt-gül, kiçe edgü körür."
(Eğer bir kimse gece körlüğüne müptela ise bir siyah keçinin ögsüz-ciğerine karabiber saçılarak ateşe gömülür ve köpüğü göze sürülürse (hasta) iyi görür.)

"Yana kişi ötin alıp böri-ile köz-ke sürtser açılur."
(Eğer insan ödü kurtlu göze sürülürse göz açılır.)

"Köz yaruk-suz bolup üküş telim yaş aksar köz öz-e sürtser y[i]me edgü bolur."
(Eğer bir göz paslanır ve çok yaş gelirse o zaman kendir yağı sürülürse iyi olur.)

"Köz em-i başlatı. Köz yaruk-suz bolup közte telim sovuk yaş aksar ud öt-in köz-ke sürtser köz yaruk bolur. Yana em köz-te isig yaş aksar yig şeker sarıg munga çurnı kılıp iñek yağı birle katıp burun-ka kodsar edgü bolur."
(Göze ait ilaçlar verilmeye başlanır: Eğer göz puslansa, gözden çok fazla soğuk yaş aksa, sığır ödü sürülürse göz berraklaşır. Bir başka ilaç: Eğer gözden sıcak yaşlar aksa kamış şekeri ve sarı munga toz haline getirilir ve inek yağıyla karıştırılıp buruna sokulursa iyi olur.)

Diş hastalıklarına reçeteler

"Tiş agrıg-ka üç yaşar kar-a ud-nung mayak-ın işiç-te çokura yaksun, agrıg-ı kiter." (Diş ağrısına karşı ilaç: Üç yaşındaki kara öküzün boku bir kapta kaynatılarak üzerine sürülürse iyi olur.)

"Tiş-ni kurt yiser bor sirke-sin agız-ka tutup birger-te tökgü ol edgü bolur." (Diş çürümesinde sirke ağıza alınır, çalkalanır ve tükürülürse iyi olur.)

"Tiş agrıg em kar-a ud mayak-ı sirke birle çokuratıp tepiz-teki tev-e kayak-ı tuz birle sokup bor birle bulgap işiç-te ısı böz kapçuk-ta urup künçit yag-ı sokup tiş öz-e urz-un. Sarıg erük urug-ı sokup bor sirke-si birle agız-ta tutsar, söner." (Diş ağrısına karşı ilaç: Bir siyah öküzün boku sirkeyle kaynatılıp veya çayırlıktaki deve boku kırmızı tuzla kaynatılıp şarapla karıştırılıp bir tencerede ısıtıldıktan sonra ketenden torbacıklar içinde susam yağıyla diş üzerine konur. Eğer bir zerdalinin çekirdeği dövülür ve sirkeyle ağızda tutulursa diş ağrısı geçer.)

Cinsi gücü arttırıcı reçete

"Er kişi er iş-in-ke ket bolayın tiser adgı-nıng singir-in alıp uşak tograp kölike-te kurı inçke sokup elgep ingek yağı böri öti birle ka uvut içinge sürtser erliki ket bolur." (Eğer insan tam cinsi güce sahip olmak isterse erkek atın sinirini küçük parçalara ayırıp gölgede kurutup iyice dövüp elekten geçirip inek yağı (tereyağı) ile karıştırıp kadın cinsel organının içine sürerse erkeklik gücü artar.)

***

Türk tıbbında sebze ve meyvelerden ilaç olarak faydalanılmıştır. Bunlar arasında, *üzüm*, *nar*, *kabak*, *susam*, *soğan* ve *sarımsak* sayılabilir. Bazı bitkilerin isimlerinin Sanskritçe olması Hint kültüründen alındığını göstermektedir.

Tedavide basit ve kompoze ilaçlar kullanılmıştır. İlaçların hazırlamasında, *et suyu*, *pirinç suyu*, *şarap*, *tereyağı*, *yoğurt*, *keçi sütü*, *eşek sütü*, *bal* gibi yardımcı maddelerden faydalanılmıştır. İlaçlar, *infüzyon*, *dekoksiyon*, *merhem*, *hap*, *damla*, *kurs*, *fitil*, *toz*, *kül* şeklinde; *süngük*, *çan*, *si*, *arpa*, *mercimek*, *bıçak ucu*, *tang*, *kaşık*, *ayag (çanak)* gibi miktarlarda, günün belirli saatlerinde verilmiştir.

Tıbbi amaçla kullanılan maddeler majik düşünceden uzak değildir. Majik işlemlerin büyük kısmı maddi araçlar, bitkisel-hayvansal-madensel maddeler veya cansız nesnelerle yapılmıştır. Mesela, kurt kemiği, ödü ve dili, geyik boynuzu,

hayvan idrarı gibi drogların tedavide kullanılması kısmen majiktir, çünkü bu droglar eski devirlerin kültik hayvanlarından elde edilmiştir. Tıbbi metinlerde, kurt ödü tereyağıyla karıştırılıp kadının genital organına sürüldüğünde erkeğin cinsi gücünün artacağı kayıtlıdır. Kurttan üreme ve kurt ana motifi güç simgesi olduğundan, bu gücün sempatik temas yoluyla erkeğe geçerek cinsel gücü arttırıcı (afrodizyak) etki göstereceğine inanılmıştır. Ayrıca, *"parça bütünü temsil eder"* prensibinden hareketle, vahşi hayvanların safraları cesaret sembolü olarak görülmüş, hayvanın safrasını kullanan kişinin cesur olacağı düşünülmüştür. Gizli güçlerin ve ruhların canlı-cansız her nesnede olduğuna inanılmıştır.

Bazı hastalıklar dağlamayla tedavi edilmiştir. 17,5x71,5 cm ebadında ve rulo şeklindeki tıbbi yazmayı inceleyen Alman araştırmacı Friedrich Wilhelm Karl Müller [1863-1930], insan figürleri üzerine çizilen noktaların Çin ve Japonya'da akupunktur noktaları olduğunu, fakat yazmanın Tibet ve Sanskrit menşei dikkate alındığında bunların hacamat ve dağlama noktaları olması gerektiğini ifade etmiştir. Metnin bir yerinde, *"iki tsun yirte.. yana altın ölük.. öt tamarı bolur"* kaydı vardır. *Tsun*, akupunktur noktalarının saptanmasında kullanılan özel parmak ölçüsünü; *öt tamarı*, akupunktur sistemindeki safra kesesi meridyenini; insan figürleri üzerinde işaretlenmiş noktaların karşısında yazılı *talta* ise dalak meridyenini ifade etmektedir. Resimdeki üst nokta dalak meridiyeninin 21., alt nokta ise 15. noktasına karşılık gelmektedir. Bu bilgiler, dağlama metodunun özellikle safra kesesiyle ilgili sindirim sistemi bozukluklarında kullanılmış olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

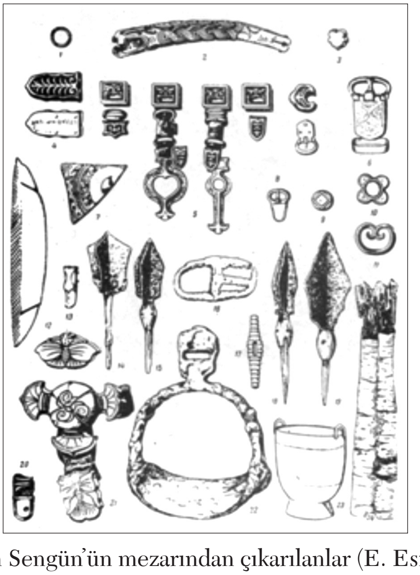

İdikut'ta (Turfan) bulunan tıp yazmalarındaki akupunkturla ilgili bölümlerden

Wang Shu'a atfedilen ve XIII. yüzyılda Farsça'ya tercüme edilen *Tansuknâme-i İlhan der Fünûn 'Ulûm-i Hataî* dlı eserde, Hıtay (Uygur bölgesi) Türk hekimlerinin dağlamada aşırıya gittiklerinden; sonuca tekrarla ulaşmak yerine, akupunktur noktalarında bir kerede nedbe dokusu meydana getirerek devamlı irritasyonu sağlamayı tercih ettiklerinden bahsedilmiştir.

Uygur tıbbi metinleri dışında başka kaynaklarda da İslam öncesi Türk tıbbıyla ilgili kayıtlara tesadüf edilmektedir. Irmak'ın doğusundaki bölgede bulunan Bin Buda mağaralarının altıncısındaki kabartmalardan birinde, kalpağı ve uzun ceketiyle pür dikkat hastasını muayene eden bir hekim tasviri bulunmaktadır.

Uygurlarda *otaçılar/odacılar iligi (hekimlerin prensi)*, *otaçı bakşı (hekim keşiş)* ifadeleri kullanılmıştır. Bunlar, *Divân-ı Lugâti't-Türk*'te *hekim* anlamında kullanılan ve Karluklarda soylu kişiye verilen bir unvan olan *atasagun*'un [DLT, I/86[5], 403[5]], statüsü yüksek bir hekim (hekimlerin başı) olduğunu düşündürmektedir.

VI-VIII. yüzyıllar arasında yaşadığı tahmin edilen otaçı Ak-kün'ün mezarından çıkarılan gümüş tasta, bir prensin danışmanı ve yeminli arkadaşı olduğu yazılıdır.

Ak-Kün Sengün'ün mezarından çıkarılanlar (E. Esin'den)

Türkler Müslümanlığı kabul ettikleri ilk devirlerde eski geleneklerinin büyük kısmını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde hekimlerin varolduğu ve münferit de olsa bazı bilimsel faaliyetler yapıldığı tespit edilebilmektedir. 730'da Nato adlı

Türk hekimi, Toharistan'dan Çin'e giderken yanında oradaki bilim adamlarının tanımadığı pekçok tıbbi ilaç götürmüş, bilgisi ve hazakatiyle Çin'de yüksek bir mevki kazanmıştır. Çin yıllıklarında, 759'da Toharistan yabgusu tarafından Çin imparatoruna gönderilen hediyeler arasında 200 çeşit tıbbi preparat ve pekçok ıtriyat bulunduğu kayıtlıdır. Bîrûnî, *el-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir* adlı eserinde, küçüklüğünde her yıl Sütkend taraflarından gelen ve Harezmşah'a getirdiği hediyeler arasında kendi imalatı ilaçlar ve mumya bulunan bir kişiden bahsetmiştir. İbn Kuteybe [ö. 890], *Te'vîlü Muhtelefi'l-Hadîs*'inde, Horasan'da gördüğü bir Türk hekimini şöyle anlatmıştır: *"Bunun yegâne tedavisi dağlamaktı. Bana tercümanlık eden kişi, bu hekimin humma, bersam, istiska, verem, felç gibi hastalıkları yalnız dağlamakla iyi ettiğini, söylemişti. Bu zat, dağlayacağı hastayı önce sıkıca bağlar ve gerekli noktayı dağlar ve talazlardı. Sıhhatte olan kişileri de hastalanmamaları için dağlardı."*

Seyyid Ali Ekber'in *Hataynâme*'sinde [Ayasofya Kütüphanesi, 3188], Türklerin mide ve akciğer ameliyatları yaptığı ifade ediliyorsa da, o dönemde toraks ve batın ameliyatlarının yapılamadığını bildiğimizden bunu ihtiyatla veriyoruz.

Yang-cu'lu rahip Çiyen-cing, Doğu Çin denizi yoluyla Japonya'ya giderken çıkan fırtına sırasında kör olan gözlerine hiçbir yerde çare bulamış, son olarak Türkistan'dan davet ettiği bir hekimin yaptığı ameliyatla şifaya kavuşmuştur.

Kan-Chou Uygurları, imal ettikleri veya Hindistan'dan temin ettikleri ilaçları, tıbbi bitkileri ve kökleri, parfümleri ve diğer kokulu drogları, Si-chou (Buda dişi), buhur gibi tıbbi maddeleri Çin'e satmışlardır.

1981'de Doğu Türkistan'ı ziyaret eden Tibet heyeti, VIII. yüzyılda yaşamış Kumullu Cem Başlak'ın, *Canlılarda Vücut Ölçülerinin İncelenmesi* ve *Örnek Anatomi Kitabı* adlı eserlerini Sağlık Bakanlığına hediye etmiştir. Gazete haberi olarak verilen bu bilgi doğruysa, Uygurlu meslektaşlarımızın bu eserleri en kısa zamanda bilim dünyasına tanıtmalarını dileriz.

Sağlık Kuruluşları

Budizm'de M.Ö. III. yüzyıldan itibaren hayrat olarak inşa edilen külliyeler *(vihara)*, Budist rahiplerin *(toyın)* ikametgâhı ve yolcuların barınağı, dini kültür eğitimi almak isteyenler için eğitim kurumuydu. Bezeklik külliyesindeki *bhaisajyaguru*'ya *(hekimlik boddhisatvası)* tahsis edilmiş mabetler ile Uygur

tıbbi metinlerinde yeralan *otaçı bodistv (hekim boddhisatva)* ve *otaçı baksılar (hekim rahipler)* hakkındaki bilgiler, Uygur Budist külliyelerinde hekimlik de öğrenildiğini ve icra edildiğini göstermektedir.

Uygur beylerinin hatunlarının kurduğu *buyan (hayrat)* müesseselerinde yolcular ve yoksullar için barınak, hastahane ve tahsil imkânı mevcuttu. Budistliği kabul eden Türkler tarafından, Doğu ve Batı Türkistan, Horasan ve Kuzeybatı Hindistan'da kurulan ve *vihara (nevbahar)* adı verilen Budist manastırları, diğer bilimlerin yanısıra tıp tahsilinin de yapıldığı okul ve hastahane niteliğindeydi. *Hastalar için yatakhane*, *ev* anlamına gelen *iglig yatgu ev* terimi, manastırlarda hastahanelerin bulunduğunu göstermektedir. Viharalarda tıp tahsil edildiği, Bezeklik külliyesindeki bhaisajyaguru'ya tahsis edilmiş mabetler ile Uygur tıbbi metinlerinde otaçı boddhisatva ve otaçı baksılardan bahseden bölümlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca, Turfan'da bulunan XII. yüzyılda yazılmış *Budist Viharası*'na ve ona bağlı tıp okuluna ait vakfiye de bunu doğrulamaktadır.

EK:

DİVÂNI LUGÂTİ'T-TÜRK'TE TIBBİ TERMİNOLOJİ

atasagun: hekim
emçi: ilaç yapan, eczacı
kam: ruhsal hastalıkları tedavi eden büyücü hekim
otaçı: tabip, hekim

ANATOMİ
adak: ayak
adut: avuç
ag: iki bacak arasındaki boşluk
agız: ağız
agrug süñügi: birinci omurga kemiği
alın: alın
alınlıg er: geniş alınlı
am, em: kadınlık organı
an: yanak
arka: sırt, arka
aşuk: aşık kemiği, patella
avut: avuç
aya: avuç içi, aya
ayak, azak: ayak
azıg: azı dişi
bagır: karaciğer, bağır
bagırsuk: bağırsak
bagış: parmakların ve diğer uzuvların ek yerleri
bakaçuk: eğe kemiğiyle kol arasındaki adale
baş: baş
başgak: uyluk kemiklerinin üstü
bel: bel
bez: et ile deri arasındaki salgı bezi
bıkın: böğür
bilek: bilek
bitrik: kadınların avret yerlerindeki dilcik
bod: boy, kamet
bogaz: boğaz
bogım/bogum/bogun: boğum
bogurda saç: kıvırcık saç
boyun: boyun
bögür: böğür
burun: burun
but: but
büksek: kadının boynu ile göğsü arasındaki kısım (gerdanlık takılan yer)
büktel: orta boylu
bükün: kör bağırsak
çekik: küçük çocuk çükü
çıçalak: serçe parmak
çıçamuk: yüzük parmağı
çübek: küçük çocuk çükü
egin: sırt, eğin
emik: meme
emirçge: kıkırdak
enek: azı dişlerinin bittiği son kısım
erin: dudak
ernek: parmak
eyegü: eye kemiği, kaburga
içegü: kaburga kemiklerinin içindeki şeyler
ilik: ilik
kan: kan
kanrak: damak
kap: ana karnındaki çocuğun bulunduğu kese, torba (çocukla beraber doğarsa çocuk uğurlu sayılır ve *kaplıg ogul* olarak anılır)
kapak: göz kapağı
kapak: kızlık zarı
kara karak: göz karası
karak: göz bebeği
karak ürün: göz akı
karın: karın
kasıg: ağzın içi, yanları, avurt
kaş: kaş
kavuk: mesane, idrar kesesi
kaşlı: kaşı olan, kaşlı
keveg: burundaki kıkırdak
kesme: kakül, zülüf
kıval burun: çekme burun
kirpik: kirpik
kogış: deri
kol: kol
kongragu: kulağın altındaki çıkıkça kemik
kögüz: göğüs
köt: göt, kıç, arka
köz: göz
kudruçak/kuduçak: kuyruk kemiği
kudruk: göt, kıç, arka
kulak/kulhak/kulkak: kulak
kurugsak: mide, kursak
küjik: kakül, zülüf (Arguca)
küsri: kaburga kemikleri, göğsün yanları
men: yüzdeki ben
men[i]z: beniz, yüz
mini: beyin
mun tag: yirmi yaş dişi
odluk: kol kemiğinin kalın yeri
ogrug: kemiğin ek yerleri; bel kemiğinin boyunla birleştiği yer
ogulcuk: ana rahmi
on elig: sağ el
ot karak: gözün gören yeri
ovrug: kemiğin ek yerleri; bel kemiğinin boyunla

birleştiği yer
ömgen: şah damarının iki tarafındaki damar
öpke: akciğer
öt: safra kesesi
öz: kalp ve karın içindeki kısımlar
özek: belin iç yanındaki damar
saç: saç
sagrı: deri
sakak: çene
sakal: sakal
sıdıg, sıgzag: diş etlerinin arasındaki açıklık
sın: boy bos
sınlıg kişi: boylu boslu adam
sik: erkeklik organı
sinir: sinir
sol elig: sol el
suk ernek: işaret parmağı
sulak: dalak (Kıpçakça)
sügrüg: kadının avret yeri
sünük[g]: kemik
taban: taban
talak: dalak
tamak: boğaz (Oğuz ve Kıpçaklarda)
tamar/tamır/tamur: damar
tamgak: boğaz (Türklerde)
taşak: erkeklik organı
teri: deri
tılak: kadının avret yeri
tırnak: tırnak
tış: diş
tışı/tişi: kadın
tirsgek: dirsek
tiz: diz
töş: döş, göğsün başı
tulun: kulak ile ağız arasındaki kemik
tü: tüy, kıl
tüpü: başın üst tarafı
uça: sırt, arka
uşun: omuz başı
ümgük: çocukların başının üstündeki yumuşak yer, bıngıldak
ürün karak: göz akı
yamdu: kasık
yamız: kasığın iki tarafı, kalçanın iç yan uçları
yan: uca kemiği, uca kemiğinin başı
yanak: yanlardaki dişlerin oturduğu kemik
yarık: uylukların çenetlere bitiştiği yer, uyluk kemiklerinin başı
yarın: kürek kemiği, çiğin kemiği
yaş: gözyaşı
yaya: kuyruk sokumu bölgesi
yıgaç: erkeklik organı
yilik: ilik
yin: insan vücudu, bedeni
yin: tüy, deri
yulun: omurilik
yumurtga: testisler
yürek: kalp
yüz: çehre

BELİRTİLER-HASTALIKLAR

adrı butlug: bacakları açık kimse
agan er: genizden konuşan, genzek adam
agnamak: dili tutulmak
agrıg: ağrı
agrıkanmak: ağrıdan şikayet etmek
agrımak: ağrımak
agrınmak: ağrımak, acımak
agrumak: hastanın ağırlaşması
agukmak/agulamak: zehirlenmek
ahsak: topal, aksak
ahsak buhsak: topal ve çolaklar için söylenir
ahsamak: topallamak
ajmuk taz: başı şapla sıvanmış gibi kel
ak sakal: saçı sakalı ağarmış, kocalmış
ala: bir çeşit deri hastalığı sonucunda deride meydana gelen alacalı görüntü, abraşlık
alarmak: gözü kamaşmak
aluk: kel
anumı: cüzam, elefantiyazis
arık: zayıf
armak: yorulmak, dermansız kalmak
arsalık: hermafrodit
aruk: yorgun
arukluk: yorgunluk
asurgan: çok aksıran
atgag/atgak: karında su birikmesi, hidropsi
avıkça: yaşlı, kocamış
ayban er: kel adam (Çiğilce)
balıg: yaralı
balıkmak: yaralanmak
barınmak: aybaşı kanı boşalmak
bars: bit, pire gibi parazitlerin ısırmaları sonucu deride oluşan kabartılar
bars bolmak: kabarmak
basınmak: zayıf görmek
baş: yara
başı tenrimek: başı dönmek
beçel: sünnet edilmiş kadın, hadım edilmiş erkek
bedmek: gözü zayıf görmek
berkelenmek: kanla dolmak
bertinmek: çarpma sonucu berelenmek, zedelenmek
bezgek: titretici sıtma, titreme
bezig: titreme
bezitmek: titretmek
bıçgıl, bıçılgan: el ve ayak derisinde oluşan çatlaklar

boglunmak, bogulmak: boğulmak
bön kişi: iri yarı, obur
bukuk: tiroit bezinin büyümesi, basit guatr
bukuklug er: guatrlı adam
burt: kabus, karabasan
burun tamurmak: burun kanaması
büksüklenmek: kızlarda meme tomurmak
bütmek: göğüs hastalığı sebebiyle sesi kısılmak; yarası kapanmak
çakrak: kel, daz
çalkan: yaranın bir yerden bir yere yürümesi, atlaması
çeçek: çiçek hastalığı
çelpeklenmek: göz çapaklanması
çerlenmek: vücudun ağırlaşıp hastalanması
çevşen: gözü her zaman akan, gözü sulu
çıbkan/çıpıkan: innap, vücutta çıkan kırmızılık
çil: dövmekten deride oluşan iz, bere
çolak: çolak
çor: avret yeri bitişik kadın
çökütlük: kısalık, cücelik
çumılı bolmak: sıcaktan gözü kararmak
çuvşamak: midesi yanmak, ekşimek
çümerik kişi: gözü her zaman sulanan; gözü az gören
emrişmek: uyuz vs.'den dolayı kaşınmak
enüç: göze inen perde
enüçlenmek: gözüne perde inmek
eretmek/eredmek: erkekleşmek, çocuğun sünnetten sonra erkekleşmesi
erneyü: altı parmaklı
erneyü: çok kısa boylu, cüce
erseklenmek: cinsi yönden tahrik olan kadının erkek istemesi
etlenmek: şişmanlamak, semirmek
evşük: önceden bulunmayıp sonradan gelen hastalık ve benzeri haller, arıza
ezik: deride ezik ve uzunlamasına çizik
ık: hıçkırık, hık
ık tutmak: hıçkırık tutmak
ig: hastalık
ig toga: hastalık, iç ağrısı
igçil: çok hastalanmış kişi
iglelmek: kötülemek, hasta olmak
iglemek: hasta olmak
iglenmek: bir parça hastalanmak, ağrısı tutmak
igleşmek: hastalaşmak
igletmek: kötületmek, hasta etmek
iglig: hasta
incikmek: bayılır gibi olmak, titremek
inegü: göbek üzerinde kulunca benzer hastalık
irin: irin
isirgenmek: sıcaktan saçta ve deride sivilce çıkmak
isitmek: sıtmaya tutulmak
iz: deride uzunlamasına çizik
kabargan: kaşıntı veya sıcaktan oluşan kabartı, sivilce
kadırgak: çok çalışanların elinde meydana gelen nasır
kakraşmak: vücuttaki şişliklerin inmesi, sönmesi
kalnuk: saçlı deride meydana gelen kepek
kamçıgu: yüksek ateş veya ağrıyla ağızda meydana gelen sivilceler, aft
kamturmak: bayılmak
kan bagırlanmak: kanı pıhtılaşmak
kan turukmak: kan toplamak (yarada irin toplandığında da böyle denir)
kan yuşulmak: yaradan kan fışkırmak
kanamak: kanamak, kan gelmek, kan almak
kapaklamak: kızlık bozmak, iğfal etmek
kapınmak: hastalığa yakalanmak, kapılmak
karagu: kör
karaksız: gözsüz, kör
karı: yaşlı, ihtiyar
karıkmak: kardan gözü kamaşmak
karımak: yaşlanmak, ihtiyarlamak, kocalmak
karımsınmak: boğulur gibi olmak
karnagu er: koca karınlı adam
kart: yara
kartalmak: bir çıbanın veya yaranın başını koparmak
kart er: huysuz adam
kasnamak: çeneleri birbirine vurmak, titremek
kaşınmak: kaşınmak
kazı: şişmanların karnında oluşan büklümler
keçmek: ölmek
kefgek: peltek konuşan, kekeme
kem: hastalık
kemlemek, kemlenmek: kötülemek, hasta olmak
kemletmek: kötületmek, hasta etmek, sıkıntı veya zarar vermek
kepek: saçlı deride meydana gelen kepek
kezik: sıtma, sıtma nöbeti
kıltık: saçlı deride meydana gelen konak, kepek
kınır/kınru: şaşı
kırbas er: kel adam
kıruk adak: topal
kıruk er: çolak adam
kısınmak: idrarı tutulmak, idrarını yapamamak
kısır: çocuğu olmayan kadın-erkek, kısır
kızamak: kızlık bozmak, iğfal etmek
kızlamuk: kızamık, kızamığa benzer döküntüler
kiçimek: kaşınmak
kirpüklenmek: göz kapaklarında kötü kıl bitmek
komşuy: idrarını yapamama, idrar retansiyonu
konur ün: boğuk ses
köglenmek: yüzünde çil çıkmak

köngül bulganmak: midesi bulanmak, içi bulanmak
köti burt: kabus, karabasan
közi çerlig: gece görüp gündüz göremeyen, bulutlu günde görüp bulutsuz açık havada göremeyen
kurulgan: sinirli
kusıg: kusma
kusmak: kusmak
küçlenmek: kuvvetlenmek
külgü/kültgü: kalp durması
mun: hastalık
mun: sıkıntı, bunalma
münüzgek: çok çalışanların elinde meydana gelen nasır
oldrum: kötürüm, yatalak
onukmak: hastalıktan rengi solmak, tazeliğini kaybetmek
osurgan: çok osuran
öldimek/ölmek: ölmek
ölşemek: açlıktan gözleri kararmak, bayıla yazmak
ölüg: ölü
ölüm: ölüm
öşergen: açlıktan gözleri kararan
öşermek: açlıktan gözleri kararmak, bayıla yazmak
ötüg: kusma
öz: sağır
özeklemek: şah damarını kesmek
özü ağrımak: karnı ağrımak
sarıg kezik: sarılık hastalığı
sarıglıg: sarılık hastalığı olan
sarıg suv: karında toplanan su, ödem
senil: yüzde çıkan ergenlik sivilcesi, siğil; yüzde meydana gelen çiğit hastalığı
sınuk: kırık
sızgurmak: sıtma sebebiyle zayıflamak
sızlag: çok soğuk su içmekten dişlerin uyuşması
sızlamak: sızlamak, ağrımak
sigil: siğil
sil: her yemekten tiksinen
sinirlenmek: sinirlenmek
sirke: bit yumurtası, sirke
sirkelenmek: bit yumurtasıyla dolmak
sokar: başı saçsız adam
sovuşgan: bağırsak solucanı veya tenyanın meydana getirdiği kansızlıktan yüzün sararması
sökel/sükel: hasta
sökti: kepek (Barsgan dilinde)
suvlanmak: göz sulanması
suvsamak: susamak
süknegü: etle tırnak arasında oluşan sivilce, dolama
sükül: siğil
şütük sakal: köse sakal
talagu: çabuk öldüren iç ağrısı
talgan/talgan ig: sara, tutarık, epilepsi
talgurmak: midesi, içi bulanmak
tamar berkelenmek: damarı kanla dolmak
tamurmak: burnu kanamak
tanızmak: şişmek, kızarmak
tarunmak: daralmak
taşırkan közlüg: patlak gözlü
taz: kel, daz
tazgarmak/tazgırmak: kelleşmek, dazlaşmak
tegilmek: gözleri şaşı olmak, bir gözü görmemek
teke sakal: teke sakallı, köse
telü, telve: deli
temregü: temre
teşik: obur
teşük: taşağı yarık
tırnak ürüni: tırnak beyazlığı
tirsgek: arpacık
titig/titmek: yarası ağrımak, acımak
toga: hastalık, iç ağırlığı
togral: ayakta oluşan çatlaklar
tolgag: kulunç ve iç ağrısı
tolgamak: ağrısı tutmak, içi bulanmak, burulmak
topulgak: kulunç
tumagu: nezle
tunu: sağır
turlak: yaşlılıkta ortaya çıkan zayıflık
tutuk: iğdiş edilmiş, hadım
tutuklamak: hadım etmek
tüklüg: kör
tüpü: tepe, insanın üst tarafı
tüş: ihtilam
tüşemek: ihtilam olmak, düşte azmak
uçguk: uçuk
uduz: uyuz
uduzlug: uyuzlu insan
uh: göz ağrısı
ukımak: kusmak
um: karın şişkinliği, kursak bozukluğu
um bolmak: çok yemekten kursağı bozulmak, bulanmak
urra: erkekte kasık fıtığı
üni bütmek: göğüs hastalığı sebebiyle sesi kısılmak
ütüg/ütük: kusma
üyükmek: ayağı burkulmak, incinmek
üz: sağır
yam: çapak
yaman ig: kötü hastalık, miskinlik hastalığı (cüzam)
yamlıg köz: içine çöp kaçmış göz
yanıg: kusma
yaşıkmak: gözü yaşlanmak, kamaşmak

yel, yelpik: cin çarpması
yelpinmek: cine, yele çarpılmak
yavrımak: hastalık yüzünden zayıflamak
yawrıtmak: zayıflatmak
yılıtmak: sıtma tutmak, sıtmadan vücudu ısınmak
yorutgan: çok osuran, osurgan
yubakulak: sıtmadan titreme
yumuz er: etli butlu, tıknaz adam
yundurmak: kusmak
yümülgen: gözünde tik olan

TEDAVİLER-İLAÇLAR
agu: zehir
an: yağıyla (avuç içine sürüldüğünde avucun arka tarafına nüfuz edecek kadar etkili) ilaç yapılan kuş
anduz: karın ağrısında kullanılan, yeratından çıkarılan bitki kökü
arıglamak: iğdiş etmek
avılku: meyvesi suda eritilerek göz hastalığında kullanılan bitki
baş tüknemek: yarayı ateşle dağlamak
bezinç: bağlarda biten, kızıl renkli, dal ve yaprakları ilaç olarak kullanılan bitki
boşutgan: bağırsakları yumuşatıcı, ishal yapıcı ilaç
boşutmak: bağırsakları yumuşatmak, ishal vermek
buga: Hindistan'dan getirilen, sarsına *sarıg buga*, bozuna *boz buga* denen ilaç
bütsemek: iyileşmeye yaklaşmak
bütürmek/pötürmek: yarayı sağaltmak, iyileştirmek
çahşu: usaresi göz hastalıklarında kullanılan, *filiz herç* denilen *Lycium* otu
çektürmek: kan aldırmak
çelpek: göz çapağı
çurnı: Türk hekimlerinin yaptığı sürgünlük ilaç
dag: dağlama
edletmek: iyileştirmek
egir: karın ağrısını gidermek için kullanılan kök bitki
egirsemek: egir (ilaç) kullanmak istemek
egit: çocukları nazardan korumak amacıyla gözlerine sürülen, safranın içine katılmış bazı maddelerden meydana gelmiş ilaç
eldrük: safra ve balgamı söktüren bitki tohumu, üzerlik tohumu
elşemek: açlıktan gözleri kararmak
em: ilaç
em sem: ilaç (*em* ve *sem* ile beraber *em-sem* olarak kullanılmıştır.)
emlelmek: ilaçlanmak
emlemek: hastalığı ilaçlarla tedavi etmek
emlenmek: kendine ilaç yaptırmak
emleşmek: ilaçlanmak
emletmek: ilaçlatmak, ilaç ettirmek
enüçlemek: göze inen perdeye ilaç koymak
hasnı: çocukları semirtmek için Hindistan'dan getirilen, kese içine konup emzik gibi çocuğun ağzına verilen ilaç
ısrık: çocukları perilere ve nazara karşı korumak amacıyla tütsü yapıldığında *"ey peri ısırılmış olasın"* anlamında söylenen söz
ışgun: şerbeti çiçek hastalığında kullanılan kırmızı çiçekli bitki
ilruk: üzerlik tohumu (Uç dilinde)
iprük: kabızlığa karşı, yoğurt ve süt karıştırılarak kullanılan ilaç
irvi: Hindistan kaynaklı bir ilaç
kara ot: Hindistan'dan getirilen zehirli bitki (baldıran: *Aconitum*)
kartamak, kartanmak: sağaltmak
keküş: şişliklerde kullanılan ilaç (sabunotu kökü: *Saponaria* veya çöpleme kökü: *Veratrum*)
kırtlamak: yarayı iyi etmek
kovuç kovuç: cin çarpması sonucu olduğuna inanılan yüz felcine karşı tütsü yapılırken, cinlerin uzaklaşması için *"kaç kaç"* anlamında söylenen söz
közüldürük: göz ağrıdığında üzerine konan at kuyruğundan yapılmış dokuma
kunduz kayrı: kunduztaşağından yapılan ilaç (oğlanaşı, cavşir, cakşur otundan elde edilen zamk: *Ferula*) **kusturmak:** kusturmak
kürsmek/kürsemek: kanlanmak, etlenmek
onulmak: iyileşmek
ot: ilaç
otamak, **emlemek:** tedavi etmek
önlenmek: iyileşen hastanın renginin yerine gelmesi, canlanması
ötrüm: müshil, sürgün ilacı
sag: sağlık
sarmaçuk: hamuru nohut büyüklüğünde kesilerek yapılan ve hastalara verilen bir çeşit şehriye
sem: ilaç
semlemek: ilaçlamak, sağaltmak (*emlemek semlemek* olarak kullanılır)
semrimek semirmek, yağlanmak
sıçgak: sık sık sıçan
sıgun otı: kökü insana benzeyen, cinsi güç noksanlığında kullanılan, erkeği ve dişisi olan, erkeği erkeğe, dişisi kadına verilen ot (adamotu: *Mandragora*)
sirkelemek: baştan bit yumurtası (sirke) toplamak
süknemek: siğile ilaç yapmak, tedavi etmek
süngüklenmek: kemiklenmek, büyümek
süt ötrüm: kabızlıkta kullanılan mercimeğe benzer bir bitki

taglamak: dağlamak
tagna yava: yoğurtla karıştırılarak tutmaca katılan, ona renk veren bir ilaç (kasnı ağacı *(Ferula)* püsesi)
tavgaç yudası: ilaç olarak kullanılan, susam çiçeğinin (urfağı) yapraklarına benzeyen ağaç
taguzmak er: etine dolgun, bodur adam
tirgürmek: diriltmek
tirig: canlı, diri, yaşayan
tirilmek: dirilmek, canlanmak
topulgak: yaraların üstüne konan ot, topalakotu *(Cyperus)*
toy: ilaç yapılan bir ot
tögün/tükün: dağlama
tusu: şifa
tusulmak: yaramak, fayda etmek
tüknemek: yara dağlamak
udıtgan: çok uyutan ilaç
uduzlamak: uyuza ilaç yapmak
uragun: Hindistan kaynaklı bir ilaç
urumday: zehir etkisini gideren taş, panzehir
yakıg: yara tedavisi için çeşitli ot ve nesnelerden yapılarak ağrılı-hasta yerin üstüne konan ilaç (bu işleme *yakıg yakmak* denir)
yakrıkan: yelden çatlayan dudakların tedavisinde çatlağa yapıştırılarak kullanılan, fındık büyüklüğünde kırmızı meyveleri olan bitki
yarpadmak/yarpatmak: iyileşmek, ayağa kalkmak, serpilip büyümek
yinedmek/yinetmek: sağaltmak, iyileştirmek
yorıtmak: ilaçla bağırsakları boşaltmak

TIBBİ ALETLER

arkaçak: ağza ilaç damlatmak için kullanılan içi boş alet
belik: yaraları deşmek için kullanılan mil
kanagu: kan almak için kullanılan neşter
sorgu: kan almak için kullanılan alet, hacamat aleti

İSLAMİ DÖNEM TÜRK TIBBI

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra kurulan Karahanlılar [840-1212], Tolunoğulları [875-905], Abbasi şemsiyesi altında yaşamaya başlayan Türk devlet veya beylikleri, Büyük Selçuklu devleti, onun kolları ve parçalanmasıyla ortaya çıkan küçük devletler Abbasi-Arap-İslam medeniyeti çerçevesinde kalmıştır. Selçuklu döneminde bu terkipte Fars kültürü de önemli bir yer işgal etmiştir. Dolayısıyla, Osmanlılara gelinceye kadar, İslam medeniyetinde Türk unsur ve etkilerini tespit münakaşalıdır. Buna mukabil, Osmanlıların tarih sahnesine çıkmasıyla oluşan Osmanlı-İslam terkibi tartışma yaratmamıştır. Dolayısıyla, Türk tıbbını İslam medeniyeti içinde ele alanları kınamamak gerekir.

Toplumların faaliyetleri kısmen inançları ve idealarıyla belirlenmiştir. İnançlar ve idealar değiştiğinde, insan hayatı dümenine dokunulan bir kayık gibi istikametini değişir.

X. yüzyılda Türklerin büyük topluluklar halinde Müslüman olduğu dönemde İbn Havkal şu tespitte bulunmuştur: *"İslam ülkelerinde zenginler servetlerini zevkleri için harcarken, Türkistan'da servet sahipleri, varlıklarını din ve hayır yolunda sarfediyorlardı."* Türkler Yakındoğu ve Anadolu'ya yerleştikten sonra da bu anlayış devam etmiştir. Türk devlet adamları ve zenginlerinin, hâkimiyetleri altındaki topraklarda kurdukları sosyal tesislerin en önemlisi dârüşşifâlardır. Çok zengin gelir kaynaklarının bağışlandığı bu hastahaneler, yüzyıllar boyunca devlete yük olmadan sağlık problemlerinin çözümüne yardımcı olmuştur.

İslami dönemde Orta Asya'da ilk hastahane, Karahanlı Böri Tigin Tamgaç Buğra Karahan'ın [1052-68], Hakani Türk sülalesinin Batı kolunun merkezi olan Semerkant'taki evlerinden birini *dâru'l-merzâ (hastahane)* olarak tahsis etmesiyle kurulmuştur. Dâru'l-merzâ, dönemin diğer mimari eserlerinde olduğu gibi 4 eyvanlı Orta Asya evi tarzındaydı. Bu özellik daha sonraki Selçuklu dârüşşifalârında da aynen kullanılmıştı. Yoksul ve çaresiz hastaların ölünceye kadar kalabilecekleri hastahanenin haziran 1066 tarihli vakfiyesinden, hekimlerin ve hacamatçı, hizmetçi, aşçı gibi diğer personelin aylıklarını, ilaç, aydınlanma, ısınma, mutfak giderlerini ve cenaze masraflarını karşılamak amacıyla bir hamamın geliri ile Semerkant'ın bir mahallesinin vakfedildiği anlaşılmaktadır. Bu vakfiye, Osmanlı devrinin sonuna kadar devam edecek İslami dönem dârüşşifâ vakfiyelerinin prototipi kabul edilir.

SELÇUKLU DÖNEMİ TÜRK TIBBI

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ

744'te dağılan Göktürk imparatorluğunun bir parçası olan Oğuzlar, Samanoğullarının egemenliği altındaki Maveraünnehir, Harezm, Horasan bölgelerine, sınır güvenliğini sağlamak için bağımsız gruplar halinde yerleştirilmişse de, aralarında çıkan anlaşmazlık sonucunda Selçuk bey, kendine tabi olanlarla birlikte Ceyhun kıyılarına göçmüştür. Selçukluların 1040'ta Gaznelilere karşı kazandığı Dandanakan savaşından sonra kurulan Büyük Selçuklu devleti, çok geniş topraklara (Orta Asya, Hindistan, İran, Irak, Suriye, son olarak Anadolu) egemen olmuştur.

Karahanlılardan [84-1212] Selçuklu devleti, onun kolları ve parçalanmasından doğan devletler Abbasi-Arap-İslam medeniyetleri çerçevesinde kalmıştır. Selçuklu döneminde Fars kültürü de etkili olmuştur. Osmanlılara kadar İslam medeniyetinde Türk unsurunun ve tesirlerinin büyük bir yer işgal etmediği açıktır. Osmanlıların ortaya çıkışıyla Türk-İslam terkibi meydana gelmiştir. Akdeniz'in etrafındaki terkiplerde olduğu gibi bu sentezde de en belirgin unsur dildir. Ancak bu sefer dil Osmanlı Türkçe'si olmuştur.

Osmanlı medeniyeti, bir taraftan geçmiş İslam medeniyeti birikimine sahip çıkarken, diğer taraftan da idaresi altındaki milletlerin kültürleri ile Türk kültürünü sentezleyerek yeni bir medeniyet ortaya koymuştur. Burada dönüm noktası, Fatih'in saltanı ve İstanbul'un fethi olmuştur.

Büyük Selçukluların ilmi ve medeni hayatı İslam medeniyetinden ayrı düşünülemez. Bu dönemde, Türk ülkelerinde doğup büyümüş, fakat eserlerini devrin bilim dili Arapça yazmalarından dolayı diğer Müslüman milletler tarafından da benimsenmiş İbn Sînâ, Bîrûnî gibi tıp büyüklerinden, ümmet anlayışının egemen olduğu bir ortamda kendi milliyetlerinden bahsetmeleri beklenmemelidir. Bunun yanısıra, bilim adamlarının siyasi hudutları tanımadan ülke ülke gezmeleri ve takdir edildikleri yerlere yerleşmeleri o dönem için olağan olduğundan, milliyetlerini yaşadıkları ülkeye göre tespit etmek de doğru değildir. Bu sebeple, Büyük Selçuklu dönemi bilim adamlarının milliyetleri konusunda toleranslı olmak gerekir.

İbn Tilmîz, Sultan Sancar'ın hizmetindeki hekimler arasında yeralmış; Sultan Mes'ûd'un hekimi Bağdat'lı Ebû'l-Berekât saray hizmetinde çalışmış ve atlas bir hilatle ödüllendirilmiş; *Kitâbu'l-Mugnî fî't-Tıb* adlı eseriyle tanınan Saîd bin Hibetillah ve *Kitâbu Takvîmi'l-Ebdân* ile *Minhâcü'l-Beyân fî mâ Yesta'milühu'l-İnsân*'ın yazarı İbn Cezele, Sultan Melikşah döneminin önemli hekimleri arasında y; Endülüslü hekim Abdullah ibn el-Muzaffer el-Bahalî, Melikşah'ın oğlu Mahmûd'un hekimliğini yapmıştır. Bu dönemde eczacılık alanında yazılmış önemli bir eserlerden biri, *Kitâbu'l-Ebniye 'an Hakāyıkı'l-Edviye*'dir.

Büyük Selçuklu devleti döneminde hükümdarlar, hâkim oldukları topraklarda dârüşşifâlar, bakımevleri ve hamamlar yaptırmışlardı. Bunlar arasında, Alp Arslan'ın [1029-72] Nişâbur'da; Melikşah'ın, kardeşi Suriye Selçuklu meliki Tutuş [1062-95] adına Bağdat'ta (Bîmâristân-ı Tutuşî); Suriye Selçuklularından Dukak [1098-1104] ve Nureddîn Mahmûd Zengi'nin Şam'da [1154]; Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kahire (Selâhî Dârüşşifâsı) [1182], Fustat ve Akka'da [1187]; Sultan Sancar döneminde [1118-57] vezir Ahmed Kâşî'nin, Ebher, Zencan, Gence ve Arran'da; Kirman Selçuklularından Melik Turan Şah [1085-97] ve Melik Muhammed'in [1142-56] Berdesir'de; Atabey Müeyyedüddîn Reyân'ın [1156-81] Berdesîr'de (Mâristân-ı Derb-i Habîs); Mücahiddîn Kaymaz'ın Musul'da, Dicle nehri kenarındaki külliyesi içinde [1176]; Erbil atabeyi Muzafferüddîn Ebû Sa'id Gökbörü'nün [1156-1232] Erbil'de; Salgurlu atabeyi Muzaffer Ebû Bekr bin Sa'd'ın [1226-60] Şiraz'da, veziri Ebû'l-Mefâhîr Mes'ûd Şiraz'ın Bâzâr-ı Büzürg civarında; Kutluğ Türkan hatunun [1271-81] ise Kirman'da yaptırdığı dârüşşifâlar sayılabilir.

Ayrıca, vezir Kundurî'nin, Tuğrul beyin emriyle Bağdat'taki Adududdevle Dârüşşifâsını ve vakıflarını ihya ettirmesi gibi, harap olmuş hastahaneler tamir ettirilmiş; Irak ve Horasan Selçuklu ordusunda olduğu gibi, hekimleri, sağlık personelini, hastaları, ilaçları, tıbbi aletleri ve çadırlarıyla birlikte deveyle taşınan seyyar hastahaneler kurulmuştur.

Şâhrûh [1409-47] ve hanımlarından Mülket Aga Herat'ta; torunlarından İskender Isfahan kalesinde [1411]; Hüseyin Baykara [1470-1506] Herat'ta; Ali Şîr Nevaî Herat'taki külliyesi içinde *şifâiyye* adıyla hastahaneler yaptırmışlardır.

Hindistan Türk egemenliği altındayken, Muhammed bin Tugluk [1325-51] ülkenin çeşitli yerlerinde; Firûz Şah Tugluk [1351-88] Delhi'de; Ekber Şah Agra yakınlarında, Fethpur Sikri'deki sarayında [1569]; Şah Cihan [1593-1666] ise Ahmedabâd ve Delhi'de hastahaneler yaptırmışlardır.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİ

Başlangıçta Büyük Selçuklu devletinin batıya uzanan bir kolu gibi hareket eden, ancak zamanla ondan bağımsızlaşarak kendi kimliğini bulan Türkiye Selçuklularının tıbbı sadece devleti kuran Türklere ait olmayıp yüzyıllardır süregelen bilgi ve tecrübelerle gelişen bilimsel İslam tıbbının Selçuklu coğrafyasındaki uzantısıdır.

Alp Arslan'ın 1071 Malazgirt zaferinden sonra başlayan Türk göçleriyle kısa zamanda çehresi değişen ve XIII. yüzyılın sonuna doğru dünya Türk nüfusunun en az üçte birini barındıran Anadolu kısa zamanda Türk vatanı olmuştur. Öyle ki, bu dönemde Avrupa dahi Anadolu'ya Türkiye demeye başlamıştır.

Anadolu'nun doğu-batı ve kuzey-güney arasında milletlerarası ticaret yollarına köprü olması, sultanların takip ettiği siyasi ve ekonomik politikalar, gümrük vergilerinin düşürülmesi, tahıllardan ve işlenmiş madenlerden gümrük alınmaması, milletlerarası ticaret yollarının ve bu yollar üzerinde kurulan kervansarayların emniyetinin sağlanması ve tüccar mallarına güvence verilmesiyle gelişen milletlerarası ticaret sayesinde, tarım ve sanayi malları üretimine paralel olarak devletin geliri de artmış, 27 milyon dinar (altın) olmuştur. (Aynı dönemde Fransa'nın geliri 3, İngiltere'nin geliri 4 milyon altındı.) Biriken servetler bayındırlık eserlerinin yapılmasına sarfedilmiştir.

X. yüzyılda İbn Havkal'ın, *"İslam ülkelerinde zenginler servetlerini zevkleri için harcarken, Türkistan'da servet sahipleri, varlıklarını din ve hayır yolunda sarfediyorlardı"* tespiti, XIII. yüzyılda Anadolu'da İbn Batuta'nın, *"el-bereketü fi'ş-Şâm, ve'ş-şevkâtü fi'r-Rûm" ("bereket Şam'da, şefkat Anadolu'da")* ifadeleriyle gözlemlenmiştir. Bu anlayışın sonucu olarak, ortaçağın başındaki ve sonundaki kargaşalar arasında Anadolu, 100 yıl boyunca, görülmedik ve uzun süre de görülemeyecek şekilde ekonomik ve kültürel gelişme göstermiştir. Kervan yolları üzerinde kurulan ve nüfusu 100 bini aşan Konya, Kayseri, Sivas gibi şehirler önemli birer merkez haline gelmiş; cami, medrese, imaret, zaviye, köprü, han, hamam ve hastahanelerle donatılmış; halkın sosyal seviyesi yükselmiştir.

İlk 150 yıllık dönemde sultanların ve devlet adamlarının teşvikiyle Anadolu'da yazılan eserlerin ekseriyeti felsefe, tıp, astronomi gibi pozitif bilim alanlarında olmuştur. Bunun sebebi, iş ve sanat hayatında bilimden faydalanılması, bilimin işe dönüştürülmesi anlayışının ön plana çıkmasıdır. Dönemin seçkinlerinden

Ahi Evren [ö. 1261], eserlerinde yeri geldikçe bilimi iş ve sanat alanında kullanmak gerektiğini, bilimin amelden önce geldiği, bilimsiz amelin fayda sağlamayacağını zikretmiştir. Bu düşüncelerini, kurduğu Ahi teşkilatıyla yaymaya çalışmıştır. Bilhassa II. Kılıç Arslan ve Alâeddîn Keykûbât zamanında Türk-İslam dünyasından davet edilen bilim ve sanat adamları, Anadolu'ya geçici veya temelli yerleşerek bilim ve sanatın ilerlemesine yardımcı olmuşlardır.

HALK HEKİMLİĞİ

Her dönemde olduğu gibi Anadolu Selçuklu toplumunda da bilimsel tıbbın yanısıra halk hekimliği uygulamaları mevcuttu. Dönemin sosyal hayatının her yönünü olduğu gibi halk hekimliğini de Mevlana ve çevresini konu alan eserlerden takip edebiliyoruz.

Halk hekimliğinde dinsel, büyüsel ve pratik uygulamalar yapılırdı. İdrar tutamama ve çıbanlarda şeyhlerin telkinlerine başvurmak, çıbanların üzerine dua metinleri yazmak veya dua okumak; sıtma hastalığında üzerine *ezan*, *izin*, *besin* yazılı *sarımsak* ve *badem* yedirmek veya dini metin yazılı kağıdı suya atıp içmek, köpek tüyüyle tütsülemek; göz hastalıklarında şeyhin tükürdüğü parmaklarını hastanın gözüne sürmek veya dua okumak; kırıklarda kemiği meshetmek veya dua okumak bunlardan bazılarıydı.

O dönemin bilimsel tıbbında kullanılan bazı bitkilerden de faydalanılırdı. Mesela, uzun süren ateşli hastalıklarda *sarımsak* veya *bal*; hararette *bal* ve *sirke* karışımı; soğuk algınlıklarda *bal*, *sarımsak*, *yoğurt*; ishalde *sarı helile*; kabızlıkta *mahmude*; bağırsak ağrılarında *tiryâk* ve *tiryâk-ı farûkî*, uykusuzlukta *haşhaş sütü*; gözü kuvvetlendirmek için *çiğ şalgam*; hava değişikliklerinde sulandırılmış şerbetler kullanılırdı. Ayrıca, deri hastalıklarında kaplıcalara gidilir, nezlede kan aldırılır ve hamamda yıkanılırdı.

SALGIN HASTALIKLAR

Tarih boyunca toplumların karşılaştığı en önemli felaketlerden biri de salgın hastalıklardır. Ortaçağda dünyayı kasıp kavuran, milyonlarca insanı yokeden, göçlere sebep olan, çalışma hayatını felce uğratan, tarım ve hayvancılığı gerileten, kıtlığa sebep olan, devletleri ekonomik açıdan zayıflatan salgın hastalıkların en önemlisi, Batıda *plague/peste/pestis/black death*, İslam dünyasında *taûn*, Türklerde ise *kıran/ölet* olarak isimlendirilen veba idi.

Doğu ile Batı arasında köprü olması sebebiyle yüzyıllar boyu salgınlardan kurtulamayan Anadolu'daki ilk büyük salgın (Justinianus vebası), VI. yüzyıl ortalarında Akdeniz'e kıyısı olan ülkeleri etkisi altına almış, 3 yıl sürmüş ve nüfusun önemli bir kısmını yoketmiştir. Anadolu'nun verdiği kayıplar hakkında kesin bilgi yoksa da, yalnız İstanbul'da günde 16 bin kişinin ölmesi tahribatın boyutları hakkında fikir vermektedir.

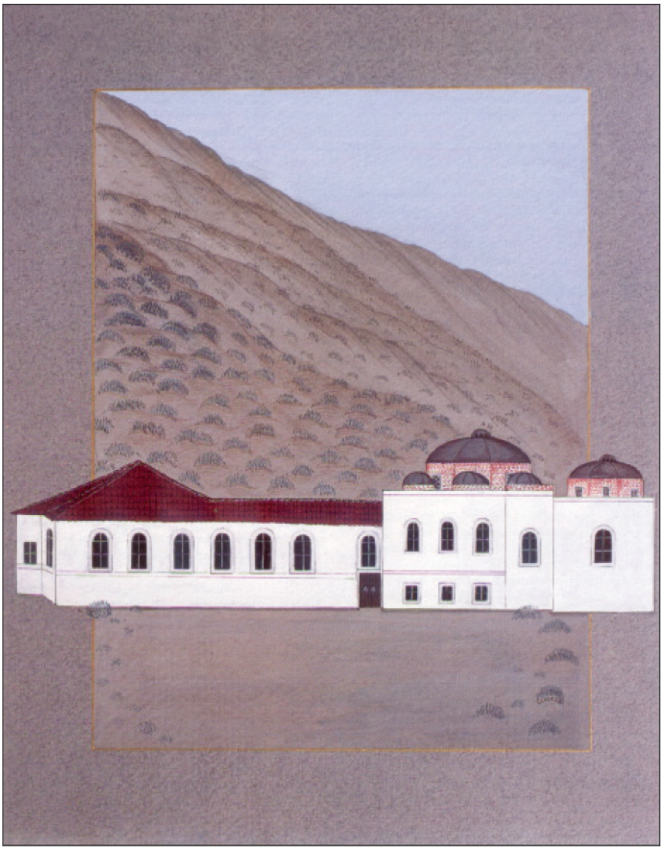
Selçuklular döneminde, kaynağını dış ülkelerden veya Anadolu'dan alan çok sayıda salgın meydana gelmiştir. Salgınlar genellikle askeri seferler, kuşatmalar ve kıtlık sonucunda direncini kaybeden toplumlarda ortaya çıkmıştır. I. Süleyman Şah zamanında [1078] İstanbul'da başlayan veba salgınında 4 ay içinde 160 bin; I. Haçlı seferinde [1098] Antakya'nın kuşatılması sırasında yalnız Frank ordusundan 100 bin kişi ölmüştür. Danişmendli hükümdarı Melik Muhammed'in [ö. 1143] Malatya'ya egemen olduğu dönemde şehirde önce kümes hayvanlarını sonra da -başta küçük çocuklar olmak üzere- çok sayıda insanı öldüren bir salgın olmuştur. I. Me'sûd zamanında [1153], Çukurova seferi sırasında, Konya ve Selçuklu ordusunda; II. Kılıç Arslan döneminde [1178] Suriye, Irak, Diyarbakır ve Ahlat'da kuraklık sonucunda başgösteren kıtlığın ardından veba ortaya çıkmış, halk cenazeleri defnetmeye yetişememiştir. III. Haçlı seferi sırasında [1189] sıcaklık ve açlık sonucunda ortaya çıkan veba dolayısıyla Frank ordusu büyük kayıplar vermiştir. Alâeddîn Keykûbâd döneminde [1221] Konya'da, 1244'de Malatya'da, 1259'da Suriye ve Anadolu'da meydana gelen kıtlığın arkasından başlayan Moğol kuşatmaları sırasında, açlık sebebiyle, Mardin ve Meyyafarikin'de (Silvan) ortaya çıkmış ve büyük tahribata yolaçmıştı.

Salgınlar tabiatüstü güçlerle açıklanmaya çalışılmış, korunma ve tedavi amacıyla maddi-manevi metotlara başvurulmuştur. Hıristiyan dünyasında kurban, büyü, tılsım, dini ayinler ve azizlerden medet umulmuş, İslam dünyasında ise Hz. Muhammed'in *"vebalı yere girmemeyi, o ortamda ise dışarıya çıkmamayı"* tavsiye eden hadisi ile karantina tedbirleri alınmıştır. Hastalık etkeni bilinmediği için bazı ilaç denemeleri dışında batıl yollara başvurulmuştur.

KAPLICALAR

Jeolojik yapısı sebebiyle şifalı sular yönünden zengin olan Anadolu'da, Homeros, Galenus, Strabon gibi antik dönem yazarlarının bahsettiği kaplıcalardan tedavi amacıyla faydalanılmıştır. Roma ve Bizans'tan kalma yüzlerce sıcak su kaynağı Türkiye Selçuklu devleti zamanında işletilmiş ve yenileri yaptırılmıştır.

XIV. yüzyıl yazarlarından Omarî'nin bildirdiğine göre, Anadolu'da halkın çeşitli dertlerine şifa bulmak için gittiği 300'den fazla kaplıca vardı. Bunların en meşhuru, Alâeddîn Keykûbât tarafından, Romalı İustinianus döneminden beri bilinen sıcak su kaynakları üzerinde yaptırılan Ilgın kaplıcası idi [1236]. Günümüze kitabeleriyle birlikte ulaşan bu kaplıca, kubbelerinin altında birer havuz bulanan 2 hamamdan ibarettir. Bundan başka, Ankara'da Haymana ve Kızılcahamam, Eskişehir'de Çardak [1175], Erzurum'da Ilıca, İzmir'de Agamemnun, Kırşehir'de Karakurt [1135], Kütahya'da Yoncalı [1233], Havza'da Kızözü/Aslanağzı [1256] ve Ayaş'ta Karakaya kaplıcaları vardı.

Konya, Ilgın kaplıcası (Ü. Erke)

Selçuklular döneminde inşa edilen sağlık eserleri arasında hamamlar da önemli bir yere sahiptir. Vakıf olarak kurulan hayır kurumlarının yanısıra, sultanlar ve devlet adamları tarafından, umuma mahsus çok sayıda hamam inşa edilmiştir.

HASTAHANELER (DÂRÜŞŞİFÂLAR)

Anadolu Selçukluları döneminde, hemen her şehirde *dârüşşifâ*, *dârüssıhha*, *bîmâristan* adıyla hastahaneler açılmıştır. Genellikle hükümdar ailesi tarafından yaptırılan dârüşşifâlar büyük vakıflarla beslenmiş, devlete yük olmadan uzun süre faaliyet gösterebilmiştir. Tedavinin ücretsiz yapıldığı bu kurumlarda hekimler, cerrahlar, kehhaller, eczacılar ve hizmetli grubu görev yapmıştır. Tıp tarihinde önemli bir yere sahip olan bu hastahaneler, Anadolu Selçuklularının yüksek medenİ seviyesinin en önemli göstergesidir. Büyük kısmı günümüze ulaşan Türkiye Selçukluları dönemi dârüşşifâları şunlardır:

Mardin, Necmeddîn İlgāzi Mâristânı [1108-22]

Artuklu sultanı Necmeddîn İlgāzi tarafından başlatılan, vefatından sonra kardeşi Emineddîn İlgāzi tarafından tamamlanan külliye, cami, medrese, hamam, çeşme ve mâristândan meydana gelmiştir. Mâristân, hamamın güneyine yapılmıştır. Cami, medrese, hamam ve çeşmesi harap da olsa günümüze ulaşmıştır.

Kayseri, Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Mâristânı [1206]

Türkiye Selçuklularının Anadolu'da yaptırdığı ilk sağlık kuruluşudur. Selçuklu hükümdarı Gıyâseddîn Keyhüsrev, genç yaşta vefat eden kız kardeşi Gevher Nesibe sultanın vasiyeti üzerine, batısında dârüşşifâ *(şifâiye)*, doğusunda tıp medresesi *(gıyâsiye)* bulunan bu kompleksi inşa ettirmiştir.

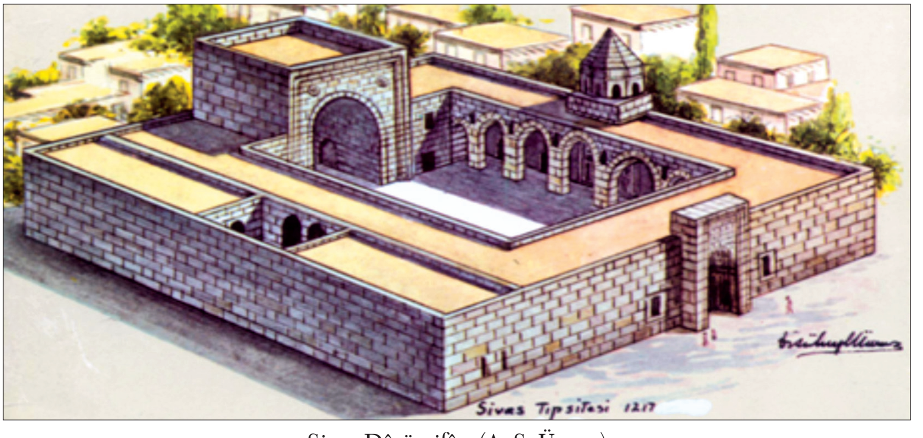
Birbirine 1,5x11 m'lik koridorla bağlanan binalardan dârüşşifâ 40x42 [1680 m^2], medrese ise 28x40 m [11200 m^2] boyutlarındadır. Her ikisi de, ortasında havuzu olan, sivri tonozlu revaklarla çevrili açık avlulu, 4 eyvanlı plan şemasına sahiptir. Avlu çevresindeki odalar dışında, dârüşşifânın batı duvarında yeralan ve son kazılarda ortaya çıkarılan sağlı-sollu 18 hücre ve hamam restore edilmiştir. Anadolu Selçuklularında, bânilerin yaptırdığı tesise gömülme geleneğinden dolayı, tıp medresesi odalarından biri, Gevher Nesibe için sekizgen piramit çatıyla örtülü kümbet olarak inşa edilmiştir.

Sivas, İzeddîn Keykâvus Dârüssıhhası [1217]

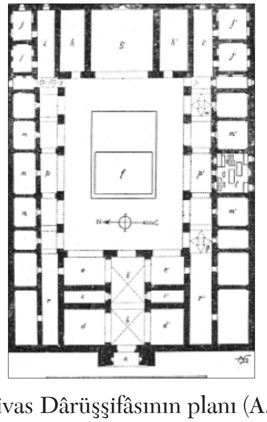
İzzeddîn Keykâvus tarafından yaptırılmıştır. Yıkılan kısımlarıyla [54.65x61.90 m] birlikte yaklaşık 3400 m^2'dir. Selçuklu dârüşşifâlarının en büyüğüdür.

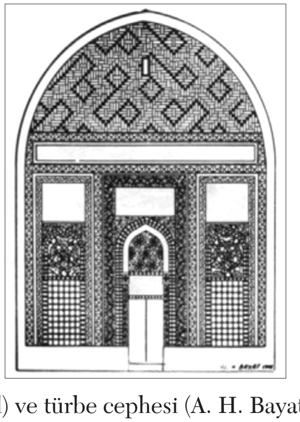
4 eyvanlı açık avlulu medrese tipinde inşa edilen dârüşşifânın zemini taşla kaplanmıştır. 690 m^2'lik avlusunda, etrafı revaklarla çevrilmiş 30 oda vardır.Bânisi İzzeddîn Keykâvus'un dârüşşifâ içindeki türbesinin cephesi, Selçuklu sanatının en zengin sırlı tuğla ve mozaik çini dekoruna sahiptir.

1220 tarihli vakfiyesi, Selçuklu dönemi hastahanelerinden günümüze ulaşan tek örnek olduğu için önemlidir. Bu vakfiye sayesinde, o dönem dârüşşifâları hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Her biri 1-2 köyü içine alan 5 çiftlik, 7 parça arazi ve 108 dükkanın geliri vakfedilmiştir. Vakıfların idaresi, saray hazinedarı ve Çankırı Dârüşşifâsının kurucusu Cemâleddîn Ferruh'a verilmiştir. Mütevelli, şarlatanlıktan uzak, tecrübeli ve terbiyeli hekim, cerrah, kehhal ve eczacılar ile hizmetli grubunun ücretlerini tespit etmiş, ilaçlarda kullanılacak hammaddeleri temin etmiştir. Vakıflardan artan parayla dârüşşifânın gerekli yerleri tamir ettirilmiş, kalanıyla da yeni gelir kaynakları satın alınmıştır.

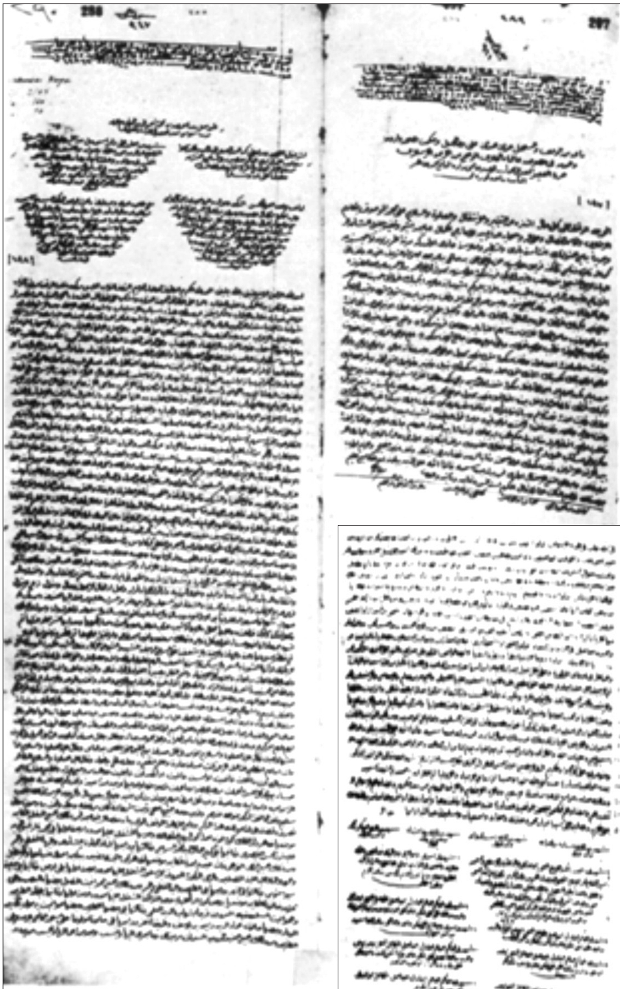

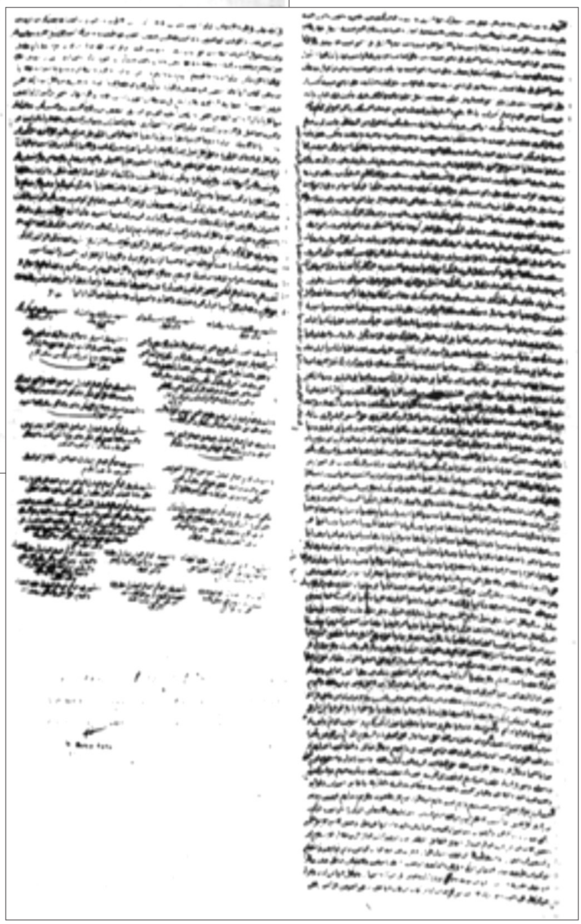
Sivas Dârüşşifâsı (A. S. Ünver)

Sivas Dârüşşifâsının planı (A. Gabriel) ve türbe cephesi (A. H. Bayat)

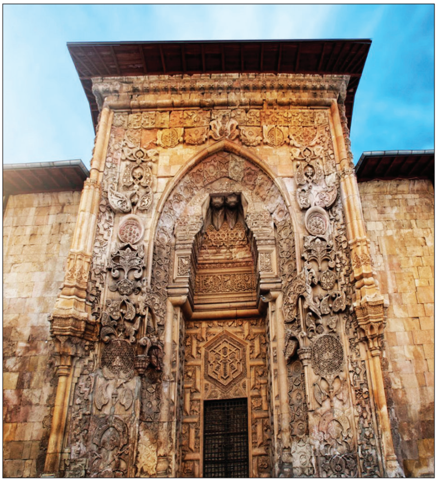

Sivas Dârüşşifâsı vakfiyesi
(1 muharrem 615/30 mart 1220)

Divriği, Turan Melek Dârüşşifâsı [1228]

Birbirine bitişik cami ve dârüşşifâdan meydana gelen bu kompleksin camisini Mengüceklerin Divriği kolu hükümdarlarından Ahmed Şah, dârüşşifâsını ise eşi Erzincan beyinin kızı Turan Melek sultan yaptırmıştır.

Dünyada eşi benzeri olmayan Ulucami ve dârüşşifâ kompleksi, şehrin doğu yamacında, meyilli arazi üzerinde inşa edilmiştir. Dârüşşifâ, 4 eyvanlı avlulu medrese planına sahip olmakla birlikte, yöre ikliminin sertliği sebebiyle, üstü 4 sütun üzerinde 3 beşik tonozla örtülmüş, orta kısmın üstündeki fenerle aydınlatılmıştır. Avlunun etrafında 7 oda ve ışıklığın altına düşen yerde sekizgen küçük bir havuz vardır. Sağ ön köşeden güney yönündeki asma kata taş merdivenlerle çıkılır. Asma katta giriş cephesi boyunca uzanan büyük bir salon ve 2 oda vardır. Avlunun kuzeydoğu köşesinde, Turan Melek'in cami ve dârüşşifâya kapısı olan türbesi bulunmaktadır. Eserin günümüze kadar sağlam kalabilmiş olması Anadolu Türk sanatı için büyük şanstır.

Divriği Dârüşşifâsı kapısı

Konya ve Aksaray Dârüşşifâları

Anadolu Selçuklu devletinin başkenti olması dolayısıyla mimari abidelerle donatılan Konya ve Aksaray'da inşa edilen ve günümüze ulaşmayan dârüşşifâların ilki, muhtemelen II. Kılıç Arslan tarafından yaptırılan Mâristân-ı Atîk'tir. İkinci dârüşşifâ, Alâeddîn Keykûbât tarafından, Alâeddîn tepesinin kuzeyine, Selçuk-

lu köşkünün yakınına, Ertaş kapısının hemen önüne, Ferhûniye/Süd Tekkesi sokağının soluna inşa ettirilen Dârüşşifâ-i Alâî'dir. Konya'daki üçüncü dârüşşifâ, II. İzzeddîn Keykâvus'un vezirlerinden kadı İzzeddîn Muhammed tarafından yaptırılan külliyenin bir ünitesidir. Külliyede cami ve medrese de vardır. Dârüşşifâya, Kadınhanı yakınlarındaki Kestel ve Koçmar köylerinin gelirleri tahsis edilmiştir. İzzeddîn Muhammed'in 1254'te yeniden tanzim ettiği vakfiyede dârüşşifâ, Mâristân-ı Atîk olarak geçmektedir. XIII. yüzyılda Aksaray'da kurulduğu bilinen dârüşşifâ hakkında ise fazla bilgi yoktur.

Çankırı, Cemâlleddîn Ferruh Dârülâfiyesi [1235]

Selçuklu devlet adamı ve Sivas Dârüşşifâsı vakıflarının mütevellisi Atabey Cemâleddîn Ferruh tarafından yaptırılmıştır. Dârüşşifâdan geriye, kitabesinin bir parçası, buraya ait olduğu iddia edilen kadehe dolanmış yılan heykelciği ve birbirine dolanmış iki yılan figürü ulaşmıştır.

Tokat, Mu'înüddîn Süleyman Dârüşşifâsı [1255-75]

Selçuklu devlet adamlarından Pervâne Mu'înüddîn Süleyman tarafından yaptırılan külliye, medrese, dâru's-süleha ve dârüşşifâdan meydana gelmiştir. Dârüşşifâ, muhtemelen medreseye bitişik olarak inşa edilmiştir. Külliyeden geriye, günümüzde Tokat Müzesi olarak kullanılan medrese kalmıştır.

Kastamonu, Ali bin Süleyman Mâristânı [1272]

Selçuklu vezirlerinden Pervâne Mu'înüddîn Süleyman'ın oğlu Mühezzibüddîn Ali tarafından yaptırılmıştır. 150 yıl önceki bir yangında büyük tahribata uğrayan dârüşşifâdan geriye, ön cephe ile yan duvarlarının bir kısmı kalmıştır.

Amasya, Anber bin Abdullah Dârüşşifâsı [1308-9]

İlhanlı hükümdarı Olcayto Mehmed döneminde, prenses Yıldız hatunun kölelerinden Anber bin Abdullah tarafından yaptırılmıştır. Yeşilırmak boyunca uzanan cadde üzerinde, 24,58x32,90 m boyutlarında, medrese planında, tek eyvanlı ve 10 odalıdır.

Hekim yetiştiren bir kurum olarak da göze çarpar. Osmanlı döneminde burada görev yapmış hekimler arasında, Şükrullah [ö. 1488], 14 yıl burada görev ya-

pan ve Türk tıbbına müstesna eserler kazandıran Sabuncuoğlu Şerefeddîn [ö. 1465'ten sonra] ve Halimî [ö. 1516] sayılabilir.

TIP EĞİTİMİ

Bağdat'taki Mustansiriye Medresesinde İslami ilimleri okutan müderrisler ile 10 öğrenciye tıp okutan *şeyhü't-tıb* adıyla bir müderrisin mevcudiyeti ve Nu'aymî'nin, Mansûriyye ve Müeyyediye medreselerinde tıp dersleri verildiğini bildirmesi bu medreselerin bazılarında tıp okutulduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, Nu'aymî'nin Şam'daki Dınvâriyye, Düneysiriyye ve Lebbûdiyye medreselerini tanıtması, az sayıda da olsa bağımsız tıp okullarının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bunu yanısıra özel dersler de verilmiştir. Şamlı hekimlerden Mühezzebüddîn ve Mûhaddâb [ö. 1232], tıp mektebi haline getirilmesi şartıyla evlerini ve burada kullanılması şartıyla kitaplarını vakfetmişlerdir.

Türkiye Selçuklu medreselerinde tıp dersleri verildiğine dair bir vesika yoktur. Selçuklu dârüşşifâlarında hem tedavi hizmeti verilmiş, hem de usta-çırak ilişkisi içinde hekim yetiştirilmiştir.

Dârüşifalârda hekim tayinlerine ait vesikalardan 2'si günümüze ulaşmıştır. Bunlardan birinde, Konya Dârüşşifâsı hekimi İzzeddîn'in vefatı üzerine yerine tayin edilen Burhânüddîn Ebû Bekr'e, hastalarına şefkat ve merhametle davranması, hastalar ve deliler arasında fark gözetmemesi istenmiş, aylığını dârüşşifâ vakıflarından alacağı belirtilmiştir. Diğer vesikada ise Şerafeddîn Ya'kûb'un başarılı bir hekim olmasından dolayı hastahaneye tayin edildiği bildirilmiş, zenginler ve fakirler arasında ayrım yapmaması ve ilaçların terkibini klasik tıbbi eserlerden farklı yazmaması istenmiş, hastahanedeki tıbbi eğitim sırasında öğrencilerin mesleki problemlerini açık delillerle aydınlatması gerektiği vurgulanmıştır.

Anadolu Selçuklularının ilk 150 yıllık döneminde, pozitif bilimler ve felsefe, sultanlar ve devletin ileri gelenleri tarafından teşvik edilmiş ve himaye altına alınmıştır. Bu dönemde Anadolu'da yazılan kitapların büyük kısmı tıp, felsefe ve astronomiyle ilgilidir. Bilim adamları, elde ettikleri bilimsel verileri Ahi teşkilatıyla iş alanına dönüştürmeye çalışmışlardır. Ahi teşkilatının kurucusu olan Ahi Evren [ö. 1261], bilimin amelden önce geldiğini, bilimsiz amelin fayda sağlamayacağını, kişinin işine bilimi kattığı ölçüde şahsiyet kazanacağını vurgulayarak bilimsel verilerin işe yönlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.

HEKİMLER VE ESERLERİ

Türkiye Selçukluları dönemi hekimleri hakkındaki bilgileri, tarih kitapları, münşeat mecmuaları, edebi eserler ve günümüze intikal etmiş yazma eserlerden takip edebiliyoruz. Bazı yayınlarda Anadolu Selçuklularında hekimbaşılık makamının olduğu zikredilse de, bununla ilgili hiçbir vesika bulunamamıştır.

Günümüze ulaşan kaynaklar, Selçuklu dönemi Anadolu'sunda tıbbi alanda büyük ilerlemeler kaydedildiğini, şehirlerde pekçok hekimin olduğunu göstermektedir. Bilhassa II. Kılıç Arslan ve Alâeddîn Keykûbâd döneminde Anadolu'ya davet edilen bilim adamları arasında çok sayıda hekim olduğu bilinmektedir. Bunların büyük kısmı Azerbaycan kökenlidir. Selçuklu hükümdarları, gerekli gördükleri takdirde, değerli hekimleri sağlıklarını korumaları ve tedavilerini yapmaları için görevlendirmişlerdir. Geniş bilgileri, entelektüel kişilikleri ve şöhretleri sebebiyle bazı hekimler politik görevlerle dış ülkelere gönderilmiştir.

Hekimlerin bir kısmı dârüşşifâlarda görev yapmış, bir kısmı şehirleri ve kasabaları dolaşarak mesleklerini icra etmişlerdir. Tabip Sa'düddîn Mes'ûd, arkadaşına yazdığı mektupta, Sinop, Kastamonu, Amasya, Niksar gibi şehirleri dolaşarak hastaları tedavi ettiğini, bir an evvel dönmek istediğini, fakat bazı hastaları tedavi etmek için Canik taraflarına gitmesi gerektiğini belirtmiştir.

Evhadüddîn Kirmânî menakıbından, Selçuklu Anadolu'sunda kemerinde alkol ve yağ dolu bakır matara ve mil bulanan gezici kulak temizleyicilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bugün aynı yörelerde katarakt ameliyatları yapan gezici *kırlangınç uşakları*'nın da o dönemde varolduğu düşünülebilir.

Anadolu Selçuklu devleti hükümdarları bilim ve edebiyata meraklı olup bilim adamlarını himaye etmişlerdir. Dönemin tarihçilerinden İbnü'l-Esîr, devletin kurucusu Süleyman Şah'ın babası Kutalmış'tan bahsederken şöyle demiştir: *"Kutalmış Türk olmasına rağmen astronomi ve kavimler ilimlerini bilirdi. Daha sonra oğulları da bu ilimlere itibar edip bu alanın bilim adamlarını korudular."*

Şöhret sahibi hekimler için *melikü'l-hükemâ, sultânu'l-etibbâ, Eflâtûnu'd-dehr, Bokratu'l-'asr, Mesîhü'z-zaman, fahru'l-millet ve dîn* gibi hitaplar kullanılmıştır. Anadolu Selçukluları döneminde yaşamış, eserler vermiş, hükümdarlar tarafından davet edilmiş ve geçici süre Anadolu'da kalarak mesleğini icra etmiş çok sayıda hekim vardır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

Hekim Bereket

Tuhfe-i Mübârizî'si Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp kitabıdır. Anadolu Türk beyliklerinden Aydınoğlu Mehmet beye sunulduğu zannedilmiştir. Önsözünde kitabını önce *Lübâbu'n-Nuhâb* adıyla Arapça yazdığını, sonra *Tuhfe-i Mübârizî* adıyla Farsça'ya tercüme ettiğini, Alâeddîn Keykûbât'ın Amasya valisi Mübârizüddîn Halifet Gâzi'nin çok beğendiğini, *"Türkçe yazılsaydı çok değerli olurdu"* dediğini, bunun üzerine Türkçe'ye tercüme ettiğini belirtmiştir. *Kitâb-ı Hulâsa der 'İlm-i Tıb* adlı bir eseri daha vardır.

Ekmeleddîn Müeyyed el-Nahçuvânî

Nahçuvan doğumludur. Tıp tahsilini nerede yaptığı ve Konya'ya ne zaman geldiği hakkında bilgi yoktur. Mevlânâ tarafından *"özü doğru oğlumuz"* diye vasıflandırılmıştır. Sarayın, devlet erkânının ve Mevlânâ çevresindekilerin yüceltici hitaplarından *(melikü'l-hükemâ, ve'l-etibbâ, reisü'l-etibbâ, hükemâ-i cihân, sultân-ı etibbâ-i zaman, iftihâru'l-etibbâ, tedbîr-i dehr, Bokratı'l-'asr, Calînûsu'l-fazl, Calînûsu'z-zaman, Eflâtûnu't-tedbir, Eflâtûnu'z-zaman)*, devrinin tanınmış hekimlerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Ekmeleddin Nahçuvânî (A. S. Ünver)

Ebû Bekr bin el-Zekî el-Mutatabbib el-Konevî

Ravzatü'l-Küttâb ve Hadîkatü'l-Elbâb adlı münşeatla ilgili eserinden [1279] ve Ekmeleddîn'e yazdığı mektuplardan, Ekmeleddîn Nahçuvânî'nin öğrencisi olduğu, devlet adamları için ilaç yaptığı, bir emirin oğlunu tedavi ettiği, hekimlik taslayan bir şarlatanı tespite kalkıştığı ve *Bâb-ı Münâzara-i Meyân-i Dîl ü Dimağ (Kalp ve Beyin Arasında Bir Münâzara)* adlı risalesinin olduğu öğrenilmektedir.

Gazanfer Tebrîzî

Asıl adı -bu asırda aynı isimle yaşamış ikinci bir kişi yoksa- Ebû İshâk İbrâhim bin Muhammed el-mâ'rûf bi-Gazanfer et-Tebrîzî'dir. Ekmeleddîn'le birlikte ölüm döşeğindeki Mevlânâ'yı tedaviye çalışmıştır. Huneyn bin İshâk'ın *el-Mesâ'il fi't-Tıb li'l-Müteallimîn* adlı eserine yazdığı *Hâsılu'l-Mesâ'il* adlı şerh ile İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eserinin *et-Tabî'iyyât* kısmına yazdığı şerhin 1301'de istinsah edilmiş nüshası günümüze ulaşmıştır. İstinsah ettiği eserlerden biri Bîrûnî'nin *Kitâbu's-Saydana*'sı, diğeri İbn Sînâ'nın *Envâru'l-Efkâr*'ına öğrencisi Behmenyâr'ın tenkididir.

Hubeyş bin İbrahim et-Tiflîsî

II. Kılıçarslan'ın cami, medrese, zaviye ve çarşılarla donattığı Aksaray'a Azerbaycan'dan gelen bilim adamı ve tüccarları yerleştirdiği sırada Anadolu'ya geldiği sanılmaktadır. Tıp, dil, edebiyat, astroloji, rüya tabiri, kıraat gibi alanlarda 30'a yakın eser vermiş olmasına rağmen, İslam kaynaklarında kendisinden pek bahsedilmez. Tıbbi eserlerine şunlar örnek verilebilir:

Edviyetü'l-Edviye: Müfred ilaçların toplanması, depolanması, yakılması, pişirilmesi ve kullanım süresi; mürekkep ilaçların formülleri ve hazırlanışı hakkında bilgi verir.

İhtisâru Fusûli'l-Bukrat: Hippokrates'in *Aforizma*'sının Arapça muhtadır.

Kifâyetü't-Tıb: 2 kitap ve 224 bâb olarak Farsça yazılıp Melikşah'a sunulmuştur.

Risâle fî Şerhi Ba'zi'l-Mesâi'l li-Esbâb ve 'Alâmât Müntahabe Mine'l-Kānûn: Hastalıkların sebeplerini ve belirtilerini, İbn Sînâ'nın *Kānûn*'undan seçilmiş bazı örneklerle açıklamaya çalışan bir risaledir.

Bunlardan başka, *Sıhhatu'l-Ebdân*, *Takdîmü'l-'İlâc ve Bezrekâtü'l-Minhâc*, *Rumûzü'l-Minhâc ve Künûzü'l-'İlâc* ile *Lübâbü'l-Esbâb* adlı eserleri vardır.

Necmüddîn-i Nahçuvâñî

XIII. yüzyılda Anadolu'da yaşamış çok yönlü bir bilim adamı olup II. Keykâvûs zamanında vezirlik de yapmıştır. Fahrüddîn er-Râzî'nin *Şerhu Külliyâti'l-Kānûn*'unu 1253'te *Hallu Şukûki'l-Mûrede fî Şerhi'l-Fahri'r-Râzî*; İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ını *Zübdetü'n-Nakz ve Lübâbu'l-Keff* adıyla şerh etmiştir.

Abdullah Sivasî

XIV. yüzyıl hekimlerindendir. 1314'te Aksaray'da kaleme aldığı *'Umdetü'l-Fuhûl fî Şerhi'l-Fusûl* adlı eseri, İbn Ebî Sâdık en-Nisâbûrî tarafından Hippokrates'in *Aforizma*'sına yapılan şerhin sadeleştirilmiş halidir.

Ali Sivasî

XIV. yüzyıl hekimlerindendir. *Kitâbu İksîri'l-Hayât fî Telhîsi Kavâ'idi'l-Mu'âlecât'* adlı eserini, Amasya'da Tacüddîn'in atabeyi Emîr Yeşbek adına yazmıştır.

Tâcüddîn Bulgarî

İdil (Volga) Bulgar Türklerinden olup bilim tahsili için İslam ülkelerine giden öğrencilerdendir. II. Gıyâseddîn Keyhüsrev döneminde, ileri yaşında, hükümet tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderilmiştir. *Muhtasar fî Ma'rifeti'l-Edviyeti'l-Müfrede* adlı bir eseri vardır.

Muhezzibiddîn bin Hubel

Bağdat'ın meşhur hekimlerinden Ebû'l-Berekât'ın öğrencisidir. Ahlat şahı İbrahim'in yanında çok itibar görmüş ve Musul'a dönerken büyük bir servet edinmiştir. Malatya'da Alâeddîn Keykûbât'ı tedavi edenler arasında bulunan İzzeddîn ibn Hubel muhtemelen onun oğludur. *el-Muhtâr fî't-Tıb* adlı eseri dönemin başvuru kitaplarından biri olmuştur.

Burada kısaca bahsetttiklerimizden başka, zaman zaman Selçuklu sultanlarının hizmetinde bulunan hekimler de vardı. Bunlar arasında, Feridüddîn Muham-

med Câcermî, İzzeddîn ibn Hubel, Îsâ, cerrah Vasil, Ebû Sâlim bin Kerâya, Safiyyüddevle, Rakkalı Rıdvân bin Ali [ö. 1247], Resü'laynlı Takiyüddîn Ebû Bekir ve Erzincanlı Alâüddîn sayılabilir. Bunların dışında, Şerefeddîn Ya'kûb, Burhânüddîn Ebû Bekr, Sa'düddîn Mes'ûd, Bedrüddîn ibn Harirî, Bedrüddîn Cerîrî, Şemsüddîn bin Hubel, Fahrüddîn Ebû Bekr Ahmed bin Mikâil bin Abdullah el-Konevî gibi hekimlerin isimleri de günümüze ulaşmıştır. Hükümdar davetiyle geçici olarak Anadolu'ya gelenler de olmuştur. Mengüceklerden Alâeddîn Davutşah tarafından yüksek bir maaş karşılığında davet edilen Abdüllâtif bin Yusuf el-Bağdadî, Erzincan'daki ikameti sırasında hükümdar adına tıbbi eserler kaleme almıştır. Gabriel, Urfalı Hasnun [ö. 1227] ve öğrencisi Îsâ, Harputlu Şemon [ö. 1235], Malatya'da Ahron (Harun), Konya'da Mevlânâ Emîr Hasan gibi hekimlerin varlığı da bilinmektedir. Yazma eser kütüphanelerinde, Sivas, Erzincan, Konya ve Aksaray'daki hekimlerin istinsah edilmiş eserlerinin bulunması, buralardaki canlı bilimsel hayatın göstergesidir.

Bilim adamlarının bir kısmının hareketli bir hayat sürdüğü anlaşılmaktadır. Mesela, Konyalı hekim Fahrüddîn Ebû Bekr Ahmed bin Mikâil bin Abdullah ile Fahrüddîn Ebû'l-Bereket bin Abdüsselâm bin Mansûr el-Mardînî ve eczacı Kutbeddîn Sancar bin Abdullah Atîk el-Sahib Alâeddîn Ata el-Melik Cuveynî el-Rûmî, Anadolu'dan Tebriz'e yerleşenlerdendir. 1241 Kösedağ yenilgisinden sonra doğu şehirlerinde büyük bir hareketlilik olmuş, hekim İmâdüddîn el-Malatî ve bazı bilim adamları Malatya'dan Konya'ya göçmüştür.

***

Anadolu Selçuklu tıbbının en önemli yönlerinden biri, belki de en önemlisi tıp dilinin Türkçeleştirilmeye başlaması ve İslam paradigması içerisinde ilk Türkçe eserlerin kaleme alınmasıdır. Bu yönelim 1233 civarında Harezm'den Anadolu'ya gelen Hekim Bereket'in Arapça yazdığı *Tuhfe-i Mübârizi* adlı eserini Türkçe'ye tercüme etmesiyle başlayıp Beylikler döneminde, Aydınoğlu, Menteşe, Karesi, Candaroğlu beyliklerinde yazılan eserlerle devam etmiştir.

ECZACILIK

İlaçlar şehirlerdeki attar dükkanlarında hazırlanır ve satılırdı. Kitaplardaki formüllere göre hazırlanan bu ilaçların hammaddelerinin bir kısmı Anadolu'dan, bir kısmı İpek ve Baharat yoluyla Hindistan'dan ve İslam ülkelerinden temin edilirdi. Dârüşşifâ ve kervansarayların eczahaneleri vardı.

EK:

ANADOLU'DA YAZILMIŞ İLK TÜRKÇE TIP KİTABI HEKİM BEREKET'İN *TUHFE-İ MÜBÂRİZÎ*'SİNDEN

[2A]▸..... Bu kitâbı..... şol tertîb üzerine düzmişidüm kim, bu ilmüñ ulularından hiçbir ulu ol tertîb üzerine sürmedi. Pes ʿArabça kitâba *Lübâbü'n-Nühab* deyü ad vėrdüm. Bir gün ittifâk düşdi kim, Hudâvendigâr melikü'l-ümerâ Mübârizü'd-Devle ve'd-Dîn aña ululık nerdübânına ağmağlık dâyim dutsun tapusıyla müşerref oldum ve anı hünerbezegiyle ve cömerdlik ve alplık tonu birle ârâste buldum. Nice kim bundan ilerü ırakdan yakından yaddan bilişden ol hazretüñ vasfın ve hünerlerin hemişe işidüridim. Hod anuñ eyü adı ve yüce çavı rubʿ-i meskûn içine tolmışdı. İlâhî anuñ tevfîkin ve kuvvetin sen artur. Hikâyet arasında buyurdı-ki tıb sanâʿatından bir kitâb gerekirdi ki anuñ mütâlaʿasından bize bir fâyide olaydı çün bu duʿâcınuñ ol kitâbın gördi ve begendi. Pes buyurdı, eger bu kitâbı Türkîye döndüreler, şöyle kim, ol âdiyireler kamusu anda bile yazıla, yavlak hoş ola. Bu ʿilm içinde bir garîb bedîʿ nüsha ola, çün ol hüdâvend bu duʿâcıyı [2B]▸..... Pes kendözüme vâcib gördüm ki ol ulunuñ işâretin yėrine getürdüm ve anuñ hazreti dilegin tamâ eylemegi kendözüme saʿâdet ve devlet bilem. Pes ol kitâbı ʿArab dilinden Pârsî diline döndürdüm ve ol kitâba *Tuhfe-i Mübârizî* dėyü ad vėrdüm ..... ol kitâbı ol uludan okıdum ittifakıla hüdâvendigâr işaretile Pârsîden Türkçeye döndürdüm..... [16A]▸..... Amma göz bir âletdür kim, ol görmeklik ve saklamaklık âletidür. Bu maʿnâdan ötürü başda yaradıldı. Göz yėdi tabakadur, üç tabakası gėridür, şol göz süñügine ulaşmışdur. Ve dört tabakası ileridür, ammâ üç tabaka kim gėridür, birisi katırakdur, aña *sulbe* dėrler. Ve birisi eten gibidür aña *meşimiyye* dėrler. Ve birisi ağ gibidür, aña *şebekiyye* dėrler.Ol dört tabaka kim ilerüdür, anuñ birisi örümcek evi gibidür, aña *ʿankebûtiyye* dėrler. Birisi yaş üzüm gibidür, aña *ʿinebiyye* dėrler. Birisi kazınmış boynuz gibidür, aña *kariyye* dėrler. Birisi et gibidür, aña *mülahhame* dėrler. Ve bu tabakalar arasında üç yaşlık konılmıdur: Birisi erimiş sıça gibidür, aña *zücâciyye* dėrler. İkinci yaşlığı bir buz paracuğı gibidür, aña *celîdiyye* dėrler. Üçünci yaşlık, yumurda gibidür, aña *beyziyye* dėrler..... [16B]▸..... Gözüñ tabakaların ve anuñ yaşlığın ve her bir tabakasından kaç sayrulık olur anuñ şerhin bildürür. Bu üç tabaka gözün ardındadur: Evvel, *sulbiyye*: bu tabaka şol eten gibi top tolu tamardur. Gözüñ kamu tabakalarına gıdâ degürür. Ol tamarlarda anda varur; bu tabakada üç dürlü renc belürür. İkinci, *meşimiyye*: Bu tabakada eten gibi toptolu tamardur, gözüñ kamu tabakalarına gıdâ degürür, ol tamarlardan anda varur; bu tabakada bir renc olur, şişdür. Üçünci, *şebekiyye*: Bu tabaka şol bėz gibi yaşlılığı kaplamışdur. Şol ağ ve tarak gibi ince tamarlar durur siñirler birle örilmişdür; bu tabakada üç dürlü renç belürür. Bu dört tabaka gözüñ öñindedür: Dördünci, *ʿankebûtiyye*: Bu tabaka şol örümcek ağı gibidür, ol yumurda ağı gibi yaşlığuñ kararı bu tabaka üzerindedür; bu tabakada yaluñuz bir renc olur. Bėşinci, *ʿinebiyye*: Bu tabaka şol eten gibi tabakanuñ kırañlarında bitmişdür. Anuñ ortasında bir delük var üzüm delügi gibi anuñ içinde saçağı var; bu tabakada dört dürlü renc belirür. Altıncı, *karniyye*: Bu tabaka şol katı tabakanuñ kırañlarında bitmişdür, katıdur. kazınmış yufkacuk boynuz gibi aydınludur, kamu tabakaları kaplamışdur; bu tabakada sekiz sayrulık vâkiʿ olur. Yedi, *mülahhmiyye*: Bu şol katı sar kim nûr siñirin örtmişdür, anuñ kenârından biter ve gözüñ ağı, bu tabakadur kim, gözüñ cüz'lerin örtmişdür; Bu tabaka hem yağludur. Bu tabakada dört sayrulık olur. Bu üç yaşlık arasındadur: Evvel, *züccâciyye*: bu yaşlık şol erimiş sırçaya beñzer, reng ve aflık içinde bu yaşlık ol buz pâresi gibidür. Anuñ içün ol tabakuñ ardındadur. Bu yaşlıkta iki renc belirür. İkinci, *celidiyye*: Bu bir yaşlıkdur kim, çak gözüñ ortasında karar dutmışdur, bir pâre buz gibidür, görmeklik bunuñladur. Kalan tabakalar altında ve bunuñ yardımcısı vardur. Bu yaşlıkta yaluñuz bir renc olur. Ücünci, *beyziyye*: Bu bir yaşlıkdur aydıñlu şol yumurda ağı gibi kim pişmedük ola. Ol buz gibi, yaşlığuñ önine konılmışdur, tâ kim hemîşe anı saklaya. Bu yaşlıkta üç sayrulık olur.

BEYLİKLER DÖNEMİ ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ TIBBI*

Türkiye Selçuklularının dağılmaya yüz tuttuğu XIII. yüzyılın ortalarında Anadolu, Moğollara karşı başlayan Türkmen hareketiyle, biri İlhanlı devleti ile onun kuklası Selçuklu sultanlarının egemen olduğu doğu, diğeri uçlardaki Türkmenlerin hâkim olduğu batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Batı sınır bölgelerinde (Eşref, Hamid, Sahipata, Germiyan) ve sınır ötesinde Bizans toprakları üzerinde kurulmuş Türkmen egemenliğindeki yarı bağımsız batı uç beylikleri (Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi, Osmanlı), Selçukluların Moğol valileriyle ilişkilerinin zayıflamasıyla, merkezle bağlarını azaltmaya başlamışlardır.

Türkmen beylikleri, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısı arasındaki 100 yıl içinde Batı Anadolu'nun zengin ovalarına yerleşip Ayasuluk, Balat gibi milletlerarası ticaret limanlarına sahip olmuş, bölgede ticaretin canlanmasıyla çarşılar ve mimari eserlerle donatılmış şehirlerinde Türk-İslam kültürünün gittikçe geliştiği küçük devletçiklere dönmüşlerdir. Türkmen devletçiklerinin hükümdarlarının çoğu, toprak kazanmak ve siyasi açıdan toparlanmak için mücadele etmiş, ülkelerini sosyal ve dini eserlerle donatarak buralara Türk damgasını vurmuşlardır.

Anadolu'nun Türkleşmesinde Beylikler dönemi önemli bir aşama olmuştur. Göçebe Türkmen topluluklarının yerleşik düzene geçmesi ve ülkenin parçalanmışlığı Bizans kültürünün yokolmasını hızlandırmıştır. Batılıların daha XI. yüzyılın sonunda *Türkiya* demeye başladığı Anadolu, Türkmenler sayesinde tamamen bir Türk ülkesi olmuştur.

Bu dönemin en bariz özelliği, Türkçe'nin devlet ve yazılı edebiyat dili olarak öne çıkmasıdır. Beyler Arapça ve Farsça bilmediğinden, yazılan eserlerin daha Türkçe olmasına özenmiş, hem kendilerinin hem de halkın istifade etmesini gözönünde bulundurmuşlardır. Bilim ve kültür adamlarını teşvik için birbirleriyle yarışan Germiyan, Aydın, Candar ve Osman oğulları adına pekçok tıbbi eser yazılmıştır. Mesela, Şirvânlı Mehmed bin Mahmûd, Menteşe oğlu İlyas bey

* Anadolu Selçuklu devletinin XIV. yüzyılın başında ortadan kalkmasıyla ortaya çıkan feodal Türkmen beyliklerinden biri olan Osmanlı beyliğinin XV. yüzyılın ortalarında diğer beylikleri kendi idaresi altında toplayarak Anadolu'da birliği sağladığı Fatih dönemine kadarki süresini Beylikler dönemi içinde mütalaa ettiğimizden bu bölüm içinde ele almayı uygun gördük.

adına *İlyâsiyye*; Germiyan oğlu Ya'kūb bey adına *Ya'kūbiyye*; Osmanlı hükümdarı Çelebi Mehmed adına *Sultâniyye*; II. Murad adına *Tuhfe-i Murâdî* ve vezirlerinden Timurtaş oğlu Umur bey adına *Ravzatü'l-'Itr* adlı eserleri kaleme almıştır.

TIP DİLİNİN TÜRKÇELEŞMESİ

Emevi hükümdarı Abdülmelik'in fethedilen ülkelerde devlet dilinin Arapça olmasını mecbur tutması, Arapça'nın bütün İslam dünyasında devlet ve bilim dili olarak yerleşmesiyle sonuçlanmıştır. Türklerin İslam kültür ve medeniyetine katılmaları sonucunda Türkçe, Arapça'nın ve İran'a yerleşen Selçuklulardan itibaren edebiyatta Farsça'nın etkisi altına girmiş, *"Türkler, ailesine Türkçe, Allah'ına Arapça, sevdiğine ise Farsça seslenir"* olmuştur.

Anadolu'daki ilk Türkçe tıp eseri XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınan *Tuhfe-i Mübârizî* olsa da, tıp dilinin Türkçeleşmesi XIV. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. İslam dünyasında Arapça'nın, Hıristiyan Avrupa'da Latince'nin hâkim olduğu ortaçağdaki bu gelişmeler dilimiz ve tıp tarihimiz açısından gurur vericidir. Çünkü, Avrupa'da tıp eserlerini milli dille yazma, XVI. yüzyılda Fransa'da A. Paré [1509-90], Almanya'da Paraselsus [1493-1541] ile başlamıştır.

Türkiye Selçuklu devletinde devam eden Arapça'nın etkisi, XII. yüzyılın sonlarında önemini kaybetmiş, Sâhib Fahreddîn Ali'nin vezirliği zamanında divan dilinin Arapça'dan Farsça'ya çevrilmesiyle Fars dili ve edebiyatı önem kazanmış ve aydın zümre arasında Arapça'nın yerine geçmiştir. Buna mukabil, ekseriyeti teşkil eden Türkmenlerin anadilleriyle konuşmaya devam etmesi ve halk arasında yetişen fikir adamları ve şairlerin eserlerini Türkçe yazması sayesinde Türk dili ve edebiyatı gelişmeye devam etmiştir.

Oğuz Türkçesi'nin Anadolu'da müstakil bir yazı dili haline gelebilmesinin temel sebebi, Anadolu beylerinin milli ruha bağlı sosyal ve kültürel öncülüğüdür.

Türkmen beyliklerinde gelişen kültürün en bariz özelliği ve İslam medeniyeti içinde kendi geleneklerini devam ettirme çabaları arasında en anlamlısı Türkçe'yi devlet ve yazılı edebiyat dili olarak hâkim kılmaya çalışmalarıdır. Türkmen beylerinin emri ve teşvikiyle, Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye birçok eser kazandırılmıştır.

Türkçe yazan bilim adamı ve sanatçıların Türkmen beyleri tarafından himaye altına alınması Türkçe'ye olan ilgiyi arttırmış, Türkçe yazı dili olma yolunda büyük ilerleme katetmiştir. Hoca Mes'ud, *Süheyl ü Nevbahâr* adlı eserinde bu durumu şöyle açıklamıştır:

Cihânda bu gün resm eyle gider
Ki öküş kiş Türkîye meyl ider

Türkçe tıp kitapları, özenti ve sanat endişesi güdülmeden, yalnız öğretmek ve faydalı olmak amacıyla, mümkün olduğu kadar sade bir dille yazılmıştır. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde telif ve tercüme eserlerin yazılması ağır aksak giderken, Beylikler döneminde, bilhassa Aydın, Candar, Germiyan, Menteşe ve Osmanoğulları'nda önem kazanmış ve pekçok eser Türkçe'ye kazandırılmıştır.

XIV. yüzyılın ortalarından itibaren, birkaç istisna dışında, hemen hemen bütün tıp kitapları bugün dahi kolayca anlaşılabilecek bir Türkçe'yle yazılmış veya önemli Arapça eserler Türkçe'ye tercüme edilmiş, tıbbi terminoloji ise Arapça, Farsça ve bazen Yunanca yanında Türkçe olarak da kullanılmaya başlamıştır.

ESERLER VE YAZARLARI

Beylikler döneminde yaşamış, hayatları belli ölçüde bilinen, Arapça ve Türkçe tıbbi eserlerinin çokluğuyla öne çıkan hekimler arasında, Hacı Paşa ile Şirvânlı Mehmed bin Mahmûd ayrı bir öneme sahiptir.

Hacı Paşa

Aslen Konyalı olup tahsil için gittiği Kahire'de çalışkanlığı ve zekâsıyla başarılı bir öğrencilik hayatı geçirmiş, bir ara tutulduğu ağır hastalık sebebiyle tıbba ilgi duymuş, bu alanda da kendini yetiştirmiş, Kalavûn Hastahanesinde uzun süre hekim olarak çalışmıştır. Kahire'de bulunduğu sırada da onu destekleyen Aydınoğlu İsa beyin daveti üzerine Ayasuluk'a (günümüzdeki Selçuk ilçesi) giderek kadılığın yanısıra Aydınoğlu sarayının hekimliğini de üstlenmiş ve medreselerde hoca olarak çalışmıştır. Muhtemelen 1424'te Birgi'de vefat etmiştir. 1935'te mezarının bulunduğu yere mermer bir anıt yapılmıştır.

2'si Kahire'de *(el-Te'âlîm fî 'İlmi't-Tıb, el-Ferîde fî Zikri'l-Ağziyeti'l-Müfîde)* [1370], 4'ü Ayasuluk'da (*Şifâ'ü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm, el-Usûlü'l-Hamse,*

Kitâbu's-Sa'âde ve'l-İkbâl, Müntahab-ı Şifâ, Teshîl) yazılmış 7 tıp kitabı vardır. Bunlardan 2'si Türkçe, diğerleri Arapça kaleme alınmıştır. Eserlerinden özellikle 3'ü çok tanınmış ve Anadolu Türk hekimleri tarafından yüzyıllarca el kitabı olarak kullanılmıştır. *Şerhu Levâmi'i'l-Esrâr fî Şerhi Metâli'i'l-Envâr* adlı mantıkla ilgili eseri ve *Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr* adlı II. Murad'a sunduğu 10 ciltlik Kurân tefsiri de vardır.

Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî

Şirvân'lı veya Şirvân'dan Anadolu'ya yerleşmiş bir aileye mensuptur. Hayatıyla ilgili bilgileri eserlerinden tespit edebilmekteyiz. *Cevhernâme* adlı eserinden, dünyevi ve uhrevi bilimleri tahsil ettikten sonra Anadolu'da tıp bilimiyle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Menteşe oğlu İlyas beye [1402-21] *İlyâsiyye*; Germiyan oğlu Ya'kûb beye [1388-90/1402-29] *Ya'kûbiyye*; Osmanlı hükümdarı Çelebi Mehmed'e [1402-21] *Sultâniyye*; II. Murad'a [1421-51] *Tuhfe-i Murâdî*; Osmanlı devlet adamlarından Timurtaş oğlu Umur beye [ö. 1461] *Cevhernâme* adlı eserlerini ithaf etmiştir. Devrinin neredeyse bütün önemli kişilerine bir eserini ithaf ettiği halde, bu isimler arasında Fatih'in bulunmamasına ve son eseri *Mürşid*'in yazılış tarihine [1438] bakılarak, 1375-1450 arasında yaşadığı söylenebilir. *Tuhfe-i Mûrâdî*'yi Bursa'da yazması hayatının son dönemini Bursa'da geçirdiğini göstermektedir. 12 eserinden tıpla ilgili olan 11'inin 4'ünü Arapça, 7'sini Türkçe yazmıştır. İlk devir Osmanlı tıbbında bu kadar eser veren ikinci bir yazarı yoktur. Eserlerinin XV. yüzyıl başında dönemin bilimsel zihniyetini mükemmel bir şekilde yansıtması ve bugün hemen herkesin anlayabileceği sade bir Türkçe'yle yazılmış olması Şirvânî'yi daha da önemli kılmaktadır.

ARAPÇA ESERLER

Şifâ'ü'l-Eskām ve Devâü'l-Âlâm (Şifâ-yı Hacı Paşa/Kānûn-ı Hacı Paşa): Hacı Paşa'nın, 1380'de, Aydınoğlu İsa bey adına, Kahire'deyken gözden geçirdiği tıp kitaplarındaki bilgilere şahsi tecrübelerini ilave ederek yazdığı eseridir. 4 bölümden meydana gelmiştir. Yiyecek-içecekler, basit-kompoze ilaçlar ve hastalıkların tedavileri ele alınmıştır. *Müntahab-ı Şifâ* ve *Teshîl*, belli ölçülerde bu eserin Türkçe olarak kısaltılmış ve sadeleştirilmiş halleridir.

Ya'kûbiyye: Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî'nin, Germiyan hükümdarı Ya'kūb bey adına yazdığı eseridir. Koruyucu hekimlikle ilgilidir. Ya'kûb beyin 1402-29 arasında hükümdar olduğu ve Şirvânî'nin 1420'lerden sonra Osmanoğulları'na

kapılandığı bilindiğine göre, 1402-20 arasında yazılmış olmalıdır. Önsöz ve 30 bölümden meydana gelmiştir. Giriş bölümünde insanın yaratılış gayesi, sağlığı korumanın şartları ve kitabın yazılış amacı açıklanmış, ağır ve hafif yiyecekler, yaz ve kış sporları, ata binme, uyku, banyo, yatıştırıcı-teskin edici ilaçlar, macunlar, pomatlar, bitki çayları.. ele alınmıştır.

Ravzatü'l-Itr: Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî'nin II. Murad'ın kazaskeri Veliyüddîn bin İlyâs el-Hasenî'ye ithaf ettiği eczacılık ve ıtriyatla ilgili eseridir. 10 fasıllık mukaddime ve 44 bölümden meydana gelmiştir. Macunlar, müshiller, uyuşturucular, merhemler, yağlar, panzehirler, özsular, toz ilaçlar, hap, tablet ve pastiller, lavmanlar, fitiller, ilaçların faydaları, hazırlanışı, kullanılacağı zaman ve kullanım süresi, yan etkileri ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Faydalandığı kaynakları yeri geldikçe zikretmesi, tekrardan sakınmak için bir kısmını sembollerle ifade etmesi ve şahsi gözlemlerini vurgulaması büyük bir tıp yazarı olduğunu göstermektedir. Osmanlı'nın en büyük bilim adamlarından biri olduğuna inandığımız Şirvânî'nin yakın zamanda tıp ve eczacılık tarihimizde gerçek yerini alacağına inanıyoruz.

el-Faslu'l-Âşiru fi Ma'rifeti'l-Evzâni ve'l-Mekâyil: Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî'nin ölçü ve tartı aletleriyle ilgili risalesidir. Yegâne nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlıdır [Şehit Ali Paşa, 2093/8].

Risâletün Mine't-Tıb fi Beyânı M'ebtelâ bihî Mine'l-Kulunc: Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî'nin 1434'de Bursa'da yazdığı eseridir. Mukaddime ve tek bâbdan meydana gelmiştir. Kulunç ve bağırsak tutukluğu hastalıklarının sebepleri, belirtileri ve tedavileriyle ilgilidir. Önsözde bağırsak anatomisi aktarıldıktan sonra kulunç hastalığı ele alınmıştır.

TÜRKÇE ESERLER

Tercüme-i Müfredât-ı İbnü'l-Baytâr: Ortaçağın en büyük botanikçisi ve eczacısı İbnü'l-Baytâr'ın *Câmi'ü'l-Müfredâtü'l-Edviye v'el-Ağdiye* adlı eserinin Aydınoğlu Umur bey [ö. 1348] adına Türkçe'ye tercümesidir.

Tabî'atnâme: Aydınoğlu Umur bey adına [ö. 1348], iktidarda bulunduğu dönemde [1334-48], Farsça'dan tercüme edilmiştir. Koruyucu hekimlikle ilgili, mesnevi tarzında yazılmış, 372 beyitlik manzum bir eserdir. Şu mısralardan, tercüme edenin adının veya mahlasının *Tutmacı* olduğu anlaşılmaktadır:

Kuru üzüm dahı oldı germ ü ter *Âb-dâne bögrege ol nef' éder*
Lîk hayli kılur ishâle meded *Kanı göyündürür ey cân-ı cesed*
Def' éder anun dahı zarrın hıyâr *Dinle Tutmacı'dan olsun yâd-gâr*

İslam medeniyetinde tıp konuları içinde kabul edilen su, ekmek, meyve ve meyve suları, yemekler, çiçekler, kokuların özellikleri ve yan etkileri ile bunların giderilmesi, yay çekmek, hamama gitmek, uyumak, müzik ve müzik aletlerinin özelliklerinin insana etkisi gibi konular ele alınmıştır.

Müntahab-ı Şifâ: Hacı Paşa'nın sade bir Türkçe'yle yazdığı bu eser, Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp kitaplarının en bilinenlerindendir. 3 bölümden meydana gelmiştir. 1. bölüm teorik ve pratik tıp bilgileri; 2.bölüm yiyecek, içecek ve ilaçlar; 3. bölüm hastalıkların teşhis ve tedavisiyle ilgilidir. Eserin transkripsiyonlu metni Zafer Önler tarafından yayınlanmıştır.

Teshîl: Hacı Paşa'nın, diğer eserlerindeki tıbbi bilgileri bazı değişikliklerle daha yüzeysel verdiği, cep kitabı özelliğini taşıyan eseridir. Sabuncuoğlu Şerefeddîn'in öğrencisi Muhiddîn Mehî tarafından, *Müfîd* adıyla manzum hale getirilmiştir.

Edviye-i Müfrede: İshâk bin Murad tarafından, 1389'da Gerede civarında yazılmıştır. Osmanlı beyliğinin bilinen ilk tıp kitabıdır. Yazma nüshalarında kitabın adı verilmemesine karşılık, araştırmacılar tarafından *Edviye-i Müfrede* olarak adlandırılması, giriş bölümündeki *"İshâk bin Murâd aslahallâhu şânehu diledi bu illerde bulunur ve dahı Türkî dilinde adı bilinür edviye-i müfrede cem idüb bu beyâz içinde sevâda getüre"* cümlesindendir. Klasik tıp kitabı olması dolayısıyla, yalnız basit ilaçlardan bahseden eserlere verilen bu adın doğruyu ifade etmediği kanaatindeyiz. 2 bölümden meydana gelmiştir. 1. bölümde alfabetik olarak bitkisel ve hayvansal ilaçlar, bu ilaçların kullanıldığı hastalıklar, ilaçların zararlarını giderme yolları; 2. bölümde baştan aşağıya doğru hastalıklar; ek bölümde İbn Sînâ ve Cürcânî'den alıntılarla humoral patoloji teorisi, sağlıklı yaşamanın şartları, cinsi münasebet ve ihtiyarlık işlenmiş; son bölümde ise Arapça-Farsça-Türkçe sözlük verilmiştir. Hacı Paşa'nın *Müntahab-ı Şifâ*'sında dualar, tılsımlar, muska formülleri olmasına karşılık, *Edviye-i Müfrede*'de yoktur. Bu fark, *Edviye-i Müfrede*'nin daha bilimsel, İshâk bin Murad'ın da çağdaşlarından daha üstün bir bilim adamı olduğunu göstermektedir.

Kâmilü's-Sınâ'a Tercümesi: Ali bin Abbas'ın aynı adlı eserinin sağlık bilgisi ve hastalıkların tedavisiyle ilgili 2. kısmının 3. makalesinin 34. bölümü ile ülserler, çiçek ve kızamıkla ilgili 4. makalesinin 5. bölümün bir parçasının Aydınoğlu

Umur bey adına tercümesidir. Bursa nüshasının üzerindeki Timurtaş paşa oğlu Umur bey vakıf kaydı dolayısıyla onun adına yazıldığı zannedilmiştir. Bazı bilim adamları XV. yüzyılın başında, bazıları ise dilini, imlasını, kağıdını ve yazısını gözönüne alarak, XIV. yüzyıldan önce tercüme edildiğini belirtmişlerdir.

İlyâsiyye: Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî'nin, Menteşe beyi İlyas bey [ö. 1421] adına Arapça yazıp *İlyâsiyye* adını verdiği, sonra yine İlyas beyin isteğiyle Türkçe'ye çevirdiği eseridir. Mukaddime ve 10 bâbdan meydana gelmiştir. Fuat Köprülü XIV. yüzyılın sonlarında yazıldığını söylüyorsa da, İlyas beyin Osmanlı tabiiyetine girmesinden [1414] önce, yani 1403-14 arasında yazılmış olması gerekir. Bugüne kadar bir nüshası bulunamamıştır.

Tervîhu'l-Ervâh: Asıl adı Taceddîn İbrâhim olan Germiyanlı şair Ahmedî'nin [ö. 1413] Yıldırım Bayezid'in oğlu Emîr Süleyman [1403-10] adına mesnevi tarzında yazdığı 10 082 beyitlik manzum eseridir. Ahmedî'nin hekimliği bizce şüphelidir. *Tervîhü'l-Ervâh* bütün tezkire müelliflerince bilindiği halde, XX. yüzyıla kadarki kaynaklarda Ahmedî'nin yalnız şairliğinden bahsedilmiştir. Hekim olsaydı *Harnâme* yazarı Şeyhî gibi tezkirelerde bahsedilmesi gerekirdi. Bize göre Ahmedî, devrin tıbbını nazma çekmiş büyük bir şairdir. Hekim olmayan birinin tıp kitabı yazması o devirde olağandı. Mesela, XV. yüzyıl tıp kitaplarından *Kitâbu'l-Mühimmât*'ın yazarı hekim olmadığını eserinde açıkça ifade etmişti.

Şifâ-i Müntehab: Şair Ahmedî'ye ait bu eseri tanıtan Agâh Sırrı Levent, bir makalesinde önsöz ve metinden birer pasaj vermiştir: *"Diledim ki, tıb ilminde bir muhtasar kitâb tasnif idem. Sıhhati hıfz eylemek tarîkin ve şol marazlar kim, çok vâki olur, anuñ sebeblerin ve alametlerin ve ilaçların beyân eyleyem. Kaçan kim bir yerde hakîm-i hâzık bulunmasa, bu muhtasar ile amel eyleyeler. Hak te'alâ sıhhat-i ebedî rûzî kıla. İnşallahü te'alâ. Bu kitâba Şifâ-i Müntehab diyu ad virdüm.."*

"..Ekşi nâr bârid ü yâbisdür, safrayı kat' eyler, susuzlığı keser, mi'deye ve cigere fâ'ide eyler. Hafakân giderür. Gönli ferâh eyler, suyı ishal eyler. Çekirdegi kabz eyler. Tatlısuñ ve ekşisüñ bile yimek gerek kim, ziyân itmeye. Enârdan olan yil tîzcek tahlîl olur. Enâruñ tâzesi tatlı ile ekşisin kim dahı yeşil iken kabın soyalar ve dâne eyleyeler. Ve çekirdegi ile havân içinde döveler, suyın çıkaralar ve yüz dirhem anıñ suyından ve yigirmi dirhem şeker katalar ve acele içeler. Tabî'atı fazlalardan arıda, safranuñ acılığını gidere. Ve eger koca kişiler anuñ ifrâtından zahmet görürse, anuñ ardınca turunç yiyeler ki, ziyân eylemeye."

Agâh Sırrı Levent'in, şahsi kütüphanesinde veya özel bir kütüphanede tespit ettiğini zannettiğimiz bu eserin bir nüshasını maalesef yazma eser kütüphane kataloglarında tespit edemedik. Agâh Sırrı Levent edebiyat tarihimizin büyük araştırmacılarından olmasına rağmen, eserin bir nüshası bulunup sağlıklı bir araştırması yapılıncaya kadar, kimliğine şüpheyle yaklaşılması gerektiğini düşünüyoruz. *İslamî Tıp Yazmaları Kataloğu*'nda [s. 130] Ahmedî'ye ait *Risâletü fî Cesedü'l-İnsân* adlı 12 varaklık bir risalenin olduğu görülüyorsa da, tetkik imkânı bulamadığımız için hakkında fikir yürütemiyoruz.

Sultâniyye: Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî'nin Sultan Çelebi Mehmed [1413-21] adına yazdığı koruyucu hekimlikle ilgili eseridir. Çeşitli mizaçlardaki kişilerin nasıl beslenmesi gerektiği, mevsimlere göre beslenme ve giyinme, gıdaların tasnifi, yemek zamanı, suların kalitesi, suyun ne zaman ve nasıl içileceği, hareket ve durgunluğun fayda ve zararları, göz ve kulak sağlığının korunması, uykunun bedene tesirleri, kusmanın, müshillerin, hamamın ve cinsel ilişkinin fayda ve zararları, macunlar, sağlığı korumak için kaçınılması gerekenler gibi sıhhi konulara dair pratik bilgileri ve nasihatleri ihtiva eder. Şirvânî'nin diğer eserleri gibi, Türkçe açısından olduğu kadar, yeme-içme, giyim-kuşam gibi sosyal hayatın bazı safhalarını aktarması açısından da değerlidir.

Kitâbu'l-Müntahab fi't-Tıb: Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn Ahmed el-Mardânî'nin, kendinden önceki Arapça ve Farsça muteber tıp kitaplarından seçtiği kısımları tercüme ederek 10 makale düzeninde yazdığı eseridir. Mardânî'nin şu cümlesi, kitabın Sultan Çelebi Mehmed adına yazıldığını göstermektedir: *"Zamane pâdişâhîlerinün bihterine ve Osman şâhanşâhlarınun serveri.. Ebû'l-feth ğıyâsu'l-milleti'l-hakkı ve'd-dîn, es-sultân bin es-sultân bin es-sultân Mehmed hân ibn Bâyezîd hân ibn Murâd Hân ibn Orhan bin Osman."* Kitabı yazma amacını şöyle ortaya koymuştur: *"Memâlik-i Rûm'da, zîrâ hâzik tabîbleri az kaldı ve dahı tıbbun mu'teber kitâbları vardur, 'Arabîdür ya Pârisîdür. Ve Türkî dilince bir müfîd kitâb yokdur.. Pes diledüm kim tıbbun külliyâtından ve cüz'viyâtından ve teşrîhlerün acâyiblerinden ve muâlecâtun ğarâyiblerinden ve mürekkebâtun mücerrebâtlarundan ve müferredâtlarun müsta'mellerinden bu nefîs hâşiyeleri üyürtleyen ve Türkî dilince tercüme kılam ve adını Müntahab koyam."* Tıbbın en yüce mesleklerden biri olmasına karşılık, devrin hekimlerinin bilgisiz ve gayretsiz olduklarını, yalnızca eşraf katında itibar kazanmayı amaçladıklarını şöyle ifade etmiştir: *"Şimdikü zamanda bu şerîf 'ilm-ile intifâ' az oldı, zîrâ ulu 'ilmdür ve kavâidleri bî-hadd ve bî-nihâyetdür. Ve bu zamanun tabîbleri 'âcizlerdür ve himmetleri kâsırdur ve ictihâdları yokdur ve bu nefîs 'ilmün tahsîlinde sa'yları ol*

mikdârdur, tâ ki eşrâf-ı nās katında izzet ve rif'at bulalar. Ve ümerā ve selâtîn kapularına tavassul ve takarrub ideler. Pes dünyâ suhtından ötrü diyenlerin fesâda virürler. Ve âhiretlerin dünyâya satarlar." Sultan Çelebi Mehmed'in kütüphanesi için yazılmış bir nüshası Tire Necippaşa Kütüphanesinde korunmaktadır.[45]

Tercüme-i Kānûnçe: Harezmli hekim ve astronom Çağmînî'nin [1221'den sonra] *Kānûnçe-i Tıb* adlı eserinin Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn Ahmed el-Mardânî tarafından yapılan tercümesidir. Mardânî, mukaddimesinde eserin adını zikretmemişse de, Ramazan Şeşen, *Kānûnçe* olduğunu tespit etmiştir.

Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr: Sinoplu Mü'mîn bin Mukbîl'in, II. Murad adına, İslam bilginlerinin eserlerindeki bilgilere ve şahsi gözlemlerine dayanarak yazdığı göz hastalıklarıyla ilgili eseridir. 7 bölümden meydana gelmiştir. 1-2. bölüm başın yapısı ve hastalıkları; 3 bölüm göz hastalıkları; 4. bölüm göz kapağı hastalıkları; 5. bölüm konjoktiva hastalıkları; 6. bölüm kornea hastalıkları; 7. bölüm kristalen hastalıkları ve tedavileriyle ilgilidir.

Zâhire-i Murâdiyye: Sinoplu Mü'mîn bin Mukbîl'in II. Murad adına yazdığı eseridir. 3 bölümden meydana gelmiştir. 1. bölüm beyin, baş ağrıları, göz ağrıları, gözün kapakları ve tabakaları, kulak hastalıkları ve tedavileri; 2. bölüm karaciğer, dalak, bağırsak, genital organlar, vücut ağrıları, cerrahi vakalar, cüzam ve veba gibi bulaşıcı hastalıklar ve tedavileri; 3. bölüm kan alma, hacamat gibi genel tedavi yöntemleri ve koruyucu hekimlikle ilgilidir. Cüzcânî'nin [ö. 1135] *Zâhire-i Harezmşâhî* adlı eserinin tercümesi olduğu iddia edilmişse de, Esin Kahyâ bunun doğru olmadığını ortaya koymuştur.

Bâhnâme: Ali bin İshâk'ın II. Murad adına yazdığı eseridir. Osmanlı devleti Türkçe telif bâhnâmelerinin ilki ve en kapsamlısıdır. Büyük ölçüde, Tifâşî'nin *Kitâbu Rucû'i'ş-Şeyh ile's-Sıbâh* adlı eserinden faydalanılarak yazılmıştır. 25 bâbı erkekler, 15 bâbı kadınlar için gerekli cinsel bilgileri ihtiva eder. Bibliyografik çalışmalarda ismi geçmesine rağmen hakkında hiçbir araştırma yapılmamış bu eserin incelemesi ve transkripsiyonlu metni tarafımızdan yayınlanmıştır.

Bahnâme Tercümesi: Ebû Zeyd Hibetullah bin el-Muzaffer bin Muhammed bin Erdeşîr bin Keykûbât et-Taberî'nin Farsça bâhnâmesinin, Mûsâ bin Mes'ûd tarafından, Sultan II. Murad adına yapılan tercümesidir. Nasîreddîn-i Tûsî hak-

[45] Bu eser yayınlanmıştır: Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn Ahmed el-Mardânî. *Kitâbu'l-Müntahab fi't-Tıb (823/1420)*. Hazırlayan: Ali Haydar Bayat. İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2005, 637 s.

kındaki geniş literatüre dayanan son çalışmalarda, bibliyografik eserlerde ve hacimli İran tıp tarihi kitaplarında Tûsî'nin bu isimde bir eseri olduğundan bahsedilmemektedir. Milli Kütüphane ve Manisa Kütüphanesindeki Farsça nüshalarında, yazarı Ebû Zeyd Taberî, Hibetullah el-Muzaffer bin Muhammed olarak zikredilir. Mûsâ bin Mes'ûd'un tercümesinde geçen şu ifadeden müellifin Ebû Muzaffer olduğu anlaşılmaktadır: *"Ebû'l-Muzaffer eydür kim, Hibetullah oğlıdur, Muhammed oğlıdur, Erdeşîr oğlıdur, Keygat oğlıdur, Mihrâs oğlıdur, Hercâs oğlıdur, Câmasb hakîm birgün, ben kulunu kendünün has halvethânesine çağırdı... buyurdu... bu cimâ' bâbında olan emrâzdan nevahîden beyân itmek içün bir kitâb düzesin ve ol kitâb içinde cimâ'un lezzetin ve cemi keyfiyeti tertîb idesin. Çünki işâret böyle oldu kim, bu bâbda bu kitâbı te'lif idem."* [3b-4a]

Bahnâme Tercümesi: Salâhaddîn tarafından, Saruhanoğlu Ya'kûb bin Devlet [ö. 1428] adına Farsça'dan tercüme edilmiştir. Salâhaddîn, Ebû'l-Berekât Hâce Nasîreddîn-i Tûsî'nin halife Me'mûn için hazırladığı eserinden tercüme ettiğini yazmıştır. 1284'te vefat eden Nasîreddîn-i Tûsî'nin 813-33 arasında halifelik yapmış Me'mûn adına kitap yazması imkânsızdır. Bu eserin, yukarıda açıkladığımız, Ebû'l-Muzaffer'in eserinin tercümesi olduğunu düşünmekteyiz.

Yâdigâr (Yâdigâr-ı İbn Şerîf): İbn Şerîf'in Timurtaş oğlu Umur bey [ö. 1461] adına yazdığı eseridir. Klasik İslam tıp kitabı düzenindedir. Hava, mevsimler, meskenler, giyecekler, yiyecekler, sular, diyet gibi koruyucu hekimlik bilgileri verilmiş, baştan ayağa hastalıklar ve tedavileri ile ortopedik ve cerrahi girişimler sistematik olarak aktarılmıştır. Bu özelliği sebebiyle hekimler tarafından çok tutulmuş ve Osmanlı tıp medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

eş-Şifâ fî Ahâdîsi'l-Mustafa: Tifâşî'nin [ö. 1253], XIII. yüzyılda, Ebû Nu'aym el-Isfahânî'nin [ö. 1038] *et-Tıbbu'n-Nebevî* adlı eserinden hadislerin isnadlarını ve rivayetleri çıkararak özetlediği *el-Vâfî fi't-Tıbbi'ş-Şâfî*'sinin Germiyanlı şair Ahmed-i Dâ'î [ö. ~1427] tarafından Timurtaş oğlu Umur bey adına tercümesidir.

Kitâb-ı Güzîde-i İlm-i Tıb: Zafer Önler'in makalesinden öğrendiğimiz Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî'nin 1434 tarihli bu eseri harekeli nesihle yazılmış, her sayfada 15 satır olmak üzere 14 bölüm ve 40 yapraktan meydana gelmiştir.

Mürşid: Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî'nin 1438'de tamamladığı göz hastalıklarıyla ilgili eseridir. Osmanlı tıbbının göz hastalıklarıyla ilgili en kapsamlı kitabıdır. İslam göz hekimliğinin vardığı son nokta sayılabilir. Girişte, Allah'a

yakarış, Hz. Muhammed'e naat ve kitabın Allah'ın manevi işaretiyle yazıldığına dair ifadeler vardır. 1. bölüm 1 mukaddime, 6 bâb ve 27 fasıl; 2. bölüm 17 bâb ve 110 fasıl; 3. bölüm 3 bâb ve 18 fasıldan meydana gelmiştir.[46]

Mecmûʿatü'l-Mücerrebât: Necmüddîn Mahmûd bin İlyâs eş-Şirâzî'nin [ö. 1330] *el-Hâvî fî İlmi't-Tedâvî*'sinin tercümesidir. 5 bölümden meydana gelmiştir. 1. bölüm 120 başlık altında organ hastalıklarını; 2. bölüm 26 başlık altında ateşli hastalıkları; 3. bölüm 108 başlık altında dış organ hastalıklarını; 4. bölüm alfabetik olarak müfred ilaçları; 5. bölüm 50 başlık altında mürekkeb ilaçları ihtiva eder. XV. yüzyıl sonunda istinsah edilmiş bir nüshası günümüze gelmiştir.

***

Çeşitli kaynaklarda, Hayreddîn, cerrah Mesʿûd gibi yazarlara atfedilen veya yazarları belli olmayan *Hülâsa*, *Hülâsatü't-Tıb*, *Tercüme-i Hülâsa fî Fenni't-Tıb* adlı yazmalar zikrediliyorsa da, bunların kim tarafından, kimin adına ve ne zaman yazıldığı kesinlik kazanmadığından buraya almayı uygun bulmadık.

Bazı kaynaklarda, Mehmed bin Mahmûd-ı Şirvânî'nin *Tuhfe-i Murâdî* adlı bir tıp kitabı olduğu geçmektedir. Kıymetli taşlarla ilgili bu eser yakın zamana kadar tam olarak incelenemediğinden tıp kitabı olarak benimsenmiş ve Anadolu'da yazılan ilk tıp eserleri listelerine alınmıştır.[47]

SULTAN-HEKİM İLİŞKİLERİ

Beylikler döneminde sultanlar ve hekimler arasında yakın bir ilişki vardı. Hekimlerin çoğu eserlerini sultanlara takdim ederdi. Sultanlar önemli hekimleri emirlerinde bulundurmak, gerektiğinde onlara tedavi olmak isterlerdi. Osmanlı beyi Yıldırım Bayezid, Bursa Dârüşşifâsını yaptırdığında [1399], dârüşşifâda ve sarayda çalışması için Mısır sultanı Berkuk'tan hekim istemişti.

[46] Bu eser yayınlanmıştır: Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvânî. *Mürşid*. Hazırlayanlar: Ali Haydar Bayat-Necdet Okumuş. İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2004, 546 s.

[47] *Cevhernâme*'sinin genişletilmiş şekli olup 1430'da II. Murad'a sunulmuştur. Önsözündeki şu ifadeler, taşları tanımak ve gerçeği ile sahtesini ayırdetmek için yazıldığını göstermektedir: *"Hazîne-i maʿmûreye fevâyid ilminden bir risâle tuhfe ve hediyye iledem diyü her çend fikr ve teʿemmül itdüm.. ben fakîr ve hakîr dahı bu fennün muʿteber kitâblarından ve hâtırumda olan mesmuʿâtdan fevâyid ve letâyif ve mesâylil cemʿ itdüm. Bu kitâbı otuz iki bâb üzre yazdum ve her bâbı bir cevhere mahsûs itdüm. Ol bâb içindeki cevher neden olduğın ve nite olduğın ve eyüsün ve yatlusun ve hasiyyetin ve fâyidesin ve kıymetin ve ne yirde olduğın ve celâsın ve düzmesin ve saklanmasın beyân itdüm."* Tıptaki kullanımları da aktarıldığından tıbbi eser zannedilmiştir. Bu eser yayınlanmıştır: Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî. *Tuhfe-i Murâdî*. Hazırlayan: Mustafa Argunşah. İnceleme-Metin-Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 586 s.

Çelebi Mehmed, Karamanoğulları'na düzenlediği sefer sırasında [1415] Ankara'da hastalanmış, hekimleri başarılı olamayınca Germiyanoğlu sarayında göreve yapan hekim Sinan'ı davet etmişti. Hekim Sinan, sultana ruhi bunalım teşhisi koymuş, tedavisinin *"hemen sevinmek"* olduğunu söylemişti. Bir süre sonra sultan iyileşmiş, hekim Sinan'a kıymetli hediyelerle birlikte Tokusta köyünü tımar olarak vermişti. Hekim Sinan eve dönerken eşkiyalar tarafından soyulmuş, bu olay vesilesiyle *Harnâme* adlı manzum eserini yazmıştı. Edebiyatımızda *Şeyhî* olarak tanıdımız hekim Sinan'ın bu eseri klasik Türk edebiyatının temellerinden biri olmuştur.

SAĞLIK HAYATI

Beylikler döneminde de sağlıkla ilgili müesseseler kurulmuş ve buralara gelir kaynakları tahsis edilmişti. Anadolu Selçuklularına ait Karatay Kervansarayında, hastalanan misafirlerin hekim ve tedavi masrafları için tahsisat ayrılmıştı. Kütahya'da Germiyanoğlu Ya'kûb bey tarafından yaptırılan imaretin taşa kazıtılarak duvara konan Türkçe vakfiyesindeki *"ve dahı anda kim haste olası olursa, ana hekim getüreler, 'ilâc itdüreler ve hekim hakkını vireler ve edviye bahâsın vireler"* satırlarından anlaşıldığı üzere, hastalananların muayene ve tedavileri ücretsiz yapılıyordu. Osmanlı beyliğinde ise Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan ve Osmanlı devletinin ilk, dönemin tek hastahanesi olan Bursa Dârüşşifâsı zengin gelir kaynaklarıyla vakfedilmişti ve ücretsiz hizmet veriyordu.

Aydınoğulları, çeşitli din ve mezheplerden bilim, tıp ve sanat adamlarını himaye etmiş, bilhassa hekimlere büyük saygı göstermişlerdi. Arap gezgini İbn Battuta, Aydınoğlu Mehmed beyi ziyareti sırasında, saraya gelen Yahudi hekimin selamına kadı ve müderrisin ayağa kalkarak karşılık verdiğini, hekimin sultanın önündeki sedire oturduğunu kaydetmiştir. Bizans tarihçisi Dukas'ın büyükbabası Mihael Dukas, önemli birini öldürmekle suçlandığı için ülkesinden kaçıp Aydınoğlu İsa beye sığınmış, ömrünün geri kalanını onun himayesinde tamamlamıştır.

EK:

BEYLİKLER DÖNEMİ TÜRKÇE TIP KİTAPLARINDAN METİNLER

İSHAK BİN MURÂD: *EDVİYE-İ MÜFREDE*

İshak bin Murâd aslaha'llâhu şânehu diledi ki, bu illerde bulınur ve dahı Türkî dilinde adı bilinür edviye-i müfrede cem' idüb bu beyâz içinde sevâda getüre; mizâcından, hâsiyetinden ve menfa'atinden ve mazarratından ve ıslâh-ı zararından Türkî dilince şerh eyleye. Bes hurûf üzerine Gerede kal'asınuñ katında Arkut tağında Peygâmber hicreti târîhinün yedi yüz toksan iki [792/1390] yılında cem' olındı. Ve bu risâle iki kısımdur: evvel kısım bu otları zikr eyler, ikinci kısımda biraz muhtasar ve müfîd 'ameliyesinden zikr eyledük, tâ ki bu risâle kâmil ola ve bi'llâhil'l-'ismeti ve't-tevfîk.

Dilkü üzümü: ki Pârsîce adı engür-i rûbâh ve 'Arabça 'inebü's-sa'lebdür. Sovukdur, kurudur ve ol ki dürlüdür: biri muhaddirdür bengî ider ve birisi kattâldur, öldürür. Ol ki bengî ider, uyku getürür, on dâneden artuk yirlerse ziyân ider ve suyından içseler ya bir kaç kez gargara eyleseler boğaz ağrısın giderir ve eger kâsnî suyın ve râziyâne suyın katub içseler boğaz ağrısın giderür ve ziyânın men' ider. Ve eger anı kaynadalar, kefin alalar, yigirmi direm suyından içeler, istiskâyı giderür. Ve ol kişiye ki ma'desinde şiş vardur, içüreler, menfa'ati vardur. Ve ol ki öldürücidür, anı yimeyeler, anı yakulara harc ideler. issiden olmuş şişlere anı isfidâcile, gül yağıyla karışduralar, üzerine vuralar, şişine gidere. Ve eger andan kimse yimiş olursa ki ziyân eyleye, ıslâhı kusmağile, yoğurt yimeğile ve anîsûn ve bâdem yağı ve semüz tavuk şōrvasın içmeğile ola..

HACI PAŞA: *MÜNTEHAB-I TIB*

Yürek ağrısında ve oynamasında ve tabî'atında ve sebebinde ve îlâcındadur: Hafakân, ya'nî yürek oynamak yürek za'yıflığındandur ve yürek za'yıflığı ya harâret gâlib olmaktandur, 'alâmeti susamak ve nabz ve nefes serî' olmak ve gögüs ıssı olmak ve gussalanmak ve sovuk havâ hoş gelmekdür. 'îlâcı şarâb-ı hummâz ve şarâb-ı tuffâh ve şarâb-ı nîlûfer ve şarâb-ı enâr sıgır dili suyıyla ve gül suyıyla içeler. Ve tohmekân suyın içmekden soñra gül ve benefşe ve nîlûfer ve sögüt yaprağı ve mersîn ve gül suyı ve kâfûr ve alma ve armut yıylayalar. Nârdeng ve koruk aşın kadın tuzluğı ve zireşk aşın ve alma ve ayva ve nâr yiyeler ve gögüse gül suyıyla bezr-i katûnâ lu'âbın vuralar. Ya arpa kavudıyla kâsnî suyın ve gül suyıyla sandal vuralar ve akar sular katında oturalar, göñli tefrîh ideler, gussayı gidereler. Eger kan gâlib olursa kan alalar ve cimâ' ideler. Eger safrâ gâlib olursa erük suyında tohmekân suyın çıkaralar şirhiştıla içüreler. Ya burûdet gâlib olmakdur, 'alâmeti nabz ve nefes batî olmak ıssı nesneler hoş gelmek ve beñzi harâb olmakdur. 'İlâcı müşklü şarâb ve alma şarâbı ve harîre şarâbı ve 'ûd şarâbı ve lisânü'l-sevr suyıyla reyhân tohmı bâdrenbûya tohmıyla karanful suyıyla ya bâdrenbûya suyıyla biraz za'firân katub içüreler, tiryâkdan bir direm yidüreler, müşk ve 'anber ve 'ûd ve turunç kabın ve yaprağın ve nerkes yıylayalar. Gıdâlardan ferâric ve tavuk kavurması ve dârçînî ve karanful ve za'firânıla ve balıla fıstuk yidüreler. Ve gökse yâsemîn yağın ve sûsen yağın müşkile ve za'firânıla dürteler. Eger balgam gâlîb olursa ma'cûn-ı misk vireler ve hukne eyleyeler. Hafakânda katı müshil virmekden sakınalar. tabî'atı telyîn ideler ki, ma'de kabz olmak ziyândur hafakânçün oğul otı bir direm kâzübân dibi bir dutam yire degen yirin keşür kazır gibi kazıyalar, kaynadalar, dahı şeker katalar üç sabâh içeler, sâkin ola.

AHMEDÎ: *TERVİHÜ'L-ERVÂH*

Behak iki olur birisi ebyaz
Ki cild anuñ-ıla olur mübeyyen
Beyâzıdur rakîk u aña ʿillet
Rutûbetdür göyne ol be-gâyet
Gubeyrâya olur hem şekl u sûret
Anuñçün ki ihtirâkı olur be-şiddet
İder defʿ anı tamarlarda dâfiʿ
Tamardan çıhana olur cild mâniʿ
Olur ishâlile ol tizde zâyil
Veger hayzdan olurısa hâsıl
Gider ol atlıyayla ki ola câri
Anuñıla olur anuñ zevâli
Etibbâdan birince böyle ider
Ki aña ʿillet baras dahı sebebdür
Baras dahı sebeb olsa anuñ hem
Aña dahı bulınmayayıdı tîz em
Sebeb aña mağz-ı zaʿîf olur
Anuñçün ʿilâcım ekş bulur
Katı ah olmaz u emles ya berrâk
Kılı kara olur ey fahr-i âfât
Çıhar igneyle andan kan ekser
Olur ol şekl hel'etde müdevver
ʿİlâcı bâzrenbû üç be-dirhem
Cülencubîn-i şekerle on bilâ-kem
Diremle vü onı cüllâb ide
Nohûdâb içe ki andan renc gide
Anuñla gerekdür mağz-ı bâzâm
Ya mağz-ı tohm-ı ʿusfur ey nîk ü nâm
Gerek matbûh-ı türbüd garikûnla
Mukavvî şahm-ı hanzal hem anuñla
Ki mâdde sürüb ola renc dâfiʿ
Olur kay dahı hem ol hâle râfiʿ

ABDÜLVEHHÂB EL-MARDÂNÎ: *KİTÂBU'L-MÜNTAHAB FÎ'T-TIB*

Yarakânı bildürelüm: Bilgil kim, saru yarakânuñ sebebi budur kim, ödüñ yolunda bir südde ʿârız olur, yâhûd ödüñ kuvvet-i mâsikesi zaʿyıf olur, yâ safrâ çokluğından olur, yâhûd bağır şişer ve ödüñ ağzı dutulur, pes safrâ kana karışur ve bedende yayılur, yâhûd bir öldürüci ot içmekten beden sararur, yâ bir ağulu cānavar ısırmakdan. Ve kara yarakânuñ sebebi budur kim, bağırla talak ortasında yol vardur. Ol yolda bir südde ʿârız olur, yâhûd talakun kuvvet-i mâsikesi zaʿyıf olur, pes sevdâ kana karışur, ve bedende yayılur, yâ sevdâ çokluğından olur. Ve âmmâ safrâdan olan yarakânuñ ʿalâmeti budur kim, gözüñ akı saru olur, ve beden dahı sararur, ve bevl dahı hem galîz ve hem koyı kızıl olur, ve zahîresi katı saru olur. Ve şâyed kim bevl ak ola, ve bu ol vakt olur kim, safrâ bedende yayılur ve bevl ile ve zahîre ile gelmeye ve şâyed kim ısıtma-y-ıla bile ola. İmdi eger ısıtma var-ısa, evvel fasd itmek gerek, andan soñra safrâyı bu otlar-ıla istiʿmâl itmek gerek: saru helîle ve erük ve kuru benefşe ve temirhindî ve terengübîn ve ne kim buñlara beñzer nesne var-ısa. Yok-ısa, alasın bir avuç ʿasfur tohmı, ve yumşak dögesin ve kırk direm keçi südünde bırakasın ve anuñ-ıla katı ovasın, andan soñra süzesin ve içinde rubʿ ağırı mahmûde ezesin ve içüresin. Ve eger her günde bir kez, yâ iki günde bir kez, sirkengübini su ile memzûc idesin ve içinde üç direm sermuk tohmı katıb içüresin, bir lâhżadan soñra kusa, be-ğâyet müfîd ola. Eger yarakân-ıla ısıtma yok-ısa, sabr ve gârîkûn ve mahmûde sirkengübin-ile, yâ cüllâb ile içürmek gerek; gerek-ise ayru ayru, gerek-ise cemîʿisin bile. Andan soñra lök kursacuklarını mâʿü'l-usûl ile virmek gerek, ve kâsnı suyına, ve râziyâne suyına, ve kerefüs suyına mülâzemet itmek gerek. Ve ğıdâsı sığır etinin şûrvâsı ola, sirke-y-ile yâ sığır yoğurdınuñ süzmesi ile. Ve hâmmâmda dem be dem katı sirke ile istinşâk itmek gerek, zîrâ burundan hayli safrâ getürür..

ALİ BİN İSHÂK: ***BÂHNÂME***

Mukavvî maʿcûn beyânındadur: Sıfat-ı maʿcûn: Menîyi ziyâde eyler ve iştihâyı kavî eyler ve zekere salâbet virür. Âkırkarhâ, soğan tohmı, şalğam tohmı, kendene tohmı onar miskâl, dâr-ı fülfül, cevz-i hindî altışar miskâl, çörek otı üç miskâl, hardal beş miskâl, yumşak sahk oluna, eleyeler, lâtîf kıvâma gelmiş bal ile

yuğuralar. Baʿdehû zarfa koyub istiʿmâl ideler, acla. Şerbeti iki miskâlden üç miskâle degindür. Be-ğâyet mukavvîdür.

Maʿcûn kıvâmdih: Cimâʿa ğâyet kuvvet virür. Bir rıtl serçe kim, tüsi ve ödi arınmış ola, tatlu zeyt içinde kavuralar, tâ kim müherrâ ola. Andan hâvânda anları terbiyet ideler, üzerine yumşak dögülmiş havlicân ve dâr-ı çînî dökeler, beşer miskâl. Anı muhkem dögeler kim, karışa, andan tancaraya koyub od üzerine koyalar. Dahı ol nesnelerüñ üzerine bir rıtl lâtîf bal koyub kaynadalar. Andan zarfa koyub hâcet vaktinde istiʿmâl ideler. Şerbeti iki miskâldür.

Sıfat-ı maʿcûn-ı dilküşâ: Cimâʿa çok menfaʿati var, be-ğâyet mücerrebdür. Cercîr tohmı, keşûr tohmı, kimnûn birer vakiyye, ʿâkırkarhâ, zencebîl, dâr-ı çînî buçukar vakiyye, karanfil, sünbül, hâl ikişer miskâl, mastakî, samğ-ı ʿarabî, bûy üçer direm, sahk ğubâr idüb, iki mikdârı kefi alınmış bal ile yuğuralar. Zarfa koyub gice bir miskâl, gündüz bir miskâl istiʿmâl ide. Semiz tok, yâ semiz şişek ağžiye idineler, ʿacâyib fâyide bulalar.

Sıfat-ı maʿcûn-ı hayât bahş: Hakîm eydür, bir kişi gördüm yüz yigirmi yaşında, safrâvî mizâc, cimâʿa kâdir degil. Baña eydür, ey Hakîm, bir câriye aldum, mahbûba çok bahâ virdüm, ammâ âlet kâyim degül. Aña iş begendiremezem, be-ğâyet ol câriyeden utanıram didi. Ben eyitdüm, ʿâkırkarhâ ve fülfül ve zencebîlden birer vakiyye al, yigirmi beş yumurdanuñ sarusın al, edviyeyi sahk idüb yumurda sarusı-y-ıla dükelin halt idüb, yüz yigirmi direm bal ile bişir, istiʿmâl it, taʿâmdan öñden, taʿâmdan soñra [191[a]] ▸ didüm. Varmış istiʿmâl itmiş, ol maʿcûn tamâm olmadan ol kişi geldi, ağlar. Eydür, baña eyle, yohsa hâlim harâb oldı. Gice ve gündüz cimâʿ itmekden zayıf oldum, dir. Vardum aña ilâc itdüm. Kuru nîlüfer ve biraz kâfûr karışdurdum mârûl suyı-y-ıla virdüm, istiʿmâl itdi, andan mizâcı iʿtidâl buldı.

MEHMED BİN MAHMÛD-I ŞİRVÂNÎ: ***MÜRŞİD***

Kabaklaruñ iriligin gideren ve kabaklara cilâ viren otları beyân ider: İbn-i Baytâr *Müfredât*'da eydür, eger ʿuşakı veyâ zencârı sirkede ezseler, kabaklara yaku itseler, kabakda olan iriligi giderür. Câlinûs eydür, sîbenüñ içinden her kaçan kim şâf düzeler, kabakları anuñ-ıla kaşıyalar, iriligin giderür. Ziskoridûs eydür, eger yaluñuz ham incir-ilen veyâ sirke-y-ilen ve duz-ılan tînî uyuzı olanlaruñ kabakların çok kaşıyalar, kazıyalar, uyuzın ve iriligin giderür. Ve hem eydür, eger hacer-i müşfika âdem südiylen ezeler, kabaklar üzerine koyalar, iriligin giderür. Ve hem eydür, eger hardalı dögeler, su-y-ılan çalkayalar, bala karışduralar, göze mîl-ilen koyalar, kabakda ve gözde olan huşûneti giderür. Ve hem eydür, eger kalkatârı göyündüreler, geregince sahk ideler, bala karışduralar, göze koyalar, kapağuñ iriligin ve katılığın defʿ ider. Ve hem eydür, eger mürri ve sünbüli barâbar alalar, sahk ideler, sürme gibi göze çekeler, kabakda olan iriligi giderür. Ve hem eydür, koruk ʿusâresin göze çekmek iriligin giderür. Câlinûs eydür, eger zamg-ı ʿArabî gül suyıylan ezeler, göze tamzuralar, kabaklaruñ iriligine ve yanğunına geregince fâyide ider. Tecribetîn'de eydür, eger yeñi datlu nişâstayı veyâ kesîrâyı âdem südiylen veyâ yumurda ağıylan ezeler, göze koyalar, kabaklaruñ iriligin yumuşadur ve yanğunın sâkin ider. Diyoskorizûs eydür, eger şâženci sahk ideler, bal-ılan göze koyalar kabakdağı iriligi giderür. Câlinûs eydür, eger kabaklarda irilig ve ıssı şiş ola, şâženci yumurda ağıylan veyâ boy kaynamış su-y-ılan ezeler, kabaklar üzerine koyalar. Ve eger ancak irilig ola, şiş olmaya, şâzenci suda ol kadar ezeler kim, su koyı ve katı sulı olmaya. Her gün üç keret mîl-ilen göze tamzuralar. Ve çün bilindi kim, göz bu otumun kuvvetine duyar. Her koduklarında, koyırak idüb koyalar. Ve çün-kim koyılığı bal gibi oldı veyâ baldan dahı koyı oldı, mîl-ilen götüreler,

kabaklaruñ içine koyalar ve kabakları devüreler, üzerine yaku ideler, bir sâʿat koyalar dura. soñra arkunlığ-ılan yirine iledeler. Temîmî eydür, zehrü'n-nuhâs kabaklaruñ iriligin giderür ve hem kabakları yur arıdur. Ziskoridûs eydür, eger bâlig olmamış oğlancuklaruñ sidügin bal-ılan bakır kapda kaynadalar, say yağıylan sahk ideler, göze çekeler ve kabağı üzerine koyalar, iriligin giderür ve hem kabakları yur arıdur cilâ virür. Ve hem eydür, eger tûbâl-i nuhâs münâsib otlar-ılan göze koysalar kabaklarda olan iriligi giderür. Şeyh eydür, eger hubsü'l-hadîdi nebîz-ilen veyâ süci-y-ilen içeler kabakdağı iriligi yumşadur.

MÜʿMÎN BİN MUKBÎL: *ZÂHİRE-İ MURÂDİYYE*

Bilesiz kim, sevdâ kanla karışmaklığınuñ ahvâli müşkil ve muhtelif olur. Vaktâki sevdâ latîfrak ve tîz ola kandan mütemeyyiz olup, tamar içinde kanuñ üzerinde turmış ola andan muhtelif ʿilletler tevellüd eyler uyuz giciyik, kara behak gibi ne kim bunlara beñzer varısa bunuñ ʿilâcı sehldür. Zîrâ maddesi latîfdür kandan mütemeyyizdir. Vaktâ kim sevdâ ğalîz ve sâkin ola meyl azanuñ aşağasına olur. Bevâsîr devâlî ve dâʿü'l-fîl mütevellid eyler dahı şol vechiledür kim kandan mütemeyyiz ola sehldür. Egerçi ʿilâc müşkil ve gâhî eczâ-ı küllisîne sevdâ yâhûd kan âmihte olur. Nâ-mütemeyyiz kandan dürlü hastalıklar mütevellid olur. Bu nevʿ ile mâlihûlyânuñ kim sebebi ciger harâretinden ve anuñ hudûdlarından ola. Anuñ hâli gibi olur, yaʿnî cigerinde ʿillet olan kişiler hâli gibi dimek olur. Anuñ ʿilâcını sovuk şerbetlerile eyleyeler. Kâsnî suyını kabak suyı, karpuz suyı, benefşe şarâbı ve küşgâb gibi ne kim bunlara beñzer varısa ve hem istifrâğ itdüreler. Kâsnî suyıyla hıyârşenberile temirhindî ve şîr-hıştıla ve maʿü'lcebinile dahı bâsikden kan almağa sovuk gıdâlarıla ve her vakt kim taʿâm yiye, birez mârul ve kâsnî sirkeyle yidüreler..

İBN ŞERÎF: *YÂDİGÂR-I İBN-İ ŞERÎF*

Böbrek ve kavuk marazları: Bögrekde ıssı verem olmak, yaʿni şiş olmak. ʿAlâmet oldur kim, ısıtması ola ve susaya ve bögrekde agırlık ola ve ol kim dil kabkara ola ilaç bâselik tamarından kan alalar ve arpa cevâvın vireler. Bâdem yağıyla ve şekerle ve çok su içmekten menʿ ideler ve hıyârşenbe kâsnî suyuyla şerbet ideler, hıyârşenbe altı direm ola. Ve süd kesigi ile için telyîn ideler. Bögrekde sovuk şiş olmak ʿalâmeti budur kim, ısıtması olmaya, kusmak olmaya. Lakin süstlük ve agırlık ziyâde ola. İlâç kusmak buyuralar ve şarâb-ı incir ve gülengübîn vireler ve hukne ideler, kelem yapragından ve çügündür yaprağından ve hatmi yaprağından ve lisânü'l-sevr yapragından ve incîr ve baldırıkara ve hıyâr tohmı ve kavun tohmı ve şîrûgan yağı bunları bile kaynadalar, hukne ideler. Ve bunları yaku ideler: kettân tohmı ve boy tohmı ve hatmî tohmı ve turak otı tohmı ve pâpâdya ve uşak ve menkûş sakızı, menkûş sakızını ısıcak su ile ezeler ve tohmları dögüb eleyüb bile karışdıralar, yaku ideler. Ve kaz yağı tavuk yağı ve sıgır iligi bunları erideler, azcık mukl-i ezrâk ve çam sakızı bile hall idüb karışdıralar, dürteler. Ve gıdâ, kepek bulamacı balla ve bâdem yağıyla yidüreler.

OSMANLI TIBBI

XIII. yüzyıl sonlarında özellikle Batı Anadolu'da ortaya çıkan ve XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar siyasi varlıklarını sürdüren Türkmen beylikleri, aralarında farklı siyasi teşekküller olsa da, kültürel altyapı, anlayış ve değerler bakımından aynı temeli paylaşmışlardır.

1350-1450 arasında Anadolu'da iyice hissedilen Osmanlılaşma süreci toplumda önemli bir tepkiyle karşılanmamış, beylikler tedricen Osmanlı idaresi altına girmiştir. Bölgedeki sosyal yapıyı ve bunun sağladığı avantajları iyi kullanan Osmanlı beyliği Batı Anadolu'da birliği sağlamıştır. Bu oluşumda, aynı temeli paylaşan beyliklerin iltihakı ve etkileşimi rol oynamıştır. Bu terkip gittikçe yayılmış ve sadece Anadolu'da değil, Rumeli'de de kendini göstermiştir.

Osmanlı beyliğinin XV. yüzyıl ortalarında Anadolu'da birliği sağlaması ve Fatih Sultan Mehmed'in takip ettiği siyaset, kültür ve bilim politikası sayesinde İstanbul, kültür ve bilimde ileri durumdaki Kahire, Şam, Bağdat, Tebriz, Meraga, Semerkand ve Buhara'nın yerini alarak Türk-İslam dünyasında bilim ve sanat merkezi (*dâru'l-ilm*) olmuştur.

Devlet bir taraftan İslam kültürüne sahip çıkarken, diğer taraftan da fethedilen topraklardaki kültürlerin birikimlerini Türk kültürüyle sentezleyerek Osmanlı medeniyetini oluşturmuştur. Bu sentezde en önemli özellik Türk unsurunun ve Türkçe'nin ön planda tutulmasıdır. Daha önce kısaca aktardığımız Beylikler döneminde başlayan Türkçeleşme hareketini Osmanlılar devam ettirmiş, Selçukluların aksine, saray ve divanda Türkçe'yi egemen kılmışlardır.

Çift yönlü akademik geziler de bilim hayatını canlandırıp zenginleştirmiştir. Eğitimini belli bir seviyeye getirenler bilgilerini geliştirmek için dönemin tanınmış bilim merkezlerinde tahsillerini tamamladıktan sonra Anadolu'ya dönmüşlerdir. Ayrıca, Anadolu'nun cazibesine kapılan pekçok bilim adamı, sultanların davetiyle Osmanlı topraklarına yerleşip burada hizmet etmiştir.

Klasik dönem Osmanlı tıbbı, Anadolu Selçuklu tıbbi gelenekleri ile dönemin kültür merkezleri olan Mısır, Suriye, İran ve Türkistan'dan gelen bilim adamları sayesinde gelişmiştir. Osmanlı tıbbı, tıbbi problemlerin çözümünü İslam tıb-

bında aramış, Rönesans sonrası Avrupa'da gerçekleşen büyük tıbbi gelişmeleri başlangıçta uzaktan da olsa takip etmeye çalışmış, daha sonra tıbbi eserlerin tercümeleriyle tanışmış, zamanla bunları benimseyip İslam tıp geleneğinden Batı tıbbına yönelmiştir. Bu sebeple, 5000 yıllık tıp tarihi sahnesinde yaklaşık 600 yıl görünen Osmanlı tıbbı 3 başlık altında incelenebilir:

I. Beylikler dönemi (Bkz. s. 277)
II. Klasik dönem
  1. İslam tıbbının devamı olan klasik dönem [1450-1730]
  2. Batı tıbbını tanıma ve tercüme dönemi [1730-1827]
III. Batıya açılma ve modernleşme dönemi [1827 sonrası]

KLASİK DÖNEM OSMANLI TIBBI [1450-1826]

1. İSLAM TIBBININ DEVAMI OLAN KLASİK DÖNEM [1450-1730]

TIP EĞİTİMİ

Hekimlerin bir kısmı, ülkenin çeşitli yerlerindeki dârüşşifâlarda, usta-çırak ilişkisi içinde, teorik ve pratik bilgiler öğrenerek yetişirdi. Fatih vakfiyesinde *"tıp öğrenen talebe için günde altı dirhem maaş verildiği"*; Topkapı Sarayı arşivindeki bir belgede ise *"dârüşşifâda iki, bâlâhânede bir tabib şâkirdi sâkin olub dânişmend gibi birer aş verile"* yazması dârüşşifâlarda tıp talebelerinin olduğunu göstermektedir. Evliya çelebinin Manisa Dârüşşifâsında haftada 2 gün tıp dersi verildiğini, Fatih Dârüşşifâsı kadrosunda dersiâm ve müderris bulunduğunu bildirmesi bu görüşü desteklemektedir. Teorik ve pratik eğitim sonunda başarılı olanlara diploma *(icazetname)* verilirdi.

Osmanlı devletinde hekim yetiştiren ilk tıp kurumu Kanuni Sultan Süleyman'ın Süleymaniye külliyesi [1556] idi. Külliyede akli (felsefi, tabii) ve nakli (dini, edebi) ilimlerin tahsili için 4 medrese, dârülhadîs, bağımsız tıp eğitiminin verildiği Süleymaniye Tıp Medresesi, Süleymaniye Dârüşşifâsı ve eczahane vardı.

Bir müderris nezaretinde 8 talebenin (danişmend) tahsil gördüğü Süleymaniye Tıp Medresesi bir ihtisas medresesiydi. Talebelerin buraya gelmeden önce klasik medrese tahsili görmesi gerekiyordu. Bazı danişmendler, tahsil sırasında gösterdikleri başarıya göre, dârüşşifâlara veya saraya hekim olarak atanabiliyorlardı. Tıp medresesinden mezun olanlar, öncesinde klasik medrese tahsili gör-

dükleri için ilmiyye sınıfından kabul ediliyor, gerektiğinde ilmiyye kadrolarında görev alabiliyorlardı.

Tıp eğitiminde mantık ve klasik tıp kitapları okutuluyor, tıbbın temeli kabul edilen anatomi Galenus ve İbn Sînâ'nın eserlerinden takip ediliyordu. Teorik bilgiler Süleymaniye Dârüşşifâsında uygulanıyordu.

Hekim olmanın bir yolu da, üstat hekimlerin evlerinde özel dersler alarak tıbbi yönden bilgilenmek, daha sonra hocanın verdiği icazetle hastahanelerde pratik yapmaktı. Mesela, Nidâî [XVI. yy] tıp mesleğini yaşlı bir hekimden, Larendeli Siyâhî [XVII. yy] Mısırlı bir üstattan öğrenmişti.

Arapça ve Farsça bilen meraklılar ise bu dillerde yazılmış önemli tıp kitaplarını okuyup teorik tıbbi bilgileri öğrenerek hekimsiz muhitlerde hastaları tedavi ediyorlardı. Bunların bir kısmı daha sonra tıpla ilgili eserler de yazmıştı. *Tervîhu'l-Ervâh*'ın yazarı Ahmedî, *Kitâbu'l-Müntahab fi't-Tıb*'ın yazarı Mardânî ve *Kitâbü'l-Mühimmât*'ın yazarı bu kişilerdendi.

Günümüzde tıbbın önemli bir dalı olan cerrahlık, binlerce yıl tıbbın dışında bir meslek olarak kabul edildiğinden, eli bu işe yatkın kimseler tarafından yürütülmüştür. Yunan tıbbında *cerrahi* anlamında kullanılan *kheirurgia* kelimesi, *el ile iş görme* demektir. Bu terim Arapça'ya, *el ile yapılan işler* anlamında, *el-amel bi'l-yed* veya *amelü'l-yed* olarak tercüme edilmiştir.

Bütün ortaçağ toplumlarında olduğu gibi Osmanlıda da XIX. yüzyıla kadar cerrahlığı öğreten resmi bir kurum yoktu. Sarayın ve ordunun ihtiyacı olan cerrahlar ve kehhaller (göz hekimleri), Enderun'daki saray okulunda yetişenlerin çalıştığı *Ehl-i hiref*'teki cerrah ustalar tarafından, eli cerrahiye yatkın devşirme gençlere pratik olarak öğretilirdi. Buradan yetişen cerrah ve kehhâller, barışta ve savaşta, Yeniçeri teşkilatının personeli olarak, cerrahbaşı ve kehhâlbaşının denetiminde, usta-çırak ilişkisi içinde çalışırlardı.

Sabuncuoğlu'nun *"bu asrun dahi cerrâhlarınun ekseri ümmîlerdür"* sözünden de anlaşıldığı üzere, cerrah ve kehhallerin büyük kısmının okuma-yazması yoktu. Becerilerini, Ahi teşkilatının uzantısı olan Lonca teşkilatına bağlı şekilde, usta-çırak ilişkisi içinde veya berberlerin yanında geliştirirlerdi. Berberler, diş çekme, damardan kan akıtma, vantuz çekme, lık kesme, yara tedavisi gibi basit cerrahi girişimleri de uygularlardı. Bu sanatları aileden öğrenenler de vardı.

Dükkanlarında veya evlerinde çalışan cerrahlar ve kehhaller arasında, Osmanlı topraklarına dış ülkelerden gelen Musevi ve Hıristiyanlar da vardı. Serbest çalışan cerrah ve kehhaller gerektiğinde sarayda, orduda ve resmi kurumlarda görev alabiliyordu. Evliya çelebi döneminde İstanbul'da 400 dükkanda 700 cerrah, 40 dükkanda 80 kehhal bulunuyordu.

Anadolu Türk beylikleri, Mısır ve İran'dan iltica eden veya davet edilen hekimlerin yanısıra, XV. yüzyıl ortalarından itibaren, Avrupa'dan Hıristiyan ve Yahudi hekimler de gelmeye başlamıştı. Bunların kısmı ihtida edip Türkleşmiş, bir kısmı da kimliklerini korumalarına rağmen sarayda görev yapmıştı.

Az sayıda da olsa dış ülkelere giden hekimler de vardı. Bunlar arasında, 1453'te Kırım hanının yarlığ verdiği Ankaralı hekim Yahya bin Mahmûd (el-Engürî), Kırım hanı Sâhib Giray [1532-51] döneminde Nidâî, Arabistan ve İran'da pekçok bilginden uzun yıllar ders aldıktan sonra 1633'te Edirne'de II. Bayezid Dârüşşifâsı hekimbaşılığına getirilen Abdülbâki Şifâî, İstanbul'dan Hindistan'a giderek Nuvvâb Muhammed Ali Hasan'ın özel hekimliğini yapan ve onun adına Farsça tıp kitapları *(Hıfzu's-Sıhha, Müfredât-ı İskenderî, Kânûn-ı İskenderî, Karabâdin-i İskenderî)* yazan İskender bin Hekim İsmail er-Rûmî ve Kahire'de tıp eğitimi gören Emîr çelebi sayılabilir.

Hekimlik yapanların hiçbir sorumluluğunun olmaması mesleği yozlaştırmış, ehliyetsiz mütetabbibler halka zarar vermeye başlamıştır. Bu yüzden, hekimbaşı başkanlığında bir jüri hekimlik yapanları zaman zaman imtihan etmiş, başarılı olanlara icazet vermiş, başarısız olanları meslekten uzaklaştırmıştır.

HEKİMBAŞILIK VE HEKİMBAŞILAR

Hekimbaşılık, II. Bayezid döneminde müesseseleşen ve *divan*'a *(bakanlar kurulu)* dahil olmadığı halde ülkenin sağlık politikasını yürüten bir kurumdu. Hekimbaşı, hükümdar ailesinin sağlığını korumakla yükümlüydü. Ayrıca, padişahın yemeklerinin, ilaçlarının ve gücünü arttıracak macunların hazırlanmasına nezaret eder; Nevruz'da çeşitli maddelerden hazırladığı *nevruziye*'yi -başta sultan olmak üzere- devlet ricaline takdim eder; sarayda kullanılacak mum ve sabunların formüllerini hazırlar; saraydaki 5 hastahane ile 2 eczahanedeki cerrah, kehhal ve hekimlerin düzenli çalışmasını sağlar; muhtelif yerlerdeki hastahanelerin hekim tayin ve azillerini yapardı. Hükümdarın emriyle, İstanbul ve civarındaki yerli-yabancı hekimlerin imtihanlarını ve teftişlerini yapma, başarı-

sızları meslekten uzaklaştırma, muayenehane sayısını azaltma yetkisine sahipti. XIX. yüzyılın ilk yarısında, askeri sağlık teşkilatı için hammadde alımı, ilaç imali ve dağıtımının en yetkilisi kişisiydi.

XIX. yüzyılda, diğer yüksek memuriyetlerde olduğu gibi, şeyhülislamın devlet ricalinin en büyüklerine danışarak seçtiği kişi sultan tarafından atanırdı. Hekimbaşı, genellikle vefat eden sultanın yerine geçen tarafından azledilir, sultanın tahttan indirildiğinde ise kusuru olmadığı için yerinde bırakılabilirdi.

Hekimbaşılık devletin en yüksek ilmi kadrolarından biri olup 500 akçe mevleviyetlik memuriyetti. Hekimbaşıların maaşı devirlere göre değişmekle birlikte devlet kadrosunda çalışanların en yükseklerindendi. Maaş haricinde, Tekfurdağı (Tekirdağ) gelirlerinin bir kısmı arpalık olarak tahsis edilir; kış, bahar ve bayramlarda hükümdar tarafından akçe ile taltif edilir; yılda 2 defa kıymetli kumaşlar verilirdi. Hükümdarla birlikte askeri sefere katıldıklarında yüksek derecede yolluk alır; hasta devlet ricaline gönderildiklerinde büyük bahşişle ödüllendirilirlerdi. Bu kaynaklar biraraya getirildiğinde, hekimbaşıların çok yüksek bir gelire sahip oldukları ve müreffeh bir hayat yaşadıkları söylenebilir.

Evliya çelebiye göre hekimbaşıların emrinde, baltacılar, muhzırlar (mübaşir), hünkar kapıcısı, yeniçeri çuhadarı ve 100 kadar hizmetçi *(huddam)* vardı. Saray'da Seferli Koğuşu olarak bilinen yer eski Hekimbaşı Dairesi, başlala emrindeki Başlala Kulesi ise padişah ve saray için ilaçların yapıldığı yerdi.

XIX. yüzyıldaki Batılılaşma çabaları sırasında, Bâb-ı Seraskeri'de kurulan Sıhhiyye Dairesinin [1837] askeri sağlık teşkilatı; 1838'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyyenin (Karantina Meclisi) salgın hastalıklarla mücadele; Mekteb-i Tıbbiyye'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Tıbbiyye'nin [1840] hekimleri imtihan etme, ilaç imalathanelerini denetleme ve problemleri çözmeyi üstlenmesiyle hekimbaşıların yetkileri ellerinden alınmış, *hekimbaşılık* unvanı *seretibbâ-i şehriyârî*'ye dönüştürülmüş [1844], Sultan Abdülaziz'in iradesiyle lağvedilip [1850] 1923'te saltanatın kaldırılmasına kadar saray hekimliğiyle sınırlandırılmıştır.

XVI. yüzyılda Hekim Muhiddîn Mehmed ile başlayan ve XIX. yüzyılın ortasında Abdülhak Molla ile biten 350 yıllık dönemde 13'ü tıbbi eser sahibi (Ahî çelebi, Yûsuf Sinan, Kosonî Mehmed, Emîr çelebi, Zeynelâbidîn, Ali, Sâlih bin Nasrullah, Hayâtîzâde Mustafa Feyzî, Nûh, Subhizâde, Hayrullah, Gevrekzâde, Mustafa Behçet) 42 kişi 58 defa hekimbaşılık görevine getirilmişti. Bunların

32'si Türk, 4'ü Arap asıllı Müslüman'dı. (Kaysûnî Bedreddîn, Kosonî Mehmed, Seyyid Yûsuf, Tablî Hasan) Aralarından Ahî çelebi, Yûsuf Sinan ve Hayâtîzâde kethüdâsı Mehmed Saîd 2'şer; Mehmed Arif, Mustafa Behçet ve Abdülhak Molla 3'er; Îsâ 4, Hamalzâde Mehmed ise 5'er defa hekimbaşı olmuştu.

Bazı yazarların düşüncelerinin aksine, hekimbaşıların hepsi Müslüman'dı. Ancak bunların bir kısmı sonradan Müslüman olmuş ailelerin çocukları veya İslamiyet'i kabul etmiş kişilerdi. Mesela Îsâ, Nûh ve İsmail paşa Rum kökenli, Sâlih bin Nasrullah Arap kökenli Hıristiyan; Halebî Mustafa ve Hayâtîzâde Mustafa Feyzî ise Yahudi kökenliydi.

Ahî çelebi, Emîr çelebi, Mustafa Mes'ud, Ahmed Necîb ve İsmail paşa haricindekiler klasik Osmanlı medreselerinde tahsil görüp ilmiyeye intisap etmişti. Hiçbiri resmi tıp tahsili görmemiş, üstatlardan veya kitaplardan bilgi edinmişti. Birçoğu medreselerde, bazıları darüşşifalarda (Muhiddîn, Hacı, Yûsuf Sinan, Zeynelâbidîn ve Sâlih bin Nasrullah Fatih Dârüşşifâsında hekimbaşı; Üsküplü Şemseddîn Süleymaniye Tıp Medresesinde müderris; Gevrekzâde Hâfız Hasan Süleymaniye Dârüşşifâsında hekimbaşı); bazıları mahkemelerde kadı olarak çalışmıştı. Bir kısmı ise Hayâtîzâde Mehmed Emîn gibi şeyhülislamlık, Arabzâde Mehmed ve Ahmed gibi müneccimbaşılık, hatta devletin en yüksek görevlerinden biri olan Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmişti.

Aralarında Ahî ve Emîr çelebi gibi musahibi olacak kadar hükümdara yakın olanlar; Kaysûnî Bedreddîn bin Mehmed gibi sarayda büyük vezirlerin dahi yürümek mecburiyetinde olduğu yolu at üzerinde gitmesine sultan tarafından müsaade edilecek kadar saygı duyulanlar vardı. Bir kısmı, mesela Hayâtîzâde Mustafa Feyzî, sultanın vefatına yolaçan hastalığında yanlış tedavi uyguladığı gerekçesiyle hapsedilmiş; Emîr çelebi ise IV. Murad'ın yasağına uymadığı gerekçesiyle intihara zorlanmıştı.

HEKİMLER VE ESERLERİ

Sabuncuoğlu Şerefeddîn [1386-1468'den sonra]

1386'da Amasya'da doğan Sabuncuoğlu Şerefeddîn iyi bir tahsilden sonra şehrin önemli hekimlerinden ustak-çırak ilişkisi içinde tıbbı öğrenmiş, iyi bildiği Arapça ve Farsça sayesinde klasik İslam tıp kitaplarından bilgisini geliştirmiştir. 14 yıl kadar Amasya Dârüşşifâsında hekimlik yapmış, çevresinde olumlu etki bıraka-

rak şöhretini artmış, zaman zaman çevre illerden aldığı davetleri değerlendirip Kastamonu, İstanbul, Bursa'ya.. gitmiştir. Bilgi ve birikimi dolayısıyla birçok öğrencisi olmuştur. Bunlar arasında, Hacı Paşa'nın *Teshîl*'ini *Nazmü't-Teshîl* adıyla şiir diline aktaran Muhiddîn Mehî ve Farsça manzum tıp kitabı yazan Halimî vardır ki, bu yazarların eserlerini hattıyla istinsah etmiştir. Amasya valiliği sırasında tanıdığı II. Bayezid'e, Farsça *Mir'âtü's-Sıhha* adlı eserini sunan [1490] Isfahanlı Gıyâs bin Muhammed de öğrencisi olmuştur. 1470-75 yılları arasında vefat ettiğini düşündüğümüz Sabuncuoğlu'nun 3 Türkçe tıp kitabı vardır:

Akrabâdin: [1454] Cürcânî'nin [ö. 1136] Farsça *Zâhire-i Harezmşâhî*'sinin akrabadin bölümünün tercümesine 2 fasıl eklediği farmakolojiyle ilgili eseridir.

Cerrâhiyetü'l-Hâniye: 1465 kaleme aldığı, Endülüslü Arap hekimi Zehrâvî'nin *Tasrif*'inin 30. bölümünün tercümesi olmakla birlikte, kendi tecrübelerini de ilave ettiği cerrahiyle ilgili en kapsamlı Türkçe tıp kitabıdır. Fihrist ve önsözü müteakip çeşitli hastalıkların dağlamayla tedavisini anlatan I. bâb 57 fasıl, çeşitli ameliyatları ihtiva eden II. bâb 98 fasıl, kırık ve çıkıkların tedavisini anlatan III. bâb ise 36 fasıldır. 2'si yazarının elinden çıkmış 3 nüshasının günümüze ulaştığı bu eser, XV. yüzyıl Anadolu'sunda cerrahlığın seviyesini göstermesinin yanısıra, eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini yansıtacak tarzda harekelenmiş olmasından dolayı Türkçe'nin gramer ve fonetiği açısından da önemli bir kaynaktır. Ayrıca, 136 cerrahi girişimin ve 163 cerrahi aletin resimlerini ihtiva etmesi sanat tarihimizin de ilgi alanına girmektedir.

Cerrâhiyetü'l-Hâniye'deki minyatürlerden örnekler

Mücerrebnâme: 1468'de, 82 yaşında yazdığı bu eserde tıpta kullanılan ilaçları hazırlanış şekillerine (hap, merhem, şurup, toz, lavman, macun, yakı..) göre 17 başlık altında sınıflandırarak hangi durumlarda ve nasıl kullanılacağını anlatmıştır. Ele aldığı ilaçların pekçoğu ile ilgili tecrübelerini ve başkalarından öğrendiği metotları büyük bir açık yüreklilikle anlatmıştır. Bu bakımdan, Türk tıbbının ilk deneysel kitabı olduğu söylenebilir. Çok tanındığı için günümüze birçok yazması ulaşmıştır.

İbrâhim bin Abdullah [ö. XVI. yy ilk yarısı]

Yunan ve Süryani dillerini bilmesi ve babasının adının Abdullah olması dolayısıyla mühtedi olduğu; Modon seferi [1500] sırasında Sultan II. Bayezid'in yanında cerrahbaşı olarak bulunduğu zannedilmektedir. *Alâim-i Cerrâhîn* adlı eseri, *Çintar* adlı Yunanca cerrahi kitabının tercümesi olmanın yanısıra, Türk tıp üstatları Hacı Paşa, Sabuncuoğlu, Şirvânlı ve Akşemseddîn'den ilaç terkiplerini de ihtiva etmektedir. 22 bâbdan meydana gelen eserin başlıca bölümleri şunlardır: taze yaralar, ok ve tüfek yaraları, kırık ve çıkıklar, urlar, kanserler, şarbon, dolama, fıtık, apse, frengi. Türk tıbbında ateşli silah yaraları ve frengiden ilk bahseden eserdir.

Ahî Çelebi [ö. 1524]

Asıl adı Mehmed olup Ahî çelebi diye tanınmıştır. Tebrizli bir hekim olan babası Kemal, Kastamonu'da İsfendiyaroğlu İsmail beyin hizmetinde çalışırken Fatih'in bu beyliği Osmanlı topraklarına katmasıyla [1461] İstanbul'a yerleşmiş, kısa zamanda tanınıp büyük bir servet sahibi olmuştur. Hükümdar özel hekimi olmasını istemiş, *"azad olduktan sonra tekrar kul olmayı nasıl seçerim"* diyerek teklifi kabul etmemiştir.

Ahî çelebi babasından, onun vefatından sonra da devrin ünlü hekimlerinden Kutbeddîn ve Altunîzâde'den aldığı derslerle kendini yetiştirmiştir. Otlukbeli savaşında [1473] ordu hekimliği yapmış, Fatih Dârüşşifâsında çalışmış, dârüşşifâ hekimlerinden Muhiddîn ve Hacı'nın saraya intisaplarıyla başhekim olmuştur.

II. Bayezid'in cülusunda [1481] saray hizmetlileri arasına alınmış, kısa süre sonra *mutbak emini (emîn-i kilâr)* olmuştur. Padişahın dostluğunu kazanması husumete sebep olmuş, çıkan dedikodular yüzünden görevinden azledilmiştir. Sultanın bulunduğu bir mecliste hakkındaki söylentilerin doğru olmadığının anlaşılması

üzerine hekimbaşılığa atanmıştır [1507]. II. Bayezid'in ölümüne kadar, yaklaşık 4.5 yıl bu görevi yürüten Ahî çelebi, Yavuz tahta geçince teamüle uyularak azledilmiş [1512], 1515'te tekrar hekimbaşılığa getirilmiştir.

Kanuni'nin tahta çıkmasıyla [1520] hekimbaşılıktan tekrar azledilmiş, bundan sonraki hayatında hürmet edilen biri olarak yaşamış, 90'ı aşkın bir yaşta hac görevinden dönerken Kahire'de hastalanıp vefat etmiş [1524] ve İmam Şâfi'nin kabrinin yanına defnedilmiştir.

Ahî çelebi, babasından intikal eden ve şahsi kazancıyla elde ettiği büyük serveti (Edirne, Çorlu, Hayrabolu ve Şile'de 47 karye, İstanbul'da bir hamam ve çok sayıda dükkan), Edirne'de yaptırdığı medrese ve mektep ile İstanbul'da Yemiş iskelesinde yaptırdığı camiye vakfetmiş, vakıflarının gelir fazlasının da Medine fakirlerine yollanmasını vasiyet etmiştir.

En önemli eseri, böbrek ve mesane taşlarının sebeplerini, belirtilerini ve tedavi yollarını Türkçe olarak anlattığı 10 bölümlük *Risâle-i Hasâtü'l-Kilye*'dir. Farsça *el-Fevâidü's-Sultâniyye fi'l-Kavâidü't-Tıbbiyye* ile Türkçe *Risâle fi't-Tıb, Mesnevî fi't-Tıb* kitaplarının yazarı olarak da gösterilmektedir.

Nidâî [ö. 1567'den sonra]

Kudüs yakınlarındaki Kaysun'dan Ankara'ya göçen ve bilimle uğraşan bir ailenin 5 çocuğunun en küçüğüdür. 35 yaşında tasavvufi eseri *Esrâr-ı Genc-i Ma'nî* yazdıktan sonra tanımış ve Kırım sarayının hizmetine girmiştir. Sahib Giray hanın [1521-52] hizmetinde hocalık yaptığı sırada Kanuni'ye elçi olarak gönderilmiş, Kırımlıların iftirasıyla dönüşte hapsedilmiştir. 7 yıllık hapisten sonra yaşlı birinden tıbbı öğrenip hekimliğe başlamış, Anadolu'ya dönüp Konya'da şehzade II. Selim'in hekimliğini üstlenmiştir. Tıpla ilgili 3 eseri vardır:

Menâfi'ü'n-nâs: En önemli eseridir. 1566'da tamamlayıp Sultan II. Selim'e ithaf ettiği önsöz ve 60 bâbdan müteşekkil eserini, hekimin bulunmadığı ortamlarda halka faydalı olmak amacıyla sade bir Türkçe'yle kaleme aldığını şöyle ifade etmiştir: *"Kenâr yirlerde tabîbe muhtâcların nihâyeti yokdur ve vilâyet vardur ki tabîb bulunmaduğından gayrı tıbba müte'allik bir risâle bulunmaz. Ve kitâb-ı tıb bulınursa kimi Ârabî ve kimi Farsîdür. Halk istihrâcından âcizlerdür, ol sebebten sâfî Türkîde bu muhtasârı kaleme getürüb adını Menâfi'ü'n-nâs didüm."* Halk arasında çok tutulduğundan yazma nüshaları Osmanlı coğrafyasının hemen her yerindeki kütüphanelerde bulunmaktadır.

el-Dürrü'l-Manzûm/Manzûme fi't-Tıb: 1567'de tamamlayıp Sultan II. Selim'e armağan ettiği 700 beyitlik manzum tıp kitabıdır.

Rebî'u's-Selâme: Dostlarının salgın hastalıklardan taun ve veba hakkında bir risale yazmasını istemeleri üzerine kaleme almıştır. Klasik İslam dini ve tıbbi kaynaklarından edindiği bilgilere kendi tecrübelerini ilave ederek hazırladığı bu eseri önsöz ve 7 bâbdan müteşekkildir.

Şirvânlı Şemseddîn-î İtâkî [XVI-XVII. yy]

1570'lerde Kuzey Azerbaycan'da Şirvan'da doğmuştur. Yaklaşık 20 yıl boyunca matematik, tıp, felsefe ve dini ilimler alanında bilgi sahibi olduktan sonra, savaşlar ve talanlarla huzursuzlaşan ülkesini terketmiş, çeşitli ülkeleri gezdikten sonra 60 yaşlarında İstanbul'a gelmiş, bir süre sonra da Sadrazam Recep paşaya takdim edilmiştir. Dostlarının eski âlimlerin anatomi hakkındaki bilgilerini Türkçe bir kitapta toplanmasını istemeleri üzerine, 1632'de, başta Ali b. Abbâs ve İbn Sînâ olmak üzere klasik yazarların eserlerinden istifade ederek *Teşrîh-i Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylesofân*'ı yazmıştır.

Osmanlı dönemi Türk tıbbının nadir anatomi kitaplarından olması, Türkçe anatomi terimlerini ihtiva etmesi, anatomi şemalarını ve Vesalius'tan kopya edildiği düşünülen Avrupa tarzı anatomi resimlerini barındırması önemini arttırmaktadır. Giriş bölümünü müteakip, *Humoral Patoloji Teorisi*, organların sınıflandırılması, kemik, sinir, kas ve damar sistemlerini aktarmış, daha sonra tek tek önemli organları (beyin, duyu organları, solunum sistemi, kalp, memeler, sindirim sistemi, dalak, üriner ve genital sistem) ele almış, son olarak da embriyolojiyle ilgili bilgiler vermiştir. Türkçe anatomik terimlerin yanına genellikle Arapça, nadiren Farsça karşılığını yazmıştır.

XVII. yüzyılın ilk yarısında yazılan eserin, çoğu XVIII. yüzyılda istinsah edilmiş 7 nüshası vardır. Buradan anlaşıldığı üzere, Osmanlı tıbbında XVIII. yüzyılda da kullanılmıştır. Esin Kâhyâ tarafından bilim âlemine kazandırılmıştır.

Emîr Çelebi (Seyyid Mehmed) [ö. 1648]

Edirneli olup *Enmûzecü't-Tıb*'ın önsözünde belirttiği üzere, *"ulûm-ı hikemiyât ve fünûn-ı riyâziyât"* tahsilinden sonra hekimlik hevesi dolayısıyla Kahire'ye gidip tıp bilgilerini ilerletmiş, bir süre Kalavun Dârüşşifâsında çalışmıştır.

Kaptan-ı derya Recep paşa, Kahire'de tanıyıp himayesine aldığı Emîr çelebiyi İstanbul'a dönerken beraberinde götürmüştür [1622]. Unkapanı'nda açtığı muayenehanesinde yaptığı başarılı tedaviler ve yazdığı tıp kitaplarıyla tanınmış, bir süre sonra atandığı tımar defterdarlığı görevinde IV. Murad'ın dikkatini çekerek musahipleri arasına girmiş, 1629'da Mûsâ efendinin yerine hekimbaşı olmuştur. Sultanın dostluğunu kazanması kıskançlığa yolaçmış, çevresindeki söylentilerden etkilenen IV. Murad Emîr çelebiyi musahiplikten uzaklaştırmış, kısa süre sonra affedip tekrar göreve getirmiştir [1633].

Emîr çelebinin vefatı da kıskançlık yüzünden olmuştur. Silahdar Bezirgânoğlu Mustafa paşanın ehliyetsiz birini saray hekimleri arasına alması isteğini geri çevirmiş, paşanın öfkesini kazanmış, saray hekimlerinden Zeynelâbidîn'in de paşanın tarafını tutmasıyla durum daha da kızışmıştır. Bağdat seferi sırasında [1638], IV. Murad'la satranç oynayan çelebinin dışarı çıktığı bir anda afyon kullandığı ve afyonlu hapları kuşağının içinde sakladığı ihbar edilmiş, buna inanmak istemeyen hükümdar, çadıra dönen hekimbaşısına kuşağında ne olduğunu sormuş, *"zararı giderilmiş afyon hapları"* cevabını alınca, kuşağından çıkan 10 dirhemden fazla afyon hapını yutturmuş ve zararını gidermemesi için satranca devam ettirmiştir. Emîr çelebi kısa süre sonra aşırı afyon yüzünden ölmüştür. Değerli bir hekim, zarif, çelebi, hoş sohbet bir insan, Vıfkî mahlasını kullanan iyi bir şairdi. Başlıca eserleri şunlardır:

Enmûzecü't-Tıb: 1624'te vezir Recep paşa adına yazdığı, dönemin en ünlü tıp kitaplarındandır. Önsözde, önceki eserleri aynen aktarmanın doğru olmadığını, şahsi tecrübeleri de ilave etmek gerektiğini savunmuştur. Hava, toprak ve iklim nitelikleri üzerine sağlık bilgisiyle başlamış, anatomiden kısaca bahsedip hastalıkları ve ilaçları açıklamış, son bölümde ise *Vesâya-yı hükemâ-i selef ve etibbâ-i halef* başlığı altında hekimlere deontolojik tavsiyelerde bulunmuştur. Hekimlerin anatomi öğrenmeleri, bu amaçla, savaşta ölen askerlerin cesetleri üzerinde incelemeler yapmaları gerektiğini şöyle ifade etmiştir: *"İlm-i teşrîhi, hoş ehlinden görmek lâzımdır deyu temâm-ı dikkât ile ilm-i teşrîhe göre belki kendusu kitâbdan mücerred takrîr ile kânî olmayub seferlerde ölen mevtâdan ve sairâna göre hulkiyât-ı insâne müşâbih olan hayvânâtdan hınzırın ve maymunun gerek asâb ve gerek em'a ve gerek uruk'u cümlesi insâne müşâbihdir. Bir dânesin her kangısı olursa getürüb kat' ve teşrîh idüb tamar be tamar, uruk be uruk temâm gördükden sonra em'anun ve rie ve kebedi hey'etini ve gıdâlarun vâsıl olduğı mahalli görmek kâbildir. Bu tarîkle temâm ilim hâsıl ider."*

Netîcetü't-Tıb: Balıkpazarı'nda açtığı tabib dükkanında olmadığı zamanlarda yardımcısının (o sırada Şâkirdi Ali idi) faydalanması için hazırlamıştır.

Zeynelâbidîn bin Halîl [ö. 1647]

Eyüp'te doğmuş, medrese tahsilininden sonra müderris, kadı, Fatih Dârüşşifâsında başhekim ve sarayda hekim olarak çalışmıştır. 1638'de Emîr çelebinin vefatı üzerine hekimbaşılık görevine getirilmiş, Sultan İbrahim tahta geçince [1640] makamını korumuştur. 1646'da hekimbaşılıktan azledilip Mısır kadılığına tayin edilmiş, vakti dolmadan görevden alınmış, kısa süre sonra vefat etmiştir [1647]. En önemli eseri *Şifâ'ul-Fuâd*'dır.

Şifâ'u'l-Fu'âd li-Hazreti Sultân Murâd: Fatih Dârüşşifâsı başhekimliği sırasında, 1628'de, 17 gün içinde yazıp Sultan IV. Murad'a sunmuştur. Giriş ve 17 fasılda, günlük hayatta kullanılan bitkisel ve hayvansal gıdaların özelliklerini, yeme-içme prensiplerini, saç uzatıcı ve cinsi gücü arttırıcı terkipleri anlatmıştır. Başka bir yazara ait olan *Çay* ve *Biberiyye* risaleleriyle birarada, 1882'de Mısır'da basılmıştır. Bundan başka, *Mesâil-i Tıbbiyye* adlı bir tıbbi eseri ve *Fezâîl-i Medine, Zeynü'l-Büdür Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ* gibi tıp dışı eserleri vardır.

Îsâ (Sakızlı) [ö. 1649]

Hıristiyan kökenli olup İslamiyet'i kabul eden Ali beyin oğludur. Sakız adasında doğmuş, ilk öğrenimini burada tamamlamış, tıbba heves edip bu sanatı öğrenmeye çalışmış, İstanbul'a gelince divan-ı alî kâtipleri arasına alınarak haraç muhasebecisi olmuştur. Bu arada tıbbi bilgilerini ilerletmiş ve *Devâu'l-Emrâz* adlı kitabıyla kendini kabul ettirmiştir. Sultan I. İbrahim'i tedavi edemediği için 1647'de azledilen Hamalzade Mehmed efendinin yerine Edirne payesi ve Tekfurdağı (Rodoscuk) arpalık verilerek atanmıştır. Sultan İbrahim'in bunalımlı döneminde, 17 ay içinde [1647-48], Hamalzade Mehmed efendi ile nöbetleşe, 4 defa hekimbaşılığa getirilmiştir. Bu dönemde hekimbaşılık yanında 1 yıl süreyle Eyüp kadılığını da sürdürmüştür [1647]. Sultan İbrahim'in yerine IV. Mehmed'in tahta geçmesinden sonra [1648] hekimbaşılık ve Eyüp kadılığı görevlerinden azledilmiş, 1649'da vefat etmiş ve Edirnekapı dışında gömülmüştür. Başlıca eserleri şunlardır:

Devâu'l-Emrâz: 1644'te Türkçe olarak yazdığı 362 bölümlük tıbbi eseridir.

Nizâmü'l-Edviye: İlaçların Arapça, Farsça ve Türkçe isimlerini verdiği eseridir.

Müfredât-ı Îsâ Efendi (Müfredât-ı Tıb) ve Risâle-i fi't-Tıb adlı eserleri de vardır.

Sâlih bin Nasrullah (İbn Sellum el-Halebî)

Hıristiyan kökenli olup İslamiyet'i kabul eden Halep'in tanınmış ailelerinden birinin oğludur. Medrese eğitimini Halep'te tamamlayıp tıp tahsiline başlamış, başhekimliğe kadar yükselmiştir. 1654'te sadrazamlığa atanan vali İbşir Mustafa paşa, İstanbul'a dönerken Sâlih efendiyi de beraberinde götürmüştür.

Önce Fatih Dârüşşifâsında başhekim olarak çalışmış, daha sonra saray hekimleri arasına alınmış, Hamalzâde Mehmed efendinin ölümü üzerine hekimbaşılığa getirilmiştir [1656]. 13 yıl makamını korumuş, 1668'de IV. Mehmed'in sürüncemede kalan Kandiye kuşatmasını sonuçlandırmak için Yenişehir'e gidildiğinde hastalanmış ve 1669'da vefat etmiştir. Batı tıbbını Osmanlı tıbbına tanıtan ilk hekimlerdendir. Rönesans'ın önemli hekimlerinden Paracelsus'un [1493-1541] bazı kitaplarını tercüme edip yorumlamıştır. Eserleri şunlardır:

Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân: Türkçe, kolay anlaşılır, sistematik, düzenli, pratik bir el kitabıdır. Önsözde, tıpta yeni ilerlemelerin olduğunu ve bunların ülkesinde duyulmasını arzu ettiğini ifade etmiştir. Eserini 1664'te Sultan IV. Mehmed'e sunduğunda samur kürkle mükafatlandırılmıştır. Adnan Adıvar, XIII. yüzyıl Batılı yazarlardan Salernolu Nicolaus Myrepsos'un *Dynameron* adlı Latince eserinden faydalandığını ifade etmektedir.

Gâyetü'l-İtkân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân: Arapça kaleme aldığı bu eseri temize çekemeden vefat etmiş, oğlu Yahya efendinin ricasıyla Fatih Dârüşşifâsı başhekimi Ahmed Ebû'l-Es'ad tarafından düzenlenmiş, Şeyhülislam Feyzullah efendinin emriyle, Sultan Ahmed Dârüşşifâsı hekimlerinden Ebûlfeyz Mustafa tarafından *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercümeti Gâyeti'l-İtkân* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir [1728]. Çeşitli kütüphanelerde yazmaları bulunan bu eser, 1887'de Sultan II. Abdülhamid'in emriyle İstanbul'da bastırılmıştır.

Tıbb-ı Cedîdi'l-Kimyâ (Tıbbü'l-Cedîd Ellezi Ihtere'ahü Barakelsus): Rönesans'ın büyük hekimi Paracelsus'un bir eserinin Arapça tercüme ve şerhi olup kendi tecrübelerini de ilave etmiştir. Daha sonraki Paracelsus mütercimleri için kaynak olan bu eser, hekimbaşı Hayâtîzâde Mustafa Feyzi'nin damadı Sü-

leyman efendi [ö. 1716] tarafından *Tercüme-i Akrabadin-i Cedîd*, Damat İbrahim paşanın sadrazamlığı sırasında saray hekimlerinden Hasan tarafından *Gâyetü'l-Münâ fî Tedbîri'l-Merzâ* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Gâye fi't-Tıb: Kadınların kullandığı kozmetikleri de içine alan deri ve iç-dış hastalıklardan, bitkisel ve madensel zehirlerden bahseden bir eserdir.

Hayâtîzâde Mustafa Feyzî [ö. 1692]

Asıl adı Moşe ben Raphael Abravanel olup İslamiyet'i kabul etmiş bir Yahudi dönmesidir. Hekimliğini sürdürürken, İzmir'de ortaya çıkan Sabataizm Yahudi dini akımının önderi Sabatay Sevi'nin 1666'daki sorgulanmasında tercümanlık yapmış, medreselerde müderris ve Yenişehir kadısı olarak çalışmış, daha sonra saray hekimleri arasına alınmıştır. Sâlih bin Nasrullah'ın ölümü üzerine, 1669'da hekimbaşılığa tayin edilmiştir. IV. Mehmed'in tahttan indirilmesiyle yerine geçen II. Süleyman'ın cülûsunda makamında bırakılmıştır. 1691'de yanlış tedavi uygulayarak II. Süleyman'ın ölümüne sebep olduğu gerekçesiyle azledilip Yedikule'ye hapsedilmiş, 1692'de vefat etmiştir.

Devrinin en başarılı hekimlerinden biri olup kendisinden sonra iki kuşak aile fertleri devlet hizmetinde önemli görevler almışlardır. Bunlar arasında, oğlu müderris Ahmed efendi [ö. 1694], Ahmed efendinin oğulları Hayâtîzâde Mustafa Feyzî [ö. 1738], Hayâtîzâde Mehmed Emîn [ö. 1748] ve Mehmed Emîn'in kethüdâsı Mehmed Saîd [ö.1757] sayılabilir. Bazı kaynaklarda, aynı ismi taşıdığı için torunuyla karıştırılmıştır.

Resâilü'l-Müşfiye fî Emrâzi'l-Müşkile (Hamse-i Hayâtîzâde): Batılı yazarların Latince eserlerinden istifade ederek hazırladığı bu eseri, Türkçe'ye yeteri kadar vakıf olmadığı için, koruyucusu olduğu Ayaşlı Şaban Şifâî'nin yardımıyla kaleme almıştır. Önsözde, halk arasında yaygın olan ve Arap ve Fars hekimlerin ayırdedemediği illet-i merâkıyye ile sevdâ-yı merâkıyye hastalıklarını, İslami tıp literatüründe hummâ-yı redîye'den çok bahsedildiği halde tedavisi konusunda bilgi bulunmadığını, pilika ve maraz-ı efrenc hastalıklarına hiç yer verilmediğini, IV. Mehmed kendisinden bu konuları ihtiva eden bir eser yazmasını istediği için eseri ona takdim ettiğini yazmıştır. Eser 5 kitaptan meydana gelmiştir:

1. Risâle-i İllet-i Merâkıyye: Giriş ve 9 fasıldan müteşekkildir. Hastalığın adı, sebepleri ve belirtileri, yerleştiği organlar, tedbirleri, ilaçları ve sonucu belir-

tilmiştir. Tıp tarihçilerinin tifüse benzettiği bu hastalığın mahiyeti tam olarak aydınlatılamamıştır. Kaynaklar arasında, J. Frenel, D. Sennert, H. Fabricus, Z. Lusitanus, R. Fonseca gibi batılı yazarlar vardır.

2. Risâle-i Sevdâ-i Merâkiyye: İllet-i merâkiyye ile sevdâ-yı merâkiyye arasındaki farkları açıklamak için yazılmıştır. Giriş ve 7 fasıldan müteşekkildir. Kaynakları arasında, F. Platter, Anton gibi Batılı yazarlar vardır.

3. Risâle-i Maraz-ı Efrencî: 25 fasıldan müteşekkil olup *Hamse* içindeki en uzun risaledir. Frengi adının etimolojisi, hastalığı ilk teşhis eden hekimlerin A. Benivieni ve G. Fracastoro olduğu, sebepleri ve bulaşma yolları aktarılmıştır. Tedavide kullanılan *palosento (haşeb-i enbiyâ/peygamber ağacı/mukaddes ağaç)*, *duhân-ı zeybak (civa yağı)* ve diğer ilaçlar ayrıntılı şekilde verilmiştir.

4. Risâle-i Maraz-ı Pilica: Latince'de *kıvrılmış ve keçeleşmiş saç* anlamına gelen *plica polonica* adlı deri ve saç hastalığı ele alınmıştır. Daha önceki tıbbi literatürde ve Osmanlı topraklarında görülmeyen bu hastalığın, Lehistan, Avusturya, Rusya ve İsveç'te *seretân-ı hafî (gizli kanser)* adıyla yaygın olduğu belirtilmiş, tedavi yolları anlatılmıştır.

5. Risâle-i Hummâ-yı Redîyye: Hummâ-yı Vebâiyye adıyla da anılan bu risale 13 fasıldan müteşekkildir. Hastalık hakkında genel bilgi verilmiş, sebep olan madde kötü tabiatlı olduğu için Latince *maligna* dendiği kaydedilmiş, bulaşıcı olduğu vurgulanmış, tedavi yolları hakkında bilgi verilmiştir. Tıp tarihçilerinin tifüse benzettiği bu hastalığın mahiyeti tam olarak anlaşılamamıştır.

Bazı yayınlarda *Risâletü'l-Feyziyye fî Lugati'l-Müfredâti't-Tıbbiyye* adlı eserin yazarı olarak da geçmekteyse de, Bedizel Zülfikar Aydın'ın makalesinde bu eserin XVIII. yüzyıl hekimlerinden Ebûlfeyz Mustafa'ya ait olduğunu gösterilmiştir.

Nûh [ö. 1707]

1627'de, o sırada Venedik'e bağlı olan Girit'in Resmo sancağının Emari nahiyesinde doğmuştur. Bazı kaynaklara göre, 18 yaşındayken Osmanlıların Girit fethi sırasında [1645] İtalya'ya gitmiş, Padua'da tıp tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelip Müslüman olmuştur. Başarılı hekimliğiyle kendini kabul ettirmiş, bir süre sonra saraya alınmış, 1675'de IV. şehzadelerinin sünnetlerini yaptığından derviş Mehmed ağa yerine cerrahbaşılığa atanmıştır.

1695'de II. Mustafa'nın cülûsunu müteakip müneccimbaşı Arabzâde Mehmed efendi yerine hekimbaşılığa getirilmiş, 1703'te II. Mustafa'nın azliyle yerine geçen III. Ahmed'in cülûsu sırasında makamında bırakılmıştır.

1707'de Eyüp'teki evine dönerken şiddetli rüzgâr sebebiyle kayığı başka bir kayıkla çarpışmış, parmakları ezilerek parçalanmış, yaşadığı korku ve ağrılar yüzünden kazadan birkaç gün sonra, 80 yaşında vefat etmiştir. Nûh efendi, derviş meşrep, hayırsever, sadedil bir kimseydi. Çeşme ve medrese yaptırmış, bir medresenin suyunu getirtmiştir. Başlıca eseri şudur:

Tercüme-i Akrabadin Meliku: Avrupalı yazar Melchios'un eserini tercüme etmeye başlayan oğlu Ömer'in 20'li yaşlarında vefat etmesi [1699] üzerine yarım kalan tercümeyi Nûh efendi tamamlanmıştır. Eserin muhtelif kütüphanelerde yazma nüshaları vardır.

Şaban Şifâî (Ahmed bin Şaban) [ö. 1705]

XVII. yüzyıl ortalarında Ayaş'ta doğmuştur. Tahsilini Süleymaniye Tıp Medresesinde tamamlamış, hekimbaşı Hayâtîzâde Mustafa Feyzî'den büyük destek gördüğü için saray hekimleri arasına alınmıştır [1671]. Daha sonra ordu hekimbaşılığı, Süleymaniye Darüşşifası başhekimliği ve kadılık gibi önemli görevlerde bulunmuş, son görevi Diyarbakır kadılığından ayrılıp İstanbul'a dönerken Ankara'da hastalanmış ve 1705'te vefat etmiştir. Dönemin değerli bir hekimi olması yanında Şifâi mahlasıyla yazdığı şiirleri de vardır.

En önemli eseri, doğum ve çocuk hastalıkları konusunda yazdığı *Tedbîrü'l-Mevlîd*'dir. 1701'de klasik İslam tıp kaynakları ve şahsi gözlemlerine dayanarak yazdığı bu eser, giriş, 8 bölüm ve sonuçtan müteşekkildir. Osmanlı tıbbında doğum ve çocuk hastalıkları alanında yazılmış ilk eser olduğu için önem taşır. *Şifâiyye fi't-Tıb* adlı kitabı, kıymetli taşlar ile panzehirler konusunda Silahdar İbrahim ağa adına yazılmış olup giriş, 3 fasıl ve hatimeden meydana gelmiştir. Bunlardan başka, Farsça'dan tercüme ettiği *Kalâidü'l-İkyân fî Fezâili'l- 'Âl-i Osmân* ve *Kısâs-ı Enbiyâ* adlı tıp dışı eserleri de vardır.

Kâtibzâde Mehmed Refî' [ö. 1769]

Divan-ı Hümâyun çavuşlar kâtibi Mustafa efendinin [ö. 1713] oğludur. Babasının vazifesinden dolayı Kâtibzâde unvanıyla tanınmıştır. Medrese tahsilinde hüsn-i

hatta merak salmış, devrin İmâd-ı Rum'u Arif efendiden talik hat öğrenmiştir. Dini ilimleri tahsil ettikten sonra 1714'de medreselerde çalışmış, bir ara Galata kadısı olarak görev yapmıştır. Tıbbı kendi kendine öğrenmiş, 1714'de saray hekimleri arasına girmiş, 1758'da Mehmed Arif'in yerine hekimbaşı olmuştur.

Yanında çalışan saray hekimlerinden Tokatlı Mustafa efendiye İbn Sînâ'nın *Kānûn*'unu tercüme ettirerek Türkçe'ye kazandırmıştır. Doğu kaynaklarından faydalanarak yazdığı *İllet-i Sadriye, Evcâu'l-Mefâsıl, İllet-i Mesâne, Padzehr-i Anber, Zafu'l-Bâh* ve *Mevâni'ü'l-Cebel* adlı 5 tıbbi risalesi vardır.

Yaşı 90'a yaklaştığı sırada, 1769'da, hekimbaşı iken vefat etmiştir. Hoş sohbet, ilim ve marifet sahibi, kibir ve riyadan uzak, tasavvuf ehli bir zattı. Dini bilgisi ve hekimliği yanında şairliği ve hattatlığı ile de tanınmış; bazı tarihi binaların kitabelerini de yazmıştı.

Gevrekzâde Hâfız Hasan [ö. 1801]

1727'de İstanbul'da doğmuştur. Medrese tahsiline devam ederken tıp ilmiyle de ilgilenmiş, eline geçen parayla bu alanda iyi bir kütüphane sahibi olmuştur. Hocaları arasında *Kānûn* mütercimi Tokatlı Mustafa ile damadı İsmail, Kâtibzâde Mehmed Refî' ve Hekimbaşı Mehmed Emîn vardır. Medrese eğimini müteakip ilmiye mensubu olarak Mekke-i Mükerreme payesine kadar yükselmiş ve bir ara Süleymaniye Tıp Medresesinde başhekimlik görevinde bulunmuştur.

1869'da Rusya seferi sırasında ordu hekimbaşılığına getirilmiş, birkaç yıl çalıştığı bu görevi sırasında orduda yaygın olan dizanteri salgınında 50 yıl önce Bursalı Ali Münşî'nin *ipecacuana (altınotu)* tavsiye etmesine rağmen, klasik kaynaklara dayanan tedavisiyle sonuç alamamıştır. İstanbul'a döndüğünde 14 yıl saray hekimliği görevini yürütmüştür.

1786'da Hafız Hayrullah'ın yerine hekimbaşı olmuştur. I. Abdülhamid'in Özi kalesinin düştüğünü öğrendiği sırada geçirdiği beyin kanamasının meydana getirdiği tabloyu düzeltememiş, hükümdarın vefatından [1789] kısa süre sonra azledilmiş, 1797'de Edirne kadılıklarında bulunmuş, 1801'de 73 yaşında vefat etmiş ve Eyüp'e defnedilmiştir.

Yaşadığı dönemde Avrupa tıbbına ait eserler Osmanlı'da tanınmaya başlamasına rağmen bunlardan faydalanmamıştır. Bu bakımdan, Batı'ya açılımın başladı-

ğı bu dönemin son temsilcisidir. Paracelsus'un Sâlih bin Nasrullah tarafından Arapça'ya tercüme edilen *Tıbb-ı Cedîdi'l-Kimyâ*'sının Türkçe tercümesi dışında, eserlerini klasik İslam kaynaklarından faydalanarak ortaya koymuştur:

Durretü'l-Mensûriyye fî Tercümeti'l-Mansûriyye: Ebû Mansûr Hasan bin Nûh'un (el-Kumrî) *Gunâ' ve Münâ* adlı iç hastalıkları ile ateşli hastalıklardan bahseden eserinin tercümesidir. Girişte kendi hayatı hakkında bilgi vermiştir.

Netîcetü'l-Fikriyye fî Tedbîr-i Velâdeti'l-Bikriyye: Kadın ve çocuk hastalıkları ile süt verme ve sütten kesmeyle ilgilidir.

Mürşidü'l-Libâ fî Tercümeti Spagorya: Paracelsus'un Sâlih bin Nasrullah tarafından Arapça'ya tercüme edilen eserinin Türkçe'ye tercümesidir.

Zübdetü'l-Kühhâliyye fî Teşrîhi'l-Basariyye: Sadaka bin İbrâhim eş-Şâzelî el-Mısrî'nin göz hastalıklarına dair *'Umdetü'l-Kühliyye* adlı eserinin tercümesidir.

Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ: Abdüsselâm el-Mühtedî'nin (Hoca İlya el-Yahudî, İlya bin Abram) [XVI. yy başı], II. Bayezid zamanında İstanbul'da meydana gelen salgın için görevlendirildiğinde Arapça olarak kaleme aldığı bu eser, yüzyıllar sonra 1795'te Gevrekzâde Hâfız Hasan tarafından tercüme edilmiş ve eski-yeni hekimlerin bilgileri ilave edilmiştir.

Risâletü'l-Mûsikıyye Mine'd-Devâi'r-Rûhâniyye: Ruhi hastalıkların musikiyle tedavisiyle ilgilidir.

Risâle-i Nikris: Gut hastalığıyla ilgilidir.

Aslü'l-Usûl Tercümeti Faslü'l-Füsûl: Ebû Abdullah Muhammed bin Yûsuf el-İlâkî'nin *el-Fusûl fî Külliyâti't-Tıb* adlı eserinin tercümesidir.

Düstûru'l-'Amel fî Tedbîri's-Sıhha ve'l-İlel: Kalp, nabız, ateşlenmenin sebepleri ve pnömoni (akciğer iltihabı) ile ilgilidir.

Risâle-i Tıbbiyye: Göz, gut, beyin, aksırık, nezle hastalıklarıyla ilgilidir.

Risâle fî Marazı'l-İskorbüt: C vitamini noksanlığından meydana gelen iskorbüt hastalığıyla ilgilidir.

Risâle-i Kıyâfetnâme

Gevrekzâde Hâfız Hasan, iyi bildiği Arapça ve Farsça'sıyla, dini ve tarihi konularla ilgili telif ve tercüme eserler de kaleme almıştır.

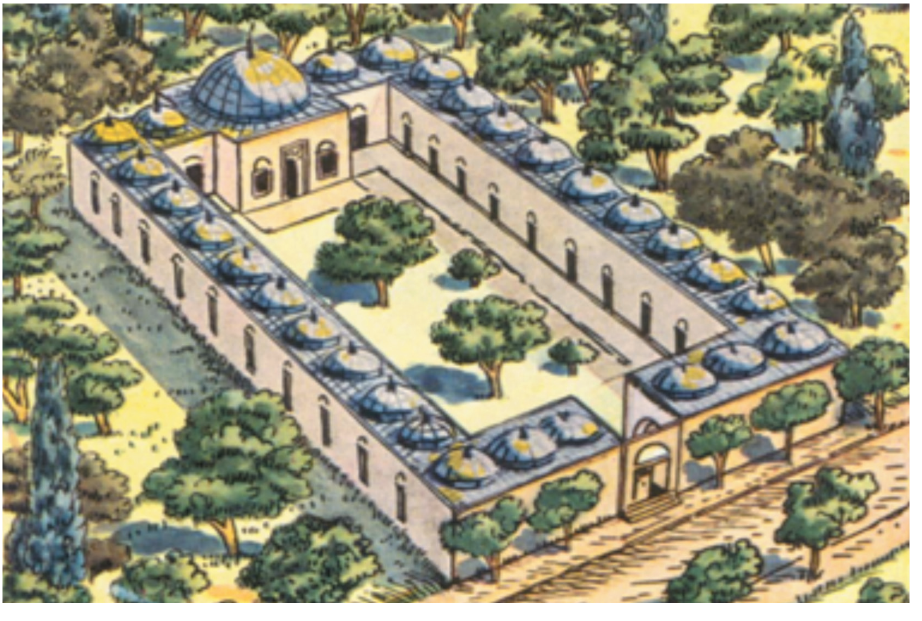
DÂRÜŞŞİFÂLAR

Osmanlı döneminde sağlık hizmeti ve tıp eğitimi veren kurumlara *dârüşşifâ*, *şifâhâne*, *bîmâristân*, XIX. yüzyıldan itibaren de *hastahane* denmiştir. Osmanlı dârüşşifâları, Selçuklularda olduğu gibi bağımsız birer yapı olarak değil, cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, hamam, kervansaray gibi üniteleri ihtiva eden külliyenin bir parçası olarak inşa edilmişti.

Bursa, Yıldırım Bayezid Dârüşşifâsı [1400]

Yıldırım Bayezid tarafından, Bursa'nın doğusunda engebeli bir araziye yaptırılan külliye, cami, medrese, imaret, hamam ve dârüşşifâdan müteşekkildir.

Caminin güneydoğusunda yeralan dârüşşifâ 53x30 m boyutlarındadır. Ortasında sekizgen havuz, 3 tarafı revaklarla çevrili avlunun etrafında odalar vardır.

Bursa, Yıldırım Bayezid Dârüşşifâsı (A. S. Ünver)

Külliyenin mayıs 1400 tarihli vakfiyesine göre, dârüşşifâda başhekim, 2 hekim, 2 şerbetçi, 2 eczacı, aşçı ve ekmekçi olmak üzere 9 kişi görev yapımıştır. XVII. yüzyılda bu kadroya cerrah, kehhâl, kâtip, vekilharç ve kilerci eklenmiştir. Yıldırım Bayezid, dârüşşifâ tamamlandığında, Memlûk sultanı Melik Zâhir Berkuk'tan burada görev yapmak üzere üstat bir hekim göndermesini rica etmiş, o da Şemseddîn Sagîr'i görevlendirmiştir.

XVIII. yüzyıla kadar hastahane, sonra tımarhane olan bina 1854 depreminde zarar görmüş, XX. yüzyıl başlarına kadar baruthane deposu görevi görmüştür.

İstanbul, Fatih Dârüşşifâsı [1470]

72 000 m²'lik bir alana yaptırılan külliye, cami, 8'i yüksek tahsil için sahn-ı semân, 8'i orta tahsil için mûsıla-i sahn (tetimme) olmak üzere 16 medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, imaret, türbe, tabhane, kervansaray ve dârüşşifâdan müteşekkildir.

Dârüşşifâ, külliyenin güneydoğusunda, etrafı duvarla çevrili, 10 500 m²'lik alan içinde, 45.5x45.5 m boyutlarında, kare planlı inşa edilmiştir. Ortasındaki şadırvanlı avlunun etrafı kubbeli odalarla çevrilidir. Odaların bir kısmı kiler ve mutfak olarak kullanılmış, kalanlar hastalara tahsis edilmiş, güney duvarı üzerinde ve ortada bulunan büyük kubbeli mekan ise yemekhane yapılmıştır. Dârüşşifânın yanına, hastaların yıkanması ve çamaşırlarının temizlenmesi için 1577'de hamam inşa edilmiştir.

Külliyenin vakfiyesine göre, dârüşşifâda 2 hekim, cerrah, kehhâl, eczacı, 2 hastabakıcı, vekilharç, sarf emini, mahzen emini, 2 aşçı, kapıcı, hademe ve duvarları temiz tutmakla yükümlü bir kişi olmak üzere 15 personel görev yapmıştır. Din ve milliyet gözetilmeksizin, tecrübe ve yeteneklerine göre seçilen hekimler hastaları günde 2 defa muayene edip gerekli tedaviyi düzenlemiştir. Haftada bir gün, dârüşşifâya dışarıdan başvuran fakir hastalara ilaç verilmiştir. Ölen hastaların cenaze masrafı vakıftan karşılanmıştır. Yüzyıllar boyunca depremlerle büyük hasar gören dârüşşifâ, 1824'te tamirinin mümkün olmadığı gerekçesiyle yıktırılmıştır.

Edirne, II. Bayezid Dârüşşifâsı [1488]

II. Bayezid tarafından, Tunca nehrinin kenarında, 22 000 m²'lik alan üzerinde, etrafı duvarla çevrili olarak yaptırılan külliye, cami, medrese, sıbyan mektebi,

imaret, hamam, tabhane ve dârüşşifâdan müteşekkildir. 1484'te temeli atılmış, 1488'de tamamlanmıştır. Orta bölümü dini, batı bölümü eğitim ve sağlık, doğu bölümü ise sosyal yapılara tahsis edilmiştir.

Caminin batısında yeralan ve kuzey-güney ekseninde birbirini tamamlayan 3 bölümden meydana gelen dârüşşifânın birinci bölümünde *(bîrûn)*, ortasında büyük bir avlu ve batısında revakların ardında 7 oda ile doğusunda kehhâlhane, cerrahhane, kiler, mutfak, çamaşırhane, kayyumhane, kavashane ve tuvaletler; enine dikdörtgen planlı ikinci bölümünde *(miyân)* birinci ve üçüncü bölüme açılan iç avlunun doğu ve batısında birbiriyle bağlantılı olan ve ikisinde ilaçların muhafaza edildiği 4 oda 2 sofa; altıgen planlı üçüncü bölümde *(enderûn)* ise üstü fenerli kubbeyle örtülü alanın ortasındaki şadırvanın çevresinde eyvanlarla orta mekana açılabilen 6 oda ve 5 eyvan vardır. Dârüşşifâ, kuzeybatı köşesindeki mekanla, tuvaletler aracılığıyla medreseye bağlanmıştır.

Zengin gelir kaynaklarına sahip olan külliyenin 1487, 1490 ve 1493 tarihli vakfiyesine göre, dârüşşifâda 30-50 hasta tedavi görüyor ve başhekim, 2 hekim, 2 cerrah, 2 kehhâl, eczacı, 5 hizmetçi, kâtip, vekilharç, kilerdar, 2 aşçı, gassal, bevvab ve hâdim olmak üzere 21 kişi görev yapmıştır.

Evliya çelebi döneminde akıl hastalarının da yatırıldığı dârüşşifâda haftanın belirli günlerinde hastalara musiki dinletilmiştir. Dârüşşifâ, 1866'da yeni bir hastahanenin açılmasıyla tamamen akıl hastalarına tahsis edilmiş, 1880-96 arasında kapatılmış, Balkan harbinden sonra boşaltılmıştır. Günümüzde Trakya Üniversitesi tarafından tamir ettirilerek Tıp Tarihi Müzesi haline getirilmiştir.

Manisa, Hafsa Sultan Dârüşşifâsı [1539]

Kanuni Sultan Süleyman, annesi Hafsa sultanın 1522'de Manisa'da yaptırdığı cami, medrese, sıbyan okulu, hankâh ve imaretten müteşekkil külliyesine, onun adına 1538'de hamam, 1539'da dârüşşifâ ilave ettirmiştir. Sultan camiinin kuzeyinde yeralan darüşşifanın kapısının üzerindeki 3 beyitlik şu kitabe binanın 946/1539'da inşa edildiğini göstermektedir:

Bu dârı mâder-i Sultân Süleymân — *Binâ etti ki, cây-ı menfaâtdir*
Bu hayrın bâ'isi fahru'l-kuzât, ol — *Emânetdâr-ı ehl-i mekremetdir*
Suâl olunsa itmâm-i bînâsı — *Didi târîhi: makâm-ı 'âfiyetdir.*

28.70x20 m boyutlarında, kareye yakın dikdörtgen planlı inşa edilmiştir. Güney cephesindeki kapısından ortasında şadırvan bulunan avluya girilir. Avlunun kuzeyi ile doğusunda birer eyvan, güneyinde revaklar bulunur. Dışa açılan pencereleri ve ocakları olan 9 oda ile revakların üstü kubbeyle örtülmüştür.

1539'da inşa edildiğinden, Hafsa sultan tarafından düzenlenen 929/1522 tarihli vakfiyede dârüşşifâyla ilgili bilgi yoktur. 1575 tarihli vakıf defterinden anlaşıldığına göre, dârüşşifâda başhekim, hekim, kehhâl, cerrah, vekilharç ve 25 hademe görev yapmıştır.

XIX. yüzyılda akıl hastalarına tahsis edildiğinden halk arasında tımarhane veya sert tabiatlı gardiyanından dolayı Hacı Hasan olarak tanınmıştır. Cumhuriyetten sonra kömür, deposu ve sağlık müzesi olarak kullanılmıştır. Yakın zamanda restorasyonu tamamlanan bina Celal Bayar Üniversitesine verilmiştir.

İstanbul, Haseki Dârüşşifâsı [1550]

Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem sultanın Haseki'de yaptırdığı külliye, cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret ve dârüşşifâdan müteşekkildir. Külliye 1538, dârüşşifâ 1550'de tamamlanmıştır. Günümüzde inşa tarihine ait bir kitabe yoksa da, XVII. yy ortalarında Ayvansarayî'nin tespit ettiği kitabesindeki *"dâr-ı şifâ nâfi'-i nâs-ı cihân"* [957/1550] tarih mısraı bunu doğrulamaktadır.

Dârüşşifâ, medrese ve imaret arasında, 27x34.80 m boyutlarında inşa edilmiştir. Kuzeydeki kubbeli kapıdan girilen holün doğusundaki kapı aracılığıyla sekizgen avluya ulaşılır. Ocaklı ve pencereli 12 odanın güney cephesinde avluya bakan 2'si tek kubbeli ve kare, diğerleri ikişer kubbeli ve dikdörtgendir. Batısında, imaretin ön cephe duvarına uzanan, biri kare diğeri dikdörtgen 2 oda vardır.

Haseki Külliyesine ait 3 Arapça vakfiyeden 1551 tarihli olana göre, dârüşşifâda her tür hastalık tedavi edilmiş, 2 hekim, 2 cerrah, 2 kehhâl, 2 eczacı, 2 eczacı kalfası, 4 hasta bakıcı, vekilharç, kâtip, 2 aşçı, kilerci, 2 hizmetçi, 2 çamaşırcı, bevvab, ferraş ve külliyenin diğer yapılarına da hizmet eden tellak, çöpçü ve bahçevan olmak üzere 28 kişi görev yapmıştır.

Depremlerle harap olmuş, XIX. yüzyılda dârülaceze, kadınlar hapishanesi ve hasta kadın mahkumlar için hastahane, 1878'de kimsesiz kadınlar yurdu olarak kullanılmış, 1910'daki tamirattan sonra bir ara halk sağlığına tahsis edilmiştir.

İstanbul, Süleymaniye Dârüşşifâsı [1557]

Kanuni Sultan Süleyman tarafından, Eski Saray arazisi üzerinde, 63 500 m²'lik meyilli bir alanda yaptırılan külliye, merkezde cami olmak üzere, 4 medrese, sıbyan mektebi, dârülhadîs, dârülkurra, tıp medresesi, dârüşşifâ, dârûhane (eczahane), imaret, kütüphane, sebil, tabhane, mülazım hücreleri, hamam ve 36 göz dükkandan müteşekkildir. 1550'de temeli atılmış, 1557'de tamamlanmıştır.

11 odalı medresesinin avlusuna günümüzde Süleymaniye Doğum Evi inşa edilmiş durumdadır. Dârüşşifâya bakan cephesinde tek katlı uzun bir eczahane vardır. Medresenin karşısında ve imaretin bitişiğinde yeralan dârüşşifânın imaret sokağına bakan alt katında bir sıra kemerli dükkan, üst katındaki iki avlunun birinde idari odalar, diğerinde hasta odaları ve hamam bulunur. Akıl hastalarına alttaki bodurum katı tahsis edilmiştir.

Süleymaniye Tıp Medresesi ve Dârüşşifâsının Türk tıp tarihinde ayrı bir yeri ve önemi vardır. Zira, o zamana kadar hastahanelerde yapılan tıp eğitimi, hastahane dışında müstakil bir medresede yapılmaya başlamış, bu medresenin müderrisinin sarayda hekimbaşılık yapacak kadar bilgi sahibi olması şart koşulmuştur.

1557 tarihli vakfiyesine göre, tıp medresesinde müderris, 8 danişmend, bevvab, ferraş, noktacı; dârüşşifâda ise hekimbaşı, 2 hekim, 2 kehhâl, 2 cerrah, 2 eczacı,

Süleymaniye Medresesi ve Dârüşşifâsı (A. S. Ünver)

ilaç deposu memuru, vekilharç, bevvab, aşçı, kâsekeş, kayyum, ferraş, hademe, çamaşırcı ve tellak olmak üzere 27 kişi görev yapmıştır. Bunların günlük toplam ücretleri 300 akçedir. Personel ücretleri ile dârüşşifâ masrafları, külliyeye vakfedilen 217 karye, 30 mezra, 1 çayır, 2 ada, 2 mahalle, 2 çiftlik, 7 değirmen, 2 dalyan ve 2 iskelenin gelirlerinden temin edilmiştir.

Başta her türlü hastalığın tedavi edildiği bir sağlık kurumu olan Süleymaniye Dârüşşifâsı, 1843'ten sonra yalnız akıl hastalarının koruma altına alındığı bir yer olmuş, daha sonra yapılış amacı dışında kullanılmıştır.

İstanbul, Atik Vâlide Bimârhânesi [1579]

II. Selim'in eşi ve III. Murad'ın annesi Nurbanu sultan tarafından Üsküdar'da yaptırılan külliye, medrese, sıbyan mektebi, hankâh, dârülhadîs, dârülkurra, tabhane, imaret, hamam ve dârüşşifâdan müteşekkildir. 1570'te temeli atılmış, 1579'da tamamlanmıştır.

Dârülhadîs, dârülkurra, imaret ve dârüşşifâ, caminin batısında, birbirine bitişik büyük yapı kitlesi içinde toplanmıştır. Dârüşşifâ, hasta odaları, mescidi, mutfağı, hamamı, çamaşırlığı ve kapısıyla bağımsız bir ünitedir.

Külliyenin 1582 tarihli Arapça vakfiyesine göre, dârüşşifâda, 2 hekim, 2 cerrah, 2 kehhâl, 2 eczacı, 2 aşçı, 2 çamaşırcı, 2 eczacı kalfası, ferraş, külhancı, kâsekeş, 2 şişe bakıcısı, kilerci, imam ve müezzin olmak üzere 22 kişi görev yapmıştır.

Dârüşşifâ, III. Selim döneminden itibaren bir süre askeri kışla, 1873-1927 arasında akıl hastahanesi olarak kullanılmış, mahallenin isminden dolayı Toptaşı Bimârhânesi olarak tanınmıştır. Külliyedeki bazı binalar XVIII. yüzyıldan itibaren yapılış amaçları dışında kullanıldığından değişikliğe uğramıştır. Özellikle 1834'teki tadilat sırasında dârülhadîs, kervansaray ve dârüşşifânın bazı kısımları örülüp kubbeleri yıkılarak üstüne kat çıkıldığından binaların özgün mimarisi bozulmuştur.

İstanbul, Sultan I. Ahmed Dârüşşifâsı [1621]

Sultan I. Ahmed tarafından yaptırılan külliye, merkezde Sultan Ahmed camii olmak üzere, dârülhadis, dârülkurra, sıbyan mektebi, imaret, dükkanlar, hamam ve dârüşşifâ'dan müteşekkildir. Külliye 1616, dârüşşifâ 1621'de tamamlanmıştır.

At meydanının (hipodrom) batı ucunda yeralan dârüşşifâ kareye yakın dikdörtgen planlı inşa edilmiştir. Kuzey-doğu cehpesinden girilen, ortasında havuz bulunan ve etrafı revaklarla çevrili avlunun etrafında üstü kubbeli hasta odaları vardır. Dârüşşifânın bitişiğindeki hamamla bağlantı, bu cephedeki hücre aracılığıyla sağlanmıştır. Ayvansarayî dârüşşifânın küçük bir mescidinin de olduğunu kaydetmiştir. Dârüşifâdan günümüze, güney-doğu cephesindeki küçük hamam, kuzey-doğu cephesi ortasındaki basık kemerli mermer giriş kapısı, 11 sütun ve havuzunun mermer fıskiye çanağı ulaşmıştır.

Külliyenin dârüşşifa yapılmadan önce hazırlanan 1613/4 tarihli vakfiyesinde, burada çalışacak hekimin vasıfları sayılmıştır. Dârüşşifânın ne zamana kadar çalıştığı tam olarak tespit edilememektedir. Kullanılmaz hale geldiği bir tarihten sonra arsasında, şimdi Marmara Üniversitesi rektörlük binası olarak kullanılan Sanayi Mektebi (Erkek Sanat Okulu) inşa edilmiştir [1866].

2. BATI TIBBINI TANIMA VE TERCÜME DÖNEMİ [1730-1825]

EĞİTİMDE YENİLEŞME ÇABALARI

Osmanlı devletinde XVII. yüzyılda başlayan siyasi gerilemeye paralel olarak bilimsel hayatta da gerileme başlamış, bu durum XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Avrupa'da bilim süratle gelişme kaydederken Osmanlı toplumu bunu takip edememiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren ülkedeki gerilemeyi tespit eden devlet adamları bazı sistemlerde değişiklik yapmaya başlamışlardır. Bu arada İslam tıbbında klasik eserler kullanılmaya devam etmiştir. (İbn Sînâ'nın *Kānûn*'u bu dönemde Osmanlıca'ya tercüme edilmiştir.)

Avrupa'yla temas halinde veya Avrupa dillerinden birine vakıf olan hekimler, Batı'daki yeni tıp anlayışını temsil eden eserleri tercüme ederek veya buralardan yaptıkları alıntılara kendi yorumlarını katarak tıbbi eserler kaleme almaya başlamışlardır. Bunlar arasında, Ali Münşî, Şabân Şifâî, Abdülazîz, Abbas Vesîm ve Şânîzâde Mehmed Atâullah sayılabilir.

XIX. yüzyılın başında, Süleymaniye'de tıp eğitimi devam ederken, III. Selim, donanmanın hekim ihtiyacını karşılamak amacıyla Kasımpaşa'da, öğretim kadrosunda bir hekim ve cerrahın bulunduğu eğitim hastahanesi ile yanına teorik tıp ve cerrahi eğitimlerinin verileceği tabibhane binasını yaptırarak Tersane Tıp Mektebini (Tersane Tabibhanesi) kurdurmuştur [1805].

Tabibhane'nin 1807 tarihli nizamnamesinde, eczacı dükkanlarında çalıştıkları için talebelerin çoğunun İtalyanca'ya aşina olması ve İtalyanca kitapların temininde zorluk çekilmeyeceği gerekçesiyle tıp eğitiminin İtalyanca yapılmasına; eğitim için gerekli aletlerin Avrupa'dan getirilmesine; Viyana, Paris ve Londra'da yayınlanan tıp kitap ve dergilerinin temin edilmesine ve bunlar için tabibhanede bir kütüphane kurulmasına karar verilmiştir. Ayrıca, tıbbın temeli olan anatomi dersinin ne şekilde verileceği, bunun için gerekli ölülerin nereden temin edileceği, öğrencilerin sırayla gece-gündüz nöbet tutacakları, gerektiğinde hastalara bakabilecekleri, tabibhanede ikamet edecek olanların yeme-içme masraflarının Tersane-i Âmire hazinesinden ödeneceği, eğitimini tamamlayanların devlete 4 yıl mecburi hizmet yapacağı belirtilmiştir. Tıbbın modernleşmesi açısınıdan güzel bir başlangıç olan bu teşebbüs, devletin içine düştüğü siyasi kargaşadan, özellikle Kabakçı isyanından etkilenmiş ve çalışamaz duruma gelmiştir. 1808 Alemdar vakası sonrasında Bahriye Nezareti kaldırılıp Tersane Eminliği devrine dönüldüğünden Tersane Tıp Mektebinin çalışmaları durmuş, binaları ise 1822 Kasımpaşa yangınıyla ortadan kalkmıştır.

Tersane Tabibhanesinin kurulmasından 2 ay sonra, nisan 1805'te, Rum azınlıklar, dil, edebiyat ve matematik öğrenimi için Kuruçeşme'de kurdukları okulda [1804] tıp bölümü de açmak istemişlerdir. III. Selim, "*asâkîr-i İslâmiyyeye ve umûmen ibâdullaha nefi ve fâyidesi olacağı*" düşüncesiyle bu isteği kabul etmiştir. Dimitraşko Morozbeyzâde idaresinde, sadece Rum asıllı öğrencilerin kabul edildiği bu azınlık okulu, zararlı faaliyetlerinden dolayı Dimitraşko'nun idam edilmesiyle [1812] faaliyetine son vermiştir.

HEKİMLER VE ESERLERİ

Batıda yazılmış tıp kitaplarını tanıma ve tercüme etme dönemi XVII. yüzyılın ortalarında Sâlih bin Nasrullah'ın [ö. 1669] Paracelsus'un görüşlerini şerh mahiyetindeki Arapça eserinin Hayâtîzâde Mustafa Feyzî'nin [ö. 1692] damadı Süleyman [ö. 1712] tarafından *Tercüme-i Akrabadin-i Cedîd*, tabib Hasan tarafından da *Gâyetü'l-Münâ fî Tedbîri'l-Merzâ* adıyla tercüme edilmesiyle başlamıştır. Bu dönemde Batı tıbbını takip etmeye çalışan hekimler şunlardır:

Ömer Şifâî (Derviş Ömer Şifâî, Bursevî) [ö. 1742]

İstanbullu Şeyh Hasan efendinin oğludur. Küçük yaşta babasını kaybetmiş, genç yaşta Konya'da Mevlevi tarikatına girmiştir. Tıbbi bilgisini ilerletmek amacıyla

büyük zahmetlere katlanarak birçok yeri dolaşmıştır. Kahire'de tanıştığı Halveti şeyhinin telkiniyle seyahatten vazgeçip Bursa'ya yerleşmiş, bir süre sonra da Yıldırım Bayezid Dârüşşifâsına başhekim olarak tayin edilmiştir. 1742'de vefat etmiş, Pınarbaşı mezarlığına defnedilmiştir.

Gezileri sırasında öğrendiği Latince ile Batı tıbbını takibe çalışmış, bilhassa Paracelsus'un etkisinde kalarak ondan tercümeler yapmıştır. Bursa'daki yaşantısı sırasında Alî Münşî'nin [ö. 1733] hocası olmuştur. Eserlerinden karamsar bir ruh yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Başlıca eserleri şunlardır:

Minhâcü'ş-Şifâî fî Tıbbi'l-Kimyâ'î: Paracelsus'un bir eserinin acemice tercümesi yanında bazı Avrupalı yazarlara ait ikinci elden alıntılarla meydana getirdiği, sular, uçucu gazlar, civa, balsam ve panzehirlerle ilgili eserdir.

Mürşidü'l-Muhtâr fî 'İlmi'l-Esrâr: Paracelsus'tan alıntılarla yazdığı tıbbi kimyayla ilgili eseridir.

Cevherü'l-Ferîd fî Tıbbi'l-Cedîd: Paracelsus'tan faydalanarak yazdığı, basit ve kompoze ilaçları 31 bölümde tasnif ederek verdiği farmakolojiyle ilgili eseridir.

Ravzatü'n-Necât: 1710'da Latince'den tercüme ettiği, çeşitli hastalıklara karşı ilaç formüllerini verdiği eseridir.

Ali Münşî [ö. 1733]

Bursa'nın ilim adamları yetiştiren ailelerinden birinin oğludur. Medrese tahsilinden sonra Yıldırım Bayezid Dârüşşifâsı başhekimi Ömer Şifâî'den tıp tahsil etmiştir. Başarılı tedavileriyle İstanbul'da kısa zamanda tanınmış, Galatasarayı Hastalar Dairesi hekimliğine atanmıştır. 1733'te vefat etmiş, Üsküdar'a defnedilmiştir. Filozof mizaçlı, duygusal bir insan olan Ali, şiirlerinde Münşî mahlasını kullanmıştır.

Verimli bir yazar olan Münşî'nin 9 tıbbi eseri tespit edilebilmiştir: İlaç terkiplerini alfabetik sırayla verdiği *Bidâatü'l-Mübtedî* [1731]; Adrian von Minsicht'ten tercüme ettiği *Tercüme-i Akrabâdîn*; cerrahiyle ilgili *Cerrahnâme*; Alman hekim Michael Ettmüller'in ilaçlarla ilgili *Chemia Experimentalis Atque Rationalis Curiosa* [1684] adlı eserinin tercümesi olan *Kurâdatü'l-Kimyâ*; zehirlerden korunma yollarıyla ilgili *Risâle-i Pâdzehir*; tıpta ilaç olarak kullanılan *Lodoicea seychel-*

larum (narcîl-i bahrî) hakkındaki *Risâle-i Fevâid-i Narcîl-i Bahrî*; *kınakına*'nın *(quinaquina)* özellikleriyle ilgili *Tuhfe-i 'Aliyye* ile *Tercüme-i Zekeriyyâ-i Râzî*.

Abbas Vesîm [ö. 1760]

Halk arasında daha çok Kambur Vesîm olarak tanınan bilim ve tıp adamıdır. Gençliğinde tıp, astronomi, fizik gibi alanlarda kendini yetiştirmeye çalışmıştır. Ali Münşî ve Ömer Şifâî'den öğrendiği bilgilerle Sultan Selim çarşısında dükkan açmış, burada 40 yıl serbest hekimlik yapmış, halkın sevgisini kazanmış, eserlerini bu dönemde kaleme almıştır.

Arapça ve Farsça yanında Latince ve Yunanca'yı da okuduğunu anlayacak kadar bildiği iddia edilen Abbas Vesîm'in en önemli eseri, Doğu-Batı kaynaklarını birarada kullanarak meydana getirdiği 2 ciltlik [2083 s.] *Düstûrü'l-Vesîm fî Tıbbi'l-Cedîd ve'l-Kadîm*'dir *(Eski ve Yeni Tıp Konusunda Vesîm'in Kuralları)*. Tıbbı iyi anlayabilmek için fizik, mekanik ve deneysel kimya bilgisinin gerekli olduğu savunan bu eser, Osmanlı tıbbına yaptığı özgün katkılar ve Batılı anlayışa geçiş dönemine verdiği yönle, XVIII. yüzyıl Osmanlı tıbbının en önemli yapıtlarından biri sayılır. Diğer tıbbi eseri, Petro adlı hekimin yardımıyla Gorgius'un kompoze ilaçlar konusundaki eserinden alıntılar yaparak ve kendi deneylerini ilave ederek hazırladığı, ilaç formüllerini ihtiva eden *Vesîletü'l-Metâlib fî 'İlmü't-Terâkib*'dir. Astronomi alanında da çalışmaları vardır.

Suphizâde Abdülazîz [ö. 1783]

1735'te İstanbul'da doğmuştur. 1757'de 22 yaşında müderris olmuş, bu arada Kâtibzâde Mehmed Refî' yardımıyla saray hekimleri arasına katılmıştır. Müderrisliği ve hekimliği yanında edebi ve musiki bilgisiyle de devrinin tanınmış kişileri arasında yeraldığından, önünde daha kıdemli 30-40 kişi olmasına rağmen hekimbaşı olmuş [1776], çok kısa yoldan geldiği bu makamdan 9 ay sonra azledilmiştir. Dilini tutamayıp devlet işlerine itiraz ettiği, saltanat ileri gelenleri hakkında yersiz sözler sarfettiği ve bazı makamlara yazılar yolladığı için İstanköy'e sürülmüştür [1783]. Hakkında verilen bu karara dayanamamış, aynı yıl, 48 yaşında İstanköy'de vefat etmiştir.

XVIII. yy. Avrupa'sının büyük hekimlerinden Hollandalı Boerhaave'nin [1668-1738], 1709'da yayınladığı *Aphorismi de Cognoscendis et Curandis Morbis in Usum Doctrinae Domesticae Digeste (Hastalıkları Tanıyıp Evde İlaçla Tedavi*

Etme) adlı kitabını *Kıta'ât-ı Nekâve fî Tercümeti Kelimât-i Boerhâve* adıyla tercüme etmiştir. Bu kitap, Avrupa tıbbına ait ilk derli-toplu eser olmanın yanısıra, Harvey'in kan dolaşımı tarifini açık olarak vermesi ve *anevrizma, flegmon, gangren, iskorbüt, mania, melankolia, pletora, rahitis, rumatizma* gibi Latince tıbbi terimleri aynen ihtiva etmesi açısından da önemlidir.

XVIII. yy Osmanlı bilim ve kültür hayatının önemli şahsiyetlerinden biri olan Abdülazîz, müderrisliği ve hekimliği yanında şairliği ve musikişinaslığıyla da tanınmıştır. Farsça-Türkçe şiirlerini topladığı bir divanı ve ahlâk konusunda bir risalesi vardır. Ayrıca, müneccim Ali Şâh-ı Hârizmî'nin astrolojiye dair *Eşcâr u Esmâr* ve Muhammed Şerif el-Bekrî'nin *Burhânü'l-Kifâye* adlı Farsça eserlerinin tercüme etmiştir.

Aynı zamanda iyi bir bestekâr olan Aziz efendinin bestelerinden 6'sı günümüze ulaşmıştır. Güfte, peşrev, makam tarifleri ve mehter usullerini ihtiva eden, musiki tarihimiz için çok önemli bir kaynak olan *Mecmûa'tü'l-Letâif, Sandûkatü'l-Ma'ârif* adlı bir eseri daha vardır.

Şânîzâde Mehmed Atâullah [ö. 1826]

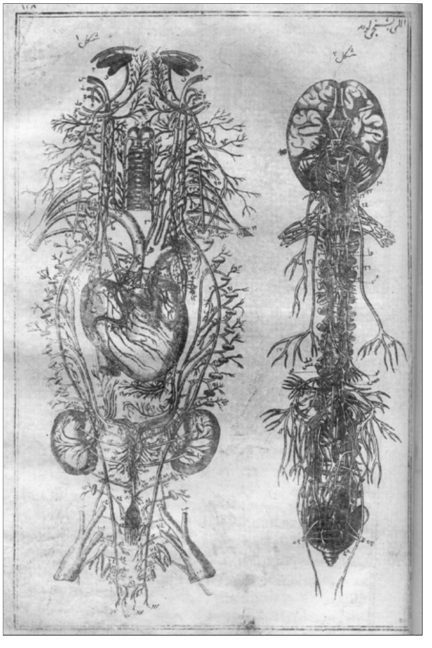
1771'de İstanbul'da doğmuştur. Medrese tahsilinden sonra Mühendishane ile Süleymaniye Tıp Medresesinde okumuş, devlet hizmetinde müderris, kadı, Harameyn Evkaf müfettişi olarak çalışmıştır.

Üstün vasıfları, derin tıp bilgisi ve yazdığı modern tıp kitaplarıyla devrin ileri gelenleri tarafından kıskanılmış, hekimbaşı olması gerekirken 1819'da vakanüvisliğe tayin edilmiştir. Bu makam bile bazılarınca çok görülmüş, yeniçeriliğin kaldırılması sırasında Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesinin üyesi olarak Bektaşilikle suçlanıp Tire'ye sürülmüştür. 2 ay sonra masumiyeti anlaşılmış, affına dair fermanı getirenin *"ıtlâkınıza" (affınıza)* yerine *"itlâfınıza" (idamınıza)* demesi üzerine fenalaşmış, 2 gün sonra vefat etmiştir.

5'i tıp, 4'ü askerlik, 2'si matematik, diğerleri tarih, edebiyat ve coğrafya ile ilgili 14 eseri vardır.

5 kitaptan oluşan ve *Hamse-i Şânîzâde* olarak adlandırılan tıbbi eserleri sırasıyla şöyledir: *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîhi Âzâü'l-İnsân (anatomi)*, *Usûlü't-Tabî'a (fizyoloji)*, *Miyârü'l-Etibbâ (iç hastalıkları)*, *Kānûnü'l-Cerrâhîn (cerrahi)* ve *Mîzânü'l-*

Edviye (farmakoloji). İlk 3'ü tek cilt halinde 1820'de, *Kānûnü'l-Cerrâhîn* ise 1828'de Mısır'da basılmıştır. 5. kitap basılamamış, günümüze tek yazma nüshası eksik olarak ulaşabilmiştir.

Miyârü'l-Etibbâ'dan bir levha

Hamse-i Şânîzâde, dönemin tıp eğitimindeki boşluğu doldurmuş ve uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur. Batının tanınmış anatomistlerinin eserlerinden 56 anatomik levhayı ihtiva eden *Mir'âtü'l-Ebdân* ilk modern anatomi kitabı, *Usûlü't-Tabî'a* ise Türkiye'de basılmış ilk fizyoloji kitabı olma özelliğini taşır.

Şânîzâde Mehmed Atâullah, hat yazan, resim yapan, iyi tambur çalan, saatçiliğe ve avcılığa meraklı bir zattı.

BATIYA AÇILMA VE MODERNLEŞME DÖNEMİ [1827 sonrası]

ÇAĞDAŞ EĞİTİMİN BAŞLAMASI

Mustafa Behçet'in 3. hekimbaşılığı sırasında [1823-34], Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra, modernleştirilmeye çalışılan ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını için karşılamak amacıyla 14 mart 1827'de Vezneciler'deki Tulumba-

cı konağında 4 yıllık eğitim veren Tıbhâne-i Âmire (Dârü't-Tıbb-ı Âmire) açılmıştır. Mustafa Behçet'in 26 aralık 1826 tarihli arīzasından açıkça anlaşıldığına göre, tek hoca ve 2 muallimle faaliyete geçen bu kurumda hoca, yazım kuralları ve gramer ile ecza ve tıbbi bitkilerin isimlerini, hastalıkların olabildiğince Arapça ve Türkçe isimlerini öğretecek; muallimlerden biri Fransızca eğitim yanında cerrahlıkla ilgili bilgileri verecek; diğer muallim ise yabancı dile aşina olan öğrencilere tıp kanunları ile kitaplardaki şekillerden anatomi anlatacaktı. Eğitimin Türkçe yapılacağı bu kurumlarda, öğrencilerin Avrupa tıbbına ait kitapları okuyup anlayabilecekleri ölçüde Fransızca ve İtalyanca da öğretilecekti. Bu eğitim sonunda talebeler, hastahanelerde gösterecekleri kabiliyete göre hekim veya cerrah olarak atanacaklardı.

Ayrıca, savaşlarda cerrahi yaraları iyileştirecek kişilere cerrahinin bilimsel tarafı gerekmediğinden, eli yatkın ikinci sınıf öğrencilerinin bir kısmı 3-4 yıl içinde kısa yoldan cerrah yapılabilecekti. Bu amaçla, başlangıçta İstanbul cerrahlarından 20'si seçilerek başlarına Avrupa tıphanelerinden yetişmiş teorik ve pratik bilgilere sahip biri getirilecekti. Böylece 1 yıl içinde ordunun istediği cerrah yetiştirilebilecekti.

Yüzlerce yıllık tıbbi anlayışları bırakıp yeni düzene geçmenin yarattığı problemleri halletmek için Tıbhâne-i Âmire'de sık sık düzenlemeler yapılmıştır. Tıbbiye nazırı Abdülhak Molla'nın cerrah olacakların pratiklerini Gülhane'deki hastahanede yapmalarının daha uygun olacağını bildiren raporu neticesinde, 1832'de

Galatasaray Tıbbiyesi

Topkapı Sarayı deniz kıyısındaki Hastalar Odasında Asâkîr-i Hassa-i Şâhâne Cerrahânesi adıyla Cerrâhâne kurulmuş, başına Fransız cerrah Sat-Deygallière getirilerek ciddi bir kuruma dönüştürülmüştür. Cerrahlık sınıfının öğrencileri buraya nakledilmiştir.

1836'da Tulumbacı konağının satılması üzerine Tıbhâne-i Âmire saray içindeki Otlukçu kışlasına nakledilmiş, bütünlüğü sağlamak amacıyla kısa süre sonra Cerrahhâne de bu binaya taşınmıştır.

Bütün gayretlere rağmen öğretimin arzulanan modern hüviyeti kazanamaması yeni bir düzenleme yapmayı gerektirmiş, 1838'de modern bir tıp fakültesinin ihtiyaçları gözönüne alınarak tamir edilen Galatasaray'daki Enderun Ağaları Mektebine taşınılmıştır. Başlangıçta Osman Saib efendinin, kısa süre sonra da Abdülhak Molla'nın başkan olduğu okul, 1839'da Viyana'dan ders nazırı ve muallimi olarak Bernard'ın katılmasıyla adı Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliye-i Şâhâne dönüştürülerek 17 şubat 1839'da açılmış, 11 mart'ta öğretime başlamıştır.

Avrupa'da tıp eğitimi görmüş Fransızca'ya vakıf hocaların görev aldığı bu dönemde eğitim dili Fransızca olmuş, botanik bahçesi, ayda bir çıkarılan tıbbi dergi, laboratuarlar ve daha da önemlisi disseksiyon ile modern tıp fakültesi hüviyetini kazanmıştır. İlk mezunlarını 1843'te veren okul, bunlardan 4'ünü doktora çalışması için Viyana'ya gönderip orada imtihan ettirmekten çekinmemiştir. Öğrencilerden Musa Arif bey daha sonra okula müdür, Stefan Aslanian ise öğretim üyesi olmuştur. 1848'de çıkan yangınla binaları yokolan okul, 1909'da Haydarpaşa'da yapılacak yeni binasına geçinceye kadar birkaç defa yer değiştirmek zorunda kalmıştır.

1839 Tanzimât-ı Hayriyye fermanıyla azınlıkların da Tıbhâne-i Âmire'ye girmeye hak kazanmasıyla, hoca ve öğrencilerin ekseriyetini yerli gayrimüslimler teşkil etmeye başlamıştır. Okul müdürü Cemâleddin Mehmed efendi, Türk hekim yetişmemesini yabancı dilde eğitime bağladığından, tıp kitaplarını Türkçe'ye tercüme edebilecek bir kadro hazırlamak amacıyla, Türk öğrencilerin en başarılılarından seçtiği grup için özel bir sınıf (mümtaz sınıf) açmış [1857], gayrimüslim hocaların muhalefeti yüzünden 2 yıl sonra okuldan uzaklaştırılmış, yerine geçen Hayrullah efendinin ilk yaptığı iş sınıfı kapatmak olmuştur.

1862'de, aralarında Kırımlı Aziz, İdris, Hüseyin Remzi, Mehmed Nazîf, İbrâhim Lütfi, Hüseyin Sabri, Vâhit ve Emîn'in bulunduğu, tıp eğitiminin Türkçe ya-

pılmasını, kitapların Türkçe'ye tercüme edilmesini, tıp bilgilerinin tartışıldığı Türkçe bir dergi yayınlanması savunan mümtaz sınıf öğrencilerinin kurduğu dernek, 1865'de hocaları Binbaşı Dr. Ahmet beyle birlikte hazırladıkları tüzükle resmileşip Cemiyet-i Tıbbıye-i Osmaniyye adıyla kurulmuştur.

Derneğin çabalarıyla tıp eğitiminin Türkçe olması yolundaki mücadele şiddetlenmiş, Namık Kemal gibi aydınlardan da destek görmüştür. Bu mücadele 1866'da etkisini göstermiş, sivil sağlık işleri için hekim yetiştirmek üzere Türkçe tıp eğitimi veren Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye kurulmuş, mart 1867'de eğitime başlamıştır. 1870'de Askerî Şûra başkanı Es'ad paşanın gayretleriyle askerî tıbbiyede de Türkçe eğitim kararı alınmıştır. Böylece 31 yıl süren Fransızca tıp öğrenimi sona ermiş oldu.

Osmanlı devletinde hekimbaşı, hekim ve askeri öğrenci kıyafetleri

HEKİMLER VE ESERLERİ

Mustafa Behçet [ö. 1834]

Hekimbaşı Hâfız Hayrullah'ın kızı Nefise ile Divân-ı Hümâyûn kâtiplerinden Mehmed Emîn Şükûhî'nin evliliğinden, 1774'te İstanbul'da doğmuştur. Medrese eğitimini bitirdikten sonra 18 yaşında [1792] müderris olmuş, bu arada Divân-ı Hümâyûn tercümanı Yahya Naci efendiden Latince ve İtalyanca dillerinde tıp

öğrenmiştir. 1795'te saray hekimleri arasına alınmış, 7 yıl kadar bu görevi yürütmüştür. 1803-07, 1817-21, 1823-34 yılları arasında 3 defa hekimbaşılık görevini üstlenmiş, son görevi sırasında yakalandığı şarbon veya antraks hastalığından kurtulamamış, 1834'te 60 yaşında vefat etmiştir.

Devrinin sözü geçen ilim adamlarından olan Behçet efendinin hizmetleri arasında, Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin teşkilatlanması, II. Mahmud'a sunduğu 3 arîzadan sonra, 14 mart 1827'de Osmanlı tıbbının batılılaşmasına büyük katkısı olan Tıbhâne-i Âmire ile Cerrahâne-i Âmire'nin kurulması, karantina tedbirlerinin ülkeye yerleştirilmesi sayılabilir.

Zarif, bilgili, hoş sohbet bir zat, güzel konuşmalarıyla meclislerin aranan siması olan Behçet efendi, özellikle hükümdara ve çevresine kendini sevdirmiştir. Devrinin en önemli ilim adamlarından Şânîzâde'yi daima kıskanmış ve hakettiği yere gelmesini engellemiştir. Hekimbaşı yalısı adıyla tanınan ve yerli-yabancı entelektüellerin ziyaret ettiği Boğaziçi'ndeki evinde zengin bir kütüphane oluşturmuştur. Arapça, Farsça ve İtalyanca'dan tercümeler yapmıştır:

Risâle-i Telkîh-i Bakarî (Çiçek Aşısı Risalesi): Jenner'in 1798'de yazdığı *An Inquiry Into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae* adlı eserinin 1801'de J. Marshall tarafından *Vajuolo Vaccino* adıyla yayınlanan İtalyanca tercümesinden aynı yıl yaptığı tercümedir.

Vezâif-i Â'zâ: Antonio Caldani adlı bir İtalyan'ın fizyolojiye ait *Fisiologicae* adlı eserinin 1796'da yaptığı tercümesidir.

Tertîb-i Eczâ: Hacca giden yolcular için sağlık rehberi niteliğinde bir eser olup 1817'de İstanbul'da basılmıştır.

Makāle fî Emrâzı'l-Frengiye: Johannes von Plench'in 1776'da Viyana'da yayınladığı *Acquis Venera Labe Infedis Exhibendi* adlı eserinin İtalyanca tercümesinden 1830'da Türkçe'ye yaptığı tercümedir.

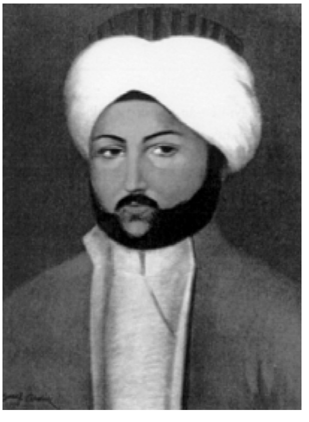
Kuşûr-ı Lebeniyye (Croutta de Lait): Konak hastalığıyla ilgilidir.

Kolera Risalesi: 1814'de Hindistan'da başlayıp zaman zaman şiddetlenerek veya hafifleyerek seyreden ve Türkiye'yi de içine alan kolera salgını vesilesiyle,

kolera mikrobunun bilinmediği bir dönemde yazılmıştır. Koleranın belirtileri ile korunma yollarını gösteren bu eser Arapça ve Almanca'ya tercüme edilmiş, 1831'de İstanbul'da basılmıştır.

Hezâr Esrâr: Mustafa Behçet'in derlemeye başladığı, daha sonra Abdülhak Molla ve Hayrullah efendi tarafından sayısı 1000'e ulaştırılan, halk arasında çeşitli hastalıklarda kullanılan ilaçların bir derlemesi olup 1862'de bastırılmıştır.

Bunlardan başka, Buffon'un *Histoire Naturelle*'sini *Târîh-i Tabî'î* [İstanbul 1281]; Abdurrahman el-Cebertî'nin *Mazhâru't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Francis*'ini *Târih-i Mısır* adıyla tercüme etmiştir [İstanbul 1282].

Mustafa Behçet efendi ve kardeşi Abdülhak Molla

Abdülhak Molla [ö. 1854]

Hekimbaşı Mustafa Behçet'in kardeşidir. Medrese tahsilini yürütürken ailesinden hekimlik mesleğini öğrenmiş, bir süre müderris olarak çalıştıktan sonra Eski Saray'a hekim olarak tayin edilmiştir. 1821'de Mustafa Behçet efendinin hekimbaşılıktan azledilmesiyle saray hekimliğinden uzaklaştırılmış, Mustafa Behçet'le birlikte Keşan'a sürülmüştür. 1823'te Yeni Saray hekimleri arasına alınmış, 1827'de Asâkîr-i Hassa hekimbaşılığı, 1834'te hekimbaşılıkla birlikte Tıbhâne-i Âmire başkanlığı görevlerinde bulunmuştur.

1839'da Anadolu kazaskerliğine tayin edilmiş, birkaç ay sonra tekrar hekimbaşılığa ve yeni kurulan Karantina İdaresinin başına getirilmiş, bu işe yeterli vakit ayıramayacağı düşüncesiyle kısa süre sonra affını istemiştir.

1845'te hekimbaşılıktan ayrılmış, 1848'de Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiye nazırlığına getirilmiş, aynı yıl tekrar hekimbaşı olarak atanmışsa da, 1849'da ayrılmak zorunda kalmıştır. 50 yılı devlet hizmetinde geçen, en yüksek makamlara erişen Abdülhak Molla, 1854'te, 68 yaşında, Bebek'teki Hekimbaşı yalısında vefat etmiş, Sultan II. Mahmud'un türbesinin bulunduğu bahçeye gömülmüştür.

Klasik Osmanlı medrese tahsiliyle yetişmesine ve hekimliği aile ocağından öğrenmesine rağmen, Batıda gelişen tıbbın önemini kavradığından yeni açılan tıp mektebinin modern bir eğitim kurumu olması için elinden gelen gayreti göstermiştir. Avusturya'dan tıbbiyenin başına getirilen Bernard'a yardımcı olmuş, Karantina Teşkilatının kurucuları arasında bulunmuş, ordu mensuplarına çiçek aşısı mecburiyetini getirmiştir.

Hoş sohbet, nüktedan, kıvrak zekâlı, dirayetli, iyi konuşan, zor beğenen bir zat olan Abdülhak Molla, daha hekimbaşı olmadan padişahın musahibleri arasına girmiştir. Ağabeyi Mustafa Behçet efendiyle Çamlıca'daki bağlarında ve Bebek'teki yalısının geniş bahçelerinde nadide meyveler yetiştirmişlerdir.

Sultan II. Mahmud döneminin önemli olaylarını kaydettiği *Târih-i Livâ* ve II. Mahmud'un vefatıyla sonlanan hastalığına dair tuttuğu *Rûznâme* adlı basılmamış 2 eseri vardır. Ağabeyinin derlemeye başladığı *Hezâr Esrâr*'a kendisi de bazı eklemelerde bulunmuştur.

HASTAHANELER

Klasik Osmanlı dârüşşifâları XIX. yüzyılda fonksiyon değiştirip akıl hastalarına barınak olmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren sivil ve askeri hastahaneler yapılmaya başlamıştır. Yeni bir mimari anlayışla inşa edilen bu kurumlara, Medine Pertevniyal Valide Sultan [1876], Rusçuk Gurebâ [1863], Selânik Hamîdiye, Konya Gurebâ [1900], İzmir Gurebâ-i Müslimîn [1850], Şam Hamîdiye Gurebâ [1899], İstanbul Bezmiâlem Valide Sultan [1843], İstanbul Hamîdiye Etfâl [1899], İstanbul Beyoğlu [1865] sivil hastahaneleri ile İstanbul Haydarpaşa, İzmir, Şam [1847], Halep Ramazaniye, Vidin [1814], Rusçuk, Kosova [1889], Trabzon [1883] askeri hastahaneleri örnek verilebilir.

KARANTİNA

Salgın hastalıklardan korunmak için salgın bölgelerinde kişisel özgürlüklerin geçici bir süre kısıtlanması tıp tarihinde çok eskilere kadar götürülebilirse de,

ciddi olarak ele alınması XIX. yüzyılda olmuştur. Ortaçağda deniz yollarının keşfedilmesi ve ülkelerarası geziler ile ticari faaliyetlerin artmasıyla veba, kolera gibi bulaşıcı hastalıklar hızla yayılıp büyük kitleleri ortadan kaldırmış, ekonomik hayatı felce uğratmıştır. Bulaşıcı hastalıklardan korunmak amacıyla, özellikle Hindistan ve Afrika gibi hastalığın yaygın olduğu bölgelerden gelen gemiler bir süre belirli yerlerde bekletilerek hastalıklı olup olmadığı kontrol edilmiştir. *Karantina* adı verilen bu uygulama, 1348'de İtalya'da başlatılmış, Avrupa'nın hemen hemen bütün liman kentlerinde uygulananmıştır.

Avrupa devletleri bulaşıcı hastalıklara karşı daha ciddi tedbirler almak için 1851'den itibaren uluslararası toplantılar tertip etmeye başlamıştır. 3.'sü 1866'da İstanbul'da yapılan bu toplantılarda önemli kararlar alınmıştır.

Osmanlı'da karantina tedbirlerinin alındığını gösteren vesikalar vardır. 1565'te mühimme defterindeki Sakız adası beyine gönderilen belgede, vebalı yerden gelen tüccarın 25 gün hapsedildiği, bunun eski bir kanun olduğu kayıtlıdır.

XIX. yüzyılda Avrupa'da kolera salgınları artınca tedbirleri yürütecek sağlık teşkilatları kurulmuş, 1831'de İstanbul'da ortaya çıkmasıyla Osmanlı devleti de bazı tedbirler almış, 1837'de Abdülhak Molla başkanlığında kurulan Karantina Meclisi (Meclis-i Tahaffuz) salgınlarla mücadele etmiş, 1866'da İstanbul'da toplanan milletlerarası sağlık konferansı ışığında hazırlanan [1867] *Kolera Nizâmnâmesi* yüzyılın sonuna kadar yürürlükte kalmıştır.

ÇİÇEK AŞISI

İnsanlık tarihinde binlerce yıl büyük kırımlara ve sakatlıklara yolaçan çiçek hastalığına karşı, Hindistan ve Çin'de 1000 yıl önce, hafif çiçek çıkarmış hastaların püstüllerinden (derideki iltihaplı kabarcıklar) alınan irinler kullanılmıştır. Orta Asya, Kafkasya ve Anadolu'da bu geleneği devam ettiren topluluklar, bahar aylarında çiçek çıkaran hastaların iltihaplarını aşı yapılacak kimsenin derisinde meydana getirdikleri çiziğe sürerek çiçek hastalığı geçirmesini sağlarlardı *(variolation)*. Bu yolla çiçeğe yakalananlar hastalığı hafif atlatırlardı, ancak bazen istenmeyen sonuçlar da ortaya çıkardı. XVIII. yüzyılda yaklaşık 60 milyon insanın çiçek hastalığından öldüğü Avrupa'da, İngiltere'nin Osmanlı sefirinin hanımı Lady Mary Montagu [1689-1762], Edirne'de gördüğü aşılamayı benimseyip çocuklarına uygulatmış ve bunu İngiltere'deki arkadaşına yazdığı mektupta anlatmıştır [1717]. Latin asıllı Osmanlı hekimi Emanuel Timonius'un 1713'te yaz-

dığı Latince makalesinin Londra'da *Philosophical Transaction* dergisinde [1714], Prusya kraliyet saray hekim ve eczacısı Caspar Neumann'ın yaptığı Almanca tercümesinin 1745'te Berlin'de yayınlanmasıyla Avrupa çiçeğe karşı korunma yolunu öğrenmiştir. Yüzyılın sonuna kadar yer yer tatbik edilen çiçek aşısı, 1774'te Fransa kraliyet ailesinden 4 kişinin aşı olmasıyla toplu tatbik imkânı bulduysa da, kısmi salgınlar ve ölümler yaygınlaşmasını önlemiştir.

İngiliz hekim Edward Jenner [1749-1813], köylülerin görgü ve tecrübelerinden faydalanarak yıllarca sürdürdüğü gözlemlerini, 1798'de yayınladığı *An Inquiry Into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae, a Disease Discovered in Some Western Counties of England, Particularly Gloucestershire and Known by the Name of Covpox* adlı eserinde çiçek aşısında bilimsel metodu açıklayarak ortaya koymuştur. Temeli, inek çiçeğine tutulmuş hayvandan insana bulaşan veya bulaştırılan lezyondaki sıvının diğer bir insana aşılanmasıyla oluşan püstüllerden alınan maddenin insandan insana bulaştırılarak çiçeğe karşı bağışıklık geliştirilmesidir. Hasta inekten alınan materyal doğrudan çocuklara aşılandığında şiddetli reaksiyonlar oluşabilmiştir. Komplikasyonları olmayan bu metod *(vaccination)*, önceki metodu *(variolation)* ortadan kaldırmıştır.

Jenner'in eseri, basımından 3 yıl sonra, 1801'de hekimbaşı Mustafa Behçet efendi tarafından *Risâle-i Telkih-i Bakarî* adıyla İtalyanca'sından tercüme edilmiştir. Şanizâde, *Miyâru'l-Etibbâ*'sında ayrı bir başlık altında bu konuyu işlemiştir. Böylece Jenner'in çiçek aşısı metodu Osmanlı'da uygulanmaya başlamıştır.

XX. YÜZYIL VE CUMHURİYET DÖNEMİ

Yüzyılın başında, 1903'te, Suriye'nin vilayeti Şam'da, Şam Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyesi adıyla bir tıp fakültesi kurulmuştur. Din-mezhep farkı gözetmeksizin, yöre halkına ve çevre vilayetlerdeki -Osmanlı uyruğu olsun veya olmasın- herkese açık olan okul, hocalarının fedakâr çalışmaları sayesinde, hükümet merkezinden uzak bir şehirde, yabancı tıp okullarıyla rekabet edecek kadar iyi eğitim verir hale gelmiş, 1918'de Suriye'nin Osmanlı idaresinden ayrılmasına kadar geçen 16 yıllık süre içinde 529 doktor ve eczacı yetiştirerek bölge halkına hizmet etmiştir. Arapça tıp eğitimi veren ilk kurum olan Şam Üniversitesinin bu özelliği, Osmanlı tıp eğitiminin sonucudur denebilir.

XIX. yüzyılın sonlarında, sivil ve askeri tıp okulları eğitim metodlarını geliştirmeye çalışırken, Almanya'nın Doğu politikası gereği Osmanlı devletiyle iyi

ilişkiler kurması sırasında, Bonn'dan getirilen askeri hekim Deycke ve Rieder askeri tıp okulunu yeniden organize etmiş, Gülhane Tatbikat Hastahanesini kurmuşlardır. Modern bir tıp mektebi için yeni bir bina yapılması teklifleri kabul edilerek Haydarpaşa'da günümüzde Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi olarak kullanılan binanın inşasına başlanmıştır. 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra, Cemil paşa (Topuzlu) ile Babanzade İsmail Hakkı'nın gayretleriyle, iki tıbbiyenin aynı çatı altında toplanması uygun görüldüğünden, 1909'da sivil ve askeri tıp okulları birleştirilerek Haydarpaşa'da tamamlanan yeni binada İstanbul Dârülfünûnu'nun fakültesi olarak görevine devam etmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun Balkan savaşı sonunda topraklarını büyük ölçüde kaybetmesi ve Anadolu'nun Avrupa ülkelerince paylaşılmasıyla, Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğinde başlatılan İstiklal savaşı başarıya ulaştıktan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ülkeyi batı standartlarına kavuşturmak için yazı, hukuk, kıyafet devrimleriyle birlikte yüksek öğrenime de el atılmıştır. 1932'de üniversite hakkında bir rapor hazırlamak amacıyla İsviçre'den davet edilen Malche'nin çalışması doğrultusunda, 15 mayıs 1933'te verilen kanun teklifiyle, Dârulfünûn kapatılarak, yerine 31 temmuz 1933'te İstanbul Üniversitesi kurulması kararlaştırılmıştır. Yeni kanunla tıp fakültesi hocalarının bir kısmı tasfiye edilmiş, yerine Avrupa'da kariyer yapmış genç doktorlar getirilmiştir.

Almanya'da Hitler'in Yahudilere karşı başlattığı kampanyadan tedirgin olan bilim adamları Türkiye'ye davet edilmiştir. Alman hocaların İstanbul Üniversitesinde ve tıp fakültesinde çalışmaya başlamasıyla Türk tıp eğitimi büyük bir atılım yapmıştır. Bu hocaların II. Dünya savaşından sonra ülkelerine dönmelerinden sonra, onların yetiştirdiği Türk tıp hocaları sayesinde günümüzde tıp fakültelerimiz Avrupa ve dünya standartlarında eğitim verir hale gelmiştir.

Batı eğitim sistemini benimseyen tıp fakültelerinde yetişen hekimlerin çalışmaları ve devletin düzenlediği iyi politika ve programlar sayesinde, 25-30 yıl içinde sıtma, trahom gibi hastalıklar ortadan kalkmış, çocuk ölümleri azalmış, verem hastalığıyla savaşta büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.

Türklerin modern tıbba başlıca katkıları, çiçek hastalığına karşı aşılanmayı Avrupa'ya tanıtmak, Türk-İslam tıbbının önemli kurumları olan dârüşşifâların örnek alınarak Avrupa'da kurulmasını sağlamak, delileri akıl hastası olarak düşünüp tedavi etmek ve onlara şefkatle davranmaktır.

Son yıllarda teknolojinin hızla gelişmesiyle teşhiste kullanılan cihazlar hekimin yerini alacak hale gelmiş, hastalar ile hekimler arasındaki derin ilişki kaybolmuştur. Hekimler hastalarının hayat hikâyelerini dinleme ve anlama imkânından mahrum kalmaya başladıkları için hastaların nazarında önem taşımaz hale gelmişlerdir. Kimyasal formüllü ilaçlardan çekinmeye başlayan insanlık, tabiata dönme çabasına girmiştir. Aşağıda mizahi şekilde sunduğumuz satırlardan anlaşılacağı üzere, insanlık başladığı noktaya dönmeye başlamıştır.

EK:

OSMANLI DÖNEMİ TIP KİTAPLARINDAN ÖRNEK METİNLER

SABUNCUOĞLU ŞEREFEDDÎN: *CERRAHİYETÜ'L-HÂNİYE*

Otuz bişinci faslı: Sigili kesip yirini dağlamağuñ tarikâsın bildürür. Bilgil iy talîb her kaçan kim sigili kesesin, yirini dağlayasın şol dağlağuyıla kim, mîle beñzer elüñi şol kadar basasın kim dağlağunuñ ucı şol tamaruñ ağzına irişe kim, andan kan akar defe'âtıla dağlayasın tâ kim sigilüñ köki dağlana. Eger sigil büyük olsa, ol sigile münâsib dağlağuyıla dağlayasın. Andan soñra merhemile 'ilâc idesin. Eger kattan üzerine bir büyük dağlağuyıla dağ urasın ki menfa'at be-ğâyet eyüdür.

SABUNCUOĞLU ŞEREFEDDÎN: *MÜCERREBNÂME*

On birinci bâb: Envâ'ı merhemleri ve yağları bildirür. Sıfat-ı merhem kim eski cerâhatlere urasun fâ'yide ide. San'atı budur: Alasun anzarût biş direm, mürr-i sâfî yigirmi direm, bu ikisin yumşak dögesün harîrden eleyesün, elli direm çam sakızınuñ revâkını ol dögdügüñ otlar eliñle yoğurasun merhem idesün. Hâcet vaktinde isti'mâl idesün, fâ'yide ide..

EŞREF BİN MUHAMMED: *HAZÂ'İNÜ'S-SA'ÂDÂT*

Câhil tabîb dahı hastanuñ sözünden bir fâsit hayâl ider. Ya kendu bâtıl zannından kopan fikrine i'timâd eyler, bilmez hakmıdur, bâtılmıdur. 'Amel muhâlif düşer. Eger bir nicesi tuş gelirse, bir nicesi hatâ eyler, belki ekseri muhâlif düşer. Ya öldürür, ya bir dahı büyük hastalık kazasına dahı uğradır. Şöyle kim kurtulması müşkül olur. Şimdiki tabîblenenlerde şefkat yok kim esirgeye, müselmanlık eyliye, bilmediğin işlemiye. Tama', hırs neuzu billah-çün cehille bir kişide yoldaş ola, ol vilâyete daha harâmî yağı gerekmez, ol yiter kırmağa.

İBRAHİM BİN ABDULLAH: *ALÂ'İM-İ CERRÂHÎN*

Fasl-ı sıfat-ı ferzece: Bu dahı bir fetiledür ki anası karnındagı oğlanı düşürür gerekse ölü olsun, gerekse diri olsun. Ve oğlan eşi dahı düşürür. san'atı budur: alasın mür, uşak, cavşîr, kantariyûn her birinden berâber dögesin ve eleyesin, merâre-i bakar ile ya'nî sığır ödü dimek olur yogurub fetile idesin hurma çekürdegi mikdârı, dimişler. Ammâ Şerefeddîn eydür, bu zamân kavminiüñ mizâcına ol kadar itmedi. İki ol kadar gerekdür. Ve bu şâfuñ bir hâsiyyeti oldur kim hayv avânından bağlanub oğlı, kızı olmayan 'avratlara virdüm. Hayzı açılub oğlana kaldılardı. Ve dahı bu şâfun bir hâsiyyeti oldur kim, ben tecribemde müşâhede kıldum. Şöyle kim, bir gün hoca geldi eyitdi, "'avratımun karnında oğlanı vardı öldi, üç gün oldı kim deprenmez oldı" dir. Eyle olsa bir ferzece virdüm, ol hâtun kişi isti'mâl itdi. İrtesi gün seher vaktinde evden taşra çıkdum, gördüm bir câriye geldi, beze sarılı bir nesne getürdi, önümde kodı ve eyitdi, "İy hoca! Bu ne nesnedür" didi. Bezi açdum gördüm, iki yumruk denlü nesne şol deñiz balukına beñzer. Eyitdi, "ol virdigün şâfı fülân hâtun isti'mâl itdi, buncılayın üç pâre nesne düşdi, küçücügi budur" didi. Eyitdüm: "Bu bir marazdur kim, bu maraza recâ dirler, rahm içünde balğamdan hâsıl olur, rahm tamâm tolınca oğlan gibi hareketle gelür deprenür, rahm tolup mâl-mâ-mâl olıcak artuk dahı deprenmez olur. Var hâtununa ol 'illetden kurtuldu" didim.

CERRAHNÂME

el-Faslü's-sâmin ve'l-erba'une. Bevâsîr 'ilâcın beyân ider: Şol bevâsîr ki andan kan akar anı dutmamak gerekdür ve ifrât-ile dahı akıtmamak gerekdür, dahı sâfin tamarından ve me'bızu'r-rükbe tamarından

fasd gerekdür, sevdâ çıkarur nesnelerle ishâl gerekdür. Her bâr ki bevâsîr sâlim olsa kesmeyeler, sâlim olmasa devâ ile yâhûd demür ile kat ideler, ammâ cemî‘ dânelerin kat itmeyeler birisini koyalar ki kan nevbet vaktinde andan aka. Ziyâde dibinden kesmeyeler ki, nâsûr olmaya ve şikâk olmaya. Eger kan ifrât-ile gelse kat‘ olmasa, kabız ve kan keser şerbet içeler, kurs-ı kehrübâ ve şarâb-ı sefercel ve sumâklu aş yiyeler ve sefercel yiyeler ve arpa kavudundan tabâşir-ile yiyeler. Ve kübide sandal ve verd ve sünbül ve idhir ve usâre-i kurz dımâd ideler. Eger çok kan akub kuvvet sakıt olmakdan korksalar mâ‘ü'l-lahm içeler ve nısf miskâl tiryâk yâhûd filûniyâ içeler. Ve münâsib ma‘cûnlar ve şerbetler içeler. Eğer bevâsîrden kan akmasa ve veca‘ı ziyâde olsa gerekdür ki, sâfinden fasd ideler ve hamâma mülâzemet ideler ve bevâsîri zerd-âlû çekürdegi yağı ile ve deve örgeci ve hırvâ yağı ve sığır yâhûd geyik iligi ve mukl cem‘ idüb tılâ ideler andan soğan ‘usâresini yün-ile götüreler, bir gece bile yatalar. Eger açılmazsa ‘artanîsâdan fetîl idüb gice götüreler, tekrâr ideler.

NİDÂÎ: *MENÂFİÜ'N-NÂS*

Otuzuncı bâb: Bu bâb da ‘usru'l-bevl ve selâsil-i bevl ve zekere ve kavuğa ve mesâne yollarında olan emrâzı-ı muhtelifenüñ ‘ilâcı beyânındadur. Bunı bil ki mesâne zahmeti bu bögrekde ve mesânede taş belürür, çünkim mesânenüñ veyâ bögregüñ ağzı tar olur veyâ içi harâretlü olur veyâhûd bağırdan hâm ve galîz keymûs bevl ile bile dökülür ola ve bögregüñ ve mesânenüñ harâretinden bağlanur taş olur. ‘Alâmeti budur kim, kasık katı ağrır ve bevl süd gibi ak olur, kesilü kesilü ve tamlayu tamlayu gelür, gâh gerilür ve gâh süst olur ve şâyed kim bevl tutulur, gâyet acır vakt olur ki iginmekden safra taşra çıkar ve ‘alîl dâyima zekerin ve hayasın ovar. İmdi sidügi tutalar, kişi delüce bakla külin suile kaynadub içerse fi'l-hâl sidügi yolı açıla. Diger, eger kavukda taş olursa helyûn şarâbını hergün içüreler. Sıfatı budur ki, helyûnı döge-ler, dahı su saçalar, ıslana sıkalar, alub elli dirhemine yigirmi beş dirhem şeker katalar, kıvâma getüreler, dahı râziyâne suyı ile kavun çekirdeginüñ için helyûn-ı tabhıla içüreler ve helyûn şerbeti ile şarâb-ı usûl vireler, gâyet eyüdür.

NİDÂÎ: *DÜRR-İ MANZÛM*

Devâ-i zîkû'n-nefes

Âdemîde ger ola zîk-i nefes / Virüb almağa tar ola bu kafes
Niceler virdiler bu derd ile cân / Çok yazarlar bu derd için dermân
Velî itdügümüz bizüm her dem / Hâtıruñda tut imdi saña direm
Evvelâ müshil ile kıl ishâl / Soñra it bu devâ ile hoş hâl
Kırk gün ekl it bu ma‘cûnı / Hükemâ düşde görmedi bunu
Sıfatı san‘atı budur anuñ / Rast eyle her işüñ evzânuñ
Yüz direm al üzerligiñ tohmın / Ferfiyûn iki direm eyle hemîn
Dahı afyon hem âkırkarhâ / Her birinden beşer direm cânâ
‘Aselin üç yüz it budur evzân / Her yiyimi buçuk direm her ân
Yatacak vakti çeyneyüb yuda / Hall ider balgamı hemîn bu da
Küt küt öksürse dün gün âdem / Dili ağzına girmese bir dem
Üç yimede keser mücerrebdür / Katumuzda igen mukarrebdür

ŞEMSEDDÎN-İ İTÂKÎ: *KİTÂB-I TEŞRÎH-İ EBDÂN*..

Fasl fî ta‘dâdi'l-‘ızâm: Cümle â‘zânuñ aslî kemikleri iki yüz sekizdür. Bu tafsil üzere ki zikr olunsa gerek. Baş kemikleri on bir pâredür. İki pâre tepededür ki ‘arabca ye'fûh dirler, beyni anuñ içindedür. Dört pâre dahı başuñ dört divârıdur. Bir pâre dahı temel olan vetedî kemikdür. Dört pâre dahı zevc kemikleridür.

Cümle on bir pâre oldı. Alt ve üst çeñe on altı pâredür. Dişler otuz iki pâredür. [Boyun mühreleri ve arka ve ʿacız ve ʿusʿus otuz pâredür. boynuñ çenberleri iki pâredür, kürekleri iki pâredür]. Kürek başınuñ kemikleri ki aña kılletü'l-ketif dirler, iki pâredir. Her elde otuz pâredir. Bir kol iki sâʿid sekiz hurde, dört muşt, on biş parmaklar, ege kemikleri, yigirmi dört, her cânibinde on ikişer pâredür. Gögüs kemikleri yidi pâredür. Bögür kemikleri iki pâredür. Her ayakda otuz pâredür. But bir pâredür, sak iki pâredür, diz gözü bir pâredür, topuk bir pâre, ökçe bir pâre, zevrakî bir pâre, hırde dört pâre, tarak biş pâre, parmaklar on dört pâre. Bu kavl üzere cümle kemikler [iki yüz kırk sekiz pâre kemik ve ayağda ek yirlerinde sekiz pâre. Cümle on altı pâre kemik dahı itibâr itmişlerdür. Bu kavl üzere cümle kemikler] iki yüz altmış altı pâre olur.

ZEYNEL ÂBİDÎN HALİ: *ŞİFÂU'L-FUÂD Lİ HAZRETİ SULTÂN MURÂD*

On altıncı fasıl: Saç ve sakal kıllarını tîz bitirüb uzun iden mürekkeb devâları beyânındadur. Bir su kim saç ve sakal kılını mülâyim idüb tîz uzadur, gerekdür ki, biş dirhem kara çörek otı ve biş direm defne tohmı, iki dirhem ʿûd-ı hindî cümlesini sahk idüb iki fincan içinde nısfı kalınca kaynadalar, baʿde ateşten indirüb suyun süzeler. Biş çekirdek misk-i ezferî sahk idüb ol suyıñ içine katalar. Her gün sabâh sabâh tarağı ol suya baturub saçı ve sakalı anuñla tarayalar, kılları tîz bitirür, saçı gâyet siyâh olur. Bir yağ ki saçı ve sakalı gâyet uzun idüb siyâh ider: on dirhem sahk olunmuş hâm lâdeni alub otuz dirhem mersîn yağı içinde bir gün bir gice ısladub baʿde alevsiz kor üstüne lâden eriyince kaynadub içine bir mikdâr misk katub âteşden indireler. Hammâmdan çıkduğı zamân kıl olmayan yirlere sürseler, kıl bitüre. Eger sürdükleri yirde zaʿyıf kıl varsa, kuvvet virüb uzun ide. Eger saça sürseler gâyetle saçı uzun idüb siyâh ve mülâyim ider. Eger başda çiçekden gayrı yaradan bir iki yıldan beru kıl bitmemiş yir varsa, anuñla yağlayalar. Tâ kim kılları bitirüb bere yiri belürsüz ola. Ammâ eski yara olmaya kim, aña te'sîr itmez..

SÂLİH BİN NASRULLAH: *GĀYETÜ'L-BEYÂN FÎ TEDBÎR-İ BEDENİ'L-İNSÂN*

Emrâz-ı kalb beyânındadır: Kalb didikleri aʿzâ-i reîsenüñ şerîfidür. Bedende ibtidâ hareket iden kalbdür. Ve âhir sâkin olan dahî kalbdür. Ve ana rahminde ibtidâ zuhûr iden kalbdür. Ve kalb rûh-ı hayvânînüñ mahallidür. Ve harâret-i garizîyenüñ menbaʿıdur. Ve şekli şekl-i sanavberîdür. Ve mahall-i mekânı gögsüñ ortasındadur. Lakin ince ucı sol tarafa mâildür. Akciger kalbi kaplamışdur. Hemân düşegi gibidür. Her ne cânibe yatsa aña tayanur. Eğegü kemüklerine dokunmakdan hıfz ider. Ve maʿlûm ola kim emrâz-ı kalb çokdur. Ve cümlesine hafakân lazımdur. Yaʿni her biriyle maʿan ârız olur. Elhâsıl kalbe bir maraz isâbet eylemez illâ anıñla hafakân dahî bulunur. Pes lâzım oldı ki cümleden mukaddem anıñ ʿilâcını beyân idelüm. Sıfat-ı hafakân budur kim hafakân, yürek ditremesine dirler. Ve iki nevʿdür birisi ısıcakdan olandur. Ve birisi sovukdan olandur. Bunuñ her biri ya madde ile olur yaʿni kan ile yâhûd kansız olur. Bunuñ sebebi bir şeydir kim kalbe elem virür. Kalb dahî andan müteellim olur kaçar ve ditrer. Yelden veyâhûd buhârdan hâdis olur. Ve ol kalbe elem viren şey kim sebeb-i hafakândur. Yâhûd bizzât nefes kalbe elem virür, yâ kalbiñ perdesine elem virür yâhûd kalbe yakın olan aʿzâdan bir ʿuzva elem virür. Ve ol elem kalbe isâbet ider. Âhir nâçar yürek dahî ânı defʿ itmek sadedinde olup, ditrer. Ve yalñuz sovukdur veyâhûd ısıcakdan dahı olur ve bu hafakâna ahlât-ı erbaʿanuñ her birinden dahı olur. Ve dahî kalbe varan demüñ ve rûhuñ mecrâlarında südde hâsıl olmadan dahî olur. Ve bazı aʿzâdan yaramaz buhâr kalbe suʿûd ider meselâ miʿde gibi ve dalak gibi ve âlât-ı menî gibi. Bu takrîb ile dahî hafakân hâdis olur. Ve gâh olur kim cemîʿsinüñ müşâreketile olur. Sıtmalarda olduğu gibi husûsa hummâ-i vebâiyyede. Ve gâh olur ki yakınında şiş peydâ olur. Ve yâhud perde-i kalbe bir kurd tekevvün idüb ʿillet-i mezkûreye sebeb olur. Ve çok vâkiʿ olur kim miʿdede yapışık hıltdan hiddetli hıltdan olur. Ve gâhîce akcigerde cânib-i kalbde südde vâkiʿ olub ol sebebden nefes kalbe vâkiʿ olmadan olur ve bu nevʿ cümle dâne yaramazdur. Gâh olur kim, alîl olub helâk olur, gâh sumûm ve gâh olur ki, kadın içinde soğlucanlar dene dahı hasıl olur. İmdi maʿlûm ola kim, eger hafakâna harâretden olursa, ʿalâmeti bir susızlıkdur kim, harâreti ve susızlığu bir vakt murâd itdiği kadar su içmegle defʿ olmaz ve sovuk havâ istinşâkıyla ziyâde olur ve nabz dahı sürʿat üzre olub nefesini tîz tîz alur virür ve magmûm olur. Ve sıkılub daralır ve hiç sebebsiz gam ve gussa peyda ider..

VESİM ABBAS: *DÜSTÛRU'L-VESİM FÎ TIBBİ'L-CEDÎD VE'L-KADÎM*

Zatü'l-cenb dâü'l-cenb maʿnâsınadır, vecaü'l-cenb dahi dirler. Lisân-ı Türkîde yan ağrısı dimekle maʿrûf ve mezkûrdur. Ve zebân-ı Fârisîde derd-i pehlû tesmiyesiyle meşhûrdur. Ve Yunâninyân ıstılahlarında ploritis ve ploritikos dahi tesmiye iderler. Bu bir verem-i hârdur ki nevahî-i sadrın bâtınında olan adalâtında veya gışâ-i müstebtânü'l-adla'ında, yâhûd sadrın dahilinde olan hıcâbda veyâ âlât-ı nefes ve âlât-ı gıdâiyyenin mâbeyninde olan hicâb-ı hâcizde hâdis olunur. Ve eger ol verem-i hâr, sadrın hâricinde olan adalâtda veyâhûd gışâ-i muhallelü'l-adla'da hâdis olur. Zatü'l-cenb-i kâzib ve zatü'l-cenb-i gayr-ı hâlis ve zatü'l-cenb-i mugalıt tesmiye olunur..

ŞÂNİZÂDE MEHMED ATAULLAH: *MÜFREDÂT-I ECZÂ-İ TIBBİYE*

Dicital, digitali firfiri, dicitalis purpurea, dijital, dicitale: el-Mâhiyye: Bir nebât-ı seneteyniyyedir ki, yaʿnî iki sene muammer olur bir nebâtdır ki beş altı karış kadar yükselir. Ve baş parmak kalınlığında ve köşeli ve tüylü ve kırmızımtırak ve içi boş bir sak sürer. Yaprakları uzunca ve sivri uçlu ve tüylü ve çevreleri dişli ve üzerleri koyu yeşil, enseleri akçıl ve sığır kuyruğu otu yapraklarına müşâbih ve acı taamlıdırlar. Çiçekleri yukarıya müteveccih ve ekseriya ikişer dudaklı ve dipleri delik olup bazı sûretle terzilerin yüksüklerine benzer. Ve erguvânî renkli, yâhûd elvân-ı muhtelifeden ibrâet ebrîdirler. Ve erguvânî olan digitali firfiri dirler ki, ekseriya bu nevʿ kullanılır. Ve sakın üzerine kısacık sopalarla boyca donanırlar. Ve ol sapçağaz da tüylüdür ve her birinin üzerinde çiçekden başka küçük bir ve yeşil ve sivri yapracık dahı vardır. Ve çiçekler döküldükden soñra yerlerinde uzunca ve tüylü, her biri iki fasılalı ve her birinde ufacık tohumlar dolu mahsûl olur. Kökü sacaklı ve acı taamlıdır.

ALİ PAŞA: *NEBATÂT*

Yüksük otu, dicitalis purpurea: İşbu nebât-ı zâseneteyn, 5- 15 öşr-i ziraʿ irtifâında olub bermuʿtâd basitdir. Evrakı müteakıbe: evrak-ı süflâsı beyzî-i şibh-i rumhî ve zeneb-i varak halinde rakik ve müşaʿar, altları sincâbîve zü's-sinneyn ve mâkın kaidesinde demet sûretinde müctemiʿdirler. Evrak-ı sâkıyyesi mustatîle, müennefe ve kasîr olarak müzennebedir. Evrak-ı âliyyesi bilâzeneb, beyzî-i müennefe ve kasîredirler. Ezhârı muallak ve zenebleri veberî olub bermutâd vahîdü'l-cânib unkud-ı intihaî sûretinde mevzuʿdurlar. Keʿs müstemi; vürakat-ı keʿsiyyesi muşaʿara, beyzî-i şibh-i rumhiyye, müennefe ve sülâsiyyü'l-asâb olub, halfî olan vüreyk-i keʿs, aksar ve taraf-ı kuddamı müntefih ve hâricen ecred erguvânî, nâdiren pembe yâhûd beyâz ve gayr-ı müsavî ve müheddeb ve beş fusûsludur.

BİBLİYOGRAFYA*

- A. Castiglioni. *Histoire de la médicine*. Paris: Payot, 1931.
- A. Süheyl Ünver. *İskenderiye Tıp Mektebi ve kütüphânesi*. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası. İstanbul 1966, c. XXIX, s. 786-98.
- A. Süheyl Ünver. *Hekim Konyalı Hacı Paşa: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1953.
- A. Süheyl Ünver. *Selçuk Tababeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940.
- A. Süheyl Ünver. *Tıb Tarihi (I. ve II. kısımlar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1943.
- A. Süheyl Ünver. *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1948.
- A. Süheyl Ünver. *Uygurlarda Tababet*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1936.
- A. Süheyl Ünver. *Osmanlı tababeti ve Tanzimat hakkında yeni notlar*. Tanzimat I. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 933-60.
- Adnan Adıvar. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Adnan Adıvar. *Tarih Boyunca İlim ve Din*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Ahmet Ağırakça. *İslâm Tıp Tarihi: Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*. İstanbul 2004.
- Ahmet Ünal. *Hititler Devrinde Anadolu I-II-III*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002-2005.
- Ahmet Ünal. *Hitit tıbbının ana hatları*. Belleten Dergisi. Ankara 1980, c. XLIV, sa. 175, s. 475-95.
- Ahmet Ünal. *M.Ö. II. binyıl Anadolu'sunda doğal afetler*. Belleten Dergisi. Ankara 1977, c. XLI, sa. 163, s. 423-46.
- Albert S. Lyons - R. Joseph Petrucelli. *Medicine: An Illustrated History*. New York: Harry N. Abrams Inc., 1987.
- Ali Haydar Bayat. *İslâm öncesi Orta Asya Türk dünyasında tababet*. Türkler. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. III, s. 449-59.
- Ali Haydar Bayat. *Klâsik İslâm kaynaklarında Asklepios ve kültünün günümüz Anadolu'sundaki izleri*. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları. İstanbul 1997, sa. 2-3, s. 107-13.
- Ali Haydar Bayat. *Medicine in the pre-Islamic Central Asian Turkish world*. History of Medicine, Pharmacology, Veterinary Medicine in Anatolia and Turkik Cultures. 38th International Congress on History of Medicine. İstanbul 2002, pp. 49-68.
- Ali Haydar Bayat. *Turkish medical history of the Seljuk era*. History of Medicine, Pharmacology, Veterinary Medicine in Anatolia and Turkik Cultures. 38th International Congress on History of Medicine. İstanbul 2002, pp. 69-82.

* Tıp tarihi alanında Türkiye'de yayınlanmış neşriyat için şu eserlere bakılabilir: Aykut Kazancıgil - Vural Solok. *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1981; Gülbün Mesara - Aykut Kazancıgil - Ahmed Güner Sayar. *A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998; Zühal Özaydın - Hüsrev Hatemi. *Türk Tarihi Araştırmalarının Son 30 Yılda [1973-2002] Yönelişleri ve Bir Bibliyografya Denemesi*. İstanbul 2002.

- Ali Haydar Bayat. *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999.
- Ali İhsan Gencer. *İstanbul Tersanesinde açılan ilk tıp mektebi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. İstanbul 1977, sa. 31, s. 301-16.
- Ali M. Dinçol. *Ashella rituali (CTH 394) ve Hititlerde salgın hastalıklara karşı yapılan majik işlemlere toplu bakış*. Belleten Dergisi. Ankara 1985, c. XLIX, sa. 193, s. 1-40.
- Altay Gündüz. *Mezopotamya ve Eski Mısır: Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür*. İstanbul: Büke Yayınları, 2002.
- André Bonnard. *Antik Yunan Uygarlığı I-II-III*. Tercüme: Kerem Kurtgözü. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2004.
- André Soubiran. *Le Journale de la Médecine du Sorcier-Guérisseur aux Hommes en Blanc*. Paris: Éditions Kent, 1960.
- Ange-Pierre Lece. *La Médecine Egyptienne au Temps des Pharaons*. Paris: Les Editions Roger Da Costa, 1971.
- Arslan Terzioğlu. *Başlangıcından 1933'te İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinde Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsünün kuruluşuna ve günümüze kadar Türkiye'de tıp tarihi ve deontoloji eğitiminin gelişmesi*. Tıbbî Etik Yıllığı III. İstanbul 1994, s. 7-49.
- Arslan Terzioğlu. *Mittelalterliche Islamische Krankenhäuser Unter Berücksichtigung der Frage Nach den Ältesten Psychiatrischen Anstalten*. Berlin 1968, 273+XX (Doktora Tezi).
- Arslan Terzioğlu. *Orta Asya, Çin ve Hindistan'da Türk tababeti ve hastaneleri*. Bifaskop. İstanbul 1984, sa. 13, s. 17-22.
- Aydın Sayılı. *Ortaçağ İslâm dünyasında ilmî çalışma temposundaki ağırlaşmanın bazı temel sebepleri (Avrupa ile mukayese)*. Araştırma. Ankara 1963, sa. 1, s. 5-70.
- Aydın Sayılı. *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1966.
- Ayhan Tekineş. *Tıbb-ı Nebevî'de tıbbî etik*. Türkiye Klinikleri, Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi. Ankara 2003, c. XI, sa. 2, s. 75-90.
- Aykut Kazancıgil. *Fatih devri ilmî hayatı içinde tıp eğitimi ve tabâbet. İstanbul Armağanı I: Fetih ve Fatih*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995, s. 253-63.
- Aykut Kazancıgil. *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*. İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, İstanbul 1999.
- Ayten Altıntaş. *Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbıye-i Şahâne'nin kurucusu olduğu meselesi ve görevi hakkında*. III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 20-23 eylül 1993): Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 91-9.
- Ayten Altıntaş - Hanzade Doğan. *Osmanlı'da Esnaf Tabip Teşkilâtı, kontrolü ve imtihanı*. Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri (İstanbul, 9-10 mayıs 2002) Bildirileri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2003, c. II, s. 223, 39.
- Ayşe Nur Gökçe. *Pergamon Asklepionu (Bergama sağlık mabedi) ve orada uygulanan tedavi yöntemleri*. Türk Tıp Tarihi Yıllığı. İstanbul 1994, sa. 1, s. 175-79.
- Ayşegül Demirhan Erdemir. *Tıbbî Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*. Bursa: Güneş&Nobel Yayınları, 1996.
- Bedi N. Şehsuvaroğlu. *Eskülap ve Asklepion'lar*. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mec-

muası. İstanbul 1952, c. XV, sa. 2, s. 1010-32.

- Bedi N. Şehsuvaroğlu. *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*. İstanbul: İstanbul Fetih Derneği, 1953.
- Bedi N. Şehsuvaroğlu. *Osmanlı tababetinde garplılaşma cereyanları*. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası. İstanbul 1956, c. XIX, s. 168-192.
- Bedi N. Şehsuvaroğlu. *Tıp ve ilimler tarihinin lüzum ve gelişmeleri*. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası. İstanbul 1957, c. XX, s. 444-463, 601-19.
- Bedi N. Şehsuvaroğlu ve arkadaşları. *Türk Tıp Tarihi*. Bursa 1984.
- Bekir Karlığa. *İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Bekir Karlığa. *"Konstantin, Afrikalı (Constantinus Africanus)"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul 2003, c. XXVI, s. 180.
- Bekir Karlığa. *Rönesans'ı Bizans'tan giden bilgin ve düşünürler mi gerçekleştirmişti?* Tıp Tarihi Araştırmaları. İstanbul 2004, s. 11-7.
- Berna Arda - Esin Kahya. *Bilim Etiği ve Bilim Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2004.
- Birgit Brandau - Hartmut Schickert. *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*. Tercüme: Nazife Mertoğlu. İstanbul: Arkadaş Yayınevi, 2003.
- Bronislaw Malinowski. *Büyü, Bilim ve Din*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1964.
- Celil Layıktez. *Ortaçağın Aydınlığı*. İstanbul 1998.
- Cemâl Yıldırım. *100 Soruda Bilim Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974.
- Cengiz Yiğitler. *Tıbbın Babası Hippokrates*. İstanbul: Merck Sharp&Dohme, 2001.
- Cevat İzgi. *Anadolu Selçuklu tabibleri*. III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 20-23 eylül 1993): Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 211-35.
- Cevat İzgi. *Osmanlı Medreselerinde İlim I-II*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Charles Victor Daremberg. *Œuvres Choisies d'Hippocrate*. Paris: Labé Èditeur, 1855.
- Colin A. Ronan. *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişimi*. Tercüme: Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergun. Ankara: Tübitak Yayınları, 2003.
- Corci Zeydan: *İslâm Medeniyeti Tarihi I-IV*. Tercüme: Zeki Meğamiz. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1973.
- Dimitri Gutas. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür, Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. Tercüme: Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Edward Chiera. *Kilden Tabletler*. Tercüme: Ali M. Dinçol. İstanbul: Sıralar Matbaası, 1964.
- Ekmeleddin İhsanoğlu. *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Ekmeleddin İhsanoğlu. *Modern Türkiye ve Osmanlı mirası*. Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (İstanbul, 12-15 nisan 1999) Tebliğleri. İstanbul: IRCICA, 2001, s. 11-2.
- Ekmeleddin İhsanoğlu. *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Ekrem Kadri Unat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca tıp öğretimi ve etkileri*. Dirim Tıp Dergisi. İstanbul 1977, c. 52, s. 65-71.

- Ekrem Üçyiğit. *Ortaçağ İslâm medeniyetinin Avrupa medeniyeti üzerine tesirleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Ankara 1955, c. IV, sa. I-II, s. 31-45.
- Emel Esin. *Otacı, notes on archaelogy and iconography related to the early history of Turkish medical science*. I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (İstanbul 14-18 eylül 1981) Bildirileri. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 1981, c. II, s. 11-22.
- Emine Atabek - Şefik Görkey. *Başlangıcından Rönesans'a Kadar Tıp Tarihi*. İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, 1998.
- Ender Saraç. *Ayurveda: Sağlıklı ve Uzun Yaşamın Sırları*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1999.
- Enis Kotran. *Kaderci adam, aydın adam ve üniversite*. Milliyet Gazetesi. 9 mayıs 1978.
- Esin Kâhya: *Hint'te Bilim*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999.
- Esin Kâhya. *XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğunda tıp eğitimi ve kalburüstü hekimlerimiz*. Erdem Dergisi. Ankara 1985, c. I, sa. 3, s. 685-710.
- Esin Kâhya. *XVIII ve XIX. yüzyıllarda genel çizgileriyle Osmanlılarda ilim*. Erdem Dergisi. Ankara 1987, c. II, sa. 8, s. 491-517.
- Esin Kâhya - Ayşegül Demirhan Erdemir. *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Esin Kâhya - Ayşegül Demirhan Erdemir. *Medicine in the Ottoman Empire*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 1997.
- Fazlur Rahman. *İslâm Geleneğinde Sağlık ve Tıp, Değişim ve Kimlik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Felix Marti-Ibanez. *A Pictorial History of Medicine*. London: Spring Books, 1965.
- Felix Marti-Ibanez. *Felsefe Öyküleri*. Tercüme: Hamide Koyukan. İstanbul: İmge Kitabevi, 1998
- Feridun Emecen. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Feridun Nafiz Uzluk. *Genel Tıp Tarihi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1956.
- Feridun Nafiz Uzluk. *Hekimbaşı Mustafa Behçet*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1954.
- Feridun Nafiz Uzluk. *Tıp tarihini niçin okuyoruz?* Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası. Ankara 1948, c. II, sa. 1-2.
- Feridun Nafiz Uzluk - Arslan Terzioğlu. *İlk Hıristiyan hastaneleri ve sağlık tesisleri*. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası. Ankara 1969, c. XXII, sa. 3, s. 630-48.
- Firuzan Kınal. *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981.
- Francesco Gabrieli. *İlmî ve edebî tesirlerin batı Avrupa'ya intikali*. İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti IV. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1989, s. 423-41.
- Frederick B. Artz. *Orta Çağların Tini*. Tercüme: Aziz Yardımlı. İstanbul 1997.
- Fuat Sezgin. *İslâm Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, 2004.
- Galib Ata. *Mısr-ı kadîmde tabâbet*. Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmuası. İstanbul 1335, c. II, sa. 4, s. 269-73; 1336, sa. 5, s. 342-47; 1336, sa. 6, s. 395-98.
- Galib Ata. *Tıp Tarihi I*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1341/1925.
- Gaye Şahinbaş Erginöz. *Hititlerde Anatomi ve Tıp*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat

Fakültesi, 1999.

- Gaye Şahinbaş Erginöz. *Hititlerde hijyen*. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları. İstanbul 2003, sa. 9, s. 195-208.
- Gaye Şahinbaş Erginöz. *Maddî kültür belgeleri ve çivi yazı tabletlere göre Hititler devrinde Anadolu'da tıp*. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları. İstanbul 1999, sa. 5, s. 127-40.
- Gazi Zahirüddin Muhammed Babur. *Vekayi Babur'un Hâtıratı I*. Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1946.
- George Makdisi. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. Tercüme: Ali H. Çavuşoğlu - Hasan T. Başoğlu. İstanbul: Gelenek Yayınevi, 2004.
- Georges Beau. *La Médecine Chinoise*. Paris: Editions du Seuil, 1965.
- Georges Contenau. *La Médecine en Assyrie et en Babylonie*. Paris: Librairie Maloine, 1938.
- Gerhard Fink. *Mitolojide Kim Kimdir?* Tercüme: Ümit Öztürk. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1997.
- Gönül Cantay. *Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Darüşşifaları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1992.
- Gülsel Kavalalı. *Hitit döneminde Anadolu'da kullanılan bitkisel droglar*. II. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 20-21 eylül 1990): Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 131-32.
- H. Toole. *Şifa Tanrısı Eskülap*. Abbottempo I. İstanbul 1968, s. 7-13.
- Harold Walter Bailey. *Medicinal plant names in Uigur Turkish*. 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953, s. 52-6.
- Hasan Tahsin Uçankuş. *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi: Arkeoloji*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- Hasibe Mazıoğlu. *Divân edebiyatında sadeleşme akımı*. Türk Dili Dergisi. Ankara 1964-1965, c. XIV, s. 608.
- Hayri Ertem. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974.
- Hüseyin Atay. *Medeniyet tarihinde yeni bir İslâm medeniyeti*. İslâmî Araştırmalar Dergisi. İstanbul 1989, c. III, sa. 3, s. 115-21.
- Hüsnü Aydıner. *Hayatın Menşei*. İzmir: İzmir Eğitim Enstitüsü Uyanış Dergisi, 1966.
- İlter Uzel - Kenan Süveren. *İlk Türkçe tıp yazmalarına genel bir bakış*. Tıp Tarihi Araştırmaları. İstanbul 1988, sa. 2, s. 126-42.
- İsmail Yakıt -Nejdet Durak. *İslâm'da Bilim Tarihi*. Isparta 2002.
- J. G. Frazer. *Altın Dal I-II*. Tercüme: M. H. Doğan. İstanbul: Payel Yayınevi, 1992.
- J. G. Macquen. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. Tercüme: Esra Davutoğlu. İstanbul: Arkadaş Yayınları, 1999.
- Jean Filliozat. *Pronostics médicaux Akkadiens, Grecs et Indiens*. Journal Asiatique. 1952, v. CCXL, pp. 299-321.
- Jean-Paul Roux. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Tercüme: Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları, 1994.
- Jacques Le Goff. *Ortaçağ Uygarlığı*. Tercüme: Nazife - Uğur Güven. İzmir: Dokuzeylül Yayınevi, 1999.

- Johannes Friedrich. *Kayıp Yazılar ve Diller*. Tercüme: Recai Tekoğlu. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Karl Opitz. *Kurân'da Tababet*. Tercüme: Feridun Nafiz Uzluk. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1971.
- Kâzım İsmail Gürkan. *Türkiye'de Hekimliğin Batıya Dönüşü*. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1967.
- Kemâl Özbay. *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri I-III*. İstanbul: Yörük Basımevi, 1976-1981.
- Louis Boturgey. *Observation et Expériance Chez les Médecins de la Collection Hippocratique*. Paris: J. Virin, 1954.
- M. Mahfuz Söylemez. *Bilimin Yitik Şehri Cundişâpûr*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.
- M. Postan. *Ortaçağlarda bilim neden geri kalmıştır?* Bilim ve Teknik Dergisi. Ankara 1982, sa. 180, s. 18-20.
- M. Uğur Derman. *Yazı san'atımızda tababet*. Image. İstanbul 1972, sa. II, s. 27-32.
- Mahmud Denizkuşları. *Kurân-ı Kerîm ve Hadîslerde Tıp*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Mahmut Karakaş. *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- Mahmut Kaya. *Kindî, Felsefî Risâleler*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Mahmut Kaya. *"Firdevsü'l-Hikme"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul 1996, c. XIII, 131-33.
- Maurice Bariéty - Charles Coury. *Histoire de la Médicine*. Paris: Librairie Artheme Fayard, 1963.
- Max Mayerhof. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*. Tercüme: Ö. R. Doğrul. İstanbul: Asar-ı İlmiye Kütüphanesi, 1354/1935.
- Mebrure Tosun - Kadriye Yalvaç. *Sumer, Bâbil, Assur Kanunları ve Amni-Şakuda Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.
- Mehmet Bayraktar. *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Mehmet S. Aydın. *İlim-İslâm münasebeti*. Bilgi, Bilim ve İslâm. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1987, s. 65-84.
- Mesut Mutlu. *Beden temizliği*. Sızıntı Dergisi. İzmir 2003, sa. 293, s. 20-3.
- Metin Özbek. *Geçmişten günümüze kafatası delgi ameliyatları*. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. Ankara 1983, c. I, sa. 1, s. 151-61.
- Mikâil Bayram. *Anadolu Selçukluları zamanında bilimsel zihniyet ve bilimin işe (üretime) dönüştürülmesi anlayışı ve uygulaması*. Destursuz Bağdan Üzüm Yiyenler. Konya: Kömen Yayınları, 2004, s. 121-33.
- Motgomery Watt. *İslâm medeniyetinin Avrupa'ya tesiri*. Tercüme: Hulusi Yavuz. Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi III. İstanbul: Çağ Yayınları, İstanbul 1986, s. 500-56.
- Muazzez Çığ. *Mezopotamya'da tıp*. Bilim ve Ütopya Dergisi. Ankara 1996, sa. 20, s. 36-8.
- Muhibbe Darga. *Eski Anadolu'da Kadın*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984.
- Mustafa Demirci. *Beytü'l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Naguib Riad. *La Médecine au Temps des Pharaons*. Paris: Librairie Maloine, 1955.

- Naşid Baylav. *Fâtih Sultan Mehmed Devrinde Tıp Eserleri ile İlâçlar*. İstanbul: Türkiye Tıbbî Müstahzarat Lâboratuarları Derneği, 1953.
- Nazmiye Mutluay. *İlk Çağda Önasya Uygarlık Merkezlerinde Eğitim*. Ankara: Ütopya Yayınları, 2004.
- Nil Akdeniz Sarı. *Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlâkı*. İstanbul 1977.
- Nil Akdeniz Sarı. *Osmanlılarda Tıphânenin kuruluşuna kadar tıp eğitimi*. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. İstanbul 1983, sa. 22, s. 152-81.
- Nil Akdeniz Sarı. *The Paracelsusian influence on Ottoman medicine in the seventeenth and eighteenth centuries*. Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World. İstanbul: IRCICA, 1992, pp. 157-79.
- Nimet Taşkıran. *Tersane-i Amire'deki Tabibhâne'ye ait bazı belgeler*. Haseki Tıp Bülteni. İstanbul 1974, c. XII, sa. 2, s. 129-39.
- Nimet Taşkıran. *Osmanlı Devletinin ilk zamanlarında başka ülkelerden çağrılan ve kendiliğinden sığınan hekimlerin durumu ve Türkiye'den hekim istenmesine dair bir arşiv belgesi*. Haseki Tıp Bülteni. İstanbul 1975, c. XIII, sa. 2, s. 103-11.
- Nuran Yıldırım. *A short look at the medical history and ethics teaching at the İstanbul University.* Uluslararası Katılımlı III. Ulusal Tıp Etiği Kongresi (Bursa, 25-28 haziran 2003) Kongre Kitabı II. Bursa 2003, s. 1109-16.
- Nuran Yıldırım. *Başlangıcından 1933 üniversite reformuna kadar İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi öğretimi*. Tarih ve Toplum Dergisi. İstanbul 1993, sa. 120, s. 362-68.
- Nuran Yıldırım - Bülent Özaltay. *Cerrahnâme'de anüs ve rektum hastalıkları ve tedavileri*. Journal of Turkish Studies. 2004, vol. 28/II, pp. 273-318.
- Oliver Robert Gurney. *Hititler*. Tercüme: Pınar Arpaçay. İstanbul: Dost Kitabevi, 2001.
- Osman Bayatlı. *Bergama Tarihinde Asklepion*. İstanbul: Anıl Matbaası, 1954.
- Osman Fikri Sertkaya. *Kurzer überblick über die Uigurischen medizinischen texte*. Arslan Terzioğlu'na Armağan: 60. Doğum Yılı Anısına. Yayınlayanlar: Edwin Luctus - Afife Mat - Öztan Öncel - Bülent Özaltay. İstanbul: İsis Yayınevi, 1999, s. 125-38.
- Osman Fikri Sertkaya. *Uygur tıp metinlerine toplu bir bakış*. Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi (Ankara, 4-7 eylül 1989) Bildirileri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997, s. 349-57.
- Osman Şevki Uludağ. *Tanzimat ve hekimlik*. Tanzimat I. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 968-77.
- Osman Şevki Uludağ. *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*. İstanbul: Matbaâ-i Âmire, 1341/1925.
- Otto P. Hengen. *Eski Mısır'da ilkel tıp*. Image Roche. İstanbul 1973, sa. 15, s. 17-25.
- Paul Lewis. *Tıp Tarihi*. Tercüme: Nilgün Güdücü. İstanbul: Khalkedon, 1998.
- Philip K. Hitti. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. Tercüme: Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Pierr Huard - Ming Wong. *La Médecine Chinoise*. Paris: Hachette, 1967.
- Preserved Smith. *Rönesans ve Reform Çağı: Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*. Tercüme: Serpil Çağlayan. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2001.
- Ralph H. Major. *Storia della Medicina I-II*. Frenze: Sansoni.

- Ralph Jackson. R*oma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*. Tercüme: Şenol Mumcu. İstanbul: Homer Kitabevi, 1999.
- Ramazan Şeşen. *Eyûbîler devrinde tıp eğitimi*. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi. İstanbul 1995, c. IX, s. 221-42.
- Ramazan Şeşen. *İslâm dünyasında tıp mesleğinin ilk zamanları hakkında bazı bilgiler*. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları. İstanbul 1997, sa. 2-3, s. 65-70.
- Ramazan Şeşen. *İslâm dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerine umûmî bir bakış*. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi. İstanbul 1979, c. VII, sa. 3-4, s. 3-29.
- Ramazan Şeşen. *Ortaçağ İslâm tıbbının kaynakları ve XV. yüzyılda Türkçe'ye tercüme edilen tıp kitapları*. Tıp Tarihi Araştırmaları. İstanbul 1993, sa. 5, s. 11-20.
- Ramazan Şeşen. *X. Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyâhı İbn Fazlan Seyâhatnâmesi*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- Ramazan Şeşen. *XV. yüzyılda Türkçe'ye tercümeler*. XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 6-9 eylül 1990): Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 899-919.
- Rıza Tahsin: *Mir'ât-i Mekteb-i Tıbbiye* I-II. İstanbul 1328-1330.
- Riccardo Luzzato. *Ortaçağda bir ışık: Salerno Tıp Okulu*. Tercüme: Seniha Sami Moralı. Hayat Tarih Mecmuası. İstanbul 1976, sa. 12, s. 32-3.
- Richard S. Westfall. *Modern Bilimin Doğuşu*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 1997.
- Roberto Margotta. *An Illustrated History of Medicine*. Ed. Paul Lewis. 1966.
- Sadık Erdem. *Subhî-zâde Âzîz ve Dîvânı*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001.
- Salih Karacabey. *Hadîs-vahiy münasebeti ve tıpla ilgili hadîsler hakkında Hattâbî'nin görüşleri*. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Bursa 1992, c. IV. sa. 4, s. 217-25.
- Samuel Noah Kramer. *Tarih Sumer'de Başlar*. Tercüme: Muazzez Çığ. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Sedat Alp. *Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2000.
- Selim Taha Tekrîtî. *Avrupalılar ilim almak için Endülüs'e heyetler göndermişlerdi*. Diyanet Dergisi. Ankara 1968, sa. 75-76, s. 184-88.
- Sevim Tekeli - E. Kâhya - M. Dosay - R. Demir - H. G. Topdemir - Y. Unat - A. K. Aydın. *Bilim Tarih*i. Ankara: Doruk Yayınları, 1997.
- Sevim Tekeli - E. Kâhya - M. Dosay - R. Demir - H. G. Topdemir - Y. Unat - A. K. Aydın. *Bilim Tarihine Giriş*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2001.
- Seyyid Hüseyin Nasr. *İslâm ve İlim*. Tercüme: İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- Sigrid Hunke. *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*. Tercüme: Servet Sezgin. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1972.
- Sleim Ammar. *En Souvenir de la La Médecine Araba, Quelues-uns ses Grandes Noms*. Tunis: Imperimerie Bascone&Muscat, 1965.
- Sleim Ammar. *Médecins et Médecine de L'Islam I*. Paris: Edition Tougui, 1984.
- Steven Runciman. *Avrupa medeniyetinin gelişmesi üzerindeki İslâmî tesirler*. Şarkiyat Mecmuası. İstanbul 1959, sa. 3, s. 1-12.
- Şaban Döğen. *İlme Yön Veren Müslüman İlim Adamları*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 2004.
- Şaban Döğen. *İslâm ve Bilim*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 2004.

- Şaban Döğen. *Müslüman İlim Öncüleri*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 2004.
- Şafak Ural. *Bilim Tarihi*. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.
- Şahin Aksoy. *Eski Hint ve Çin tıp yeminleri ve hekimlik kurallarının karşılaştırılması*. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları. İstanbul 2001, sa. 7, s. 65-76.
- Şefik Görkey. *Asklepios kültü ve Anadolu'daki izleri*. III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 20-23 eylül 1993): Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 348-53.
- Şehrazat Karagöz. *Eski çağda sağlık merkezleri*. İstanbul Arkeoloji Müzesi, Geçmişten Günümüze Tıp Sergisi. İstanbul 2000, s. 65-6.
- Şemseddin Günaltay. *İslâm medeniyetinde Türklerin mevkii*. Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar-Münakaşalar. İstanbul 1933, s. 289-306.
- Tofigh Heiderzadeh. *İran âlimlerinin Osmanlı Devleti'ne gelişi ve Osmanlı bilimine katkıları (Timur döneminin başından Safevi döneminin sonuna kadar)*. Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi. İstanbul 1998, c. II, s. 211-42.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c. I-XXV arasındaki ilgili maddeler. İstanbul 1988-2003.
- Ümit Serdaroğlu. *Eski Çağda Tıp*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 1996.
- Ümit Şimşek. *Big bang fırtınası*. Zaman Gazetesi. 26-27 mayıs 1992.
- Ümit Şimşek. Big-Bang: *Kâinatın Doğuşu*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1980.
- Vasfi Hüner ve arkadaşları. *Tıp Meşhurları ve Buluşları*. İstanbul: İstanbul Klinik Dersleri, 1954.
- Vehbi Belgil. *Yunan uygarlığının dayanakları*. Cumhuriyet Gazetesi. 18 ağustos 1978.
- Veysel Donbaz. *Mezopotamya ve Anadolu'da eski tıp*. III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 20-23 eylül 1993): Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 319-36.
- Veysel Donbaz. *Mezopotamya'da hastalık belirtileri*. Tıp Tarihi Araştırmaları. İstanbul 1997, sa. 6, s. 97-100.
- Veysel Donbaz. *Yazılı belgeler ışığında Mezopotamya'da ve Anadolu'da tıp*. İstanbul Arkeoloji Müzesi, Geçmişten Günümüze Tıp Sergisi. İstanbul 2002.
- Will Durant. *L'Age de la Foi, Histoire de la Civilisation Médiévale I-II*. Paris: Payot, 1952.
- Wolfgang Radt. Pergamon. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s.227.
- Yusuf Ziya Kavakçı. *Hisbe Teşkilâtı*. Ankara: Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Ankara 1975.
- Zeynep Kızıltan. *Hititler'de tıp*. İstanbul Arkeoloji Müzesi, Geçmişten Günümüze Tıp Sergisi. İstanbul 2002.
- Zeynep Kızıltan. *Mezopotamya ve Mısır'da tıp*. İstanbul Arkeoloji Müzesi, Geçmişten Günümüze Tıp Sergisi. İstanbul 2002.
- Zeynep Kızıltan. *Mısır'da tıp*. İstanbul Arkeoloji Müzesi, Geçmişten Günümüze Tıp Sergisi. İstanbul 2002, s. 46-9.
- Zeynep Korkmaz. *Anadolu yazı dilinin tarihî gelişmesinde beylikler devri Türkçesi'nin yeri*. VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 ekim 1976): Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981, s. 583-89.

İNDEKS

C

Ç

D

Ş